

નવીન હસ્તપત્રો.

આ ખાતા તરફથી નીકળેના તથા નીમ્ળનારા પુસ્તકો અને
||ગાઓની વિગતનાગા નરિન હસ્તપત્રો હવે છપાઇને તૈયાર થયા
ગેથી તેનો યોગ્ય માણસોમા પ્રચાર કરી આ ખાતાના કાર્યમા
। આપવા સાદુ જે જે સજ્જનો તરફથી તે મગાવવામા આવશે
તે તરતજ મોકલી આપવામા આવશે

એમા આ વાત ખામ ધ્યાનમા રાખવાની છે કે વાચનાની દરમિ
ના તે માણસોને આ હસ્તપત્રો ન આપતા કે ઇકે યોગ્યતા ગેમ
જેજ આપનાની ખાસ કાગજ રહેલી ખેદએ

કેટલા હેડખીન મોકલવા તે વાત તથા નજીકમા કોઇ સ્ટેશન
તો તેનુ નામ નખના તરફી લેવી

જેમના આવા ચલ વડે આ ખાતાના અથવારના કાર્યમા
ના આવેલી જણાજે તેના સજ્જનોના નામ વિવિધ અથમાજામા
।કાશ પ્રમિદ થશે

અનુક્રમણિકા.

વિષય.	પૃષ્ઠાંક.
૧ ધર્મે એટલે, શું ?	૧
૨ વેદાન્તમતનું સામાન્ય નિરીક્ષણ	૩૨
૩ વિવેકબુદ્ધિ અને ધર્મ	૪૫
૪ વેદાન્ત અને સુધારા	૭૯
૫ વેદાન્તમતની, પ્રતિભા અને સુપરિણામ	૮૭
૬ આર્યતત્ત્વજ્ઞાનનાં પગથીયાં...	૯૬
૭ અનુભવનો માર્ગ	૧૧૬
૮ અમેરિકામાં સર્વધર્મોની પરિષદમાં અપાયેલાં વ્યોખ્યાનો...	૧૪૯
૯ મુક્ત આત્મા	૨૦૮
૧૦ એકજ અનંતરૂપે દશ્મ થાય છે	૨૩૪

પ્રકીર્ણ.

નવીન હસ્તપત્રો...	શરૂનાં ૩
મનુરમૂર્તિ	૫
સંપૂર્ણ મહાભારત	૬
અંથસ્વીકાર	૮
નિવેદન	૧૨
ઉપોદ્ધાત	૧૮
દાનવીર શેઃ માણેકચંદ પાનાચંદ જે. પી.	પાછળનાં ૨૫૩

આ સાથેનું ટાઈ-ડિસેંઝર આખરસુધી માત્ર રૂ. ૧) માં.

આર્યોનુ પ્રમાણુલૂત સર્વોત્તમ ધર્મશાસ્ત્ર

મનુસ્મૃતિ.

મૂળશ્લોક તથા સરળ અર્થ મહિત.

ગુર્જર વાચક વર્ગને આ ગ્રંથ સરસો પુરો પાડવાના હેતુથી શાસ્ત્રી
મણિરાજ કર પ્રાણશકર શર્મા (ઉપદેશક મુખ્યપ્રિન્સ આર્મ પ્રતિનિધી સભા)
એમની પામે ગુજરાતીમાં ભાષાત્ કરાવી ઈ. નારણલાલ કૃષ્ણલાલ
શુભ. સુકામ-નાયલી તા. આષુ. ૬ એમણે પ્રમટ કર્યો છે પુસ્તકનું
કદ ૩મી ૮ પેજ એટલે જિ દાખવા ના ક ના ૫૪ ૪૪૦ તુ છે
કાગળ ગ્લેઝ હોષ છપાઈ પણ એન્ડરે હી છે ચાર ચાર મોન
અને તેની નીચે આ લખાણના જેના ગુજરાતી મક્કરોમાં ભાષાત્
એ પ્રમાણે આ આખુ પુસ્તક છપાવલું છે

ખીજે ૩ ૩-૪ મા વેચાતી મનુસ્મૃતિની અપેક્ષાએ જૂન મ યની
આ મનુસ્મૃતિ ખરીનાનું મર્મને સુગમ થઈ પડે તેમ છે

આ ગ્રંથની કિંમત જેડ ૩ ૧૧ એપેરી છે તોપણ અધિક
પ્રચારના હેતુથી પ્રસિદ્ધ કર્તાએ થોડો વખત ૪ ૧૧ લેવાનું રાખવાથી
જયા પુસ્તકમાં તે નિવેની જાનું બિના મશ્યે લખન કરી હતી

પ્રસિદ્ધ કર્તા અદ્વૈત આયે વિશેષ વાત આનતા થોડા વખતને
માટે આ ઉપયોગી ગ્રંથ માત્ર ૩ ૧) મા આપરાની ઉદાગતા તેમણે દર્શા
વવાથી વાંચકોના હિત માટે આ પુસ્તક આયે આ બાબતના ઓર્ડર
કાંડે વડે ચલામા આ રા છે ગ્રંથની નમો જાતી નહિ દોવાથી
તેમ આ વગરેની કિંમતે કિંમતર પછી મગનાર નહિ હોવાથી આ
તમો સત્તર લાભ લેરા બરામણ છે ઈન્દા દોય તેમણે ઓર્ડર કાંડે
ભરી મો લી પ્રસિદ્ધ કર્તા પાસેથીજ ગ્રંથ મગાવી વેરા આ ખાતા
માથી તે મગશે નહીં

સંપૂર્ણ મહાભારત.

અથવા એકલું શાન્તિપર્વ ખરીદવા વિષે ખુલાસો.

આ ગ્રંથ ચાર ભાગમાં નીકળવાની જે યોજના આગવા ગ્રંથમાં દર્શાવેલ છે, તેને અનુસરીને પ્રથમથી આદ્યક યનારનાં નામ નોંધવાનું શરૂ થઈ ચૂક્યું છે. એ વિષે વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ નીચે પ્રમાણે છે.

૧ ‘શાન્તિપર્વ’ આઠઆના અને છ આના કિશાયતથી મળવાનો સમય કાર્તિકી પૂર્ણિમાએ પૂર્ણ થાય છે.

૨ એ ગ્રંથ હવેથી ૧૯૭૧ ની આખર સુધી આ ખાતાનાં મુખર્ધિ તથા અમદાવાદનાં કાર્યાલયોમાંથી તેમજ નીચે જણાવેલાં અન્ય ગ્રંથજોએથી પણ રૂ. ૦ ની કિશાયતે એટલે કે ઉઘી આવૃત્તિ રૂ. ૨૧ થી અને સામાન્ય આવૃત્તિ રૂ. ૧૧૧ થી મળી શકશે.

મુખર્ધિ—બ્રામ્હે સ્વદેશી સ્ટોર્સ—બોરીબંદર રહામે.

” એન. એમ. ત્રિપાઠીની કુલ-પ્રિન્સેસટ્રીટ.

” વસનજી પરમાનંદ—ચાલવાળા, કાલખાદેવીરોડ.

” ડી. લક્ષ્મીલાલ અને કંપની—ટે. કોટ, બોરાબજાર.

મુરત—ચંદ્રપ્રકાશ આર્ટીસ્ટ-ભાગ્યતળાવ.

ભરૂચ—બુ. દેશમર્ધિ ગ્રંથર્સ—ટે. કોતોપોર દરવાજો.

વડોદરા—બુ. ગોહનલાલ મનમુખરામ—દહેરીપુરા.

રાજકોટ—બુ. ખડેચર ગ્રંથજી—ટે. પરાબજાર.

ભાવનગર—બુ. અમ્બદુલ હુસેન આદમજી.

નડીયાદ—ચુનીલાલ બોધાભાઈ.

ડાકોર—બુ. બેઠાલાલ મનમુખરામ.

” —શારદાભવન પુસ્તકાલય.

૩ મહાભારતનાં પ્રથમથી ચતુર્થાં આદ્યે માટે ૨. ૨)ની દિશાવન
ગમવાને લીધે તેમાંથી કોઇને કશું પણ કમીયન આપવાની યોગવાદી
ન રહેવાથી એજટો મારજતે નામ નોંધવાની યોગવજુ ન ગમ્યાં તે
અવસ્થા સર્વ કોઇને માટે સીવિસીધી આ આવાના અમદાવાદ તથા
મુખર્જિનાં કાર્યાલયોમાંજ રાખવામાં આવી છે.

૪. ૧૯૭૧ ની આખર સુધીમાં સંપૂર્ણ મહાભારતના આદ્ય
ચક્રને ૩. ૧) અનામત આપનારને, એ આખા અંશના એક ભાગ
તરીકે શાન્તિપર્વની ઉગી આટતિ અમદાવાદના કાર્યાલયમાં માત્ર
૩. ૨)થી અને મુખર્જિના કાર્યાલયમાંથી ૩. ૨)થી મળી શકશે.
માત્ર એકલુંજ “શાન્તિપર્વ” લેનારને ૩. ૨)થી એકે મળી શકશે નહિ.

૫. હવે પછી નીકળનાર તથા ભાગોમાંથી માત્ર કોઈ કોઈ
ભાગજ ખરીદવા હશે, તેમને તે નીકળેથી છપેલા મૂલ્ય કરતાં દોઢ
મૂલ્યે સગવડ હશે ત્યાં સુધી અપાશે.

૬. શાન્તિપર્વ દરેકોઈ સ્થળેથી ખરીદવા પછીથી પણ સંપૂર્ણ
મહાભારતના આદ્ય ચવાનો વિચાર થશે તો ૧૯૭૨ ની આખર
સુધીમાં ૩. ૧) અનામતનો મોકલી આપ્યાથી આદ્યમાં નોંધી બાકીના
ત્રણે ભાગ નીકળશે તેમ કુલ ૩. ૮) માં અમદાવાદ એમાં અપાશે.
આવા પ્રકારમાં શાન્તિપર્વ છૂટક ખરીદવા બદલ વધુ મૂલ્ય બેઠું હશે
તે પાછું મળશે નહિ.

૭. અનામત ૩. ૧) બરાબા બદલ રૂબરૂમાં જૂરી પાવતી
અપાશે. મ. ઝો.થી મોકલનાર માટે મ. ઝો.નું તેમને પાછું મળનાર
રૂપન પાવતીરૂપ ગણાશે. શાન્તિપર્વ કે બીજા કોઈ પુસ્તકના વી. પી.
બેનો આ ૩. ૧) બરાબાની યોગવજુ કરનારને માટે તેવા વી. પી.
પરના શીરનામાની જાણમાં છપેલું બીજા પાવતીરૂપ સમજવું.

૮. શાન્તિપર્વના બાપાંતર કર્તા વડોદરા નિવાસી 'કેળવણી' મંત્રીશ્રી પત્રના સુયોગ્ય અધિપતિ શ્રીયુત્તમ છોટાવાલ નિર્મલરામ ભટ્ટ એઓ છે. બાપાંતર ધણી વર્ષોથી થયેલું હોવાથી અમદાવાદ નિવાસી શાંતિપર્વ નરહરી મંગનવાલ શર્મા કે જેઓ વડોદરા રાજ્યની પુરાણ બૂધણની પદવી ધરાવે છે, તેમની પાસે તેનું સંશોધન કરાવેલું છે, આથી બાપાંતર વિશેષ ઉત્તમ બનના સાથે તેમાં દરેક ગ્રંથોકના અર્થ પણ ઉમેરાયા છે.

૯. મહાભારતના બાકી રહેલા ત્રણ ભાગોનું બાપાંતર નરિનર કરાવવાથી તે વધુ ઉત્તમ બનશે એમ લાગવાથી, હવેથી તેની જગ્યા વધુ રહેશે આ બાપાંતર અન્ય હરકોઈ શુભ બાપાંતરને ટક્કર મારે તેવું થનારું પ્રથમથી કહેવા કરતાં માત્ર એટલું જ જણાવીશું કે તે અન્ય બાપાંતર કરતાં ઉત્તરું તો નહિ જ થાય.

સંપૂર્ણ મહાભારતના આદ્ય થનારે અથવા તો માત્ર શાન્તિપર્વ ટપાલ કે રેલ રસ્તે મંગાવનારે તેમ જ કાંઈ પણ વધુ ખુનાસો જોઈએ તેમણે નીચેના ધીરનામે રિખાઈ સાથે લખવું.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય.

મુખ્યમંત્રી—ડૉ. દાવજાદેની, ભાગસાડી, દાયાનિર્મલગ્રામ ત્રીજો ભાગ

અમદાવાદમાં—ખમાસાચોકી, જમાલપુર રોડ.

અંતરવીકાર

નીચેનાં પુસ્તકોની બેટ આબાર સહિત રેડીકારી વાચકવર્ગની જાણ માટે તેનાં નામ, મૂલ્ય, કદ, ઇ. નીચે આપવામાં આવે છે. એમાંનાં પુસ્તક લેવા ઇચ્છનારે અમને ન લખતાં તેના માલીકને જ લખવું. સ્વજાબાવને લીધે કેટલાંક પુસ્તકો તેમજ અંચમાળાઓ વિશે આગળ ઉપર રાખવું પડ્યું છે.

સુમધીલા—(આગળે ૧૦૦૦ પદ તથા બજનનો સંગ્રહ)
કર્તા: શ. પ્રભુલાલ પ્રીતમલાલ પઢીયાર, મરકાગી દવાખાનું શુનાગઢ.
રોયલ બારપેટ, પૃષ્ઠ ૫૫૦, કાગળ એજ, પૂઠું મોનેરી રૂ. ૧૧૧

મંસારદર્પણ—અનુવાદક ન. નમદાસકર બાળાશંકર પંડ્યા
મુરત પ્રકાશક શ. પ્રભુદાસકર નરભેગમ બામ, બાગાનગાવ, મુરત.
રોયલ ૧૬ પેટ, પૃષ્ઠ ૨૨૫, કાગળ એજ, પૂઠું બોર્ડપરીનું રૂ. ૧)

મુક્તતાન બહાદુરની ચિતોડપર ચઢાઈ—અનુવાદક જન-
લાલ જાદવજી હકર. પ્રકાશક શ. પ્રભુદાસકર નરભેગમ બામ, બાગા-
નગાવ મુરત. ૧૬ પેટ, પૃષ્ઠ ૨૫૦, કાગળ રૂ, પૂઠું માફ રૂ. ૧)

બ્યારે સૂર્યોદય થશે !—અનુવાદક સૌ. પ્રિયમતિ શુક્લ
પ્રકાશક મણિલાલ દામોદરદાસ મોગી, મીંધીમળી, મુળાઈ નં. ૪૨ રોયલ
મોગ પેટ, પૃષ્ઠ ૨૦૦, કાગળ એજ સારા, પૂઠું સાફ રૂ. ૦૧

નવરંગી બાળકો—અનુવાદક તથા પ્રકાશક શ. બોગિ-
ન્દરાવ ર. દિવેદીબા બી. એ. માન્તાકુલ (ચાણા). રેમી સોગપેટ,
પૃષ્ઠ ૧૦૦, કાગળ એજ, પૂઠું સાફ, કિં લખી નથી.

એકલ એન્જન અને પમ્પસ—લેખક તથા પ્રકાશક
શ. ચીમનલાલ મોતીબાઈ પટેલ બાદરજી (ખેડા). રોયલ સોગપેટ,
પૃષ્ઠ ૨૨૫, કાગળ એજ, પૂઠું પાકું રૂ. ૧૧

જ્ઞાતિખંધારણ-લેખક ગંગાપ્રસાદ એમ. એ પ્રકાશક શેઠ રણછોડદાસ ભવાન મુંબઈ નં. ૪. રોયલ સોળપેજ, પૃષ્ઠ ૮૦, કાગળ એજ, પૂઠું સાફ, કિં. રૂ. ૦

આત્મ નિમજ્જન-(આવૃત્તિ બીજી) લેખક સ્વ. મણિલાલ નભુભાઈ દિવેદી. પ્રકાશક રાં. માધવલાલ નભુભાઈ દિવેદી નડિયાદ, રોયલ ૧૬ પેજ, પૃષ્ઠ ૩૨૫, કાગળ એજ, પૂઠું સોનેરી રૂ. ૧)

રાજયોગ-અનુવાદક તથા પ્રકાશક માધવલાલ નભુભાઈ દિવેદી નડિયાદ. ડેમી આઠ પેજ, પૃષ્ઠ ૧૫૦, કાગળ એજ સારા, પૂઠું પાકું, કિ. રૂ. ૧૧.

સાક્ષર અને તેની સ્ત્રી-લેખક તથા પ્રકાશક રાણા મેલત સિંહ બી. સીશોદીઆ, ચુકા (કાઠીઆવાડ). રોયલ ૧૬ પેજ, પૃષ્ઠ ૨૦૦, કાગળ એજ, પૂઠું બોર્ડ પટ્ટીનું, કિં. રૂ. ૧)

બાળગીતમાળા-લેખક તથા પ્રકાશક કૃષ્ણપ્રસાદ ગીરન-શંકર ભટ્ટ, અમરેલી (કાઠીઆવાડ) ડેમી ૧૬ પેજ, પૃષ્ઠ ૮૦, કાગળ એજ સારા, પૂઠું સાફ, ચિત્રો ૧૮, કિંમત રૂ. ૦

નવીન સંન્યાસી-લેખક જ્ઞાનલાલ જાદવજી હક્કર પ્રકાશક લક્ષ્મીશંકર મહાશંકર જોશી, નડિયાદ. રોયલ ૧૬ પેજ, પૃષ્ઠ ૧૨૪, કાગળ એજ, પૂઠું બોર્ડ પટ્ટીનું, કિં. આઠ આના.

ગુજરાતી ભાષા અને જૈન સાહિત્ય-લેખક તથા પ્રકાશક મણિલાલ બેદરભાઈ વ્યાસ-નાગરદરીઆ મુરત. રોયલ સોળ પેજ, પૃષ્ઠ ૬૦, કાગળ એજ, પૂઠું સાફ કિં. રૂ. ૦

સ્પર્શસ્પર્શ અથવા ચારે વર્ણોના પરસ્પર વ્યવહાર-અનુવાદક: કુલચંદ બાપુજી શાહ નડિયાદ. પ્રકાશક શેઠ રણછોડદાસ ભવાન મુંબઈ નં. ૪. રોયલ ૧૨ પેજ, પૃષ્ઠ ૨૭૫, કાગળ એજ સારા, પૂઠું સોનેરી રૂ. ૧) સાફ બા

શ્રીકૃત્તિવ્યંચને પુરુષાને યોધ—સશોધક તથા પ્રકાશક
પુરોહિત બદ્રિલાલ રતનરામ, દેશાધની પોળ, ખાડીઆ અમલવાદ. રૂ. ૧૧
આઠ પેણ, ૫૪ ૩૨૫, કાગળ ગ્લેન, પૂઠું સોનેરી કિં. રૂ. ૧૧

પરોપકારી પુરુષ યાને દંભદાસનું રાજનામું લેખક તથા
પ્રકાશક ધીરજલાલ શ્રીમનલાલ ગોધરા. સુપરરોયલ ૩૨ પેણ, ૫૪
૨૦૦, કાગળ ગ્લેન, પૂઠું સાદું. રૂ. ૦૧.

દુપતી ધર્માશ્વો નિધિ—(પ્રથમ ભાગ) કર્તા સોમેશ્વર
રઘુનાથ વડિયા (કાડીઆવાડ). રોયલ ૧૬ પેણ, ૫૪ ૨૫૦, કાગળ
ગ્લેન સારા, પાકું પૂઠું રૂ. ૧૧.

પ્રથમ હુહાણા દાન્દર-સની યાત્રા—લેખક બીખાબાઈ
છોટલાલ ચોધરી વડનગર—(ઉ ગુજરાત). રોયલ ૧૬ પેણ, ૫૪
૨૫૦, કાગળ સાધારણ, પૂઠું પાકું કિં. રૂ. ૧૧ હાલ રૂ. ૦૧.

ગુરુદત્ત વિદ્યાર્થીનું જીવન ચરિત્ર—અનુવાદ કરાવી પ્રસિદ્ધ
કર્તા મણપતિ કેશવલાલ સર્મા શ્રી. પાટડી (ગુજરાત) રોયલ ૧૬
પેણ, ૫૪ ૨૫૦, કાગળ ગ્લેન, પૂઠું સોનેરી રૂ. ૧૧.

સર સમયદ એહમદ-લખનાર એદલજી ધનજી ઠાળા, અમ-
રેલી ૧૨ પેણ, ૫૪ ૬૦, કાગળ ૨૪, પૂઠું સાદું કિં. ૦૨.

શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજીએ રચેલા ચોડશ અંથ ગુજરાતી
બાપાંતર અને વિવેચન સાથે. બાપાંતર કર્તા શાસ્ત્રી શ્રીમનલાલ
હરીશંકર બટ્ટ, બોરસદ. રોયલ ૧૬ પેણ, ૫૪ ૩૨૫, કાગળ ગ્લેન,
પૂઠું સાદું બોર્ડપટ્ટીનું, કિં. રૂ. ૦૧.

સંગીત ભગવદ્ગીતા રચી પ્રસિદ્ધ કરનાર જોશી જયરામ
બાગળીઆ શ્રી. ગાડવી (કચ્છ). રોયલ ૧૬ પેણ, ૫૪ ૧૨૫, કાગળ
ગ્લેન, પૂઠું મોનેરી કિં. રૂ. ૧).

નિવેદન.

વિવિધમંથમાંના હરે પંચમ વર્તમાં પ્રવેશ પામી તેના પ્રથમ
પુસ્તકરૂપે સ્વામી વિવેકાનંદના સદુપદેશનો પ્રથમ ભાગ વાચક બધુઓ
પ્રત્યે સાર થાય છે.

સ્વામી વિવેકાનંદ કોણ અને કેવા હતા, એ વાત વિવિધમંથમાંના
વાચકો માટે નવીન નથી. ગત ૧૯૬૮ માં હું જીવનવૃત્ત સાથે પ્રકટ
થયેલ 'સ્વામી વિવેકાનંદનાં પત્રો' સાથે એ વિષેની કેટલીક માહિતી
આપેલી છે.

પૂર્વમાં હૃદય ધર્મ પશ્ચિમ તરફ પ્રવર્તતા મૂલ્યપ્રકાશની પેઠે,
વર્તમાન ભારતમાં અનેકવિધ નવજાગૃતિનાં આંદોલનો જે પૂર્વ પ્રદેશ
(બંગાળમાં)માં હૃદયની અન્ય પ્રદેશોમાં પ્રસરતાં રહ્યાં છે; જે પ્રદેશો
પ્રમુખ કરેલા રામકૃષ્ણ પરમહંસ, હર્ષિચંદ્ર, રામમોહનરાય, કેશવચંદ્ર,
દેવેન્દ્રનાથ, ઈં અસામાન્ય માનવનુઓએ ભારતમાંના અંકને
જાળાવ્યો છે; જે પ્રદેશો રાજપ્રકરણમાં, ધર્મશોધનમાં, સામાજિક વિપ-
લમાં, દેશદિતસ્તિનામાં, સાહિત્યોન્નતિમાં અને જનસેવા ઈં વિષયોમાં
ખરેખરે તેના પૂણ્યપાક અન્ય ભારતીય પ્રદેશોને પૂરા પાડ્યા છે;
જેના બંધન બંધનમાંથી બાંધી પોતાનું સર્વસ્વ-લક્ષ્યાવધિ ધન કે
તેમાંનો એકો ભાગ માનવમેવાના મદાયમાં હોમી દેનાર અને તેમ
કરીને જાતિ કલહરૂપીજ ભારતના સ્વાર્થ પ્રિય ધનિકો પ્રત્યે અને નિઃસ્વા-
મિતાની વિકાસો પ્રત્યે 'સંતુષ્ટ અને હંદર જીવન'નો આદર્શ તાજે
કરી બતાવનાર ઈં પતીત અને ચોપ જેવાં આદર્શ રેલો જે જૂમિએ
પ્રસન્ન છે; પોતાના આશાપૂર્ણ જીવનનો અને બચિષ્વની વિભવ
બાવનાઓનો મોહ ત્યજી, પોતાના યૌવનપૂર્ણ સુંદર તનુને અગ્નિદેવના
... ૨૬ ... ચરણોમાં બસી જીવ કરનાર અને તેમ કરીને ભારતમાં

જળોની પેઠે કન્યાપક્ષનું લોહી પીત્રા ઈન્જનર દેરકેર ઉભગઈ જતા
જગવાના બૂખ્યા અસખ્યાત કંગાળ નરાધમોના હૃદયોને કપારી મૂકીને
એ અધમતા ત્યજવાની અપીલ કરનાર દેરી ‘સ્નેહહતા’ જેની
વીર કન્યાકાઓ જે પ્રદેશમાં જન્મે છે, એવા પ્રભાવપૂર્ણ બંગ-
પ્રદેશમાં સ્વામી વિવેકાનંદનો જન્મ થયો હતો.

જે સમયે દેશમાંનો પાશ્ચાત્ય સરકાર પામેલો વર્ગ પોતાના
પ્રાચીન આર્યથોના તત્ત્વને જાણવાનિના-માત્ર ધર્મગોના, ધર્મગી
જોઈનેજ “બધુ ધર્મગી” માની બેસી ક્રિશ્ચીયાનિટિ અને નાસ્તિકતા
તરફ વળણુ લઈ રહ્યા હતા, જે સમયે જૂના ધોરણવાળાઓ ગૂઢ
ધર્મરહસ્યોથી અચાત રહીને માત્ર વગર સમજણના જાલ ધાર્મિક પ્રકારો
અને કનિષ્ઠ શ્રદ્ધાઓ સાથેજ મગ્ગમાં પાડી બેઠા હતા, કદાચ
અજ્ઞાત સુધારક વર્ગ પણ જે સમયે અસખ્ય જાળજોના અતિ
આનંદપ્રકારી, પ્રતિભાદિ જાણ ધાર્મિક અગોમા પ્રવેશવા સડાને દૂર
કરવાને બદલે તે આખા અગોનેજ કાપી કઢાડવાને મથી રહ્યા હતા,
જે સમયે, પાદરી બાપલીયાઓ એવા ધાર્મિક અને શ્રદ્ધાના સડાઓનેજ
મર્મજ્વરે દેખાડવાનું રમખાણુ મચાવી, સમગ્ર ભારત સત્તાનોને ક્રિશ્ચીયન
બનાવી દેવાની ધૂનમાં આવી ગયા હતા અને અત્યજ્ઞાતિ અગ્ર દીન
વર્ગોના ટોળાઓને આકર્ષવાની સાથે કદાચ બંધેલા જોતોને પણ વિવા-
ધતી ફેશનોના બપકામા આજી, તેમના હૃદય ચક્રોને ક્રિશ્ચીયાનિટિ તરફ
કેરવી રહ્યા હતા, જે સમયે વિલામતી ધર્મનિચાર અને પ્રાર્થના મંદિરોની
કાકડી ફેશનો દેશાભિમાનીઓનાં અંતરોને પણ ડગમગાવી દઈ તેની ફેશન-
વાળી નરીન સરસાઓની ધણગાર કરાવી રહી હતી, જે સમયે યુરોપ
અને અમેરિકામાં ભારતવાસીઓ અને તેમના ધર્મના નામપર ‘અધમ’
અને ‘જગતી’ પંથોના ઇલકાઓથી ઉપાન પ્રકારો વર્ધી રહ્યા હતા,
જે સમયે ‘બહારનું નરીન બધુ સાર અને અહિનું પુસતન બધુ ખોટું’

એમ જોઈ રહેલાઓને સત્ય વિવેકનો પ્રકાશ દેખાડી ઉભયમાં રહેલા આશ્ચર્યાચ્ચ અંશોનું અને ધર્મનાં અંતિમ રહસ્યોનું જ્ઞાન, તેમને તાન આપનારી મહાન અંગ્રેજી જ્ઞાનમાંજ આપવાની અત્યંત આવશ્યકતા હતી; એવા સમયમાં, તે સમયની વર્તમાન ઉપકારક વ્યક્તિઓમાં એકનો ઉમેરો થવાને માટે વિવેકાનંદરૂપ વિવેકસૂર્યનો ઉદય થયો હતો.

પોતાની પ્રભાવપૂર્ણ વાણી અને લેખિનીદ્વારા ઉત્તર સર્વ ભારતીય વર્ગો પ્રત્યેજ નહિ, પણ યુરોપ અમેરિકા જેવા દૂર દેશવર્તી સત્ય જીજ્ઞાસુઓ પ્રત્યે પણ પોતાના વિવેકપ્રકાશનાં દિવ્યકિરણોને પ્રસરાવી તેમનાં હૃદયચક્ષુઓને સારાસાર જોઈ શકવાને તેમણે ગતિમાન કર્યો હતો.

જુસ્સાદાર અંગ્રેજી ભાષાદ્વારાજ આર્યધર્મનાં ઉડાં તત્ત્વોનું પ્રદર્શન તેમનાં હૃદયચક્ષુઓને કરાવવા માટે જે મહાન પ્રયાસ આ ધર્મવીરે કર્યો અને તેમાં જે વિજય પ્રાપ્ત કર્યો, તે વિષયનો કેટલોક ખ્યાલ 'ભગિની નિવેદિતા'ના ઉપોદ્ધાત ઉપરથી આવી શકે તેમ છે. ।

આ વિવેકસૂર્યનો પ્રકાશ માત્ર ધર્મની દિશામાંજ નહિ; પણ દેશાભિમાન, જનમેવા, આર્થિક કુદંતા, અયોગ્ય રહીબંધનો, રાજ-પ્રકરણી વિષયો, ફેજવણીનો પ્રશ્ન ઇતિ સર્વ દિશાઓમાં પડી ચૂક્યો હતો. નવયુગના ભારતીય અગ્રગણ્યોમાંના અનેકોનાં હૃદય એ વિવેક-સૂર્યના પ્રભાવપૂર્ણ પ્રકાશથીજ ઝળકી ઉઠી ખરી વસ્તુસ્થિતિને અને તેની સુધારણાના અનેકવિધ ઉત્તતિપંથોને નિહાળી શક્યાં છે.

ત્રિગુણાત્મક મૂળ પ્રકૃતિમાંથી સ્વભાવથીજ ત્રિગુણમિત્ર રચા-યલા આ સંસારમાંના પ્રત્યેક પદાર્થની પેડે, પ્રત્યેક મહાપુરુષના વર્તનમાં પણ વિશેષ સત્તાંશની સાથે કંઈક રજસૂ તમસના અંશો હોવા સ્વાભાવિકજ છે. પછી જાણે તે અંશરૂપી ન્યૂનતા માનવપ્રકૃતિના ગમે તે અંશમાં હોય, ઐર્ષ પ્રકારના પાદમાં છૂપી રહી ગઈ હોય કે સરળતાનાં દ્વાર ખુલ્લાં રહીને પ્રકટ થઈ ચૂકી હોય, શુભ સંસર્ગથી

દબાઈ રહેલી હોય કે અવમરની અપ્રાપ્તિને લઈને અપ્રકટ રહી હોય; પણ હોય હોય ને હોય તો ખરીજ!

કોઈ પણ ઉપકારક વ્યક્તિમાંના તેવા સજ્જતામય અંશોથી અમકી ઉગી તે વ્યક્તિના વર્તન અને ઉપદેશમાં પુષ્કળ પ્રભાવમાં રહેવાં ઉપકારક, અબાધિત, આજી મત્સ્યોથી વિમુખ રહેવું એ ઉપત્તા અબાધ્ય પ્રકૃતિ નિયમ તરફ જોતાં બૂલભરેલુંજ છે.

કનિક અંશને લઈને આખી વસ્તુનેજ ત્યાજ્ય માનનાર પ્રાણીઓને માટે તો, ગટરોને લીધે સુંદર સુગંધપૂર્ણ દિવાનખાનાંવાળા મહાકુલો અને બૃમિનગપર આવેલાં મળસ્થાનોને લીધે સમસ્ત પૃથ્વીની પણ ત્યાજ્યજ ગણાવાં જોઈએ. વળી શરીરમાં સદાય રહેતા મળ મૂત્રના અંગોને લીધે આખું શરીર પણ ત્યાજ્યજ મનાવું જોઈએ. આમ આ બૂલભરી માન્યતાવાળાને માટે તો બૃમિતગપર છત્રવાનુંજ અશક્ય થઈ પડે તેમ છે. “જેના વિચાર અને વર્તનમાં આજી મત્સ્યો વિશેષ હોઈ રજસ્ તમસ્ ગૌણ-ન્યૂન હોય તે મહાત્મા; અને સત્વ ગૌણ હોઈ રજસ્ તમસ્ અધિક હોય તે અમહાત્મા” એ વ્યાખ્યા એટલા માટેજ મત્સ્ય અને ઉપકારક મનાતી આવી છે. ઉત્તતિના સાધકો એટલા માટે હસરતિથી જ્યાં ત્યાંથી સત્ત્વનેજ શોધી મદદથી કરે છે, ત્યારે અધોગતિના અધિકારીઓ પોતાની દોડાદોડી ઠાક-દટિનેજ પ્રાધાન્ય આપી ન્યૂનાધિક અસે સર્વજન્યાપી ‘દોષ’ દેવતાનાંજ દર્શન કરતા ગદી સ્વહૃદયમાં તેનોજ ખંડાર ભર્યા કરે છે.

આટલા અપ્રાસંગિક જેવા કુલ્લેખનો ઉદ્દેશ એજ કે—અંગા-ગાના હિંદુઓમાં વંશપરંપરાથી આજ્યા આવતા માંચાહારના સ્વભાવને અનુસરીને વિવેકાનંદનું ધોરણ પણ જન્મથીજ તેવું હોય, અને તે વિષયનાં નુકસાનોથી અજ્ઞાત હોવાને લીધે, દુસમઠને લીધે કે ગમે તે કારણને લીધે તે વાતનો પક્ષ પણ તેમણે એ-યો હોય; તો તેટલા

માટે તેમના અતિ ઉપકારક ઉપદેશોની અને અનુકરણીય લોક-
સેવાની પણ ઉપેક્ષા કરવી, એ ઉપરના જેવુંજ જીવજરૂર અને સ્વહિ-
તમાં નુકસાન કરનાર છે.

મહાત્મા તુલસીદાસજી કથી ગયા છે કે:-

જદ ચેતન ગુણ દાપમય વિશ્વ કીન કિર્તાર;

સંત હંસ ગુણ ગહહિં પવ પરહરિં વારિ વિકાર.

વિવેકાનંદજીના વિચારોમાં રહેલું હિત અને જળ તેમના પત્રો-
વાળા પુસ્તકપરથી વાચકોને જોઈ ચૂકેલા હોવાથી અહિં તે વિશે
એટલુંજ જણાવીશું કે આ ભાગ તેમજ હવે પછી અંથમાળાદ્વારા
નીકળનાર તેમના ઉપદેશોના અન્ય ભાગો પણ એટલી અથવા એથી
પણ અધિક અસરથી અને હિતથી ભરેલા છે, એમ તે વાંચ્યાથી
વિવેકી વાચકોને જણાયા વિના રહેશે નહિ.

આવા મહાત્માઓના ઉપદેશો અંગ્રેજી જાણનારવર્ગ માટે તો
સર્વ પ્રદેશોમાં એકસરખા ઉપકારક છેજ, પરંતુ તે ભાષાથી અપરિ-
ચિત એવાં કાઠયાવધિ ભારતસંતાનો માટે તો તે એથીજે અધિક
ઉપકારક થઈ પડે તેમ છે, જેથી ખુદ અંગ્રેજી આવૃત્તિઓ કરતાં પણ
દેશની ભિન્ન ભિન્ન ભાષાઓમાં તે પ્રકટ થવાની આવશ્યતા અધિક છે.

ગુજરાતીમાં કેટલાંક વર્ષપર આ વિષયની પ્રથમ શરૂઆત કર-
વાતું માન રા. ભગુભાઈ હતેદઅંદ કારભારીએ મેળવેલું હોઈ અત્યાર
સુધીમાં કેટલાક ન્દાના પ્રિભાગો તેઓ પ્રકટ કરી ચૂક્યા છે. તેમના પછી
ગુજરાતી પ્રેસ તરફથી એ દિશામાં ચલ ચાલુ થઈ અધિક યોગ્ય
ભાષાંતરવાળાં-; વિવેકાનંદ વિચારમંથાનાં, નહુ પુષ્પ અત્યાર અગાઉ
નીકળી ચૂક્યાં છે; જે બદલ એ ઉભય દાર્શનિકો ગુર્જરપ્રજાના
ધન્યવાદને પાત્ર છે.

, પ્રસ્તુત 'વિવિધ અંથમાળા' પણ ઉત્તમ અને સારા અંથોની

પ્રસિદ્ધિ અર્થેજ ચોખ્ખવણી હોવાથી તેના હજારો સ્થાયી વાગકો આ મહાત્માના ઉપદેશોથી પરિચિત થાય એ જરૂરનુંજ હતું. સ્વામી સમતીર્થજીના ઉપદેશોની પ્રસિદ્ધિના ચોક્કસને લીધેજ “વિવેકાનંદના પત્રો” પછી અન્ય ભાગો પ્રકટ કરવાનું અત્યાર સુધી બની શક્યું નહોતું; પરંતુ તેના સાત ભાગ પ્રકટ થઈ ચૂકી જૂજ ભાગોજ બાકી રહેલા હોવાથી હવે આ વિષય તરફ ધ્યાન આપવા બની શક્યું છે. વિવિધ અંધમાયાના વાયકોને તેમના સમગ્ર ઉપદેશોનો લાભ બને તેમ વહેવો મળી રહે એવા ઉદ્દેશથી અગ્રેજીમાં આ વિષયનાં નીકળેલાં પાંચે વૉલ્યુમોનું કાર્ય જૂજ જૂજ સુયોગ્ય વિદ્વાનોને સોંપાઈ પણ ચૂક્યું છે.

એમાં પણ જે જે ભાગો અન્યત્ર પ્રકટ થયા નથી તેજ પ્રથમ પ્રકટ થશે, અને બાકીના ભાગો તે પછી નીકળશે.

આમાં બાપાંતર કોનું સારું ને કોનું ઉતરતું, એ ખાતે અમે કાંઈપણ લખવા ઇચ્છતા નથી. શેઠશાના બજા બારોટની પેઠે કાંઈ વ્યાપારી, લેખક કે પ્રકાશક પ્રકટ રીતે કે પડે રહીને એ ખાતે કાંઈ બહુબકાટ કે હાથબોય કરવા કરાવવા મંડી પડે તો તો જુદી વાત છે. અમે તો વખતો વખત કહેતા આવ્યા છીએ તેજ અહિં પણ કહીશું કે પ્રાપ્ત સંયોગોનો બનતો સદુપયોગ કરીને આ ભાગનું બાપાંતર મરજ બને સ્પષ્ટ થાય તેમ કરવાને બનતો યત્ન કરવામાં આવ્યો છે. વળી હવે પછીના ભાગો માટે જે મયોગ પ્રાપ્ત થયેલા છે તે જોતાં આ ભાગ કરતાં પણ તેમાં વિશેષતા આવે એ સંભવિત છે.

આ ભાગનું બાપાંતર સંપ્તઃ નહિ પણ મૂળના ભાવાર્થને બને તેટલા સરળ રૂપમાં રચી કરવાના ઉદ્દેશથી તૈયાર કરાયેલું છે. આ કાર્યમાં કર્નાટક પ્રેમમાંથી છપાયેલા મરાઠી બાપાંતરનો ઠીક આધાર મળેલો હોવાથી તેના લેખક અને પ્રકાશક મહાસચોનો આભાર માનીએ છીએ.

આ ભાગના અનુવાદનું કાર્ય થીપુત ઉદ્ધવજી તુલસીદામ દકુરે
જે પરિશ્રમથી કર્યું છે તે બદલ તેઓ ધન્યવાદને પાત્ર છે.

અન્ય કોઈપણ રચનાથી નીકળેલા આ વિષયના અંથોનું કદ,
કાગળ, પૃષ્ઠ, પૃષ્ઠાં, પોસ્ટેજ, ઈંદ્ર પ્રત્યેક અંગ; આ ખાતાના પાકાં
પૃષ્ઠાંવાળા (૨૦૦૦ પૃષ્ઠના પો. સાથે ૩ ડાક) વર્ગની સાથે સરખાવી
લેવાથી સ્પષ્ટ થશે કે વિવિધઅંથમાળાનાં નિયમિત આકારને મળનારા
આ ભાગોના મૂલ્યનું પ્રમાણ અર્ધ કરતાં પણ ઓછું છે. વળી વધુ
પૈસા ન ખર્ચી શકનાર વર્ગ માટે નીકળતાં સાદા પૃષ્ઠાંનાં પુસ્તકોનું
મૂલ્ય તો માત્ર તેથી ત્રીજા કે ચોથા ભાગ જેટલું જ પડી રહે છે.

લોકહિતનું જે એ તરફ ન રહેલું હોત તો વિવેકાનંદ સ્વા-
મીના ઉપદેશોની યોજના વિવિધઅંથમાળામાં ભાગ્યેજ થાત.

બનતાં મુખી આજી વર્ષમાંજ આ ઉપદેશનો ત્રીજો ભાગ પણ
પ્રકટ થશે. આથી કેટલીક વિવિધતા ઓછી થશે, પણ તેના બદલામાં
આ ઉપયોગી વાચન અન્યરચના કરતાં સત્તર સાદર થવામાં વાચકોનું
રહેલું હિત ઓછા મહત્વનું નથી.

સ્વામી વિવેકાનંદજીના જીવનવિષયક અંગ્રેજીમાં કેટલાંક પુસ્તકો
નીકળી ચૂક્યાં છે, જે ઉપરથી તેમનું વિશ્વત્ત જીવન પ્રકટ કરવાની
બાબત પણ લક્ષમાંજ છે.

આ પુસ્તકના અંતમાં આપેલા દાનવીર શેઠ માણેકચંદના વાચવા
યોગ્ય સંક્ષિપ્ત જીવન તરફ તથા સરસ્વતીમાં આપેલા ‘મહાભારત
અને શાન્તિપર્વ’ ના સ્પષ્ટીકરણ તરફ તેમજ આ સાથે વહેંચાયેલાં
મનુસ્મૃતિનાં ઓર્ડર કાર્ડ તરફ વાચક બંધુઓનું ખાસ લક્ષ્ય ખેંચવામાં
આવે છે. ઓં તત્સત્

સં. ૧૯૭૦ પિળ્યાદશમી
સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૪.

‘મંત્રી.’

ઉપોદ્ધાત.

(મંત્રિની નિવેદિતાના મુળ અંગ્રેજી ઉપરથી.)

મહારા સહશુરનો સંદેશો.

સ્વામી વિવેકાનંદનાં ધાર્મિક વ્યાખ્યાનોએ જો કે સમસ્ત જગતને સત્યધર્મનું એક શાસ્ત્ર આપ્યું છે, છતાં સ્વામીજીના સ્વદેશનાં બાળકોને તો એ વ્યાખ્યાનોએ ધર્મનું આદર્શ સ્વરૂપ સમજાવ્યું છે. હિન્દુસ્તાન અને હિન્દીપ્રજાની આધુનિક અધોગત અવસ્થામાં જ્યારે તેના ઉપર ચારે તરફથી વિદેશીય સંસ્કારોનાં આક્રમણ થતાં હતાં ત્યારે તેને ખરેખર એવા સમર્થ આશંખનની જરૂર હતી કે જેનો તે આશય લઈ શકે. કોઈ એવા દંડ અને પ્રમાણભૂત કથનની જરૂર હતી કે જેના ઉપર તે પ્રેમ અને અદ્વાર્પણ વિશ્વાસ રાખી શકે. સ્વામી વિવેકાનંદના તેજ પ્રકારના સત્ય અને આમહયુક્ત ઉપદેશોમાં હિન્દુ-પ્રજાને પોતાના ધર્મનું યથાર્થ દર્શન થયું છે.

હિન્દુસ્તાનમાં-હિન્દુજાતિમાં જન્મે સંસ્કૃતિના ઉચ્ચતમ શિખરેથી એક હિન્દુ મહાત્મા હિન્દુધર્મનો પ્રચાર કરતો સમગ્ર જગતમાં વિચરે એ બનાવ ઇતિહાસમાં પ્રથમજ બન્યો છે. પોતાના ધર્મનું શું કથન છે એવી છાયાસા રાખનાર હિન્દુને; અને પોતાનાં બાળકોને પોતાના ધર્મનું ખરૂં સ્વરૂપ સમજાવવા ઇચ્છનાર માતાપિતાઓને સ્વામી વિવેકાનંદના મન્યો તરફ નિઃશંક વળતું પડશે. કલ્પ્ય હિન્દુસ્તાનમાંથી ઇંગ્રેજ બાપાનો લોપ ખલુ થઈ જાય, તથાપિ એ બાપામાં અપાયલા સ્વામીજીના ઉપદેશો તો પૂર્વે તેમજ પશ્ચિમે માનસિકજાણના ઉત્તમોત્તમ 'સાધનરૂપેજ સદા રહેશે; એ નિર્વિવાદ છે.' સાંપ્રતકાળમાં હિન્દુધર્મનાં આંતરેય વેશાયણો મોતીઓનો યથાસ્થિત સંગ્રહ કરી એક માળા ગુંથવાની આવશ્યકતા હતી; તેમજ બૌતિકશાસ્ત્રથી સુવર્ણને

બહુમાં ખૂબ તપાવતાં તેમાંથી પણ સાચું સોનું જ નીકળે છે એવું દર્શન કસવનાર એક ધર્મની જગતને જરૂર હતી; આ ઉભય લક્ષ્ય સ્વામીજીના પ્રખર અભ્યાસ અને વિવેકસંપન્ન યોજનાથી સિદ્ધ થયું છે. સ્વામીજીના ઉપદેશોમાં અને એમના દૃઢ જીવનમાં જે સંનાતનધર્મને તેઓ માનતા હતા તેની દ્રઢતા પ્રત્યક્ષ જણાય છે. જે ધર્મશ્રદ્ધાને પ્રભાવે સત્યના વિકટ પ્રસંગોમાં પણ વીરતાપૂર્વક કર્તવ્યબાન જાગૃત રહેવા દર્ધ સમસ્ત જગતમાં સનાતન ધર્મની ધ્વજા ધરકારી છે, તે ધર્મમાં-તે ધર્મની શ્રદ્ધામાં ચિરકાળ ટકી રહેવાનું સામર્થ્ય છે, એમ કહેવામાં જરા પણ વાંધો નથી.

“માનવજીવનનું સાચું રહસ્ય અન્યને કહેવામાં પોતાનું પણ દિત સમાયતું છે.” આ પ્રેમસૂત્ર બારનભૂમિમાં અનાદિ કાળથી વ્યવહારમાં પ્રકાશનું છે. આપણે જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે, તે અન્ય દેશોના લોકોને કહી તેમનાં જીવન પ્રેમમય અને સુખરૂપ કરવાં, એ આર્યભૂમિનું પરાપૂર્ણનું જિરદ છે.

પ્રથમ શ્રી ગુરુ ભગવાને પોતાના શિષ્યોને અજ્ઞાનનિવાને આધિન થયેલી પ્રજાઓને જ્ઞાનના પ્રકાશથી જાગૃત કરવા વિવિધ દેશોમાં મોકલ્યા હતા, અને એમની નિર્વાજ પ્રાપ્તિ પછી પણ આ કાર્ય ચતુર્થે પર્વન્ત ચાલુ રહ્યું હતું. પોતાનું જ્ઞાન અન્યને આપવાથી તે જિનદુ વધે છે એ વાત આર્યદેશના લક્ષમાં આવી તેને શનકોનાં ચતુર્થે યથા ગયાં છે. પોતાના જ્ઞાનનો અનેક દેશ દેશાન્તરોમાં પ્રચાર કરવાથીજ દિન્દુધર્મ એક ‘અમોષ’ સ્વરૂપ મારજી કરી ચાલ્યો છે. વિદેશમાં પોતાના એક વ્યાખ્યાનમાં સ્વામીજીએ કહ્યું હતું કે, “જે એક ધર્મ ખરો છે તે જીલ મર્મો પણ ખરાજ રોચ જોઈએ. સર્વ ધર્મોનું લક્ષ્ય એકજ દોષ વાસ્તવિક રીતે મમલ જગત એકજ ધર્મ પરાવજ છે, અને એ રીતે દિન્દુધર્મ જોઈએ ખરા છે તેટલોજ તે

તમારો સર્વનો પણ છે.” પોતાના શિષ્યોને દેશાન્તરમાં મોકલવામાં ભગવાન બુદ્ધને જે પ્રેમ હતો તેવો હતો તેજ પ્રેમ સ્વામીજીનાં ઉપરોક્ત વાક્યોમાં આપણે પ્રત્યક્ષ જોઈ શકીએ છીએ. ખીજા એક વ્યાખ્યાનમાં સ્વામીજીએ કહ્યું હતું કે “અમે હિન્દુઓ કોઈ પણ ધર્મનો વિરોધ કરતા નથી; એટલુંજ નહિ પણ પ્રેમપૂર્વક અમે માનીએ છીએ કે સર્વ ધર્મોના હેતુ પ્રભુને પામવાનો હોય અમે પણ ધર્મના એ મૂળતત્ત્વથી ભિન્ન નથી. ધર્મને નામે પ્રચલિત તત્ત્વ બધે મદમદ પયર્ગંજર તરફથી પ્રાપ્ત થયું હોય, ઝોરાસ્ત્રે ઉપદેશ્યું હોય કે ઈસુખ્રીસ્ત પામેથી મળ્યું હોય, પણ તેનો સાર ગ્રહણ કરવા અમે તૈયારજ છીએ. એક માધારણ-જંગલી પ્રજાના મનતઃપ્રીતિ તે અત્યુચ્ચ ધર્મભાવના પર્યન્તના સર્વ ધર્મ પ્રભુ પ્રાપ્તિના-અનંતની આથે એક પામવાના ભિન્ન ભિન્ન માર્ગજ છે, એ ભાવનાનો અમે કોઈવાર પણ ત્યાગ કર્યો નથી. સર્વ ધર્મરૂપી પુષ્પો પ્રેમસૂત્રમાં ગુંથી એક અનંતના ચરણમાં અર્પણ કરવાં એજ અમારો પૂજાવિધિ છે.” અમુક મનુષ્ય પરદેશીય અથવા પારકો છે એવો વિચાર સ્વામીજીના મનમાં એકવાર પણ આવ્યો નથી. સમગ્ર મનુષ્યજાતિ માટે એમના ઉદાર ચિત્તમાં આત્મભાવનાનું સ્થાન હતું. સત્ત્વધર્મનો એમણે સર્વને મમાન રીતે સદુપદેશ કર્યો છે.

અમેરિકાની “મર્વ ધર્મ પરિષદ”માં એમણે “હિન્દુધર્મની કલ્પના” એ વિષય ઉપર વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. આ વ્યાખ્યાનમાં એમનો ઉદ્દેશ માત્ર હિન્દુધર્મની આમાન્ય રૂપરેખા દોરવાને હતો, પરંતુ વ્યાખ્યાન શરૂ થતાંજ પ્રેમ અને શક્તિતાની એમની વાકધારા ચાલી અને એજ વ્યાખ્યાનમાં હિન્દુધર્મનું ઉત્તમોત્તમ સ્વરૂપ પણ પૂર્ણ પ્રકાશથી પ્રકાસ્યુ છે, એજ જણાઈ આવે છે. એ કેવો પ્રમંગ! ક્ષિત્રીગત મરોવરને કાંઈ આવેલું ચિકગો શહેર આ મહાન કાર્યને માટે પસંદ

કરવામાં આવ્યું હતું. ચિકાગોની વસ્તી મુખ્યત્વે યૂરોપિયન છે, પણ સંસ્કૃતિ અને પ્રગતિમાં યૂરોપના કરતાં તેમનામાં અનેક વિશેષ તત્ત્વો છે. યૂરોપની દરેક પ્રજાએ અમેરિકાની પ્રજાને પોતાનો હિસ્સો આપ્યો છે, તેનું યથાર્થ દર્શન ચિકાગોમાં થાય છે. ત્યાં અનેક પ્રજાઓના—અનેક જાતિઓના—અનેક ધર્મોના લોકો વસે છે. ચિકાગોમાં જેવી રીતે યૂરોપીયન સંસ્કૃતિના કેટલાક શુભ અંશો જણાય છે, તેવીજ રીતે એ સંસ્કૃતિની કાળી બાજુનું પણ ત્યાં યથાર્થ દર્શન થાય છે. આ ભૂમ્ય નગર જગતનું એક બજાર કિંવા મનુષ્યોનું પ્રદર્શન હોય તેનું જણાય છે. યૂરોપના સઘળા વર્ગના અને ધર્મોના મનુષ્યો આ શહેરમાં તિવાસ કરે છે. આવા વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ અને વિવિધ વૃત્તિઓવાળા, —આજ દૃષ્ટિથી કોલાહલ ભર્યા બજાર જેવા જણાતા પણ અંતરમાં એ ધોંધાટના ગર્ભમાં શાંતિયુક્ત—એવા ચિકાગો નગરમાં આ મહારાજ્યે અને મહાપ્રજાઓને એકત્ર કરવાની પ્રવૃત્તિનો પ્રારંભ થયો એ બહુ શુભ ચિહ્ન છે. મનુષ્યસમાજ એક થશે, વિવિધ પ્રજાઓ પ્રેમ અને મમતાના બંધનોથી બંધાશે એવો સમય હવે સીધજ આવશે; અને એવો સમય લાવવાનાં કારણ ઉત્પન્ન કરવાનું માન ચિકાગો શહેરને ધટે છે.

૨નામી વિવેકાનંદનો “ સર્વ ધર્મ પરિષદનો ” ઓતાવર્ગ કેવા પ્રકારનો હશે તેનું અનુમાન ઉપરના વિવેચન ઉપરથી થઈ શકે છે. પોતાના ધર્મથી અન્ય કોઈ ઉચ્ચ ધર્મ હોઈ શકેજ નહિ, પોતાની સંસ્કૃતિથી અન્ય કોઈ ઉચ્ચ સંસ્કૃતિ છેજ નહિ, એવો એ ઓતાવર્ગનો દૃઢ નિશ્ચય થઈ ગયો જણાતો હતો; અને તેથીજ આ હિન્દુ-મૂર્તિપૂજક ધર્મના સાધુ તેમને શું નવું કહેવાના હતા તે એમને આશ્ચર્યજનક લાગતું હતું. જેમ સ્વામીજીની આગળ આવો વિદેશી ઓતાસમૂહ હતો તેવીજ રીતે એમની પાછળ પ્રાચીન વૈદિક ઋષિઓનો સમર્થ અને

શ્રદ્ધાપાત્ર જ્ઞાનજાડાર હતો. એમની પાછળ યુગોનો યુગોથી ઉછળતો તત્ત્વમાગર વિજયધ્વનિથી ઉછળા મારી રહ્યો હતો. વેદોના પ્રાચીનમાં પ્રાચીન કાળથી, ઉપનિષદોના પ્રકાશથી પ્રદાસમાન દેખાતા જે ધર્મના ગર્ભમાં અનેક મત, અનેક પંથ અને અનેક સંપ્રદાયો તથા પેઠા સંપ્રદાયોનો સમાવેશ થતો હતો; જે ધર્મના પવિત્ર જ્ઞાનપ્રકાશથી ઉજ્જવળ બનીને અનેક સાધુ-સતો અને ઋષિ-મુનિઓએ જગતને પ્રદાસમાન કર્યું હતું; જે ધર્મની અપેક્ષાએ બૌદ્ધધર્મ પણ કેવળ પ્રાકૃત જેવો હતો; એવા મહાન ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉદ્દિષ્ટિ એમની પૂરે ઉભરાઈ રહ્યો હતો. સ્વામીજીની સામે પશ્ચિમ હતું અને પાછળ પૂર્વ-હિન્દુસ્તાન હતું. જે દેશે હજારો વર્ષોની-હજારો પ્રકારની બિન્ન ભતિઓ અને ધર્મોના સમાગમ સેવ્યો હતો, જેણે સાંસારિક અને વ્યાવહારિક પ્રસંગોમાંથી થયેલા અનુભવજન્ય વિકારોથી પોતાને માટે અનેક છતાં એક સમભાવનો ધર્મ સાચવી રાખ્યો હતો; સ્થળ, કાળ કે ઉપાધિથી રહિત રહી સાર્વત્રિક અને વિશ્વવ્યાપી થવાની જે જૂમિમાં યોગ્યતા હતી; એ જૂમિની-હિંદની પ્રભાને વારંવારમાં મળેલો ધર્મ, એ સ્વામીજીનું સમર્થ પ્રેમાહન હતું.

ચિકિત્સાગોની સર્વ ધર્મ પરિપક્વમાં જાણે એ પ્રકારના ચૈતન્યસાગર પરમ્પર ભેટવાની તૈયારીમાં આની ગયા હોય એમ લાગતું હતું. પ્રાચીન અને અર્વાચીન સંસ્કૃતિનો સંયોગ થવાનો આ અપૂર્વ પ્રસંગ હતો; અને એ મગજકાર્ય સ્વામીજીના કાર્યથી થવા પામ્યું છે. ચિકિત્સાગોની ધર્મપરિપક્વમાં એક નવાજ પ્રકારનો મનાતનધર્મ ઉત્પન્ન થયો છે, એમ કહેવામા ખોટું નથી. સ્વામીજીએ પોતાના સંબંધી કે પોતાના અનુભવ સંબંધી કશું પણ ત્યાં કશું નથી, તેમજ પોતાના ગુરુ સંબંધી પણ એમણે ત્યાં કર્યો ઉત્સેષ કર્યો નથી, પરંતુ પોતાના ગાંધીય સનાતનધર્મ-આધારિતના અનેક અનુભવજન્ય અદ્વૈત-પ્રેમ

ધર્મની જયધોષણાથી એમણે પશ્ચિમની પ્રજાને નિદ્રામાંથી જાગૃત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. સ્વામીજી પશ્ચિમના સુધારા અને સંસ્કૃતિના મધ્યસ્થાનમાં પોતાનો જયધોષ કરતા હતા અને ચિકિત્સામાંથી ઉભરાતો એ પ્રેમસાગર આખા પાશ્ચાત્ય જગતમાં પ્રસરી પાશ્ચાત્ય બંધુઓને નિદ્રામાંથી જાગાડીને કહેતો હોય કે તમારૂં તેજ પૂર્વતું અને પૂર્વતું તે તમારૂંજ છે, અને જેમ તમારા ધર્મમાં મહત્તા અને સામર્થ્ય હતું તેમ સર્વ ધર્મો મહાન અને સમર્થ છે; એમ જણાવું હતું.

અનેક ધર્મો તથા ૩૩ પ્રદાયોના વિદ્વાનો અને પ્રતિનિધિઓ “ સર્વ ધર્મ પરિપક્વ ”ના ઉચ્ચાસન ઉપર સ્વામીજીની સાથેજ વિરાજમાન હતા, પરંતુ સાર્વજનિક ધર્મનું રહસ્ય સમજાવવાનો અધિકાર તો સ્વામીજીનેજ પ્રાપ્ત થયો હતો. સ્વામીજીનો ધર્મ એક વિસ્તૃત મહાસાગર સમાન હોઈ અન્ય સર્વ ધર્મો અને સપ્રદાયો તેમાં ન્હાના ન્હાના નદી અને નદીઓ જેવા જણાતા હતા. સ્વામીજીએજ ત્યાં કહ્યું હતું કે જૂદા જૂદા પુરુષો, સ્ત્રીઓ અને બાળકો જૂદા જૂદા માર્ગે જવા છતાં પણ એકજ સ્થાને પહોંચે છે, તેમ સર્વ બિન્ન બિન્ન ધર્મો પણ માત્ર એકજ પરમાત્માને પહોંચવાનાં બિન્ન બિન્ન સાધનોરૂપ છે. મયિ સર્વ-મિદ પ્રોત્તં સુત્રે મણિમળાદય । તેમજ યદ્યદ્વિભુતિમત્સત્યં થીમદૂર્જિતમેવ યા । તત્તદેવાયગચ્છ ત્વં મમતેજોઽશસંમધમ્ ॥

અર્થાત્—જ્યાં જ્યાં ધર્મ છે, જ્યાં જ્યાં પ્રેમ છે, જ્યાં જ્યાં વિભૂતિ છે ત્યાં પરમાત્માનો વાસ છે, એ વાક્યનું કથન કરી સ્વામીજીએ તત્ત્વદૃષ્ટિથી સર્વ ધર્મોની એકવાક્યતા કરી છે. મનુષ્ય પાપમાંથી પુણ્યમાં જાય છે તેમ નથી, દુઃખમાંથી સુખમાં જાય છે તેમ નથી; તેમજ તે અસત્યમાંથી સત્યમાં પ્રવેશ કરે છે તેમ પણ નથી; દુઃખ, અસત્ય કે પાપ જેવું કંઈ છેજ નહિ; પરંતુ મનુષ્ય ન્યૂન પુણ્યમાંથી અધિક પુણ્યમાં, ન્યૂન સુખમાંથી અધિક સુખમાં, ન્યૂન

સત્યમાંથી અધિક સત્યમાં પ્રવેશ કરે છે. જ્યાં અસત્યજ ન દોષ ત્યાં કોઈ ધર્મને અસત્ય કેમ કહેવાય ? આ હિન્દુધર્મનું રહસ્ય એમણે ત્યાં દર્શાવ્યું હતું. મનાતનધર્મનો આ મુક્તિમંત્ર એમણે ત્યાં ઉપદેશ્યો હતો. ન્યૂનમાંથી અધિક પ્રાપ્ત કરતાં મનુષ્યે ચૈતન્યનો અનુભવ કરી પૂર્ણ ચૈતન્ય સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ. મનુષ્ય પ્રયત્નનો એ અવધિ છે. મનુષ્યે છેવટે સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ થવું જોઈએ. આ વિશ્વ કે જ્યાં વસ્તુ માત્ર નાશવત જણાય છે, અને સર્વ કાર્મ મૃત્યુવશ પ્રતિત થાય છે, તેમાં અવિનાશીની ઝોળખ કરી, એ મનુષ્યનો ધર્મ છે. જે જગતનું સ્વરૂપ પ્રતિક્ષણે વિકારવશ છે તેમાં અવિકારી તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરવો અને અસ્થિરતામાં સ્થિરતાનું દર્શન કરવું, એજ મનુષ્યના પુરુષાર્થનો હેતુ છે.

સર્વ જગતને ધર્મ શીખવવાનો અધિકાર તો આર્યબ્રહ્મિનેજ છે, એ કથનને સ્વામીજીએ સીવ-મિત્રાથી મળજૂત કર્યું છે. સ્વામીજી મમસ્ત હિન્દુપ્રજાના ધર્મની ઈમાગત વેદો કેવળ ચણાપણી માને છે, પણ વેદ શ્રદ્ધની વ્યાખ્યા એમણે પોતાના વિશ્વવ્યાપી ધર્મને અનુલક્ષીને કરી જ્યાં મત્ય છે ત્યાં વેદ છે. મર્ડ સત્યનો સમાવેશ વેદમાં થાય છે, એમ નથી પણ જે જે ધર્મમાં કે વાણીમાં સત્ય છે તે સર્વ વેદના નામને પાત્ર થાય છે વેદો એક પુસ્તક નથી બિન ભિન્ન કાળના ઋષિ-મુનિઓએ જે સત્યનું કથન કર્યું છે તેનો મુમુક્ષુ વેદ છે. મનાતનધર્મના મમધર્મ પણ, વેદાંતના ઉચ્ચત્તમ તત્ત્વ-જ્ઞાનથી તે પૌગણ્ડિક વિવિધ ભર્તિપૂજાઓ પર્યન્તના સર્વ સપ્રદાયોનો, જુદાના શત્રુપાદ અને જૈનોના નિરીશ્વરનાદનો પણ સનાતનધર્મમાં સમાવેશ થાય છે. હિન્દુપ્રજામાં આજે અનેક મનમર્તાતર, મંપ્રદાયો કે પયો દેખાય છે પણ એથી કદાચ વધારે સપ્રદાયો હોય તોપણ ને સર્વ બિન બિન દેશ-કાળ અને સમોચોને લીધે ઉત્પન્ન થયેનાં

એકજ ધર્મનાં અનેક સ્વરૂપો છે. પ્રત્યેકનો ઇષ્ટદેવતા ભિન્ન હોય તેથી ધર્મ કાંઈ ભિન્ન થઈ શકતો નથી, એમ સ્વામીજીનો અભિપ્રાય હતો. પ્રત્યેકને પોતાનો ઇષ્ટદેવતા અને ઇષ્ટમાર્ગ શોધવાનો સંપૂર્ણ હક્ક છે. સનાતનધર્મની આ વ્યાખ્યા માન્ય કરતાં હિન્દુધર્મનો વિસ્તાર જગતના કોઈ પણ ધર્મથી વધી જાય છે. તત્ત્વની દૃષ્ટિથી જોતાં એજ ધર્મ વિશ્વવ્યાપી ધર્મ છે, એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે. પરમાત્મા સાથે યોગ કરવો, તેનો પ્રત્યક્ષ સાક્ષાત્કાર કરવો, એ સનાતન ધર્મનું અતિમ લક્ષ્ય છે; અને તે હરકોઈ પ્રકારે થાય-પરમાત્માની સાથે ગમે તે રીતે યોગ થાય તેમાં ધર્મ જરાબદ્ધ નથી. ધર્મમાં આવું સ્વાતંત્ર્ય એજ ધર્મનું અતિમ સ્થાન કહી શકાય.

સનાતનધર્મની ખૂબી આ વ્યાવહારિક ધર્મ સ્વાતંત્ર્યમાંજ સમાયેલી ■ એમ નથી. હિન્દુ સનાતનધર્મની મહત્તા કઈકે ઓરજ છે. સનાતન ધર્મ દરેક મનુષ્યને ત્રિકાલાબ્યાધ્ય મુક્ત માને છે. સનાતન ધર્મ કહે છે કે “તમે સન્નિધાનદ છો.” તમારા વ્યવહારથી પર જ પરમપુરૂષ તે અધિકાર અને મોહથી પર હોઈને ગ્રંથપ્રકાશ રૂપ છે, તેને જાણવાથીજ મનુષ્ય અમૃતત્વનો ભોક્તા થાય છે. તેને માટેજ-તેને લીધેજ સર્વ જગત છે. આ એકજ સન્નિધાનદ શબ્દમાં અનેક ધર્મો અને અનેક પથો અંતર્ભાવ પામે છે. આ એકજ સપ્તાન્તર્ગત અનુભવ માટે જ્યાં ધર્મો, પથો કે સપ્રદાયો અનેક પ્રકારના પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે.” સ્વામીજીએ એક વ્યાખ્યાનમાં કહ્યું હતું કે “ધર્મનું એક નવું મંદિર બાંધવાનું મહત્ત્વ દાર્ઘ્ય આપણે સર્વેએ સાથે મળીને કરવાનો સમય હવે સગીપ આવ્યો છે. એ મંદિરમાં પ્રવેશવાનો સર્વને અધિકાર છે. તેના મુખમાં અને હૃદયમાં જો નો કલ્મષપ્રિય-પ્રાણપ્રિય ધ્વનિ ભરપૂર હોવો જોઈએ. આ કાર્યમાં તમારી સર્વની સહાયતાની હં આપના કરે” છું. ” અને જોએ એમના એ વ્યાખ્યાનમાં દાનર હતા

તેમને એ મંદિર બાંધવા માટે હિન્દુસ્તાન એ એક સુરભ્ય સ્થાન જણાયું હતું, અને એ મંદિરમાં માત્ર હિન્દના વિવિધ ધર્મો અને પંથોના પૂજકોનું પ્રવેશ કરે એમ નહિ, પણ સમસ્ત જગતના ધર્મો અને સંપ્રદાયોના અનુયાયીઓ એ મંદિરના પ્રેમદ્વારમાં પ્રવેશ કરશે; એમ એમને તે વખતે અનુમાન થયું હતું. હિન્દુસ્તાન જગતના સર્વ ધર્મોની માનૂભૂમિ છે અને ભવિષ્યમાં પણ સર્વ ધર્મોને પ્રેમપૂર્વક પોતાની ગોદમાં લેવાને એજ ભૂમિ સમર્થ થશે. આપણે અનેક માર્ગોપર ચાલનારા હોઈએ, અનેક ગણીકુંચીઓમાં ફરતા હોઈએ તથાપિ સર્વને બેટવાનું—મંગવાનું—એકત્ર થવાનું સ્થાન, નામ અને રૂપથી પર એવો જે પરમાત્મા તે તો હિન્દુસ્તાનના સનાતનધર્મમંદિરમાંજ છે. દશ્યમાંથી અદશ્યમાં પ્રવેશ કરવો, આકારમાંથી બહાર આવી નિરાકારમાં લય પામવું, અને અનેક દેખાતા આ વ્યવહારમાં એકતાનો અનુભવ કરવો, એજ સર્વ ધર્મોનો ઉદ્દેશ છે. આ તત્ત્વથી વિરહ હોય એવો એકે ધર્મમાર્ગ નથી, એમ સનાતનધર્મ મુક્તા કંઠે કહે છે. અને આમ કહેનાર ધર્મ સાચે કયો ઉચ્ચાસથી ધર્મ વિરોધ રાખી શકે તેમ છે? સર્વનો ઉદ્દેશ એકજ છે, અને તે સર્વને માન્યહોવો જોઈએ, એમ સનાતનધર્મનું કથન છે. અન્ય મદાન ધર્મો અને સનાતનધર્મમાં એક બીજો પાશુ બેઠે છે. અન્ય ધર્મો ઉપર્યુક્ત લક્ષ્યને પામવા વ્યારે અમુક એક અથવા અન્ય અનેક માર્ગોનો ઉપદેશ કરે છે, અને તે તેના અનુયાયીઓને કર્તા માને છે, ત્યારે સનાતનધર્મ એ લક્ષ્યને પામવા માટે ગમે તે માર્ગ અહણુ કરવાની પ્રત્યેક વ્યક્તિને મંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપે છે. આ ઉન્નતિના વિકાસક્રમનું મ્હડતું પગથીયું છે.

સ્વામીજીનાં સનાતનધર્મ વિષયક વ્યાખ્યાનોમાં એમણે અમુક સિદ્ધાન્તો પોતાના તરફથી કહ્યા હોત તો તે એટલા માન અને સહા-રને પાત્ર કદાચ ન પણ ચાત. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના ગાનાર શ્રીકૃષ્ણ

ભગવાન અને ભગવાન શંકરાચાર્યની પેઠે એમણે પ્રત્યેક વાક્ય, એકે એક શબ્દ શ્રુતિ-ઉપનિષદના આધાર ઉપર ઉચ્ચાર્યો છે. એમણે હિન્દુસ્તાનને નવું કશુંજ કહ્યું નથી. તેનું પોતાનુંજ તત્ત્વજ્ઞાન ભૈતિક શાસ્ત્ર અને મંત્રકૃતિને અનુકુળ છે, એમ સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે. મત્ય તે સત્યજ છે; ન્યૂટને શોધ કર્યા પહેલાં પણ ગુરૂત્વાકર્ષણનો નિયમ પ્રવૃત્તિમાં હતો. આત્મા અને પરમાત્માનો સંબંધ તથા આત્મા અને જગતનો સંબંધ પ્રથમથી જ છે તેજ છે, પણ સ્વામીજીના પ્રભાવ, જ્ઞાન અને અનુભવથી આપણે એ સંબંધને પાશ્ચાત્ય સમૃદ્ધિની દ્રષ્ટિથી શ્રદ્ધા પૂર્વક જોઈ શક્યા છીએ. ગ્રંથ અને વ્યાવહારિક બાપામાં એમણે વેદાન્તના ઉચ્ચ રહસ્યને પ્રતિપાદન કર્યું છે, તે માધારણ માધુમ પણ મહમત્ત શકે છે. એમના વિના એ વેદાન્ત પડિતો અને તત્ત્વવેતાના વાદવિવાદના વિષયસ્પેષ રહે તેમ હતું સ્વામીજીએ તત્ત્વનો ઉપદેશ એક વાકપદ નિહાનની પેઠે નહિ પણ અનુભવી જ્ઞાનિષ્ઠ પ્રમાણે કર્યો છે. સ્વામીજી ત્રાતીય હોઈ જ્ઞાનિષ્ઠ હતા. આત્માનંદ સાગરના ગુણતમ ભાગમાં એમણે ફળદ્રી મારી હતી. ત્યાંનો પ્રેમભાગર દાઢ કરી કૃપા કરી એમણે આપણા જેવા પામર જીવોના ઉદ્ધાર માટે એ માર્ગ અમુક આમ, અમુક પરકીય, અમુક જ્ઞાનજ્ઞ અને અમુક આંશવ એવો લેશમાત્ર પણ ભેદભાવ રાખ્યા વિના મર્વ અધિકારીઓને સમાન રીતે દર્શાવ્યો છે.

આપણે ઉપર કહી ગયા છીએ કે સ્વામીજીએ નવું લાગે એવું કશું કશું નથી, તથાપિ પ્રાચીનની અર્વાચીન સાથે એકવાક્યતા કરનાં એમણે કંઈજ નહીન નથી કહ્યું. એમ કહેવું યોગ્ય નથી. અદ્વૈત મિદ્ધાન્તની તત્ત્વદ્રષ્ટિથી મનુષ્યનું જે અતિમ લક્ષ્ય છે, ત્યાં પૂજક અને પૂજ્ય, જ્ઞાતા અને જેણે અભાર થઈ જાય છે, એ ત્રિધતિ અનિમ છતાં દૈત અને ત્રિધિષ્ટાદૈત પણ એજ મંદિરનાં પગથીયાં છે.

પ્રથમ દૈતનો, પછી વિશિષ્ટદૈતનો અને અંતે અદૈતનો અનુભવ થતાં મનુષ્ય મુક્ત થાય છે. આ ત્રણ ભાવનાઓમાં એક પ્રવર્તાવવાનું સત્ય કથન સ્વામીશ્રીએ નવીનજ કર્યું છે. એજ એકમને વધારે વિસ્તૃત ભાવવાળું સ્વામીશ્રીએ જણાવ્યું છે. સ્વામીશ્રી કહે છે કે એ એકમમાં બેદનો વિચાર માત્ર પણ સંભવિત નથી. બિન્ન બિન્ન અધિકારની ભૂમિકાને લીધે એ એકમ ન્યૂનાધિક જણાય છે. એજ સત્યને શ્રીરામકૃષ્ણ વંધારે બ્યાવહારિક ભાષામાં ફેરવીને કહે છે કે “એકજ સત્ય સાકાર અને નિરાકાર ઉભય પ્રકારે દ્રશ્ય થાય છે. એકજ પરમાત્મા દ્રશ્ય તેમજ અદ્રશ્ય રૂપે રહેલો છે.”

એમનું એ કથન ખરેખર મહાનજ છે; કારણકે આ કથનથી પૂર્વે પશ્ચિમ અને જૂતા ભવિષ્યનો બેદભાવ ભસ્મીભૂત થઇ જાય છે. પ્રેમના ધર્મમંદિરના સિખર ઉપર સ્વામીશ્રીએ આ એક સત્યનો નવીન-દળમ ચઢાવ્યો છે, એમ કહેવામાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી. જે *एकमेवाद्वितीयम्* વાસ્તવિક હોય-સર્વત્ર અદ્વિતજ હોય તો સર્વ પ્રકારના પૂજાવિધિ સાચા છે, એટલુંજ નહિ પણ આપણો જીવનક્રમ, આપણાં પ્રત્યેક ઇચ્છા, આશા અને કર્મ એ પણ પૂજાવિધિ જ છે. અમુક કર્મ ઐહિક અને અમુક પારલૌકિક એવો બેદ પણ પછી વાસ્તવિક દૃષ્ટિથી રહેતો નથી. કર્મ કરવાં એ પૂજા વિધિ અને બાહ્યાભિમુખ મનથી ઇષ્ટનો જપ કરવો એ ત્યાગ છે. સર્વ મનુષ્યોનું જીવન-એ ધર્મની ઉપાસનાજ છે. સદૈવ કાર્યનિમગ્ન રહેવું એ જોટલું દુર્લભ છે, તેટલુંજ સર્વનો ત્યાગ કરવો એ પણ દુર્લભ છે.

આ રીતે સ્વામી વિવેકાનંદને કર્મના એક મહાન્ ઉપદેશક કહેવામાં બેસમાન અતિશયોક્તિ નથી; પણ એમનો કર્મમાર્ગ જેમ અન્યથા જ્ઞાન અને ભક્તિથી બિન્ન માનવામાં આવે છે તેમ બિન્ન નહોતો. પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર પામવા એક ત્યાગીની પર્ણકુટિ કે

પવિત્ર દેવાલય જોટવા પ્રમાણમાં યોગ્ય છે, તેટલાજ પ્રમાણમાં એક દુકાન, શાળા, ખેતર કે દારખાતુ પણ યોગ્યજ છે, એમ સ્વામીજીનું મનતવ્ય હતું તેમની દ્રષ્ટિમાં માનવજાતની સેવા અને પરમાત્માની પૂજામાં, અસત્ય સામે યુદ્ધ કરતા દેખાડેલી વીરતામાં અને પરાજય પામેલાની અખડ શ્રદ્ધામાં, સત્ય વ્યવહારપરાયણતામાં અને આત્મ જ્ઞાનના ઉન્માદમાં જરા પણ ભેદ નહોતો. આ લક્ષ્ય-કર્મમાર્ગનું આ દ્રષ્ટિબિન્દુ એઓશ્રી પોતાના કોઈ પણ ઉપદેશક લેખમાં ચૂક્યા નથી એકનાર એમણે કહ્યું હતું કે સર્વ ભૌતિકશાસ્ત્ર, વિદ્યા અને ધર્મશાસ્ત્ર એકજ સત્યની શોધમાં પ્રવૃત્ત છે, પણ એ ઐક્ય બરાબર સમજવા આપણે અદ્વૈત સિદ્ધાન્ત પ્રથમ સમજવો જોઈએ આ એકજ તત્ત્વ નિર્દેશ એમના સર્વ વ્યાખ્યાનોનો સારાશ છે, એમ કહીએ તો ખોટું નથી.

સ્વામી વિવેકાનંદે પાશ્ચાત્ય ઇંગ્રેજી અને પૌર્વાત્ય પ્રાચીન ભાષા સંસ્કૃતનો સારો અભ્યાસ કર્યો હતો. ઉભય દિશાગામી સંસ્કૃતિનું પરિણામ સ્વામીજીના મન ઉપર કંઈક ઓરજ થયું એમને એ ઉભય સંસ્કૃતિઓમાં પરસ્પર વિરોધ જણાયો. પશ્ચિમનો નરીન સુધારો અને પૂર્વનો પ્રાચીન સુધારો-એમને પરસ્પર ભિન્ન જણાયા. સ્વદેશમાં પણ પશ્ચિમના નરીન સુધારાનો પવન વાતો જોઈ એમનું મન વધારે વ્યથિત થયું. આમાં સત્ય શું ? ખરું સુખ ક્યા ? મનુષ્યનું જીવન શું ? એવા પ્રશ્નોની પરપરા જાગૃત થતા એમની સરકારી ધાર્મિક બુદ્ધિ જાગૃત થઈ, એમની નિયંત્રણાણાની ત્યારથી શરૂઆત થઈ વિવેક અને યુક્તિથી સમાધાન થાય ત્યાં સુધી જરા પણ વિશ્વાસ લીધા વિના શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી એમણે એ ઉભય સંસ્કૃતિનો અભ્યાસ કર્યો, અને અદ્વૈતમતનું ખરું રહસ્ય સમજાયું એટલે એમનો અભ્યાસ શાન્ત થયો. પૂર્વ કાગળના મૂળ અદ્વૈતતત્ત્વનું કંથન કરનાર અનેક ઋષિ-મુનિઓને જેમ દેવગતિથી ચમત્કાંઠિક રીતે એ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ

હતી તેમ સ્વામીજીને યર્ષ નહોતી. એમને તો જુદિસાગરને ખૂબ વસોવતાં આ ગાનરત્ન પ્રાપ્ત થયું હતું.

શ્રી અદ્વૈત સિદ્ધિનો મૂળ મંત્ર નરેન્દ્ર (સ્વામીજીનું પૂર્વાત્રમનું નામ) ને દક્ષિણેશ્વર મંદિરના નાના બગીચામાં પ્રથમ પ્રાપ્ત થયો હતો. અદ્વાયીજી એમને જ્ઞાનની લગની લાગી હતી. અદ્વાયીજી એમને હૃદયજન્ય માર્ગ જણાવ્યો હતો. સ્વામીશ્રી એક ધનવાન વૈભવી સદ્ગૃહસ્થ થવાને માટે નહિ પણ પ્રાચીન ઋષિઓના મનાતન મત્તને જગતમાં પુનઃ વિસ્તાર કરવા એક સન્યાસી-ત્યાગી થવાને માટે મંનારમાં જન્મ્યા હતા, એમ સ્વામીજી જણાવ્યું આવ્યું હતું.

નરેન્દ્રને ખાત્રી થઈ કે ઋષિ મુનિઓએ જે કલ્યાણકારી વિભૂતિની સ્તુતિ કરી છે તે વિભૂતિ શ્રી રામકૃષ્ણમાં સંપૂર્ણ પ્રકાશમાન છે. પુસ્તકો જે સત્સત્નું દૂરથી છિન્નભિન્ન વર્ણન માત્ર કરે છે તે પરમ સત્ત્વ શ્રી રામકૃષ્ણમાં પૂર્ણ વ્યક્ત થતું હતું. એમનું મન અનેકમાંથી એકમાં ઉછળવા લાગ્યું. જુદિ ઉચે ને ઉચે ઉડવા લાગી. જેની પ્રત્યેક રિચિતિ સમ્રાધિ રૂપ જણાતી હતી-જેનું પ્રત્યેક વાક્ય જ્ઞાનનું વ્યક્ત સ્વરૂપ લાગતું હતું, એવા શ્રી રામકૃષ્ણનાં દર્શન થતાં એમને ઈશ્વરીજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની પ્રબળ આંતરંગીરણા થઈ. જેમનાં મન વચન કાયામાં ઈશ્વરજ રમી ગયા હતા, એવા સદ્ગુરુ પાસે અદ્વાપૂર્વક શિર મૂક્યું અને ત્યાંથીજ નરેન્દ્ર મટી વિવેકાનંદ થયા; ત્યાંથીજ એમને જ્ઞાનમંત્રની પ્રાપ્તિ થઈ.

પરંતુ એટલાથીજ એમના મહાન કાર્યની તૈયારી થઈ રહી એમ નથી; એમણે ઉત્તરમાં હિમાલયથી તે દક્ષિણે કન્યાકુમારી સુધી અનેક સંત મહંત અને ઔચિય જનોનો સત્સંગ કર્યો હતો; એ પ્રવાસમાં સામાન્ય મનુષ્યોને પણ તેઓ આત્મભાવથી ભેટતા, સર્વ પાસેથી શિક્ષણ મેળવતા ને સર્વને શિક્ષણ આપતા, સર્વની સાથે હળતા

મળતા, હિન્દુસ્તાનના આતર અને બાહ્ય જીવનનો, જૂતકાળના મરકારો અને અર્ચાગીન કાળની સંસ્કૃતિની અસરનો અભ્યાસ કરતા, અને આર્યદેશના સમસ્ત જીવનને પોતાના હૃદયમાં બરાબર બેસાડતા હતા રામકૃષ્ણ પરમહંસમાં જે તત્ત્વ એમને સાક્ષાત જણાયું હતું તેજ તત્ત્વ અને તેજ જ્ઞાનનું વક્ત્ર્ય તેમના જોવામાં જ્યાં ત્યાં આવ્યું હતું.

આ પ્રમાણે સ્વામી વિવેકાનંદજીના જ્ઞાન સંગીતનો ઝરો ધર્મ શાસ્ત્રો, સદ્ગુરુ અને ભારત દેશના અનુભવમાથી નીપ્જ્યો છે-જ્ઞાનની આ ત્રિવિધ ઝાયા એમના પ્રત્યેક બાપણમાં જણાઈ રહે છે આ ત્રિવિધ જ્ઞાનમાથી જગતના ત્રિવિધ તાપને શમાવનારી દેવી ઔપધિ એમણે નિર્માણ કરી છે આ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારના પુનિત પ્રમથથી તેજોમય થયેનો દીપક હિન્દુસ્તાનને સ્વહસ્તેજ પ્રજ્વળિત થઈ, કેવળ હિન્દના બાળકોનેજ નહિ, પણ સમસ્ત જગતના બાળકોને પ્રકાશમાન માર્ગ દર્શાવવાને શક્તિમાન થયો છે ધ સ ૧૮૮૩ ના સપ્ટેમ્બરની ૧૮ મીથી લઈ ધ સ ૧૯૦૭ ના જુલાઈ માસની ૪થી તારીખ સુધી સ્વામીજીએ પોતાનું ધર્મમર્થ દર્શું હતું આપણે એમના આ મહદ્ કાર્યને પૂજાએ છીએ, એમના આ પ્રકાશમાન જ્ઞાન દીપકને નમસ્કાર કરીએ ડીએ, જે પુનિત ભૂમિએ એમના જેવા નરરત્નને ઉત્પન્ન કર્યો તેનો નિર્ગમ ધ-ડીએ ડીએ, અને જે ઉદાર હૃદયોના આશ્રયથી એઓ નિદેશોમાં પધાર્યા તે હૃદયોને ધન્ય માનીએ છીએ

૪થી જુલાઈ ૧૯૦૭ }

રામકૃષ્ણ-વિવેકાનંદ શિષ્યા-
નિવેદિતા.

સ્વામી વિવેકાનંદ

એમના સદુપદેશ.

૧-ધર્મ એટલે શું ?

આ

ગમ્માડીના પાગ ઉપરથી એક પ્રયત્ન અંતર
અડપથી દોડી આવતુ જણાય છે એમાના એક
પાદા ઉપર એક છેલ્લું ન્હાનો જન્મ મેકેતો છે.
અંતરને મગીષ આવેલુ લેધને તે જન્મ પાગની
જાણુપર ખની જઈ પોતાના જન્મ રક્ષણ કરે
છે આવા પ્રકારના અનેક જનાનો આપણે
આપણા જીવનમા વારંવાર લેધએ છીએ. તે જન્મ તરફ દ્રષ્ટિ કરતા તે
મેકેતો જધો ન્હાનો જણાય છે? અંતરને તેની સાથે સરખાવતા તે
ધર્મનું મોહુ જણાય છે તે જન્મને એકદ ન્હાનો આધાર પણ

મરણ સરળ કરવાને સંપૂર્ણ છે—અંતનો અર્થ માન પણ તેને હવે
 ગદિત કરવા બમ છે તથાપિ અંત ગમે તેટલું સમર્થ છતાં પણ
 જડ છે અને જન્મ ગમે તેટલો ન્હાનો છતાં ચેતન છે જન્મ અનન્ત
 ચેતન્યનો એક ન્હાનામાં ન્હાનો ભાગ છે અને તેથીજ, તે સમર્થ
 અંત કરતા પણ વધારે સમર્થ છે એ રીતે વિચાર કરીએ તો
 તે જન્મ પણ હીનચાલ ધત્યાદિ ચેષ્ટાઓ કરે છે અને અંત પણ
 હીનના વગેરે કરે છે, તોપણ અંત અને જન્મમાં આપણે
 જન્મને વધારે સમર્થ માનીએ તેનું કારણ શું? આપણે કદી શકીએ
 કે અંત ગમે તેટલું મોટું અને સમર્થ છતાં તે જડ વસ્તુ છે
 અને જન્મ ગમે તેટલો ન્હાનો હોય છતાં પણ તે જીવન્ત પ્રાણી છે
 અંત ગમે તેટલી હીનચાલ કરે તથાપિ તે સર્વ મર્યાદિત છે
 અંત બનાવનારે તેમાં જે મર્યાદા મૂકી હોય તેનું ઉપધન નહીં
 કાગે તે કરી શકતું નથી, ત્યારે હવન્ત પ્રાણી ગમે ત્યારે અને ગમે
 તે પ્રમાણે હીનચાલ કરના સ્વતંત્ર છે તેણે અમુક મર્યાદામાં રહેવું
 જોઈએ, એવો નિયમ કે પ્રતિબંધ મેળવી કરી શકે તે નથી હવન્ત
 પ્રાણીમાં શુદ્ધિ તથા શક્તિ છે અને તેનો ઉપયોગ કરવાનો તેને સંપૂર્ણ
 અધિકાર છે અંત ગમે તેટલું મોટું છતાં શુદ્ધિના અભાવે તે
 સ્વતંત્ર પરત નથી અને હવન્ત પ્રાણી ગમે તેટલું ન્હાનું છતાં તે
 સ્વતંત્ર છે આ સ્વતંત્રતા મિત્રા મુક્તિને મારેજ આપણો સર્વ
 પ્રયત્ન છે આપણી જે આત્મ સ્થિતિ હોય તેથી અધિક સ્વતંત્રતાની
 સ્થિતિ કેમ પ્રાપ્ત થાય એજ અપણા વિચારનો વિષય છે અને મર્મ
 આપણા પ્રયત્નો પણ સ્વતંત્રતાની પ્રાપ્તિને અથગ છે, કારણ કે
 સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાજ ખરી સંપૂર્ણતા છે. સમસ્ત વિશ્વમાં પૂજનના
 જે જે વિધિ અને આચાર દૃષ્ટિગોચર થાય છે તે સર્વના મૂળરૂપે
 એક જ વિદ્યા જણાય છે આપણી સર્વ સાધનાઓ એ મુક્તિ માર્ગ

છે એવું કેટલાકો જાણતા હોય અને કેટલાકો નહીં. જોઈએ તે પ્રમાણે મંબવિન છે, પણ સર્વનો પ્રયત્ન-સર્વનું લક્ષ્ય તે જ દિશામાં છે એ વાત તો નક્કી છે.

જગતમાં ચાલતા સર્વ પ્રકારના પૂજન વિધિનું જોઈએ તે પ્રમાણે કરવામાં આવે તો જાણીએ આવે કે માણસ જનનો જગતની જાણીએ વર્ગ પણ જૂન, પ્રેત, રાક્ષસો કે પોતાના પિતૃઓના આત્માની પૂજન કરે છે. મિત્રાઈ મર્ષોની પૂજન, જાતિય કે કૃષ્ણ દેવતાઓની પૂજન અને મૃત્યુ પામેલા પિતૃઓની પૂજન-એ સર્વ સામારે ? માણસ જાતમાંનો એ ભાગ એમ માને છે કે એ સર્વ-મૂલપિતાઓ વગેરે તેમનાથી વધારે શક્તિવાન હોઈ તેમની મનવતામાં પ્રતિમધ કર્તા છે, તેથી જો તેમને મંત્રુષ્ટ કર્યા હોય તોપણ તેમના નરણી કોઈ પ્રકારની અડચણ નહીં નથી. તેમજ જો જૂત પ્રેતાદિની મદદ હોય તો શ્રમ કર્યા વિના જરૂરી વસ્તુ મળે છે. આપણા શ્રમ વિના કોઈ વસ્તુ આપણને મળે, આપણી ઈ-લામાં આવે તે વસ્તુ થવામાં કોઈ પ્રતિ-બંધ કર્તા રહે નહિ, એ જાણનાના તત્ત્વનું પૃથક્કરણ કરતા જાણાય છે કે આ મર્વ પ્રયત્ન વધારે સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવા માટે છે.

કોઈ સમર્થ દેવતા વગેરેની પૂજન કરવામાં મનુષ્યની એની ધારણા હોય છે કે તેના ઉપાસ્ય તે પોતે ન કરી શકે એવું કંઈક કરે. સ્વરૂપમાં કંઈએ તો તે કંઈ ચમત્કાતની આશા રાખે છે. મનસ્ત મનુષ્ય જાત કંઈક આવીજ ધારણા રાખતી જાણાય છે. આપણે દુઃખ કે વિપત્તિના પ્રસંગમાં કિંવા અનેક એવી જાજતમાં બહારની મદદની આશા રાખીએ છીએ. જગતમાં ગમે તેટલો સુધારો આવે તથાપિ આ જાણના કોઈને કોઈ સ્વરૂપમાં તો રહેશે. કદાચ કોઈ એમ કહેને કે આવી જાણના માત્ર જગતી લોકોમાંજ અધિક પ્રતિન થાય છે, પણ અમારો તેને પ્રતિપક્ષ એ કે એ જગતી લોકોમાં પણ

એ ભાવના ઝાંધી આવી ? હિંદુ લોકો ધ્વજતા હતા કે તેમના પ્રભુ તેમની પાસે આવે અને સ્વર્ગ કે જોને એક રમ્ય દુનિયા કહી લેતા તેનાં સુખોનો તેઓને ઉપભોગ કરવા આપે, અર્થાત્ પ્રભુ તેમને વધારે સ્વતંત્ર કરે. આજે એ વાતને સેકડો-હજારો વર્ષ પીટી ગયાં છે, તોપણ લોકોની ઝેર ધંધા છે ખીજી રીતે નિચાર કરી જોઈએ તો પણ ઝેમના માલૂમ પડે છે. જગતના પ્રારભથી તે આજ પર્યંત તે અમતુદ જળાધુ છે. અમુકે કળા સિદ્ધિ થતા આપણે મંતોપ પામીશું એમ વિચારી આપણે અમુક ઉદ્યોગની શરૂઆત કરીએ છીએ, પરંતુ તે કાર્યમાં હજી તો આપણે અર્ધજ રસ્તે પહોંચ્યા એટલામાં તો એક ત્રીજા ધ્વજ આપણામાં ઉત્પન્ન થાય છે અને પાછી અતૃપ્તિ-જાણીસા-અમતોપની લાગણીઓ પડેલા જેટલીજ તાજ અને તીવ્ર બને છે, આપણે કરેલો ઉદ્યોગ બંધ ગયો માનીએ છીએ અને પુનઃ નવિન ઉદ્યોગનો પ્રારંભ કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ આપણે ટાંક લક્ષ્ય બિંદુને પહોંચવા સખ્ત પ્રયત્ન કરીએ છીએ પણ તે લક્ષ્ય બિંદુને માર્ગે થોડાક આગળ વધ્યા કે તેનો મોહ ઉતરી જાય છે, આપણને તે નિરસ બાસે છે અને આપણુ મન હવે કોઈ જૂદીજ ધંધાને શોધના લાગે છે. આપણા આખા જીવનનો વિચાર કરવામાં આવે તો અસતોષ અને અતૃપ્તિ સિવાય આપણે તેમાં ખીજુ કંથુ જોઈ શકીશું નહિ. આપણને કશાની પણ જરૂર નથી એવી ભાવના થઈ દોષ એવી એક પણ કાણુ આપણા આખા જીવનમાં જણાશે નહિ. કોઈ વખતે આ અતૃપ્તિની ભાવના વિશેષ પછે પ્રકટ થાય છે, તો કોઈવાર તે અતરના ઉડાણમાં સચારે કરતી જણાય છે. જગત સમસ્તમાં આવી વસ્તુ સ્થિતિ હોનાનું કારણ શું ? આ સસાર કે જેમાં માનવ જાતિને તૃપ્તિ શોધવાનો સ્વભાવ પડી ગયો છે તે સસારથી પર જવાની જાણીસાજ આ અતૃપ્તિનું કારણ છે. આ સસાર તેને તૃપ્ત કરવા

અસમર્થ છે એજ આ અમતોપનું સહ્ય છે. ક્રિયુષ્મ-સતોતને
છે; પરંતુ સમાર તેને સતોષ આપવા અમર્થ છે અને તે માટે
મનુષ્ય જીવન અમતોપથી બરપૂર જણાય છે. તેથી તે સ્વતંત્રતા
માટે કાંઈક મારતો જણાય છે.

બાળક જન્મતાંજ રૂદન કરી જણાવે છે કે "સંસારનું" બંધન
તેને પ્રિય નથી. એક તરફ તેને દેહનું બાન થાય છે. બીજી તરફ
તે કદન કરે છે. આનું કારણ એજ હોઈ શકે કે મસાર તેને બંધન
રૂપ જણાય છે અને આ પ્રમાણે જો સંસાર તેને બંધન રૂપ
જણાતો હોય તોપછી તેનાથી અધિકતાવાળા કાંઈ સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર
વસ્તુ અસ્તિત્વમાં હોની જોઈએ એમ સ્વાભાવિક રીતેજ અનુમાન
કરવાને કારણ મળે છે. જો અધકાર પ્રિય ન લાગતો હોય તો પ્રકાશ
જેની કોઈ વસ્તુ અવશ્ય પ્રિય હોની પડે છે. જો કંઈ પ્રિય નજ
હોય તો સુખનુ અસ્તિત્વ અવશ્ય નહીં થાય છે, તેજ પ્રમાણે જો
અમતોપનો અનુભવ થાય છે એ વાત નહીજ છે અને જો બંધ-
નનો અનુભવ પણ સત્યજ છે, તોપછી એ પણ સત્યજ હોવું જોઈએ
કે કોઈ એક એની પણ વસ્તુ અથવા સ્થિતિ અસ્તિત્વમાં હોનીજ
જોઈએ કે જે સર્વથા મુક્ત અને સંતુષ્ટ હોય. આ કલ્પનામાંથીજ
પરમાત્માના અસ્તિત્વની કલ્પના ઉદ્ભવ પામી છે અને તે મનુષ્યના
અંતઃકરણમાં એતરોત થઈ રહેલી જણાય છે. આ પ્રમાણે પ્રતિ-
બંધ અને અસંતોષની ભાવનાઓ એ કારણ છે અને પર-
માત્માના અસ્તિત્વની ભાવના એ તેનું કાર્ય અથવા પરિણામ છે.

વેદાન્ત મત પ્રમાણે પરમાત્માની ભાવના સચ્ચિદાનંદ-સત ચિદ
અને આનંદમાં સમાવી દેવામાં આવી છે. પરમાત્મ ભાવનાની આ
ઉચ્ચતમ દશા છે, પરમાત્મા સંબંધી આપણે જે કંઈ કલ્પના કરી
શકીએ-તેમાં આપણે જે કંઈ ગુણરોપણ કરી શકીએ તે મર્ચનો

મગાવેશ આ સચ્ચિદાનંદનાં થઇ જાય છે. વેદાન્ત કહે છે કે ધર્મિય મંબધી ખુબ વિચાર કરે-ગમે તેટલી દદ મુંની તેની કલ્પનાને લઈ જાય તથાપિ તે સચ્ચિદાનંદની કલ્પનાથી આમગ જઈ મરગો નહિ. સચ્ચિદાનંદ એજ સર્વ જ્ઞાનનું અંતિમ લક્ષ્યબિંદુ છે અને તેને પામવાથીજ મનુષ્ય નિરામય પદને-જેમાં અમતોષ કે જાંઘન નહિ હોય એવા આનંદને પ્રાપ્ત કરે છે. આ મૃદિ કારણુ કાર્ય પરંપરાથી ચાલે છે. દરેક વસ્તુમાં કારણુ અને કાર્યની મંદલના દૃશ્ય થાય છે અને મનુષ્યે પણ એમ માની લીધું છે કે જે કાર્ય કારણને જાણીને તેને અનુમરતા નિયમમાં વર્તવામાંજ મનુષ્યનું હિત જગવાય છે. આમ માની લઈ મનુષ્યે પોતાના શુક્તિપણને અર્થ દેટ્યાક નિયમે ચોલ લીધા છે, જે અનતકામથી રૂઢ થતા જઈ તેમાંથી મનુષ્યને સ્વભાવ પણુ તે નિયમેને આધીન થઈ ગયો છે અને આમ હોવાથીજ મુક્તિની છત્રામા દદતર થાય છે, કારણુકે એ નિયમેથી સતોષ ન પામતાં આપણો આત્મા વારંવાર અવતંત્રતા માટે પોકાર કરી ઉઠે છે. આપણો આત્મા વારંવારં ત્રીન છત્રાસાયુક્ત આમદથી સસાર અને તેના બધનોથી પર એવા નિરામય, સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ પ્રમુતે પામતા પ્રયત્ન કરે છે. ગમે તેટલા પ્રયત્નો કરવામા આવે અને જાણે સમન્ત જગતના રાજ્યની પ્રાપ્તિ થાઓ તથાપિ આ છત્રામા તૃપ્ત થતી નથી. જ્યાં મુધી સચ્ચિદાનંદરૂપી લક્ષ્યબિંદુને આપણે પામતા નથી, ત્યાં મુધી જાંઘન તરફ લઈ જતી સ્વાભાવિકી મનુષ્ય જુદિ અને પ્રભુ તરફ આકર્ષણ કરતી દેવિ ઐરણાની વચ્ચે તુમુલ વિગ્રહ ચાલુજ રહે છે, અને જ્યાં મુધી આ વિગ્રહની શાન્તિ થઈ નથી ત્યાં મુધી દરેક મનુષ્યનું અસ્તિત્વ પૃથક્ પૃથક્ રહે છે. આની સ્થિતિમા આપણે જ્યાં મુધી હોઈએ ત્યાં મુધી એમજ માનીએ છીએ કે આપણે પ્રત્યેક મનુષ્ય એક બીજાથી ભિન્ન

છીએ—આપણા આર્થ એક મેટ્રી જુદા છે. અભાવ જુદો આપણને જાણ તર ખેંચે છે. દૈવિ જુદો તેનાથી પર મનિયાનંદ રૂપ તરૂં હા' જતા મધન દરે છે અને આ કમવનો નિમિદ્ધ એજ આપણાં બામન અને અમતોણાં કામ્પ છે. આ નિમિદ્ધ જ્યાં મુધી નિવમનું બંધન છે ત્યાં મુધી સાન પામતો નથી અને તેથીજ અમતોણ અને કુમ્પ પખ રહે છે.

આ જગતમાં પ્રવેગ દુન્યાંજ બાગક કલન દરે છે તેનો એજ અર્થ થાય છે કે દુ કાવગ-નિવમથી બંધાવાની ઈ-છા મખનો નથી—અદામે સ્વભાવ આ નિવમો—જાન કન નિવમોથી જ છે. જ્યાં મુધી આપણે આ જગતના નિવમોથી બંધાયલા છીએ ત્યાં મુધી એક જાદુ એન્ટન અને આપણામાં કયા બેદ નથી. જેમ નિર્દેવ યંત્રની મરે દિવ્યાય તેના કર્તાને આધીન છે તેજ પ્રમાણે આપણી સર્વ દિવ્યાય જગતને આધીન છે અને આ આધીનતાનો સ્વભાવ પદી જતાં—આધિનતા માથે સંજ્ઞા મખવનો પરિવય થઈ જતાં એ આધિનતા કટ છે એમજ આપણે માની લાએ છીએ તથા તેમ કરીને તેની પેલી પાર જોવાનું મામર્ય આજન કરી દમ્પે છીએ, પરંતુ જુદીને અંતર્મુખ દુન્યાં—આમા માથે પરિવય પાડતાં આપણને જાણ છે કે અંતરમાં એક બિન્ન જુદો છે તેનો અભાવ કહક જુદોજ છે. આ જુદીનો પરિવય વધતાં મનુષ્યની મંમારમાં રમતી વ્યાવહારિક જુદો મુદ્દ જાણ છે. અતર જુદીથી આપણો મંબધ જનર થતાં તે જનન થવા માંડે છે. સદિના બધનો તરૂની તેની ગતિ વધારે મમજ થઈ મુક્તિની જુગમાને વધારે મનેજ કરે છે. મુક્તિની બાવનાજ એ અંતર-જુદીનો નિરન્નરનો જાપ દોય છે. આ જુદીમાં આરદ થયેલા જ્ઞાત્માને એજ ગૃણ દોય છે—મુક્તિજ તેની જગાસ છે. માંમારિક કદાપખ (!) તેને પોતાના પ્રતિ ખેંચે છે—

વારવાર તેને જગતના બધનમા બાધના પ્રયત્ન કરે છે હવે પ્રશ્ન એ થાય છે કે જગતના નિયમોથી નિગ્નતર બધાયવા રહેતુ એજ શુ જીવનુ નિર્મિત પ્રારમ્ભ છે ?

સર્પ પૂળ, પિશાચ પૂળ, પૂર્વજ પૂળ ઇત્યાદિ પૂળના વિવિધ પ્રકારો હસ્તીમા શી રીતે આવ્યા ? આપણે બહાગથી દૈની મદદની આશા રાખીએ છીએ તેનું કારણ શુ ? આપણા જીવિતનો—આપણા કુપણનો આપણે વારવાર ઉચ્ચાર કરીએ છીએ તેનો શો અર્થ હોઈ શકે ? આ સર્વ આપણા પ્રયત્નો, આપણા બધન અને અસતોપમાથી મુક્ત થનાના પ્રયત્નોનું પરિણામ શુ ? એ ખરેખર વિચાર કરના જેવા પ્રશ્નો છે આ સર્વ પ્રયત્નો અર્થશૂન્ય તો નજ દોય ! આ સર્વ દોડાદોડ અને સર્પ પ્રશ્ન પરપરાનો અર્થ એજ હોઈ શકે કે તે પ્રત્યેક જીવતામાં પ્રત્યેક દશણે મુક્તિ કિવા સ્વતન્ત્રતાને માટે પ્રયત્ન કરે છે ભૌતિકશાસ્ત્રો અનેક શોધો કરી આજે આ સ્થિતિએ પહોંચ્યા છે એ પણ મનુષ્ય આત્માના હજારો વર્ષના સ્વતન્ત્રતા પ્રાપ્ત કરનાના પ્રયત્નનું જ રખ છે પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરની એજ આ સર્પ શાસ્ત્રોનો દેવ છે અને જીવતાના દરેકે દરેક પ્રયત્નનું—સર્પ દોડાદોડનું લક્ષ્યમિન્ડ એજ છે માત્ર જડ જગતનોજ વિચાર કરવામા આવે તો તો મુક્તિ ઊંજ નહિ નિશ્ચ આરે તરફથી નિયમોમા બધાયવુ છે આ નિયમો રૂપી બધનમા જટકાર્થ રહેનારને મુક્તિનો માર્ગ ક્યાથી દેખાય ? જ્યા પણ દટિ જાય—જેનો પણ વિચાર થાય તે સર્પ બધનમા છે અને સર્પ જગત—દસ્ય માત્ર બધનથી જટકાયવુ જણાય છે માગેજ જીવા ત્માનો પ્રયત્ન પણ આ બધનથી યગ જવાને સતત ચાતુ છે સૂર્ય ચન્દ્રથી લઈને તે ન્દાનામા ન્દાના અર્ણુ સુધીના સદૃષ્ટ પદાર્થ માત્ર ગ્રાઈ ને ગ્રાઈ પ્રકાગ્ના નિયમને આધીન છે અને આમ હોય તો બિચાર મનુષ્ય પણ આ નિયમને આધીન થાય તેમા નવાઈ જેતુ

તું છે ? પણ હા ! મનુષ્યને એ બંધન સ્વિકારક નથી. મનુષ્ય એ મંધનથી જન્મી જાય છે. છતાં તે બંધનને ધિગ્નતા નથી એટલે મનુષ્ય અને અન્ય પદાર્થોમાં ભેદ છે. મનુષ્યે-આત્માએ સદિગ્ન-ય કામદાઓનો હઠાવો વર્ષથી વિચાર કર્યો છે-સંપૂર્ણ અભ્યાસ કર્યો છે તથાપિ એ કામદાથી બંધાયેલા રહેવું એ તેણે પર્મદ કર્યું નથી અને કોઈ કાળે પર્મદ કરનાર પણ નથી. જગતના પ્રારંભથીજ તે મુક્તિની યાચના કરતો રહ્યો છે. “મુક્તિ” એજ મનુષ્ય આત્માનો મંગીન ધ્વનિ છે. આ મુક્તિના ચિત્તનમાંથીજ તેને એમ જણાય છે કે આપણે બંધનમાં છીએ માટે એવું કંઈક અસ્તિત્વ હોવું જોઈએ કે જે મુક્તિ હોય ! ઈશ્વર વિષયક કલ્પનાનો અર્થોથીજ પ્રારંભ થાય છે. આપણે જો બંધનથી પર જઈએ-મુક્તિને પ્રાપ્ત કરીએ તો આપણા માટે બીજી કોઈ પણ ઇચ્છા કે આશા અવશેષ નથી. અર્થાત્ મુક્તિ-જ મનુષ્ય પુરુષાર્થનો અવધિ છે. મુક્ત થના માટે મનુષ્ય જે પરિશ્રમ કરે છે અને જે કષ્ટ સહન કરે છે તેનો વિચાર કમ્વાથી માલૂમ પડે છે કે મુક્તિની જગ્યાએ તેના અતઃકરણમાં કેટલી તીવ્ર છે ! બીજા કોઈ કાર્ય માટે તે આટલો પ્રયત્ન કરી પણ ન કરે એ વાત ચોક્કસ છે. મનુષ્યનું અતઃકરણ વારંવાર જાણે તેને કહેતું હોય કે તું સંયોગોનોજ શુભામ છે. બંધનની બેડીઓ લદાયા પગમાં ખડખડાટ કરે છે. અંતઃકરણનો આ વારંવારનો વિચારજ તેને એવી કલ્પના તરફ દોરી જાય છે કે આ બંધન અને નિયમથી મુક્ત હોય એવું કોઈ અસ્તિત્વ જરૂર હશે. જગતનાં બંધનોનું દુઃખ જેમ જેમ પ્રત્યક્ષ થતું જાય છે, અંતઃકરણની નિરાશા વધતી જાય છે તેમ તેમ મુક્તિ એવા પરમાત્માની કલ્પના સુદૃઢ થતી જાય છે. એથી સદિના નિયમોનું જ્ઞાન સદિ નિયમથી બાધિત છે એવું જ્ઞાન જીવાત્માને જેમ એક બાજુથી થાય છે તેમજ બીજી બાજુથી આ સદિ બંધનોથી

પર અને મુક્ત એક પરમાત્મા છે એ કંપના ઉદ્ભવ થાય છે. જે પ્રથમ કંપના અવાસ્તવિક નથી, એમ જો માને છે તેને બીજી કંપનાની સત્યતા પણ સ્વીકારવીજ પડશે. મુક્તિને માટે જીવાત્માની દોષ-દોડમાંથીજ વિપર્યુક્ત ઉભય બાવનાઓનો જન્મ થયો છે. સદ્દિની દૃષ્ટે મનુષ્ય વસ્તુમાં યોગ કે વધારે પ્રમાણમાં આ કંપનાઓનો ઉદય થયેલો જણાય છે. એવી કોઈ વનસ્પતિ પણ નહિ દેખાય કે જેમાં એ કંપના પ્રાદુર્ભાવ ન પામી રોય ! ટક્ક-પાન, પથ્થર અને ન્હાના સરખા જાતુમાં પણ આ કંપનાનો ઉદય થયેલો સ્પષ્ટ જણાય છે. આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ કે મનુષ્યમાં મનુષ્ય બુદ્ધિ તેમજ દૈવિ બુદ્ધિ એ ઉભયનું સામાન્ય છે અને તેગની, સતત વિચલિત ચાલતો હોવાથીજ મનુષ્યની એ કંપના વિશિષ્ટ જણાઈ આવે છે. બુદ્ધિની આ દ્વિવિધ દશા અલ્પ પ્રમાણમાં ટક્ક, પાન, કીટ, પતંગ, પાપાણુ ઇત્યાદિ મર્ચમાં રોય છે અને તેના પ્રમાણમાં મુક્તિને માટે પ્રયત્ન અને આમ દોડાદોડમાં પોતાનું પૃથક્ વ્યક્તિત્વ સુરક્ષિત રાખવાની પ્રવૃત્તિ આપણે વસ્તુ માત્રમાં જોઈએ છીએ. એક ન્હાનો જાતુ પણ બધનની પાર જવાને ઉત્સુક હોય છે એ આપણે જોઈ ગયા છીએ. આપણી દ્રષ્ટિમાં એક જાતુનું શરીર તદ્દન ક્ષુદ્ર અને બીનઉપયોગી જણાય છે તથાપિ તેની દ્રષ્ટિમાં તેમ નથી, તે તેને પ્રિય ગણે છે અને સુરક્ષિત રાખવા પ્રયત્ન કરે છે. સ્વતંત્રતા-પ્રગતિને માટે તેના આત્માની ક્ષુદ્ર હોવાથીજ તે શરીર રક્ષણને માટે ઉત્સુક જણાય છે. તેનામાં પણ શરીર રક્ષણ કરવાની ઈચ્છા ઉત્પન્ન કરનારી દેહ બુદ્ધિ અને બધનથી પર એવી ઉન્નતિના માર્ગ માટે જીજ્ઞાસા ઉત્પન્ન કરનારી દૈવિ બુદ્ધિનો યોગ પ્રમાણમાં ઉદય થયેલો હોય છે. આ ઉભય શક્તિઓના વિચલિત જો શક્તિ વધારે વિજયવાન થાય છે તે તેટલા પ્રમાણમાં જીવાત્માને

પેતા પ્રતિ ખેંચે છે; અને આ પ્રમાણપરથીજ માણસની ઉત્પત્તિ ક્રિયા આવનતિનું માપ થાય છે. જડ વિશ્વ જીવાત્માની સંસારિક કે દેહ બુદ્ધિને પ્રેતસાદન આપે છે અને ઈશ્વરની કલ્પના તેને પેના તરફ ખેંચે છે. આવો વિશ્વદ મનુષ્યના આત્મામાં જગતના પ્રારંભથીજ શરૂ થયો છે અને તે કોઈ કાળમાં અટકે તેમ નથી. માનવ જાતિમાં નાના પ્રકારના ધર્મ અને પંચ ઉપરિચિત થયેલા આપણે જોઈએ છીએ તેમાં પણ વળી પેટા ધર્મ અને પેટા પંથોની ઉત્પત્તિ જોઈ કોઈકવાર આપણે ધૂણા કરીએ છીએ અને આ ધર્મનો જઘડો શા માટે ? એમ આપણને સ્વાભાવિક રીતેજ થાય છે, પણ વસ્તુતઃ એમાં શોક કરવા જેવું કશુંજ નથી. મનુષ્ય જાતિની ઉત્પત્તિને માટે આ સંપ્રદાયો અને પેટા સંપ્રદાયોની પણ આવશ્યકતા છે. અનેક મતમતાંતર ઉપરિચિત થાય એ કેવળ સ્વાભાવિક છે. યદ્યપિ જગતમાં અનેક મતમતાંતરો જણાય છે તથાપિ વિચાર કરતાં તે સર્વનો હેતુ એકજ જણાય છે અને આ વાતનો જો નિશ્ચય થયો તો ધર્મોમાં વિશ્વદ થવાનો જરૂર પણ સંભવ નથી. જેને લીધે આ સમસ્ત વિશ્વ ભ્રમભ્રમ થાય છે અને જે સર્વદા મુક્ત છે તેને આપણે ઈશ્વરના નામથી ઓળખીએ છીએ. મુક્તિની કલ્પના અને ઈશ્વરની કલ્પના મુયેજ જોડાયેલી છે. જે મુક્તિ છે તો ઈશ્વર છે, જે મુક્તિની કલ્પનાનો-એ સંસાર બંધનથી મુક્ત થવાની જીવાત્માની જીજ્ઞાસાનો નાશ થાય તો મનુષ્યનું જીવનજ ટકવું કઠિન છે; કારણ કે આ કલ્પનાને કળીભૂત-અનુભવ સિદ્ધ કરવાને માટેજ આ સધળા દોડાદોડ છે. જે એ કલ્પના નાશ પામે તો દોડાદોડને માટે અવકાશ નથી અને વ્યક્તિત્વ માટેના પ્રયત્નશી આ દોડાદોડને જો અવકાશ ન હોય તોપણ જીવન ક્યાંથી ટકી શકે ? આ પ્રયત્નોનું વ્યક્ત સ્વરૂપ તેનું નામજ જીવન છે. જે એ પ્રયત્નો નથી તો જીવન પણ નથીજ;

અર્થાત્ મુક્તિની કલ્પનાનો તમારાથી કોઈ પણ રીતે ત્યાગ થઈ શકે તેમ નથી અને જો આ મુક્તિની કલ્પનાને તમે માન્ય કરી તો તેની સાથેજ રહેવાનાળી ઈશ્વરની કલ્પનાને પણ તમારે અવશ્ય માન્ય કરવી પડશેજ. સ્વતંત્રતા અથવા બંધનથી મુક્ત થવાની કલ્પના જેટલા પ્રમાણુમાં અમુક વ્યક્તિમાં જન્યત ટોચ છે તેટલાજ પ્રમાણમાં મનુષ્યનું ઉપાત્મક જીવન રમાય છે. તમે જ્યારે ઐમ કંપના કરો છો કે 'અમુક સ્થળે જવું છે' 'અમુક કામ કરવું છે' ત્યારે શું તેની સાથે સાથેજ તમને ઐવો વિચાર પણ નથી આવતો કે તમે એ કામ કરવાને સ્વતંત્ર છો? અથવા તમને ઐમ કરવાનો કે જવાનો અધિકાર છે? ક્રિયાના વિચારની સાથેજ અધિકારનો વિચાર પણ ઉદ્ભવે છેજ. આ ઉપરથી તમારા ધ્યાનમાં આવી શકશે કે દરેક ક્રિયાના વિચારની સાથેજ સ્વતંત્રતાનો વિચાર પણ જોડાયેલો છે. બંને કોઈ પ્રાણી શાસ્ત્રવેદા આપણી સર્વ દશ્ય પ્રવૃત્તિની પ્રીમામાં કરી, જો તેનો અર્થ જોઈવવા પ્રયત્ન કરે, પરંતુ તેની મરં વાત કમ્યૂય કમ છતાં પણ આપણામાં મુક્તિની-સ્વતંત્રતાની જે એક અનૂપ ઈન્દ્રિય મદા જન્યત છે એ વાતનો આપણાથી અસ્વીકાર થઈ શકશે નહિ. જગતના બંધનોથી આપણે જનકાયલા છીએ એ વાત જેટલે અશે પ્રત્યક્ષ છે તેટલેજ અશે મુક્તિની કલ્પના ટોની જોઈએ એ સિદ્ધાન્ત પણ પ્રત્યક્ષ છે.

બંધન અને મુક્તિ, જ્ઞાન અને અજ્ઞાન, પુણ્ય અને પાપ એ સર્વ વસ્તુઓની કલ્પના સાથે સાથેજ રહેનારી છે એક વિના બીજી ટકી શકતી નથી. આ પૈકી એક વસ્તુની જો કંપના થાય તો તેની સહચારી વસ્તુની કલ્પના પણ તેની માથે થવાનીજ. જે જે સદિ-નિયમો આપણને બંધન કરતાં જણાય છે તે તે સર્વ નિયમોમાં એ મુક્તિની ભાવનાનો ગ્રુપ્ત નિવાસ રહેલો છે આ ઉભય કલ્પનાઓ

પૈત્રી જેટલા પ્રમાણમાં એક વાસ્તવિક છે તેટલાજ પ્રમાણમાં ખીજ પણ વાસ્તવિક છે. સાધારણ સ્થિતિના મનુષ્યોમાં મુક્તિની કલ્પના વિશેષ પ્રમાણમાં જાગૃત થયેલી જણાતી નથી તેનું કારણ બહુધા એજ છે કે, “આપણે સાંસારિક બંધનોથી જડાયલા છીએ-આપણે પરતંત્ર છીએ” એ ભાવના તેમનામાં વિશેષ પ્રમાણમાં જાગૃત થયેલી હોતી નથી. જે પ્રમાણમાં મુક્તિને માટે આપણે ન્યૂનાધિક પ્રયત્ન કરીએ છીએ તેટલાજ પ્રમાણમાં જગતનાં બંધનોની ન્યૂનાધિકતા આપણને પ્રત્યક્ષ થયેલી હોય છે. “આપણે પાપી છીએ-આપણે અપવિત્ર છીએ” એ કલ્પના સુમરકારી માનવ સમાજમાં જે પ્રમાણમાં જણાય છે તે પ્રમાણમાં અજ્ઞાન વર્ગમાં જણાતી નથી; એટલુંજ નહિ પણ પાપ એટલે શું? તેનીજ કલ્પના સામાન્ય મનુષ્યોના અંતરમાં ઉપજી શકતી નથી. તેમના જ્ઞાનની ભૂમિકા પશુની જ્ઞાન ભૂમિકા કરતાં વિશેષ ઉચ્ચ હોતી નથી. વળી પશુના અંતરમાં તો આ કલ્પનાને જાગવાનો અવકાશજ નથી, કારણકે જીવિતુ જે તત્ત્વ માનવ અંતઃકરણમાં જાગૃત થયેલું હોય છે તે પશુમાં અન્યન્ત અલ્પ પ્રમાણમાં હોય છે. પશુ વર્ગની મન ઇન્દ્રિયોનું નિરીક્ષણ કરવામાં આવે તો તે માત્ર જડ દેહ અને તેને પોષવાની લાવસાઓ સુધીજ હોય છે. જડ દેહ અને તેનો સંબંધ જે સુખમય હોય તો પશુને તેથી વિશેષની આવશ્યકતા રહેતી નથી. તેજ પ્રમાણે માણસ જાતનો છેક સાધારણ વર્ગ પણ દેહ અને તે સંબંધી ઇન્દ્રિયોમાંજ રચ્યો પડ્યો રહે છે. જેમ જેમ તેનું માનસિક અને જીવિ વિવિધ રેખા વિસ્તાર થાય છે તેમ તેમ તે દેહ અને તન્નજન્ય ઇન્દ્રિયોના બંધનમાંથી આગમ વધે છે. દેહ અને તન્નજન્ય મનોગો ગમે તેવા હોય તથાપિ ‘હું પૂર્ણ સુખી છું’ એવો અનુભવ મનુષ્યને થઈ શકે તેમ નથી. પ્રસંગોપાત તેનું આરોગ્ય

ખગો છે અને દેટલીક વખત તે પાશુ મેળવ્યું તેની શક્તિ બહારનું
 થઈ જાય છે. આપણે અસ્વસ્થ દોષોએ અને સ્વાસ્થ્યનો કોઈ પણ
 ઉપાય ન્યારે દાથમાં ન રહે-ન જણાય ત્યારે સ્વાભાવિક રીતેજ
 આપણને એવી કલ્પના થાય છે કે આપણે દુષ્ટી અને પરતંત્ર છીએ
 અને ત્યારેજ આપણને જાણાય છે કે શારીરિક મુખ એ નિત્યનું,
 સર્વોત્તમ અને નિરામય મુખ નથી. આ પ્રમાણે શારીરિક મુખોમાં
 વિરાજ ન મળવાથી માનસિક મુખની કલ્પનામાં રમવા માંડે છે.
 માનસિક કલ્પના માથેજ મથ્યું શું અને સાગું શું, મુખ શું અને
 કલ્યાણ શું? છપાદિ વિચાર થાય છે અને છેવટે એ બંધનની
 પરંપરા પર દ્રષ્ટિ લઈ આ સર્વ બંધન તૂટી જઈ સ્વતંત્ર થવાનો-
 સંપંથા મુક્ત થવાનો કોઈ માર્ગ છે કે નહિ એ પ્રશ્નનો ઉદ્ભવ થાય
 છે. આ અવસ્થા કે જેને જ્ઞાત્રસાની સ્થિતિ કહે છે તે પ્રાપ્ત થનાંજ
 આપણા આત્મા ઉપરનો અજ્ઞાનનો પડો કે જે અમન્ત ધટ છે તે
 ધીમે ધીમે ફાટવા માંડે છે, અને જ્ઞાન રશ્મિ બાળ સૂર્યનો ઉદય થવા
 લાગે છે. આ સ્થિતિમાં અજ્ઞાનનો પડો એટલો બધો ધટ હોય છે કે
 જ્ઞાનના આ બાળ સૂર્યનાં મનોહર દર્શન કરવાનો અરકાર બાગ્યેજ
 મળે છે. જ્ઞાનનો ઉદય પ્રત્યક્ષ ન પણ જણાતો હોય તથાપિ તે ઉદય
 થઈ ચૂક્યો છે એ વાત તો ચોક્કસજ હોય છે. આ બાળ સૂર્યનાજ
 સંપૂર્ણ કળાયુક્ત સ્વરૂપને આપણે એક અદિતીય પરમાત્મા વગેરે
 નામોથી મંજોષીએ છીએ. આ સ્થિતિમાં જ્ઞાત્રાણને જગત અને
 પરમાત્મા ભિન્ન જણાય છે. વિશ્વ તેની દ્રષ્ટિમાં પ્રત્યક્ષ દેખી શકાય છે
 તેથી તેની સત્યતા માટે તો શંકાજ હોતી નથી. તેમજ જ્ઞાન સૂર્યની
 કલ્પના થાય છે તે પણ અડચણ છતાં તેની પણ અસ્તિતા તો છેજ.
 આ પ્રમાણે આ જ્ઞાત્રાસાની ભૂમિકામાં ધિત મનુષ્યને એ ભિન્ન ભિન્ન
 અસ્તિત્વનો અનુભવ થાય છે. વસ્તુતઃજ એ ઉભય તત્ત્વો એકજ છે

તેની તેને પ્રતીતિ થતી નથી. એકજ વસ્તુનાં એ બિન્ન સ્વરૂપ જણાવાં; એ તેની પોતાની દૃષ્ટિનોજ દોષ છે એમ તેને જણાવું નથી. હેવટે આ દૃષ્ટિદોષ નાશ પામનાં તેને ખાત્રીપૂર્વક જણાય છે કે આ વિશ્વ મુમક્ષ એક રૂપજ છે. ઉપાધિની વિવિધતા અને ભેદને લક્ષનેજ તે બિન્ન બિન્ન જાણે છે. મનુષ્યમાં તેમજ પશુમાં તે જ્ઞાન સ્વરૂપ, એક સરખુંજ વ્યાપક હોવા છતાં સરીર અને ઉપાધિને લક્ષનેજ તેની ન્મનાધિક્તા પ્રતીત થાય છે. મનુષ્ય અને પશુમાં એજ ભેદ છે, નહિ તો વસ્તુતાએ તેઓ એક અબિન્ન સ્વરૂપનાંજ બિન્ન બિન્ન અંશો છે.

અનંત રૂપ અને આકારમાં વિહાર કરતા આ વિશ્વ તરફ દૃષ્ટિ કરતાં આપણને જણાય છે કે પ્રત્યેક મનુષ્ય એક વા ખીજ પ્રકારે ધ્યાર પૂજનમાં નિમગ્ન છે અને તે સર્વ પ્રયત્નોનો હેતુ પ્રભુ પ્રતિ આગળ વધવાનો છે. જ્યાં જ્યાં સજીવપણું છે ત્યાં મુક્તિની ઇચ્છા પણ છે. આપણે જો મુક્ત થઈએ-આપણે જો સ્વતંત્ર હોઈએ તો આપણે પણ આ સર્વ વિશ્વના સ્વામીજ છીએ. વિશ્વનાં બધાનો મુક્ત પુરૂષને બાંધવા અસમર્થ છે, પરંતુ જ્ઞાન વિના મુક્તિ હલેલ છે. જોતલા પ્રમાણમાં અજ્ઞાનનો ઘટ પડેલો ફાટનો જાય છે તેટલા પ્રમાણમાં જ્ઞાન સર્વનો પ્રકાશ પ્રસરતો જાય છે અને તેજ પ્રમાણમાં વિશ્વપણું આપણું પોતાનું થયેલું જણાય છે. આ વિશ્વ સ્વામિત્વની પ્રતીતિ જેમ જેમ થવા માટે છે તેમ તેમ આપણું પણ વૃદ્ધિ પામતુંજણાય છે. જો કેટલું પણ પ્રાણી કેવળ-સર્વથા મુક્ત હોય તો તે સર્વ શક્તિમાન, સર્વજ્ઞ અને સર્વાન્તર્યામી હોવાજ જોઈએ જો સ્પષ્ટ છે. સર્વ શક્તિ સર્વ સામર્થ્ય મુક્તિમાંજ છે; અર્થાત્ મુક્ત જીવાત્માને વિશ્વ પોતાનુંજ જણાય છે અને જેણે જગતપર સ્વામિત્વ મેળવ્યું, જેણે સર્વ જગતમાં પોતાને જોયો તે

પુન વિશ્વના બંધનોનો ગુનામ થાય એ કદિ પણ બની શકે તેમ નથી મુક્તિ એજ ચિર શાંતિનું સ્વરૂપ છે અને તેને પામવાનોજ સર્વ ધર્મેનો ઉદ્દેશ છે. કોઈ પણ સ્થિતિમાં અને કોઈ પણ કાળમાં જેનાથી શિન્ત ન થવાય, આવું સ્વાતંત્ર્ય કે જેમા ગમે તેવો સુખ દુખનો આઘાત-રંગ પણ પરિવર્તન કરી શકે નહિ એવી પૂર્ણાવસ્થા પ્રાપ્ત કરવી એજ દરેક ધર્મનો ઉપદેશ છે. આ પૂર્ણાવસ્થા આપણને એક માધી લઈને વિશ્વમા-અનેકમા સ્થિત કરે છે અર્થાત આપણે એક નહિ પણ સર્વ છીએ એજ મુક્તિની ભાવના છે.

પરમાત્મા સદા મુક્ત છે અને તેની સમીપ જવા માટે તેનામા એકરૂપ થઈ જવા માટેજ સર્વ પ્રયત્નો છે પ્રભુની સામે એક રૂપતાનો અનુભવ કરવો એજ આપણા જીવનનો ઉદ્દેશ છે; પરંતુ આપણો સ્વભાવ-આપણી દેહબુદ્ધિ પોતાની બ્રમણાધી અનેક અવનવા રસ્તા બોધને તેમા દોડાદોડ કરે છે અને આપણુ જે મૂળ લક્ષ્ય તે ચૂકી જાય છે કીર્તિ, ધન, સ્ત્રી એ સૌ આપણને આપણા લક્ષ્યથી ચૂકાવનારાં સાધનો છે, કારણ કે તેમાજ આપણે તક્લીન થઈ જઈને મૂળ ખરા લક્ષ્યને વિસ્મરી જઈએ છીએ જેવી ગીતે ગજમાર્ગમા ચાલનાર કોઈ મુસાફર તે માર્ગને મૂકીને એમદ સાન્ની ગલીમા દાખલ થઈ જાય છે, પછી ત્યાંથી ખીજી ગલીમા ને ત્યાંથી ત્રીજી ગલીમા આમ ફરતો બટકતો તે રાત્ર્ય માર્ગને ચૂકી જાય છે એવાજ આપણી સ્થિતિ છે આપણે એ રાત્ર્યમાર્ગને શોધવાના પ્રયત્નમા છીએ, પણ એ પ્રયત્નમા ખરે સસ્તે ન જઈ શકતા હોવા આપણે ખીજા નવનવા માર્ગમા પ્રવેશ કરતા ફરી વધારે ને વધારે બ્રમણમા પડતા જઈએ છીએ છતાં આ બ્રમણમા-આ સસારની બ્રમણમા પણ જે કોઈ તેજ-મનોહરતા જણાય છે, તે તે મુક્ત સ્વરૂપ પરમાત્માના તેજનુજ પ્રતિબિમ્બ છે સર્વ, ચન્દ્ર અને

તારાગણનું તેજ પણ તેવુંજ છે. યજ્ઞંદ્ર મસિ યજ્ઞાગ્નોં તત્તેજો વિદિ
મામકમ્ બગવાન શ્રીકૃષ્ણનું એ વચન છે. સૂર્ય અને ચન્દ્રના પ્રકા-
શની તેમજ આપણા અંતર આત્મામાં પ્રકાશતા જ્ઞાન સૂર્યના પ્રકાશની
ઉત્પત્તિ તે પરમાત્મામાંથીજ થઈ છે. સર્વસ્ય ચાહં હૃદિ સંનિવિષ્ટો ।
મત્તઃ સ્મૃતિર્જ્ઞાનમપોહનં ચ ॥ તે પરમાત્માના પ્રકાશથીજ આ
વિશ્વ મમસ્ત પ્રકાશિત જણાય છે.

અહીં સુધીના વિવેચન ઉપરથી પરમાત્મા સંબંધમાં આપણે
એક સુંદર કલ્પનાની સમીપ આવી શક્યા છીએ. તે સ્વયંભુ, નિરાકાર,
સર્વાન્તર્યામી, સર્વશ અને સર્વ વિશ્વના અધિશનરૂપ છે. એ વાત
હવે આપણા હૃદયમાં આવી શકે તેમ છે અને વિશ્વ સમસ્ત એક
પ્રકારે કહીએ તો તેના પૂજનમાંજ નિમગ્ન છે. સર્વ આપણી ક્રિયા
તેને હક્ષીનેજ છે. જગતમાં જે જે શુભ અને સુંદર દેખાય છે તે સર્વ
તેના વ્યક્ત સ્વરૂપનુંજ તત્વ છે, તેમજ જે અશુભ અને અરમ્ય જણાય
છે તે પણ તેનાજ સ્વરૂપની છાયા છે. દોષ માણસ પાપ અથવા
દુરાચાર કરે છે તો આપણે તેનો તિરસ્કાર કરીએ છીએ, પણ તેમ
કરવાનો તેનો હેતુ શું છે તે આપણે વિચારવાની પ્રથમ જરૂર છે.
પાપાચરણુ પણ પ્રભુનો એક પૂજનવિધિ છે. આ વાત તમને આશ્ચર્ય
ઉત્પન્ન કરશે પણ તેમાં જરાએ અવાસ્તવિક નથી. અત્યંત પાપી
મનુષ્યનો પ્રયત્ન પણ મુક્તિને મારેજ છે-તેના અંતરની ઇચ્છા
તો એજ છે. જેને આપણે પાપાચરણુ કહીએ છીએ તે પણ તે મુક્તિની
ઈચ્છાથીજ પ્રેરાઈને કળ્યામાં આવે છે. અવળત એ માર્ગ ખરો
તો નથીજ અને એ પાપી મનુષ્ય ખરા રાજમાર્ગથી બહુજ દૂર ॥
એ વાત પણ ખરી, પરંતુ તેનો પ્રયત્ન પણ એ માર્ગ ઉપર જવાનો-
બ્રમણને ત્યજવાનો-અર્થને દૂર કરવાનોજ હોય છે એ વાત તો
આપણે અવશ્યજ માન્ય કરવી પડશે. એમજ ॥ તોપણ તેનાં રૂત્તે

પણ માત્ર ઈશ્વર પૂજન-ઈશ્વરની સમીપ જવાના પ્રયત્નો-નહિ તો શું ? મુક્તિની ઇચ્છા વિના મનુષ્યની કોઈ પણ ક્રિયા થઈ શકતીજ નથી અને ક્રિયા વિના જીવન પણ અશક્ય છે, એ આપણે જોઈ ગયા છીએ. જ્યાં જ્યાં રત્ય પણ ક્રિયા થતી જોવામાં આવે છે ત્યાં ત્યાં સર્વત્ર મુક્તિની ઇચ્છાજ દારણુભૂત છે, અને મુક્તિની ઇચ્છાને લઈને થતા પ્રયત્નો એ પ્રભુ પૂજનજ છે. મુક્તિને માટેજ સર્વનો પ્રયત્ન છે તેમાં માર્ગભેદ જણાય છે તેનું કારણ માત્ર બહારના ઉપાધિભેદજ છે. આ ઇચ્છા ણીભૂત કરવા માટેનાં જે શરીરાદિ સાધનો, તેમાં જે દૃશ્ય ભેદ જણાય છે તે ભેદજ મત્ત વસ્તુમાં ભેદ જણાવાના કારણરૂપ છે. જે વસ્તુ માનના આંતર સ્વરૂપનો વિચાર કરવામા આવે તો વિવિધ રૂપે, વિવિધ રંગે દેખાતું આ સમન્ત વિશ્વ મૂળમાં એક વસ્તુરૂપજ છે એ વાત લક્ષમાં આવી શકે તેમ છે. આ ભાવના ઉપનિષદોમાં ઓતગ્રોત બરપૂર જણાય છે. આપણે અને ઈશ્વર મૂળમાં એકજ છીએ આ ભાવના કદાચ કેટલાકને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરશે-બધ ઉત્પન્ન કરશે અને તેઓ કહેશે કે, પરમેશ્વર તો મહા પવિત્ર અને આપણે તો અત્યન્ત પાપી છીએ તોપણ આપણે એકજ છીએ એમ કહેવું એ પાપ છે. આમ કહેનારા સોડો ઘણા હશે પણ જે તત્ત્વની દ્રષ્ટિથી જોવામા આવે તો આમ કહેવામાં જરા પણ વાસ્તવિકતા નથી એમ જણાઈ આવે છે. ગુલાબના પુષ્પમાં રમી રહેલો સુંદર ગંધ અને પુષ્પના શરીરમાં દેખાતા ચિત્રવિચિત્ર રંગ એ સર્વ તેનાંજ સ્વરૂપ છે. આપણામાં પ્રકાશ પામતો જ્ઞાન પ્રકાશ એ પણ તેનાજ અરૂપનું વ્યક્તારૂપ છે. આ જગતનું અસ્તિત્વ માત્ર તેને લીધેજ છે અને કાલોસ્મિ લોકદાયકૃત્ત્વ પ્રવૃદ્ધઃ આમ કહેનાર આ જગતનો સહાર કર્તા પણ તેજ છે. તે જેમ સહાર કર્તા કાજ છે તેમ અસાચરમાં વાસ કરનાર ચૈતન્ય પણ તેજ છે. જેમ

પાર્શ્વનીને જોઈ સમજાઈ ભાગે છે—નાસે છે—હાડીમાં સંતાઈ જાય. તેની જ રીતે તેને મહાન અને દાળગ્રપ—ભયરૂપ માનીને આપણે દૂર નાસીએ છીએ, અને કંઈક સુખનો આશ્રય મળતાં આપણા જીવને ઠંડક વળે છે તથા આપણે એ સાહજિક સુખને બાંધી પડીએ છીએ. કોઈ સમયે કોઈ સ્થળે તેનું ઉચ્ચ સ્વરૂપ દેખાતાં જમત ત્રાહે ત્રાહે પોકારતું નાસવા મડિ છે, પણ જો જમતના અંત પર્યન્ત પણ આપણા ભાગ્યમાં આ નામભાગજ લખી હોય તોપણી જનું ક્યાં ? એક વાર હું કાશીના એક રસ્તામાંથી પસાર થતો હતો. આ રસ્તામાં એક બાળુ એક તળાવ અને બીજી બાળું ઉંચી દિવાલ હતી. ત્યાં કેટલાંક વાંદરાં એકાં હતા. કાશીનાં વાંદરાં બહાર મજા અને તોફાની હોવાથી કેટલીકવાર લોકોને સતાવવાનું તેમને મન થઈ જાય છે. મને આ રસ્તા ઉપર જતો જોઈને કેટલાંક વાંદરાં મ્હારી પાછળ પડ્યાં. કેટલાંક મ્હારા પગને ફરડવા દોડ્યાં અને કેટલાંક દાંત પીસવા લાગ્યાં. તેમને જેમ તેમ દૂર ફરી હું જોઈથી નાહો પણ તેઓ વધારે ચચળ હોવાથી મને એક મપાટામાંજ પકડી પાડ્યો. હું વધારે દોડવાની તૈયારીમાં હતો તેવામાં માથેથી આવનારા એક અજાણ્યા માણસે મને ઠણુંકે “તેની સામે થા ! પાછો ના હટ !” હું પાછો વળ્યો અને વાંદરા તરફ માત્ર નજરજ ફેરીને જોતાં તેઓ સઘળાં નાસી ગયાં. આપણા જીવનમાં અડચણના અનેક પ્રસંગ આવે છે અને તેનાથી બહારી આપણે દોડવાનું મડીએ છીએ, પણ પાછા હટવાથી કંઈ દુઃખ દૂર થઈ જાય એમ નથી. અડચણના પ્રસંગોની સ્થિતિ થવામાંજ ખરું મનુષ્યપણું છે. અનેક આપત્તિઓ અને સંકટો સહન કર્યા સિવાય મુક્તિનો રાજ્યમાર્ગ મળનાર નથી. જો આપણે નાસીશું તો ઉલટા વધારે ને વધારે શ્રમણામાં પડી વધારેજ બધાઈશું.

આ પ્રમાણે આપણા કાયરપણાથી આપણાં સંકટોજ

ઉલટાં વધારે મમત્વ થાય છે. બીરને ઘેર વાર પણ મથ પ્રાપ્તિ થતી નથી

“ નહિ જો ખાર^૧ સોં ઠરતે, વોહી ઉમ ગુલ^૨ કે પાતે^૩ હય ” આ એક હિન્દી સાધુનું કથન અત્યંત અર્થપૂર્ણ છે. હય, હુ ખ અને અજ્ઞાનની સાથે શુદ્ધ કર્યા સિવાય તે આપ-જ્ઞાથી દૂર જાય એ અશક્ય છે

આપજો જે શત્રુનું નામ સાંભળીને ૪ કપી ઉઠીએ છીએ તે, એ બધું શું છે ? પાપ અને બધી દૂર નાસતા ઉત્તમ તે અવશ્ય આપણી પાછળ આવે છે, પરંતુ હૈમતથી તેની મ્હાંમે થતાં તે પ્રભુની મગીપ લઇ જવામાં માર્ગદર્શક થાય છે. આ જગતમાં શુભ અને સમૃદ્ધિની આરાધના કરનારા ધણા-યગબગ સર્વ જાણીશો, પણ હુ ખને પ્રેમપૂર્વક ભેગી લેનારા ધણા યોગજ મનુષ્યો હોય છે આ શુભ અને હુ ખ ઉભયને એક દ્રષ્ટિથી જોવા અને તેમાંના ગોળની પણ આરાધના ન કરવી એજ મુક્તિ છે હુ લેપ્યનુદ્વિદ્ધ મન^૪ સુલેષુ વિગતરૂપદ્ધ. હુ ખમાં જેને ઉભેગ નથી તેમ શુખની પણ જેને સ્પૃહા નથી તેજ મુક્ત છે આવી રીતે મનને આ સમા નતાની-દન્દ નિમુખા જાવનાની ભૂમિમાં સ્થિત કર્યા મિનાય મુક્તિનો ઉપભોગ કરી શકતો નથી મુક્તિ એ વીરપુરુષનીજ સદચારિણી છે શુખ, હુ ખ, રાગ દ્વેષ, માયા, મમતા, માન, અપમાન ઇત્યાદિ અને દ્વેષોમાં યજ્ઞનેજ મોક્ષનો માર્ગ નીકળે છે આ દ્વેષ ખંધ છે તેને ઉપાડવા વીર હૃદય અને વીર બાહુનીજ જરૂર છે પરમાત્માના દર્શનની ઈચ્છા રાખનાર જીવોને તે માર્ગમાં પ્રવેશ કરતા પ્રથમ તેનું શરીરજ ઉપાધિરૂપે આપીને ખડુ થાય છે. પ્રથમ તો સૃષ્ટિના શરીર સંબંધી નિયમોજ એ માર્ગમાં અતરાય-ખંધનરૂપ થાય છે ઇન્દ્રિયો

પોતપોતાના વિષયો તરફ જીવને ખેંચી જઈને પ્રભુ તરફ જતાં અટકાવે છે અને જો આપણે—તમે તેને આધીન થયા તો પ્રભુનો માર્ગ આપણે ખોઈ બેસીએ છીએ. આપણે દોરીને જમણામાં સર્પ માની ભય પામીએ છીએ અને જ્યાં સુધી ભયનું સામ્રાજ્ય આપણા અંતઃકરણમાં છે ત્યાં સુધી પ્રભુના પ્રકાશને આપણે જોઈ શકતા નથી. આ જમણાનો પડો તૂટી જાય તો જ જીવ અને શિવ એકરૂપ જણાય છે. પાપ અને પુણ્યનાં બંધન રહેતાં નથી. ભય નાશ પામતાં—જમણા દૂર થતાં જ આપણે વીર બનીએ છીએ અને ઇન્દ્રિયોના મોહ ડાળી દારને ઉઘાડી નાખવા આપણા હાથ સમર્થ થાય છે.

સહજીવમાં જ પરમાત્માનો વાસ છે એમ માનનારા લોકો આ જગતમાં અનેક છે; પરંતુ હું તમને કહું છું કે, જે પરમેશ્વરનો વાસ સહજીવમાં છે તેજ પરમેશ્વર પાપ, અનાચાર અને દુર્ગુણમાં પણ નિવાસ કરે છે. પાપને જે પ્રેમથી બેટી શકતો નથી તે કાપર છે અને કાપર પુરુષ મુક્તિનો લાભ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. આવું ધૈર્ય જ્યારે નિરંતર અંતરમાં વસી રહે: અપાર દુઃખ, વેદના અને સત્યની મુખપ્રદ ઘટનામાં પણ જ્યારે એક જ પરમાત્માની ઇચ્છાનાં દર્શન થવા લાગે ત્યારે જ મનુષ્ય મુક્ત થઈ શકે છે. આ સ્થિતિમાં સર્વત્ર સમભાવ થાય છે. જેટલા પ્રમાણમાં મોક્ષના માર્ગમાં આપણે આગળ વધીશું તેટલા પ્રમાણમાં દુઃખ આપણી દ્રષ્ટિમાં અર્થરહિત થઈ જશે. દુઃખ દુઃખરૂપ નહિ બાસે અને આપણને જણાશે કે સ્વર્ગ અને નર્ક સમાન છે તો બેઠાં દ્રષ્ટિ નાશ પામતાં આ ન્હાનું અને તે મોટું આવું આપણને જણાશે નહિ. જે સર્વત્ર અને સર્વમાં તે પ્રભુનો જ વાસ હોય તો પછી ન્હાનું પ્રેમ અને મોટું કોણ ? એ દ્રષ્ટિથી તો સર્વ સમાન જ બાસે છે.

“રામ સભામે હરિજન બેઠે કોન બધા કો છોટા હૈ ?”
આપણી સમતાની ભાવના આટલે દરજ્જે વિસ્તૃત થતાં જગતમાં જે

જે સ્થળેથી જે જે ધર્મમાં સત્ય આપણને જણાયો તે ધર્મ પણ બેઠા વગર ગ્રહણ કરવા આપણે શક્તિવાન થઈશું. મમતા ન દેવાના કારણથીજ-પ્રભુથી અસમીપ હોવાનાં કારણથીજ આ જગતમાં આપણને કોઈક મોટા અને કોઈક છોટા જણાય છે સમતાના અભાવે-આપણી દ્રષ્ટિ અથવા ધર્મ ગાંધ છે અને સ્થળે સ્થળે તથા પગે પગે અનેક રૂપ અને આકારમાં વિહાર કરતાં પ્રભુને આપણે જોઈ શકતા નથી.

એક વૃક્ષની જૂદી જૂદી ડાળોપર સુદર પાખોવાળા બે પક્ષીઓ બેઠા હતાં એક છેક ઉપરની ડાળ ઉપર બેઠું હતું, બીજું નીચેની ડાળ ઉપર હતું નીચેની ડાળ ઉપર બેઠેલું પક્ષી તે વૃક્ષના ફળ ખાતું હતું. આ વૃક્ષ ઉપર કેટલાક મીઠાં અને કેટલાક કડવા ફળ પણ હતાં પેલું પક્ષી તે બે પ્રકારના ફળ ખાતું, એક ક્ષણે તે મીઠું ફળ ખાતું તો બીજીજ ક્ષણે તેને કડવું ફળ ચાખવાનો સમય આવતો એના એક કડવા ફળનો સ્વાદ મળતાં તેણે મુખ ફેરવી લીધું અને ક્ષણ પછી બીજામાં આથ મારી તો તે પ્રથમના ફળથી પણ વધારે કડવું જણાયું, હવે તે શોક કરવા લાગ્યું એનામાં તેની દ્રષ્ટિ પોતાના જોડી દાર (ઉપલી ડાળે બેઠેલા બીજા પક્ષી) તરફ ગઈ તો તેને જણાયું કે તે તો શાન્ત બેઠું હતું, તે ફળ ખાતું નહોતું એક ક્ષણમર આ પ્રશાન્ત પક્ષી તરફ દ્રષ્ટિ કરી ખરી પણ બીજીજ પળે તેણે પુનઃ મીઠું કડવું ફળ ખાવાના પોતાના ઉદ્દેશનો આરંભ કર્યો એક ફળમાં આથ મારીને તેના જરા સ્વાદ લીધો, પરંતુ તે ફળ તો વળી એટલું બધું કડવું નીમ્બુ કે જ્યેષ્ઠી તેને અત્યન્ત દુઃખ થયું હવે ફરીથી એક વાર તેણે પોતાની દ્રષ્ટિને તે સુદર પક્ષી તરફ ફેરવી એ પક્ષી તો પ્રથમની પેઠેજ પોતાની નિસીંગ શાન્તિમાં સ્થિત હતું આ સ્થિતિ જોઈ નીચેના પક્ષીને ક્રોધાત્મક લાગ્યું અને ધીમે ધીમે તેની ઇચ્છા ઉપરના પક્ષીની સમીપ જવાની થઈ તે ઉપરના પક્ષીની થોડુંક સમીપ આવ્યું

કે પ્રકાશના મુદ્દર ધીરજો તેના શરીરપર પડવા લાગ્યાં. તેને જણાયું કે તે પક્ષીની આસપાસ સર્વત્ર પ્રકાશનાં ધીરજો પ્રસરેલાં છે. આ પ્રકાશમાં આન હરી-પ્રકાશમય થઇ તેણે પોતાનાં નેત્રો ઉઘાડ્યાં અને તેને જણાયું કે ઉપરનું પક્ષી તેનાથી બિન્ન નહિ પણ તેના મૂળરૂપજ હતું. તેને અમલદર્ધ મયુ કે તે પોતેજ પોતાના મૂળરૂપથી પોતાને બિન્ન માનતું હતું. વાત્સલિકમાં ઉપરનું પક્ષી તેના મૂળ બિંબરૂપજ હતું અને આ વાતનું જ્ઞાન થતાં તેની બ્રમણનો સર્વથા નાશ થઇ ગયો તથા તે પણ શાન્ત અને મુખી થયું. એ પક્ષીઓ પ્રભાણે આપણે પણ સમારના કડવાં મીઠાં રજો-અર્થાત્ મુખ દુઃખના બંધનોથી મુક્ત, શાન્ત અને નિર્વિકાર પરમાત્માથી બિન્ન નથી. પ્રતિબિમ્બરૂપેજ આપણે બિન્ન અને અનેક જણાઇએ છીએ. જેવી રીતે એકજ સૂર્યનો પ્રકાશ ઝાકળના દળગે મિન્દુઓ ઉપર પડતા દળગે ન્હાના ન્હાના સૂર્યો હોવાનો આભાસ થાય છે તેજ રીતે એકજ પરમાત્મા દળગે બિન્ન બિન્ન વસ્તુઓમાં આભાસરૂપે બિન્ન બિન્ન હોય તેમ જણાય છે. જે આપણે આપણા મૂળરૂપ પરમાત્મા તરફ વળવાની ઇચ્છા હોય તો પ્રતિબિમ્બનીએ બ્રમણ અનસ્ય ત્યજ દેરી ભેદએ બંધનો દ્વારાજ બંધનોને તરી જવાય-સાંસારિક વામનાઓજ આપણને

૧ ઉપરુંજ પ્રતિબિમ્બનકે સ્વ શીલુત ગોવર્ધનરામભાઈએ કાવ્યમા એમના મુપ્રસિદ્ધ સરસ્વતીચન્દ્રના ૩ જી ભાગમા લીધું છે, જે અર્થવાદક અને કટવાક ફેફાળ સાથે રસિ-હોઈ અમે ઉઠારી લઇએ છીએ

હું ઉડવા ઉત્તમ ખાખ, બંધે દૂર આખ પખી એ એવા,
બહુ બેસ ધટ્યો એ સજ બિન્ન પ્રીતિ રમ ચઢવાઈ રહેલા,

તે સમાન ઘરની ડાળે
વળગી લટકેલા લાગે,

પણ વિપ્લવ ખાત્ર ભેદ, બીજું ન કંઈ ખાત્ર ચળવળ પ્રભાએ,

હું ઉડવા

વાસનાઓથી પર લઈ જાય એ શક્ય નથી. કદાચ જગતની ખાલી સમૃદ્ધિયોનો ઉપભોગ કરવાનો આપણને યોગ મળે તોપણ આપણે સંતોષ પામીએ એ સંભવિત નથી.

આપણે જોઈ ગયા છીએ કે દરેકે દરેક વ્યક્તિ કે વસ્તુ ગમે તે માટે પણ સુક્રિતાના રાજમાર્ગ તરફ જ પ્રવૃત્તિમાન છે. લોભી મનુષ્ય કોડી દોડી કરીને ધન સંગ્રહ કરે છે, પાપી પાપાયરણ કરે છે, ચોર ચોરી કરે છે અને આપણે તત્વ વિચાર કરીએ છીએ તે સર્વ એ જ ઉત્તરે લક્ષીને છે. આ સર્વના મૂળમાં ખંધનથી પર જવાની ધૃષ્ટ સિવાય બીજી કોઈ પણ ધૃષ્ટિ રહેલી નથી. આપણે સમજીએ કે ન સમજીએ પણ સર્વનો પ્રયત્ન એ એક જ દિશામાં છે. પૃથ્વીત્વને પામવા-પરમાત્માને ભેટવાને માટે જ આ સધળા દોડાદોડ અને મારામારી છે તથા કોઈ ને કોઈ દિવસ એવો વખત અવશ્ય આવવો જ જોઈએ.

એ સમાન તરમાં પડ્યું જોગમાં, એક અર્નોશ મૂંઢ રોડ;
એ સમાન તરપર વસ્યું પ્રહારણું જોઈએ ઈશ થઈ ભેડું.

એ બ્રહ્મચોરિ કતાર !

એ જનકતેજ ધરનાર !

એ પરમ નિરંજન નાથ !

એ ઉપર અર્નિશની આંખ ઘટેને લાગે મહિમા એ જ્યાં,
તરડોડો પુણ્યને પાપ, છોડો જડગાંડ, તરે એ રોક,

અર્નોશ ઈશ સમ ત્યાં ! છે ઉડવા

ઈસ સાથ સાથ એ યાય !

રહે જોઈ એક એ આંખ !

ખંજેરો પુણ્યને પાપ !

તરો રોક રહે જોઈ પાંખ !

એ આંખ પાંખ ધરનાર પંખો વિદ્વાન અમૃત જની આડું,
ફરી આવતું નહિ, ફરી ન આવતું, ઈશનું મન માન્યું !

એક અત્યંત પાતકી મનુષ્ય કે જેની ઈચ્છાઓ, વિચાર અને કર્મ સર્વ પાપમયજ હોય તે પણ એકવાર અવસ્ય એ મોંઘા મૂલ્યની મુક્તિને મેળવવા શક્તિવાન થશેજ. અવશ્ય એ પરમ પદને પહોંચવા માટે તેને બહુ સમયની જરૂર છે. આવી કોઈ વ્યક્તિને તેના પાપ માર્ગમાંથી પાછો વાળવા આપણે પ્રયત્ન કરીએ તો તેનો કંઈક પણ ઉપયોગ થાય તેમ નથી. એ તો અનેક ધડા ધાયા ખાઈને-મંસારનાં સંકટો અને લાસ્યોથી ઘડાતોઘડાતોજ પ્રભુ પ્રત્યે વળશે. પ્રત્યેક મનુષ્ય પવિત્ર, સદ્ગુણી, પરાપકારી અને એવા અનેક દૈવિગુણોથી અલંકૃત હોય એ સંભવિત નથી. આપણે શા માટે જીએ છીએ અને આ દોડદોડ આપણે શા માટે કરીએ છીએ એ ધણા લોકો સમજી શકતા નથી, પણ તે અમજીને પાગવાયીજ જીવન સફળ થાય છે. સંત પોતે એકવાર કહ્યું હતું કે જે દેવને તમે ભણ્યા વિનાજ પૂજો છો, તે દેવ તમારા પોતામાંજ છે, એમ હું તમને કહું છું. મંત પોતનું આ વાક્ય સર્વ કોઈએ ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે. જે લક્ષ્ય પ્રતિ આપણે સર્વ આગળ વધીએ છીએ તે લક્ષ્ય પ્રતિ સત્વર જવાય એ દર્શાવવાનોજ પ્રત્યેક ધર્મ શાસ્ત્રનો જે હેતુ ન હોય તો એ ધર્મ શાસ્ત્રનો અર્થજ શું ? મર્વ ચરાચરમાં વ્યાપક, નિત્ય, મુક્ત જે મૂળ તત્વ તે આપણાથી પર નથી એ તત્વનો અનુભવ કરવો એજ આપણા જીવનનો સાધ્ય હેતુ છે. પ્રભુ ધર્મની સંકુચિતભાવનામાં નથી. પ્રભુ મતમતાંતરોના મન્યોમાં નથી તે તો તેથી પર અને પરમ પ્રેમમય છે. શ્રી ભગવાન કહે છે કે:-

सर्वं धर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं वृज

જો 'પરમેશ્વર' છે, એવી માન્યતા તમાગ અંતઃકરણને માન્ય હશે તો તમને એ પણ માન્ય થશે કે તે સમસ્ત જગતમાં વ્યાપક છે તથા જગત તેના તરફજ-પોતાના આદિ સ્થાન તરફજ આકર્ષાય છે અને તેનીજ પૂજા કરે છે.

આપણે આપણું સંકુચિતપણું ટાળી, પ્રત્યેક મનુષ્ય પરમાત્માનો પ્રકટ અંશ છે એમ જાણતાં શીખનાની જરૂર છે. પ્રત્યેકના અંતરમાં તેનો વાસ છે. પ્રત્યેકના મનમાં વિચારની પ્રેરણા કરનાર તેજ છે. તે બાલ સાધનોને લઈને નથી પણ બાલ સાધનો તેને લીધે છે. આવી અનુભવ થવો તેનું નામજ ધર્મભાવના છે. એજ ખરી શ્રદ્ધા છે અને એરી શ્રદ્ધા આપણા સઘળાના અંતઃકરણમાં ઉદય પામો એવી પરમાત્મા પ્રત્યે પ્રાર્થના છે. જ્યારે આપણે શ્રદ્ધાથી માની શકીશું કે તે સર્વવ્યાપી છે અને જ્યારે તેને સર્વત્ર જોઈશું ત્યારેજ આપણે પોતાને અમર માની શકીશું તથા ત્યારેજ આપણે અનુભવી શકીશું કે આપણા અંતરમાં “હું” નો શબ્દ કરનાર આત્મા આપણા શરીરથી પર છે. “હું” કાંઈ આ શરીરમાં દેખાતો એક કુદ્ર પ્રાણી નથી પણ મર્મત્ર હું. સંન હું, એટલુંજ નહિ પણ સર્વદા હું. હું જૂતકાળમાં હતો વર્તમાનમાં હું અને ભવિષ્યમાં પણ મહાર્ અસ્તિત્વ અમર છે. મહારોજ આત્મા પુદ્ગલમાં હતો-ઈશુ અને મહામદમાં પણ એજ મહારા આત્માનો દિવ્ય પ્રકાશ હતો. હુંજ પુદ્ગલ હું, ઈશુ હું અને મહામદ પણ હું જ હું. જેટલા જેટલા ધર્મપ્રવર્તકો આ જૂતકાળમાં થયા છે તે મર્મત્ર હું જ હતો તે મર્મ મહારોજ સ્વરૂપ હતા. વળી ચોરી કરનારા અને ફાંસીને લાકડે ચઢનારા પણ મહારોજ સ્વરૂપજ હતા-તેઓમાં પણ કુજ હતો. જ્યાં હું ન હોઉં એવું એક પણ સ્થળ આ વિશાળ વિશ્વમાં મને નજરે પડતું નથી. ત્રિપ બન્યુંઓ ! જાગૃત થાઓ ! ઉત્થાન પામે ! પોતાના બાધી લીમેલા ન્હાના ન્હાના વાણમાંથી બહાર આવો અને આ વિશાળ મેદાનમાં ઉભા રહો તથા આ ઉચ્ચનમયી ઉપામનામાં પ્રવેશ થાઓ ! જામે તો અનંત છે-અમર છે. તમારી પોતાની દૃષ્ટિથીજ આ દેહનાં જાંઘન સીમરી તેમાં બધાઈ ગયા છે અલ્પથી તે તુલ્યપર્યન્ત વસ્તુ માનમાં તેને-પોતાનેજ

એવો એજ ખરેખરી દીનતા છે. આંખો મીચી કહેવું કે "ઓ પ્રભુ અમે પાપી છીએ અમે દીન છીએ, એ ખરી દીનતા નથી. એ તો દીનતાનું હાસ્ય છે—નાટક છે—માત્ર દેખાવ છે. આપણા નેત્રાનો પડો—આપણી અમણાનો પડો દૂર ખસેડી સર્વ પરમાત્માનું દર્શન કરવું એજ આપણી ઉચ્ચતમ સંસ્કૃતિ અને એજ મનુષ્ય જીવનમાં ઉત્ક્રાન્તિની અંતિમ ભૂમિકા છે. સર્વ એક રૂપતાનું દર્શન કરવું એજ ખરો ધર્મ છે. "હું" નો અર્થ અમુક દેહધારી કરવામાં "હું" ની ખરી મર્યાદા નથી. હું સર્વ વ્યાપી, સર્વ જૂતનો અંતરાત્મા છું એવી ભાવનાને અનુભવમાં મૂકવી તેજ ખરી પૂજા છે. ખાલ ઉપચારવાળો પૂજા વિધિ મનુષ્ય સંસ્કૃતિની નીચેની ભૂમિકા દર્શાવનાર છે. આ જડ વિધિનો ત્યાગ થઈ સર્વ એકજ ચૈતન્યનાં દર્શન કરવાં એજ ઉચ્ચતમ પૂજા વિધિ છે. અંતઃકરણ જેમ જેમ શુદ્ધ થતું જાય છે તેમ તેમ ખાલ પૂજા વિધિ ન્યૂન થતો જઈ અંતરનો પૂજા વિધિ થવા લાગે છે અને અંતઃકરણની સ્થિતિ એવા પૂજન વિધિ દ્વારા શુદ્ધ થતાં થતાં છેવટે તે પ્રભુનું સર્વ વ્યાપી સ્વરૂપ દેખાવા લાગે છે, તથા એકજ પરમાત્માનું સર્વ દર્શન કરવું એજ ખરી પૂજા છે એમ તેને અપરોક્ષાનુભવ થાય છે. આ વિશ્વમાં જે જે જડ પદાર્થો છે તે સર્વ મર્યાદિત છે અને મર્યાદાના પ્રમાણમાં તે સર્વ અધનોથી જઠકાયલા છે. શૂન્ય ચૈતન્યજ અમર્યાદ અને નિઃસીમ છે. પરમાત્મા ચૈતન્ય હોઈ તે અમર્યાદિત-નિઃસીમ છે. મનુષ્યનું જીવન પણ ચૈતન્ય છે અને તેથી તે અમર્યાદ પણ છે. મર્યાદિત વસ્તુ અમર્યાદિત વસ્તુને જાણી રાકવા અસમર્થ છે તેમજ તેનું પૂજન કરવા પણ તે અસમર્થ છે. અમર્યાદ વસ્તુજ અમર્યાદ વસ્તુને જાણી તેનું પૂજન કરી રાકે છે. આપણે અમર્યાદ છીએ અને પોતાને અમર્યાદ જાણી અમર્યાદ જે પરમાત્મા તેને ઝાંખાવવાનો પ્રયત્ન કરવો એજ આપણા

કર્તવ્યની ઉચ્ચત્તમ ભાવના છે ઈશ્વર પૂજનો આજ એક ખરો માર્ગ છે પૂજ્ય-ઉપાસ્યને પોતામા જોનાર મુક્ત જનની સ્થિતિનું વર્ણન થવું અશક્ય છે તેનું વર્ણન કરવાનું સામર્થ્ય ભાષામા નથી યત્નો વાચો નિવર્તેન્તે અપ્રાપ્ય મનસા સદ્ જ્યાં વાણી શાન્ત થઈ જાય છે અને તે મનથી પ્રાપ્ય નથી તેની પ્રાપ્તિ થવી તેટલીજ દુર્લભ છે વાચ્યા બિચારી પિનાસ કરે છે પણ અનુભવનો માર્ગ તો અત્યંત કઠિન છે મુખથી હું પણ મ્હોટી મ્હોટી વાતો કરે છું, મ્હારા મુખમાથી તત્વચાનનો ઝરો વહા કરે છે પણ જરા કંઈક કોધર્તુ કારણ ઉપરિચિત થતાજ હું કોધાયમાન થઈ જાઉં છું અને અહ કાર ભાવના ઉભરાઈ જાય છે આ પ્રમાણે જ્યારે અમર્યાદિત ચૈતન્યનો અશ અહ કારરૂપે આ શરીરમા આવે છે-શરીરને પોતાનું માની તે મિવાય ખીજી કશું નથી ઐમ માને છે ત્યારે, “હું કેવળ ચૈતન્ય છું” હું નિ સીમ છું-હું વિશ્વ બાપી છું, ઈત્યાદિ આત્માની પવિત્ર ભાવનાઓ સ્વમંવત્ થઈ જાય છે

આ પૂજનો માર્ગ તરવારની ધાર જેવો તીક્ષ્ણ અને ચાલવામાં અત્યંત અગમ્ય છે આજ દિવસ પર્યન્ત થઈ ગયેલા સાધુ મહાત્માઓએ વારંવાર અનેક રીતે આપણને આ વાત કહી છે જૂતમળના સાધુ પુરુષોએ પોકારી પોમરીને કહ્યું છે કે આ માર્ગ ભય કર છે આ સૂચનારૂપી-સાધુ પુરુષોના જીવનરૂપી-સીમલ આપણી રહામે છે અને તેનો ઉપયોગ કરવો એ આપણું કર્તવ્ય છે ક્રાંતિષ્ઠ જાગૃત પ્રાપ્યચરાનિષોધત ઉપનિષદો કહે છે કે જાગૃત યા ! ઉત્થાન પામ ! અને જ્યાં સુધી લક્ષ્યસ્થાનપર પહોંચે નહિ ત્યાં સુધી શાન્ત ના થા ! કામ, ક્રોધાદિ રૂપી પહાડ જે આપણી અને આપણા લક્ષ્ય પ્રેમની વચ્ચે છે તે અબેધ અને અગમ્ય છે, તથાપિ તેની પેરી બાજુ આપણા ત્રિવ જનનો વાસ છે એની આસાથી પ્રેરાઈએ તો એ પહાડ આપણને વધારે

ભયંકર નથી. શું આ ભયંકરતાથી ડરી જઈ આપણે આપણા પ્રિય-
તમ પ્રભુના સમાગમરૂપી વૈભવના લાભનો અનાદર કરીશું ? નહિ,
નહિ. ખચીત નહિ ! આપણે વિશ્વવિજયી વીર છીએ. જે આ
પહાડ અમેઘ અને ભયંકર હોય તો આપણું પરાક્રમ કરવાનું સામર્થ્ય
પણ તેવુંજ છે, આપણું કાર્ય કરવાનું ધૈર્ય પણ તેવુંજ અડગ છે.
આપણે દેવો અને દૈત્યોના સ્વામી થવાને માટે યોગ્ય છીએ. આવી
ચોઅતાવાણું મનુષ્ય પોતાને પાપી અને દરિદ્રી માની દારે દારે ભીખ
માગતું કરે એ શું ચોઅ છે ? અમૃતના ભોક્તા—અમૃતતત્ત્વ જેનો
સ્વભાવ છે એવા મનુષ્યને મતત દુઃખરૂપી વિષમાં સબગ્રતા ભમવું
પડે એવુંજ તેનું નિર્માણ છે એમ શું તમે માની શકશો ? ખરા
અંતઃકરણથી તેની, શોધ કરો—પરમ જ્ઞાસાથી તે પ્રભુનાં અમર દાર
ખખડાવો એટલે તમને જણાશે કે, અમૃતનો ઝરો—અખૂટ ઝરો તો
તમારી સમીપથી પણ સમીપ છે. સર્વ ધર્માન પરિત્યજ્ય મામેકં
શરણં વ્રજ ! અહંત્વા સર્વ પાપેભ્યો મોક્ષયિષ્યામિ મા શૂચ
આ શ્રીમુખનાં વાક્ય છે. સર્વ ધર્મમ-યોદ્ધારા પરમાત્માએ આ અભય
વચન આપ્યું છે : “ હે પ્રભુ અમે અમારૂં સર્વસ્વ તને અર્પણ કર્યું
છે. અમારાં સારાં કે માફાં કૃત્યો સર્વ અમે તનેજ અર્પણ કરીએ
છીએ. અમારાં ધુણ્ય કર્મ તેમજ પાપકર્મ સર્વ તનેજ અર્પણ છે. અમારૂં
દુઃખ, શોક કે આનંદ અમે ત્હારા ચરણોમાં ધરીએ છીએ. ” આવી
પ્રાર્થના આપણે સતત આપણા અંતરમાં કરવી જોઈએ, પણ આપણાં
મનુષ્યોનાં મન અત્યંત ચપળ છે. એક ક્ષણે આપણે આપણો સર્વભાગ
તેના ચિરપર મૂકીએ છીએ, પરંતુ બીજા ક્ષણે “હું”ની ભાવના
જોશબંધ આપણા મગજમાં ધસી આવે છે.

“સર્વ ધર્મોનું લક્ષ્ય એકજ છે. તમારા કુદ્ર અડંકારનો નાશ
કરી—અડંકારના વદ પડાને ચીરી તમે સર્વત્ર—સર્વમાં સર્વભય છે।

એવી ભાવનાનું શિક્ષણ આપવું એ સર્વ ધર્મેના હેતુ છે આ એમના લક્ષ્યને માટે સર્વ ધર્મ કે પનાઓ ઉદ્ભવ પામી છે હિંદુ લોકોના ધર્મગ્રન્થો કહે છે કે “હું પરમેશ્વર મહારાજેવા બીજાને મહારાજાના માનેતા ધર્મી કરનારો છું, તું મહારી સાથે બીજાને નેમશ નહિ” આનો અર્થ એજ થાય છે કે જ્યાં સુધી અહંકાર તારો ઉપાસ્ય છે, જ્યાં સુધી તારો જીવન અહંકાર જન્ય છે ત્યાં સુધી મહારાજા વાસ તારા અંતરમાં થવો અગત્ય છે ને અંતરજીમાં પ્રભુનો વામ થવાની જગ્યામાં હોય તો તેના સ્થાનપર બેસનાર અહંતા-મમતા, લોભ, મોહ ઇત્યાદિને દૂર કરવાની અત્યંત આવશ્યકતા છે પોતાના સ્થાનપર બીજાને નેમ પરમાત્મા ત્યાં આવતા નથી નહિ, હું નહિ પણ તું જ છે એવી ભાવનાથી આપણું અંત કરણો ભરપૂર થવા જોઈએ. પ્રભુનો માર્ગ દર્શિ અને ‘તરનારની’ ધાર જેવો છે વણા પ્રયત્નો કર્યા છતાં પણ પગ લપસી જાય છે અનેકવાર આપણી ભૂલ થવાનો સંભવ છે છેનટના લક્ષ્ય સ્થાને પહોંચતા માર્ગમાં અને સ્થળે આપણને અટકી જવાની જરૂર પડે છે અનેક ‘દુખો’ અને લાલચોના રમગ આવી કનડે છે ત્યારે તારી મરજી-દરિ ઇચ્છાથી ધર્મશાળાનો આશ્રય લેવો જોઈએ સર્વ તેની ઇચ્છાને સોંપી દેવું એ સ્થિતિજ, એ સુક્તિની સીડીનું એક પગથીયું છે પણ એ પગથીયાપર ચડતા ચડતા તો મક્કેટ જેવું મન કંઈ ધમપકાડા મારી રહે છે

જ્યો મક્કેટ તરૂપર ચઢકર ડાર ડાર પર લટકત હૈય, ચંચળ મન નિશાદિન લટકત હે; બ્રહ્માનંદ સમીપ છાડકર, તુમ્હ વિપય રસ ગટકત હૈ.

આની ચંચળ મનની સ્થિતિ છે આની વસ્તુ સ્થિતિ દોવાયી ક્ષણે ક્ષણે અને આસે આમે આ ભાવનાનું સ્મરણ કરવાને આપણે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, એ ભાવનાને આપણી પોતાની ઠરી લેવી જોઈએ

અને તેમ ન થાય ત્યાં મુશી આ મન આપણા વાત્તામાં રહે એ અશક્ય છે. મન અત્યંત વિશ્વામયાતી છે. તેનાપર મદન વિશ્વાસ કરતાંજ તે છટકી જાય છે અને પ્રિય વિષયોમાં બટકવા મડી મનુષ્યને કોઈ એવા ખાણમાં ધકેલી દે છે કે જ્યાંથી નીકળવું પણ મુશ્કેલ થઈ પડે છે. જેથી મનને તાબે થવું, તરંગી અને ભટકતા મનને આપણે દારનાર બનાવવું એ પોતાને હાથેજ પોતાનું ગણું કાપી આપવા બરાબર છે.

ખાલસ એક ભગવાન ભરોસે, તન મન ક્યેં નહિ છાક દીધા?

અરે મૂર્ખ ! આ નિસ્તાર મંત્રારને બરેંમે બટકી ત્હાર આયુષ્ય પુઃ કરે છે તે કરતાં એક ચિત્ત રાખી તે સમર્થ પ્રભુનો ભરેમો કરી આ તનમન તેનેજ કેમ અર્પણ કરતો નથી ? આ પ્રશ્ન મદા પુરોએ વારંવાર આપણને પૂછ્યો છે. તેનો ઉત્તર આપણી પામે શું છે ? બન્યુઓ ! આ તુચ્છ શરીર અને વિશ્વાસઘાતી મનના નાદમાં ન ગમતો-ચાલો આપણે આપણી વિશ્વજનની-મૈયાની ગોઠમાં સંતાઈએ ! તેનેજ સર્વજ્ઞ માની આપણું સર્વસ્વ તેના ચરણોમાં અર્પણ કરી દઈએ. એક હિન્દુ તત્ત્વવેતાએ કહ્યું છે કે “પ્રભુ ત્હારી મરજી” એ વાક્યનો ખીજ વાર ઉચ્ચાર કરવામાં પણ પાપ છે. ત્હારી ઇચ્છા અનુમાર થવા દે ! એ પ્રમાણે એક વાર માન્યા પછી શા માટે ખીજ વાર તેવો ઉચ્ચારજ કરવો જોઈએ ? જે શુભ છે તે શુભજ છે એક વાર જે માન્યતાને આપણી કરી લીધી તેને ખીજ વાર કરી બતાવી આપણે તેની સત્યતામાં શા માટે શકા કરવી જોઈએ ? આપણે એકજ વાર ઉચ્ચાર કરીએ કે, ઓ પ્રભુ ત્હારી ઇચ્છા જેમ સ્વર્ગમાં પ્રવૃત્ત છે તેમજ આ અમારા જગતપર પણ પ્રવર્તે, તે પછી ખીજ વાર એવો ઉચ્ચાર કરવો તે પાપ જ છે.

૨-વેદાન્તમતનું સામાન્ય નિરીક્ષણ.

પ્રત્યક્ષભાગમાં યદ્યપિ વેદાન્ત એટલે અદ્વૈત સિદ્ધાન્ત આવી સમજણ આપેલી છે તથાપિ વેદાન્ત શબ્દમાં માત્ર અદ્વૈત મતનોજ સમાવેશ થતો હોય તેમ નથી. તેમાં આર્યાવર્તમાં પ્રવૃત્ત સર્વ મત અને સંપ્રદાયોનો સમાવેશ થાય છે. હિંદુસ્તાનમાં અનેક મત અને સંપ્રદાયો પ્રવૃત્ત

છે, તેમાં પ્રથમમાં દ્વૈત સિદ્ધાન્ત છે અને પરિણામે અદ્વૈત સિદ્ધાન્ત છે. આર્યોએ બાંધેલી તત્વજ્ઞાનની ધમારતમાં “ દ્વૈત ” એ પાયો અને “ અદ્વૈત ” એ શિખરપરનો કળશ છે, એમ કહીએ તો તે અયોગ્ય નથી.

વેદાન્ત એ શબ્દોનો અક્ષરશઃ અર્થ વેદનો અન્ત એવો થાય છે. વેદ આર્યોનો ધર્મ અન્ય છે અને તેમાં કર્મકાંડ તથા જ્ઞાનકાંડ એવા બે ભાગ છે. આ પૈકી કર્મકાંડમાં યજ્ઞ યાગ વગેરેની ક્રિયાઓનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે જ્યારે જ્ઞાનકાંડમાં તત્ત્વજ્ઞાનનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. જ્ઞાનકાંડમાં ઉપનિષદોનો સમાવેશ થાય છે તથાપિ સર્વ ઉપનિષદો કર્મકાંડથી ભિન્ન વિભાગમાંજ લખાયાં છે એમ નથી, કર્મકાંડ વિભાગમાં પણ કેટલાંક ઉપનિષદો ઉપવચ્ચ થાય છે. શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા યદ્યપિ એક સ્વતંત્ર અન્ય છે તથાપિ તેની ગણના પણ ઉપનિષદોમાં કરવાનો પૃથા પડી ગયો છે. સર્વ ઉપનિષદો અને ગીતાને વેદાન્ત અન્યોની સંજ્ઞા આપવામાં આવે છે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોમાં વેદોનો અર્થ માત્ર કર્મકાંડ અને તત્ત્વજ્ઞાન કેટલાક મતો પરત્વેજ થાય છે, પણ સાંપ્રત સમયમાં યજ્ઞ યાગાદિ ક્રિયાઓનો

બહુધા લોપ થઇ ગયો હોવાથી વેદોનો અર્થ વેદાન્તજ થાય છે. વળી હમણાં દર્શનગ્રન્થો કે તત્ત્વજ્ઞાનના ગ્રન્થોપર ટીકા લખનાગએ પોતાના અભિપ્રાયના અનુમોદન માટે જ્ઞાનકાંડમાંથી જ્યારે પણ અમુક અવતરણ આવે છે ત્યારે વેદોને માટે “શ્રુતિ” એવો શબ્દ યોજે છે. “શ્રુતિ”નો અર્થ સંભળવામાં આવેલું એવો થાય છે અને તે આખા વૈદિક સાહિત્યને લાગુ પડે છે; પણ ટીકાકારો એ શબ્દ માત્ર ઉપનિષદને અર્થેજ વાપરે છે. વેદાન્ત શબ્દવડે જે ઉપનિષદોનો બોધ થાય છે તે સર્વ સહિતા ગ્રન્થોની પછીજ લખવામાં આવ્યાં નવી. દાખલા તરીકે ધર્શનપ્રવચન મંત્રુવેદના ચાળીસમા ખંડમાં છે, જે ભાગ વેદોનો એક પ્રાચીન ભાગ મનાયો છે. વળી કેટલાંક ઉપનિષદો વેદોના બ્રાહ્મણ વિભાગના ગ્રન્થોમાં ઉપવચ્છ થાય છે. તે સિવાય કેટલાંક ગ્રંથો પણ લખવામાં આવ્યા છે. તથાપિ તે સર્વથા સ્વતંત્ર હોય એમ માનવાને મમળ કારણો નથી. કારણ કે વેદોના બ્રાહ્મણ વિભાગના કેટલાંક ગ્રન્થો કાળના ઉદરમાં સમાઈ ગયા છે, અને એમ હોય શકે કે બ્રાહ્મણ ગ્રન્થોનો ઉપભોગ ન થવાથી તે નાશ પામતા તે પૈકી ઉપનિષદો રહી જના પામ્યા હોય. વળી કેટલાંક સ્વતંત્ર ઉપનિષદો પણ નાશ પામી ગયાં હોય એ પણ સંભવિત છે. ઉપનિષદોનું બીજું નામ આરણ્યક પણ છે.

વેદાન્ત એ આર્યોના ધર્મગ્રન્થ સમુદાયના એક સમુદાય પોતાનામાં સમાવેશ કરે છે, અને આર્ય તત્ત્વજ્ઞાનની દરેક શાખાનો પાયો વેદાન્ત ઉપરજ રચાય છે. હુદ્દિસ્ત અને જૈનવોદો પણ જે પોતાના અભિપ્રાયને સબળ કરનાર જણાય તો વેદાન્તનાં વચનોને પ્રમાણ તરીકે ટાંકે છે. આર્યતત્ત્વજ્ઞાનની દરેક શાખા જોકે પોતાના મતનો આધાર વેદો ઉપર હોવાનું જણાવે છે તથાપિ તે પૃથક પૃથક નામો ધારણ કરે છે. આ સર્વ પૈકી શ્રી વ્યાસ પ્રણીત છેત્વી શાખાએ પૂર્વ પ્રચાર પામેલી તત્ત્વજ્ઞાનની સર્વ શાખાઓ કરતાં પોતાનો આધાર

વેદોમાથી વધારે પ્રમાણુમા લીધો છે, અને પૂર્વેની શાખાઓ-જેવી કે સામ્ય અને ન્યાય વગેરે તેની વેદાન્ત સાથે એકવાચ્યતા કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, તેથીજ એ શાખાને વેદાન્તનું ખાસ નામ આપવામા આવે છે, અર્થાત્ સાપ્રત કાળમા વ્યાસના સૂત્રોનેજ વેદાન્તમતનું મૂળ માનવામા આવે છે વળી વ્યાસના આ સૂત્રો જૂદા જૂદા દીક્ષકારોએ જૂદી જૂદી રીતે સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે સામાન્ય રીતે સાપ્રત આર્યાવૃત્તમા વેદાન્ત સંબંધી ત્રણ મત વિશેષ પ્રચલિત જણાય છે એ ત્રણે મતના પ્રવૃત્તક આચાર્યોએ પોતાના મતને યોગ્ય થાય તેવી તેવી શ્રી વ્યાસ સૂત્રોપર દીક્ષ લખી છે આ ત્રણ મતોના દૈત, વિશિષ્ટદૈત અને અદૈત એના ત્રણ નામ છે દૈત અને વિશિષ્ટદૈત એ ઉભય સપ્રદાયોને માનનારા લોક અદૈત મતના અનુયાયીઓના પ્રમાણુમા વિશેષ છે હવે એ ત્રણે મતનો વિચાર આપણે કરનાનો છે યદ્યપિ એ ત્રણે મત ભિન્ન છે, તથાપિ તે સર્વના પાયારૂપ સામ્ય દર્શનજ છે, એ વાત લક્ષમા રાખવા જેની છે ન્યાય અને વૈશેષિક દર્શનો સામ્યદર્શન સાથે કોઈક સ્થળે સ્વયં મતભેદ સિવાય અનેક અંશોમા સમાન છે

ઉપર્યુક્ત ત્રણે સપ્રદાયોમા ત્રણ બાજતોમા મતભેદ નથી પર મેશ્વરની હસ્તી, વેદગ્રંથો અપૌરુષેય હોવાની માન્યતા અને કર્મ તથા યુગોની કાળ કલ્પના, એ ત્રણ બાવનાઓ એ ત્રણે સપ્રદાયોને માન્ય છે હરથ અને યુગની માન્યતાનું સ્પષ્ટીકરણ અને આવશ્યકીય ■ સૃષ્ટિમા સર્વત્ર દશ્ય થતી સર્વ વસ્તુઓ એક મૂળ વસ્તુ 'આકાશ' માધીજ ઉદ્ભવ પામી છે, અને ગુસ્ત્વાર્થેષુ આકર્ષણ, લાગણી અને જીવન તે સર્વમા જે દ્રઢ શક્તિ દશ્ય થાય છે તે સર્વ પ્રકારની શક્તિનું મૂળ અધિગન પ્રાણ છે પ્રાણ અને આકાશના સંયોગથી અને તત્તજન્ય આઘાત નિત્યાઘાતથી આ દશ્ય વિશ્વ પ્રતિત થાય

કે. તમારી બાપામાં જેને ઉત્પત્તિ (creation) કહે છે તેને હિન્દુસ્તાનમાં અવ્યક્તરૂપમાંથી વ્યક્તરૂપમાં આવવાની ક્રિયા માને છે. હિન્દુસ્તાનમાં એવો કોઈ પણ મત કે સંપ્રદાય નથી કે જે વિશ્વની ઉત્પત્તિ જેમ પશ્ચિમમાં નેસ્તી (nothing) માંથી થએલી માને છે તેમ માનતો હોય ! વિશ્વ રચાય છે એમ અમે નથી માનતા, પણ એમ માનીએ છીએ કે તે નિર્માણ થાય છે. અર્થાત્ પૂર્વે જે અવ્યક્ત રૂપમાં હતું તે વિશ્વરૂપે વ્યક્ત થાય છે. કલ્પના પ્રારંભ પૂર્વે આકાશ અદ્રશ્ય-અદ્વિય હોય છે. એ સ્થિતિમાં પ્રાણુનો તેની સાથે સંયોગ થઈ ક્રિયા થવા માંડે છે, અને એક પછી એક ઘટ રચનાઓ વૃક્ષો, પ્રાણીઓ, મનુષ્યો, ચન્દ્ર, તારા વગેરેની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ વ્યક્ત સ્થિતિમાં ઘણો કાળ વ્યતીત થવા પછાત પુનઃ સૃષ્ટિ પોતાની અવ્યક્ત સ્થિતિ તરફ પ્રયાણ કરે છે. જે પ્રમાણમાં પ્રથમ વિશ્વનો ઉત્ક્રાન્તિ જણાતી હતી તેજ પ્રમાણમાં હવે અપક્રાન્તિ થાય છે. દરેક વસ્તુ સૂક્ષ્મ અને સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ ધારણ કરતી જઈ પોતાના મૂળ તત્ત્વરૂપ આકાશ અને પ્રાણમાં લય પામે છે. અને આ રીતે પુનઃ આકાશ અને પ્રાણનો સંયોગ થઈ ક્રિયાથી સૂક્ષ્મ અને ઘટ પ્રાણીઓનો પૂર્વ જણાવેલા નિયમ પ્રમાણે ઉદ્ભવ થઈ નવીન કલ્પનો પ્રારંભ થાય છે. હવે વિશ્વનાં મૂળભૂત જે બે દ્રવ્યો આકાશ અને પ્રાણ દર્શાવ્યાં તેનું પણ અધિદાન એક ત્રીજું દ્રવ્ય જેને 'મહતત્ત્વ' કહે છે તે છે. એ મહતત્ત્વજ આકાશ અને પ્રાણનું અધિદાન હોઈ તે પોતેજ પ્રાણ અને આકાશરૂપે ઉદ્ભવ પામે છે.

હવે મન, આત્મા અને પરમાત્માના સંબંધમાં જે બાવનાઓ અમારામાં માન્ય છે તે સંબંધી વિચાર કરીશું. આ ત્રણ બાવનાઓના સંબંધમાં જગતમાં જેટલા મતમતાંતર છે તે સર્વેએ યોગ્ય કે વધારે પ્રમાણમાં સાંખ્યદર્શનનો આધાર લીધેલો જણાય છે. આ

પ્રમાણે સામ્યદર્શનની મહત્તા તત્ત્વચિંતનની બહુધા સર્વ દિશાઓમાં સ્ત્રીકારાયલી હોવાથી આપણે એ સબધી ચર્ચિચિદ્ બાલુચાનો પ્રયત્ન કરીશું.

આપણી ઇન્દ્રિયોદ્ધારા આપણને બાહ્ય જગતનું જ્ઞાન થાય છે, પણ એ પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયની ક્રિયામાં બિન્ન બિન્ન ત્રણ પ્રકારની ક્રિયાઓનો સમાવેશ થાય છે, એમ સામ્યનો અભિપ્રાય છે જેવી રીતે નેત્રોદ્ધારા આપણે જોવાની ક્રિયા કરીએ છીએ ત્યારે બાહ્ય વસ્તુનું ચિત્ર પ્રથમ આપણા નેત્રો ઉપર ચિત્રીત થાય છે. આ બાહ્ય નેત્રોને કરણ (સાધન) કહેવામાં આવે છે, એ બાહ્ય આબોધી પર ચક્ષુ ઇન્દ્રિયનું ગોલક હોય છે, જે બાહ્ય નેત્રની સમીપમ્થ હોય છે આ ગોલક અને જ્ઞાનતત્ત્વને સામ્યમત પ્રમાણે ઇન્દ્રિય કહે છે. બાહ્ય વસ્તુનું જ્ઞાન થવા કરણ અને ઇન્દ્રિયનો સંયોગ થવાની જરૂર છે તે પૈકી એકાદ સાધન ન હોય તોયજી બાહ્ય વસ્તુનું જ્ઞાન થતું નથી પરંતુ તે મિલાય પણ એક તૃતીય ક્રિયાની આવશ્યકતા છે મનનો આ ઇન્દ્રિય સાથે અયોગ થતો જોઈએ તે ઉપરાંત ઇન્દ્રિયોદ્ધારા થયેલા બાહ્ય દર્શનની લાગણીને એ મનજી બુદ્ધિની સમીપ પહોંચાડે છે. બુદ્ધિ એ મનનુજ નિશ્ચયાત્મક સ્વરૂપ છે બાહ્ય વસ્તુના દર્શનથી તેની તૂનના કરીને તે અમુક વસ્તુ છે, એમ તેનું અવરૂપ સમજવું, એ બુદ્ધિનું કાર્ય છે. જ્યારે બુદ્ધિ તરફથી અમુક વસ્તુનું અવરૂપ અમુક છે, એનો પ્રતિબંધન પાડો મનપર પડે છે ત્યારેજ પુરૂષ કે આત્મા અદકાર સ્વરૂપે મનમાં પ્રકાશે છે—અદકારરૂપે દેખાય છે આટલી ક્રિયા થાય ત્યારે આપણે એમ કહીએ છીએ કે અમુક વસ્તુનું મને જ્ઞાન થયું. જેવી રીતે બિન્ન બિન્ન રંગ અને રૂપરેખાથી એક ચિત્રની રચના થાય છે પણ અમુક વસ્તુ (તે ચિત્ર જે કાગળ, વસ્ત્ર કે ખીંચ વસ્તુપર દર્શાવવામાં આવે છે તે) એવી હોવી જોઈએ

કે જેનાપર તે સર્વ રંગો ને આકારો એકત્ર થાય અને એક સમગ્ર ચિત્ર તરીકે દેખાય. તેવીજ રીતે ઇન્દ્રિયોદ્ધારા થતા જ્ઞાનના રંગ-રૂપો વગેરે જે વસ્તુ ઉપર એકત્ર થાય છે તે જીવાત્મા કિંવા પુરુષ છે. આ રીતે મનુષ્યનું જીવનરૂપી ચિત્ર રચાય છે.

વિશ્વમાં દરેક વસ્તુ પ્રત્યેક ક્ષણે બદલાતી જાય છે. કંઈક વધ-ઘટ નિરંતર થયા કરે છે—અસ્થિર છે—આવો સિદ્ધાન્ત સાંપ્રત ભૌતિક શાસ્ત્રે સિદ્ધ કર્યો છે. આ બાબતમાં પ્રાચીન આર્યતત્ત્વશાસ્ત્ર અને માંપ્રત ભૌતિકશાસ્ત્રની એકવાક્યતા છે. જે પ્રમાણે બાહ્ય જગતની દરેક વસ્તુ અસ્થિર અને ફેરવાયા કરવાના સ્વભાવવાળી છે, તેજ પ્રમાણે આપણું શરીર, મન અને બુદ્ધિ પણ અસ્થિર હોઈ એમાં પણ ફેરફાર થવો પ્રત્યેક ક્ષણે આપુ હોય છે. જે બાહ્ય પદાર્થનું જ્ઞાન આપણી ઇન્દ્રિયોદ્ધારા થાય છે તે બાહ્ય વસ્તુ જે અસ્થિર હોય તો તે વસ્તુ અમુક છે, એમ આપણે નિશ્ચયજ કરી શકતા નથી, કારણકે એમાં જેનો નિશ્ચય કરવાનો છે તે અસ્થિર હોવા સાથે નિશ્ચય કરનાર મન પણ અસ્થિર હોય છે. આથી સાબીત એ થાય છે કે આપણા અંતરમાં કોઈ એવી શક્તિ હોવી જોઈએ કે જે સ્થિર હોય. જો તેમ ન હોય તો આ અસ્થિર છે, એવું જ્ઞાન પણ આપણને નજ થાય. આ સ્થિર અધિષ્ઠાનને જ સાંખ્યમતમાં પુરુષ, આત્મા ઇત્યાદિ નામો આપવામાં આવ્યાં છે.

માંખ્યદર્શન પ્રમાણે મનનું પ્રતિધ્વન્યાત્મકતત્ત્વ જેને બુદ્ધિ કહે છે તે મહત્તત્ત્વનું રૂપાંતર છે. મહત્તત્ત્વ જ્યારે અસ્થિર સ્વરૂપ ધારણ કરે—આન્દોલન ઉત્પન્ન કરે ત્યારે એ આન્દોલનો પૈકી અમુકમાંથી ઇન્દ્રિયોનાં ગૂણ સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ રચાય છે, અને કેટલાંક આન્દોલનમાંથી જડતત્ત્વોના સૂક્ષ્મ પરમાણુઓનો આવિર્ભાવ થાય છે. આ મહત્તત્ત્વની સર્વ ક્રિયામાંથીજ સમસ્ત વિશ્વની ઉત્પત્તિ થાય છે.

સામ્યમત પ્રમાણે આ મહત્ત્વથી પણ પર એક એવી સ્થિતિ છે કે જેને તે અન્યથા કહે છે અહીં મન પણ નથી માત્ર કારણત્વ હોય છે આ કારણત્વ કે જેમાંથી મહત્ત્વ અને મહત્ત્વમાંથી વિશ્વ ઉદ્ભવે છે તે (કારણત્વને) સામ્યના પ્રકૃતિનું નામ આપે છે આ પ્રકૃતિથી પર અને તેનાથી વિભિન્ન પુરુષ કિંવા આત્મા છે, જે નિર્ગુણ અને સર્વવ્યાપક છે, એમ સામ્યમતનો અભિપ્રાય છે આ પુરુષ કર્તા નહિ પણ સાક્ષીરૂપે છે પુરુષત્વને સ્પષ્ટ કરના સ્ફટિકમણી ઉદાહરણ આપના આપે છે સ્ફટિકમણીની આસપાસ વિવિધ રંગની નસ્તુઓ ગોઠી હોય તો, જાણે સ્ફટિકમાં જ જૂદા જૂદા રંગો હોય એવો ભાસ થાય છે આ પ્રમાણે જેમ વિવિધ રંગોને લક્ષને સ્ફટિકમાં વિવિધ રંગો ટોવાનું જણાય છે, પણ વાસ્તવિક રીતે તે તેનાથી રહિત છે, તેની જ રીતે પુરુષમાં પણ પ્રકૃતિની ક્રિયાઓનું માત્ર આરોપણ કરવામાં આવે છે વાસ્તવિકમાં તો તે નિષ્ક્રિય સાક્ષી રૂપ જ છે પ્રકૃતિ અને પુરુષના સંબંધમાં સામ્યની આરી માન્યતા વેદાન્તને માન્ય નથી સામ્યમત પ્રકૃતિ પર્યન્ત વસ્તુસ્થિતિનો વિચાર કરી પછી એકદમ પુરુષનો વિચાર કરે છે અને પુરુષને પ્રકૃતિથી સંરક્ષા ભિન્ન જણાવે છે હવે વેદાન્તનો એ પ્રશ્ન છે કે -

સ્ફટિકના ઉદાહરણમાં જો સ્ફટિક પોતે રંગ રિનાનો હોય તો તે ભિન્ન ભિન્ન રંગોને શી રીતે અલગ કરી શકે? જો પુરુષ અને પ્રકૃતિનો સ્વભાવ ભિન્ન હોય તો જગત્તરૂપે તેનું એકીકરણ શી રીતે થાય? અને આમ આભાસ પણ શી રીતે ઉત્પન્ન થાય? આ પ્રશ્નનો સતોષમર ઉત્તર મળતો નથી, તેથી પ્રકૃતિ અને પુરુષ, કિંવા વિશ્વ અને પરમાત્મા, વસ્તુતઃ એક જ રૂપ છે, આમ વેદાન્તની માન્યતા છે વેદાન્તમનના જ એક વિભાગ દ્વિત મન તે જો કે પુરુષ અને પ્રકૃતિને ભિન્ન માને છે, તથાપિ તે એમ તો માને છે કે પુરુષ કે પરમાત્મા, આ વિશ્વનું રૂપ

નિર્મીત કારણજ નહિ પણ ઉપાદાન કારણ પણ છે. અર્થાત્ પરમાત્મા વિશ્વ સમસ્તથી ભિન્ન નહિ પણ તેના અણુ અણુમાં ઝોનપ્રોત થયેલો છે. આ પ્રમાણે દ્વૈતવાદીઓ પણ પુરૂષ અને પ્રકૃતિની અભિન્નતા સ્વીકારે છે. પણ પુનઃ દ્વૈતભાવ મિદ્ધ દરવા તેઓ એમ માને છે કે આ વિશ્વમાં ત્રણ તત્ત્વો છે: પુરૂષ, શ્વાત્મા અને પ્રકૃતિ. આત્મા અને પ્રકૃતિ પુરૂષના શરીરરૂપ છે પણ પ્રકૃતિ અને આ ભિન્ન ભિન્ન શ્વાત્માઓ અન્યોન્યથી અનાદિ કાળથીજ વિભક્ત છે. કલ્પના પ્રારંભમાં તેઓ ભિન્ન સ્થિતિમાં દરમ થાય છે, અને જ્યારે કલ્પનો અંત આવે છે ત્યારે પાછા તે દરેક મૂલ્ય સ્વરૂપ ધારણ કરી તેજ સ્થિતિમાં રહે છે.

અદ્વૈતમતવાળા વેદાન્તીઓ ઉપનિષદોનો આધાર લે છે. બહુધા બધાં ઉપનિષદો અદ્વૈતભાવનાનું સમર્થન કરે છે, અને અદ્વૈતવેદાન્તની ધમારત તેના ઉપરજ ચળાઈ છે. ઉપનિષદોને નામે વ્યવહારગતા સર્વ ગ્રંથોનો એકજ વિષય છે—એકજ વાત તેમને સાધીત કરવાની છે. જેમ માટીના એક ઢેશનું જ્ઞાન થવાથી માટીની સમસ્ત સહિતું જ્ઞાન થઈ શકે છે તેમ એવી દોઈ વસ્તુ છે કે જેને જાણવાથી મમસ્ત વિશ્વનું જ્ઞાન થઈ શકે? ઉપનિષદોનો પ્રયત્ન એ વિષયમાં છે; અને અદ્વૈતમતવાળા વેદાન્તીઓ પણ આ વિશ્વને એકજ સ્વરૂપમાં કે જે સ્વરૂપ આ સમગ્ર વિશ્વનું પણ સ્વરૂપ છે, તેને જોવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તેઓ માને છે કે આ સમગ્ર વિશ્વ એકજ વસ્તુ છે, એકજ મૂળ-તત્ત્વ આ ભિન્ન ભિન્ન રૂપ અને આકારમાં દેખાય છે. સાંખ્યવાળા પ્રકૃતિનું જે સ્વરૂપ કલ્પે છે તે વેદાન્તને માન્ય છે, પણ વેદાન્ત કહે છે કે એ પ્રકૃતિ પણ તેજ પુરૂષ કે પરમાત્મા છે. જેથી આ એકજ તત્ત્વ સત્ છે કે જે આ સર્વ વિશ્વ, મનુષ્ય, આત્મા અને પ્રાણીરૂપે દસ્ય થાય છે. મહત્ત્વ અને મન એ આ સતતતત્ત્વનાંજ દસ્ય સ્વરૂપો છે. પણ પુરૂષને જે નિર્વિકારી માનીએ અને તેમાંથીજ આ વિકારી-

વધવટ થતા-જગનની કૃત્તિ માનીએ તો વદનોબાધાતનો દોષ ઉત્પન્ન થશે. જે તત્ત્વમાં કોઈ પણ પ્રકારના ગુણ કે રૂપ ન હોય તેમાંથી નાના નાના પ્રકારના ગુણુપયુક્ત આ પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય એ શી રીતે સ્વાભાવિક હોઈ શકે? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર અદ્વૈતવાદી વેદાન્તીઓએ વિવર્નવાદ રૂપે આપ્યો છે. વિવર્ન એટલે દસ્યાબાસ, અર્થાત્ દ્રષ્ટિના જમથી દોષ તે કરતાં જૂના જ રૂપનો બાસ થવો. આને વેદાન્તની પરિભાષામાં વિવર્ત કહે છે. આમ દ્વૈતવાદીઓ અને માંખ્યમતવાળાના અભિપ્રાય પ્રમાણે આ દૃશ્ય વિશ્વ મૂળ પ્રકૃતિમાંથી હિંબવ પામ્યું છે. કેટલાક અદ્વૈતવાદીઓ અને કોઈ કોઈ દ્વૈતવાદીઓના મત પ્રમાણે આ ચરાચર સૃષ્ટિ પરમાત્મામાંથીજ ઉત્ક્રાન્તિના નિયમ પ્રમાણે ઉત્પન્ન થઈ છે. શંકરાચાર્યના મતવાળા ખગ અદ્વૈતવાદીઓના મત પ્રમાણે આ ચરાચર વિશ્વ પરમાત્મામાંથીજ હિંબવ્યુ છે, અને પરમાત્માના સ્વરૂપમાંજ બાસે છે. પરમાત્માજ આ રિશ્વતું ઉપાદાન કરણ્યુ છે, પણ તે માત્ર વિવર્તે રૂપેજ એટલે કે આભામ માત્રજ, વાસ્તવિક રીતે નહિ હવે આ મિદાન્તમાં શંકા એ થાય છે કે જે આ સકળ વિશ્વ કેવળ બાસ માત્રજ હોય તો તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કેમ થાય છે? આને માટે સર્પ અને રજ્જુ (દોરડી) નું મુપ્રસિદ્ધ ઉદાહરણ્યુ લેવામાં આવે છે. જેમ અર્ધ અંધકારવાળી જગ્યામાં પડેલા રજ્જુના એકાંક કડકાને જોતાં તે સર્પ હોવાનો બાસ થાય છે અને તેથી ભય લાગે છે. આ ઉદાહરણ્યુ જ્ઞાન થવામાં જોડે અંધારૂંજ કરણ્યુજૂત છે, તથાપિ એ અંધકારને લીધે મૂળ વસ્તુ દોરડી કાંઈ ખરેખરો સર્પ જની ગણ હોય એમ નથી, પણ માત્ર જમણાથીજ રજ્જુમાં સર્પનો બાસ થાય છે. એજ પ્રમાણે કેવલ્યુપ ચક્ષુમા આ વિશ્વના આવિર્ભાવનો મિથ્યા બાસ થાય છે. દેશ, કાળ, અને નિમિત્ત અથવા નામ અને રૂપની

માધિને લક્ષનેજ આ વિદ્યારો દેખાય છે. નામ અને રૂપ, એ ઉપાધિ
ધિનેજ આ વસ્તુ અમુક અને પેલી અમુક, આવી ભેદ દર્શિ ઉત્પન્ન
યર્થ છે, માટે નામ અને રૂપ એજ ભેદનાં કારણ છે. નામ અ
રૂપની ઉપાધિ નહિ થતાંજ ભેદદર્શિનો નાશ થાય છે અને સર્વત્ર એક
પરબ્રહ્મ પરમાત્માનું સ્વરૂપ પ્રતીત થાય છે. જે બ્રમણાદી રજ્જુ
સર્પની પ્રતીતિ થાય છે તે બ્રમણાનો નાશ થતાં રજ્જુ તે રજ્જુ
રૂપેજ જણાય છે. આ સ્થળે સર્પની ઉત્પત્તિનું કારણ કેવળ બ્રમણ
છે. વાસ્તવિક રીતે એ બ્રમણા સમયે કાંઈ રજ્જુએ સર્પનું સ્વરૂપ
ધારણ કર્યું નહોતું કે જેથી બ્રમણાનો નાશ થતાં તે સર્પ મરી જાય
અર્થાત્ સર્પ દેખાવાની અને નહિ થવાની બંને ભાવનાઓ મા
આભાસરૂપ છે—બ્રમણાભવકર છે. તે પ્રમાણે અજ્ઞાની મનુષ્યને
આ જગતરૂપ આભામની પ્રતિતિ થાય છે, અને સત્યરૂપ પ્રભુને
જોઈ શકતો નથી. જ્ઞાનની દૃષ્ટિથી પ્રભુ પ્રત્યક્ષ થતાંજ આ જગત
રૂપી આ સર્પ મિથ્યાભાસ તેની દૃષ્ટિથી દૂર ખસી જાય છે. આ
અજ્ઞાન અથવા માયાજ આ જગતરૂપી આભામ કે જે વાસ્તવિક રીતે
કેવલ્યરૂપ છે તેની પ્રતિતિ થવામાં કારણ રૂપ છે.

અહિં હવે એ માયાનું—અજ્ઞાનનું—સ્વરૂપ શું? એ પ્રશ્ન ઉભો
થાય છે. માયાનું મત્ત કિવા મિથ્યા એવું કોઈ નિર્ણયિત સ્વરૂપ
નથી. જે નિશ્ચયાત્મક સ્વરૂપ હોય તો તે નહિ યર્થ શકેજ નહિ
અસ્તિમાંથી નેસ્તી થાયજ નહિ. છે તેનું રૂપાંતર થાય ખરૂં પણ
નાશ તો થાયજ નહિ, તેમજ જે બ્રમણા મનુષ્યને શિંગડાની પે
હોયજ નહિ તો તેની પ્રતિતિ થાય નહિ અને એટલાજ કારણથી
માયાને વેદાન્તની ભાષામાં અનિર્વચનીય કહે છે. આ માયાજ અ
નિશ્ચ રૂપ આભાસનું કારણ છે. આ પ્રમાણે એકજ ઉપાદાન કારણ
સત્-પરમાત્મા-બ્રહ્મજ માયાના સંયોગથી અનેક નામ અને રૂપ

ભામે છે અદૈતમત પ્રમાણે જીવોના બિન્નત્વની ભાવના એ માત્ર આભાસ છે એ દવે આપણે સમજી રાખીશું બિન્નતાનું કારણ માયાજ છે એ માયાનું આવરણ દૂર થઈ જાય અને જો સર્વ એકજ પરમાત્મા દેખાય, તોપણી હું અચૂક છું, તે બન્યું છે, આ વૃત્તીય છે, વગેરે માન્યતાઓ ટપી જ રી રીતે શરૂ? આપણે મર્વ એકજ છીએ, દૈતભાવના-એકભાવના એજ પાપ અને દુષ્ટતાનું કારણ છે હું આ વિશ્વથી બિન્ન છું, એ ભાવનાજ બધા અને દુષ્ટતા ઉત્પન્ન કરનારી છે હું, આ, તે વગેરે ભાવનાઓ છુટ્ટ અને મકુચિત છે જે ભાવનાથી આ દુઃખ-દૈતભાવનો નાશ થાય છે તે ભાવનાજ વિસ્તૃત, વ્યાપક, અને પરમાત્મા પ્રતિ ગતિ કરનારી છે નિશાળતા માજ સુખ છે સકુચિતતાજ દુષ્ટતાનું કારણ છે

વેદાન્ત પ્રમાણે આ નિશાળ વિશ્વમા જે વિવિધ વસ્તુઓ અને પ્રાણીઓ દૃશ્ય થાય છે તે સર્વ કાણુબગુર હોઈ અવિનાશી સ્વરૂપ તેની આડે ઢાંચલું છે પણ એ અવિનાશી સ્વરૂપ ગમે તેવા રંગ અને આકારમા છતાં પણ તે તેજ છે તેમા વિભવ થતો નથી એન્દ્રાના સરખા મીઠામા તેમજ મનુષ્ય પ્રાણીઓ પૈખી પ્રતિમા સંપન્ન મનુષ્યમા પણ એ દૈવીતત્ત્વજ પ્રગટે છે માત્ર એ કીડાનું રૂપ કનિષ્ઠ ભૂમિમા હોઈ તેનામા એ અવિનાશી સ્વરૂપ ઉપરનું માયાનું આચ્છાદન વધારે ઘટ્ટ હોય છે અને જેના ઉપર એ માયિક આવરણ વધારે સૂક્ષ્મ હોય તે ઉચ્ચતમ જીવાત્મા હોય છે સર્વ જડ અને ચેતનથી પર એ અવિનાશી દિવ્યતા સ્થિત છે, અને આ ભાવના માયીજ નીતિના મૂળનો ઉદ્ભવ થાય છે અન્યને દુષ્ટ કરો નહિ દરેકપર ચોતાનાં જોડલો એમ કરો કારણ કે આ વિશ્વ એકજ-અભિન્ન પરમાત્માનું સ્વરૂપ ॥ અન્યને ઈર્ષા કરતા હું અને ચોતાનેજ ઈર્ષા કરું છું, અન્ય પ્રત્યે ધ્યાર કરતા હું મહારા ચોતાના પરજ ધ્યાર કરું છું.

અદ્વૈત સિદ્ધાન્તનો સારાંશ ૫૪૫ એકજ શબ્દમાં સમાવી શકાય કે અહંકારની વિસ્મૃતિ. અદ્વૈતવાદી એમજ કહે છે કે આ હુંપણીની સંકુચિત ભાવનાજ મહારા દુઃખનું કારણ છે. સ્વાર્થા અહંકારની ભાવનાજ મને મહારા મહાન સ્વરૂપનું વિસ્મરણ કરાવી મને આ વિશ્વમાં એક ભિન્ન પ્રાણી દર્શાવે છે. ભિન્નતાની એ ભાવના દૃઢ થતાં, ઇર્ષ્યા-વૈર-વિરોધ અને અન્ય પાપમય ભાવનાઓ ઉદ્ભવે છે. આ અહંકારની ભાવનાનો નાશ થતાં, વ્યવહારના ક્ષણ અને કંઠાસ પણ નાશ પામે છે, અને તજજન્ય દુઃખનો અનુભવ કરવો પડતો નથી. તે માટે અહંકારની ભાવનાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. ન્હાનામાં ન્હાના પ્રાણીના કલ્યાણને માટે પણ આપણે દેહ વિસર્જન કરવાને આપણે તૈયાર રહેવું જોઈએ. મનુષ્ય જ્યારે એક કીડીને માટે પણ દુઃખી થઈ આત્મવિમર્શન પર્યન્ત સ્વાર્થત્યાગ કરવાને તૈયાર હોય છે ત્યારે તે સંપૂર્ણતાને પહોંચે છે. અર્થાત્ એક જ કિંવા સમાધિનો અનુભવ કરે છે. આજ વેદાન્તીનું લક્ષ્યમિન્દુ છે. આ લક્ષ્યમિન્દુને પહોંચતાં અજ્ઞાનનો પડદો કટકે કટકા થઈ પડી જાય છે, અને નિરતિશય સુખ કે જે મનુષ્યની સ્વાભાવિક સ્થિતિ છે તેને પ્રાપ્ત કરે છે. સદેહ-જીવનમાંજ-તેને આ વિશ્વની સાથે અભેદાનુભવ થાય છે. જગતનો આભાસ તેની દ્રષ્ટિથી દૂર થાય છે. તે સર્વત્ર હરિદર્શન કરે છે. આજ મનુષ્યની સ્વાભાવિક સ્થિતિ છે. અહીં એક વાત સ્મરણમાં રાખવી જોઈએ કે પ્રારબ્ધ અનુસાર જ્યાં સુધી તેનાં શારીરિક કર્મો હોય ત્યાં સુધી તે જીવે છે. અજ્ઞાનનું આવરણ દૂર થયા પછીના એ જીવનને વેદાન્તીઓ જીવનમુક્તિ કહે છે. આ જીવનમુક્ત પુરૂષ સંસારીઓની પેઠે આહાર વિહારમાં પ્રવૃત્ત હોય છે, પણ તે સર્વને તે આભાસરૂપ જે માને છે. તે આભાસના પારદર્શક પડદામાંથી સદાસર્વદા પરમાત્માનું જ દર્શન કરે છે. જેવી રીતે મૃગજળ

જોઈને કોઈ મનુષ્ય એક વાર તેને વાસ્તવિક જળ માની દગાય છે, પણ તે મૃગજળ છે, એમ જણાતા પુનઃ તરતમા જ ભરિષ્પમા મૃગજળ જણાતા તે તેને વાસ્તવિક જળ માનતો નથી પ્રથમ જ્યારે તેને મૃગજળના દર્શન થયા ત્યારે તેનામાં વિવેકશક્તિનો અભાવ હતો, તે વાસ્તવિક જળ અને મૃગજળનો ભેદ મમજી સકતો નહોતો, પરંતુ એક વાર જો તેને જ્ઞાન થયું તો તે જીવન પર્યંત પણ મૃગજળરૂપી જળના આભાસથી દગાતો નથી તે વાસ્તવિક જળને જોઈ શક્યો છે હવે મૃગજળ પોતાના આભાસથી તેનામાં ભ્રમણા ઉત્પન્ન કરવાને અસમર્થ છે તેવીજ રીતે જ્યારે એક વેદાન્તી પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપને જાણી તેમાં રિથન સાપ છે ત્યારે વિશ્વ સમસ્ત તેની દૃષ્ટિથી દૂર થઈ જાય છે—આભાસ રૂપ ભાસે આ જગત હવે તેનો વિવાદ છે તેને માટે જગત હવે પૂર્વેનું કુખમય અને પાપમય જગત નથી, એ કુખડપ બધીખાતું આ અદ્વૈતવાદીની દૃષ્ટિથી હવે સત્, ચિદ અને આનંદનું નિવાસસ્થાન છે આ અમાધી—આ અતીત લક્ષ્યભિન્નને પહોંચવું એજ અદ્વૈત તત્ત્વજ્ઞાનનો અતિમ ઉદ્દેશ છે

(આ વ્યાખ્યાન ઇ સ ૧૮૮૬ ના માર્ચ માસની ૨૫ ની તારીખે હાવર્ડ વિશ્વ વિદ્યાલયની ઐન્ડુએટ શીટોસોશીકલ સોસાયટી પાસે આપનામાં આપ્યું હતું)

૩-વિવેકબુદ્ધિ અને ધર્મ.

(સ્વામીજીએ આ બ્યાખ્યાન દરજેડમાં આપ્યું હતું.)

ક વખતે શ્રી નારદભગવાન સનતકુમાર પાસે ગયા અને પોતાને સત્યનું શિક્ષણ આપવાની પ્રાર્થના કરી. શ્રી સનતકુમારે એમને પૂછ્યું કે “તમે ક્યી ક્યી વિદ્યાઓ ભણ્યા છો ?” નારદ ભગવાને ઉત્તર આપ્યો કે “વેદોનો મહે અભ્યાસ કર્યો છે, ખગોળવિદ્યા તથા બીજી

અનેક વિદ્યાઓ તું શિખ્યો છું, પણ તેથી મહાસ ચિત્તને શાન્તિ થતી નથી.” એ સંબંધી આ બંને સાધુ પુરૂષો વચ્ચે કંઈક ચર્ચા થયા પછી ભગવાન સનતકુમાર બોલ્યા કે, વેદાભ્યાસ, તત્ત્વજ્ઞાન અને ખગોળવિદ્યા ઇત્યાદિ વિદ્યાઓ ખરા મહત્વની નથી. જે વિદ્યા પામ કરવાથી બ્રહ્માનુભવ થાય છે તેજ ખરી રીતે ‘વિદ્યા’ નામને પાત્ર છે.

આ ભાવના સર્વ ધર્મોમાં પ્રવર્તે છે અને તેથીજ ધર્મનું જ્ઞાન ઉચ્ચતમ જ્ઞાન મનાવું આવ્યું છે. પદાર્થવિજ્ઞાન ઇત્યાદિ લૌકિક વિદ્યાઓ આપણા વ્યવહાર કે શરીર પરત્વેની હોઈ ધર્મ વિદ્યાના પ્રમાણમાં ઓછા મહત્વની હોવાથી તે વિદ્યા બીજી વિદ્યાઓથી અત્રગ રહેવા પામી છે, એટલુંજ નહિ પણ બીજી વિદ્યાઓ ધર્મની દૃષ્ટિથી નિર્માણ્યવત્ હોઈ ધર્મવિદ્યાની વિરુદ્ધમાં ટકી શકવાને અયોગ્ય છે, એવી માન્યતા પણ હસી ગઈ છે. દુર્ભાગ્યવશાત્ ધર્મવિદ્યાએ અન્ય વિદ્યાઓને હણકી માની તે વિદ્યાઓદ્વારા પોતાનો ન્યાય કે તુલના યત્નમાં

હીણપદ માની લીધું છે, અને તેથી પરિણામ એ આવ્યું છે કે સર્વ લોકિક અને ધાર્મિકવિદ્યા વચ્ચે વિગ્રહ થયાના દાખલા બન્યા છે એક બ્યારે પોતાની સર્વોપરી સત્તા ઠરાવે છે-પોતાની વિરુદ્ધ બીજાને ખોલનાનો અધિકારજ નથી એમ કહે છે, ત્યારે લૌકિકવિદ્યા પોતાના બુદ્ધિરૂપ શસ્ત્રથી ધર્મની માન્યતાનું જ છેદન કરવા મથન કરે છે આવા દૃષ્ટાન્તો પણ ઇતિહાસદ્વારા દેખાય છે આવા વિગ્રહો થયા છે અને સાત્ત્વકાળમાં પણ દરેક દેશોમાં આવા કંઈ ને કંઈ વિગ્રહો થયાજ કરે છે આમાં વારવાર ધર્મપક્ષનો પરાજય થાય છે અને ધર્મભાવના શુદ્ધ-અર્થહીન થઈ ગઈ છે ક્રાંસના રિખવ સમયમાં આપણે વિવેકબુદ્ધિની પૂજા અને શ્રદ્ધાના પરિત્યાગની વાતો વાંચીએ છીએ, પણ મનુષ્ય જાતના ઇતિહાસમાં આ પ્રકારની ભાવનાનો આ સમયેજ પ્રારંભ થયો એમ નથી, પૂર્વકાળમાં પણ શ્રદ્ધાની વિરુદ્ધ લોકલાગણી-વિવેક બુદ્ધિનોવિગ્રહ થયાના દાખલા બન્યા છે ક્રાંસના વિપ્લવ કાળમાં એ ભાવના વધારે સમગ્ર થઈ હતી સાત્ત્વકાળમાં ઐતિકશાસ્ત્ર સંબધમાં વધારે ને વધારે શોધખોળ થતી હોવાથી તે બળવાન થાય છે, અને તેના પ્રહાર ધર્મ ઉપર હોવાથી ધર્મવિદ્યા વશોપ નિર્બળ થાય છે ધર્મવિદ્યાના પાયા ભૂતમળની ભૂમિમાં દટાઈ ગયા છે જાહેરમાં ધર્મભાવનાનો ડોળ કરનારો ધણા મનુષ્યો જણાય છે, પણ ખાનગીમાં તેમના અંતઃકરણની પરીક્ષા કરી હોય તો તેઓ નારિત્તક હોય છે. અમુક ધર્મોપદેશકો કંઈ માટે શ્રદ્ધા રાખતી, અમુક અન્યમાં લખેલું છે માટે શ્રદ્ધા રાખતી । લોકો એવી શ્રદ્ધા રાખવાનું ઇચ્છે છે માટે શ્રદ્ધા રાખતી । પણ અજ્ઞેતા એમણી એક પણ બાબત શ્રદ્ધાને યોગ્ય નથી અને એવી રીતે અન્યપર શ્રદ્ધા ટકી શકતી નથી. દેવવાક લોકો એવા પણ હશે કે જેઓ લૌકિકધર્મ પ્રમાણે ગણતા હશે, તેને માન્ય રાખતા હશે,

પરંતુ તેમના પરિચયમાં આવનાં જણાય છે કે તેઓ વિચાર કરતા નથી. તેમની શ્રદ્ધાની ભાવના ખીજું કંઈજ નહિ, પણ માત્ર અવિચારયુક્ત પ્રમાદ જ હોય છે. આવો વિચાર જો વધારે વખત લખાય તો તેનું પરિણામ ધર્મની ઉપમારતના ચૂરેચૂરા થવામાં છે. હવે પ્રશ્ન એ થાય છે કે આ વિચારનો અંત આવે એવો કોઈ ઉપાય છે? જેની રીતે અન્ય બૌદ્ધિક કે લૌકિકવિદ્યાઓ વિવેકબુદ્ધિને આશ્રયે ઉભી રહી શકે છે તેની રીતે ધર્મવિદ્યા પણ બુદ્ધિથી ટૂંકી શકે એવો કોઈ માર્ગ છે? જે જે યુક્તિઓ અને પ્રમાણોથી બૌદ્ધિકશાસ્ત્રની શોધો થઈને તે શાસ્ત્ર સમજા બનતું જાય છે, તેનીજ રીતે ધાર્મિક જગતે ટકાવવા માટે કોઈ યુક્તિયો કે પ્રમાણોનો ઉપયોગ થઈ શકે તેમ છે? મ્હારા અભિપ્રાય પ્રમાણે એવો માર્ગ છે, અને હું એમ પણ કહું છું કે તેવો માર્ગ જેમ સત્વર લેવાય તેમ સારું છે. જો યુક્તિ અને બુદ્ધિથી કોઈ ધર્મનો નાશ થતો હોય તો તેમ થવામાંજ મનુષ્યોનું દૃશ્યાણુ છે, કારણ કે તે ધર્મ આટલો વખત ટૂંકી શક્યો એજ મંશય અને અજ્ઞાનતાનું ફળ છે. હું ફરીથી પણ કહું છું કે એવા ધર્મનો નાશ થાય એજ ઉત્તમ છે. ધર્મશાસ્ત્રમાં જે ખરું સત્ય છે તેનો તો કોઈ કાળે, કોઈનાથી નાશ થવાનોજ નથી. જો તેનામાં કાળ અને સંયોગોએ કંઈ દયરો-હીન શ્રદ્ધા બેળવી હશે તો વિવેકબુદ્ધિમાં તપાવતાં તે તરત જળી જશે અને શુદ્ધધર્મનું સ્વરૂપ ઉત્કૃષ્ટ વધારે ઉજ્જવળ-વધારે પ્રકાશમાન થશે જેમ પદાર્થવિજ્ઞાન તથા રસાયન-શાસ્ત્રની સિદ્ધિ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી થાય છે તેમ ધર્મ પણ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી સિદ્ધ થશે, એટલુંજ નહિ પણ ધર્મશાસ્ત્રની યોગ્યતા બૌદ્ધિક શાસ્ત્રોથી વિશેષ દરશે. કર્મેન્દ્રિયો કરતાં જેમ જ્ઞાનેન્દ્રિયોની યોગ્યતા વિશેષ છે, તેજ પ્રમાણે બૌદ્ધિકવિદ્યા સ્પૂળ છે, જ્યારે ધર્મ વિદ્યા જ્ઞાન પ્રધાન હોવાથી તેનાથી પણ શ્રેષ્ઠ છે. બૌદ્ધિકશાસ્ત્રોની સિદ્ધિ

ઈન્દ્રિયોનેજ અર્થ કરે છે, જ્યારે ધર્મશાસ્ત્રની સિદ્ધિ આપણા આત્માને બે છે, અને તેથી તેટલાજ પ્રનાયુમાં તેની યોગ્યતા અધિક છે.

‘વિવેક બુદ્ધિના નાજવામાં ધર્મની વૃદ્ધિ કરવી એ મૂર્ખાઈ છે’ એમ કહી બુદ્ધિવાદને ધર્મથી અગ્રાદેશી રાખવા ઈન્દ્રિયોનારા લોકો પોતે જે જે કાંઈ કહે છે તેનો આચાર્ય સમજતા હોય એમ જણાવું નથી માનો કે એક ખ્રીસ્તધર્માવલમ્બી અને એક મુમુક્ષુમાન, ધર્મની શ્રદ્ધતા માટે વાદનિનાદ કરે છે ખ્રીસ્તિ કહે છે કે “મહારા ધર્મ ખુદ પરમેશ્વરે ઇશુખ્રીસ્તને આપ્યો છે” મુમુક્ષુમાન કહે છે “મહારા ધર્મ પણ ઇશ્વર પ્રણિત છે” ખ્રીસ્તિ કહે છે કે, “ત્હારા ધર્મ પુસ્તકમાં કેટલીક ખોતી વાતો લખી છે દાખના તરીકે તેમાં જણાવ્યું છે કે પ્રત્યેક ન માનનારા (મુમુક્ષુમાન ન હોય તેવા) ને જોર જીલમથી મુમુક્ષુમાન કરવો અને તે મુમુક્ષુમાન ન થાય તો તેને દાર મારી નાખવો આમ ધર્મને નામે વિધર્મની મારી નાખનાર મુમુક્ષુમાને ગમે તેટલા પાપ કર્યા હોય તો પણ તે અર્ધમા જાય છે” મુમુક્ષુમાન કહે છે કે “મહારા ધર્મ-અન્યમાં લખ્યું છે તે ખરૂં છે અને મહારે તે પ્રમાણે કરવું જોઈએ” ખ્રીસ્તિ કહે છે “પણ મહારા ધર્મઅન્યમાં એમ કહ્યું નથી,” મુમુક્ષુમાન જવાબ આપે છે “હું તે નથી જાણતો મહારે ત્હારા ધર્મઅન્યના પ્રમાણ માનવાની શું જરૂર છે? મહારા ધર્મપુસ્તકમાં કહ્યું છે કે ‘કાદરો મારી નાખવા યોગ્ય છે અને તેજ અને માન્ય છે’” ખ્રીસ્તિ પૂછે છે કે, “આ બેમાં સત્ય શું છે?” મુમુક્ષુમાન ઉત્તર આપશે જે ‘મહારા ધર્મ પુસ્તકમાં લખ્યું છે તેજ ખરૂં છે અને ત્હારા ધર્મઅન્યમાં કોઈની હિસા ટ્રીસ નહિ એ અયોગ્ય છે.’” શું તું પણ એમ નવી કહેતો મહારા મિત્ર, કે બાઈબલમાં મહોવાએ મૂસાને કરેલી આજ્ઞાઓજ યોગ્ય છે અને તેણે જે વાતોની ખનાઈ કરી છે તે વાતો અયોગ્ય છે? તેનીજ રીતે મહારા ધર્મ અથવા પણ મહારા ખુદાએ

અમુક આગાઓ કરી છે અને અમુક મનાઇઓ કરી છે. તેની આગા પ્રમાણે વર્તવું તે યોગ્ય છે અને તેનો અનાદર કરવો તે અયોગ્ય છે.” ખ્રીસ્તિ આ ખુલાસાથી મતોપ ન પામતાં ખ્રીસ્તે મહાડ ઉપર દરેલા ધર્મોપદેશની નીતિ સાથે કુસનમાં દશવેલી નીતિની સરખામણી કરે છે; પણ આનો ન્યાય શી રીતે થાય ? જે ધર્મ મન્યો પોતેજ એક મન થઈ શકતા નથી તે અન્યોન્યને ન્યાય આપવા અસમર્થ છે, અને આ તકારારનો નિકાલ ત્યારેજ થઈ શકે કે, જ્યારે કોઈ ત્રીજી શક્તિ આ ઉભયનું સમાધાન કરવાને સમર્થ હોય અને જે એ શક્તિ એ ધર્મમન્યોની સરખામણીમાં વિશેષ સમર્થ હોય તોજ તેનો ન્યાય માન્ય થઈ શકે તેમ છે. આ તૃતીય શક્તિ તે વિવેકબુદ્ધિ છે. ભ્રમે આપણે ધર્મ પુસ્તક તરફ માન અને શ્રદ્ધાથી પણ જોતા હોઈએ તથાપિ વિવેકબુદ્ધિની આવશ્યકતા જણાય છે. એવું બને છે કે અમુક મન્ય વિધર્મી પણ હોય, તે સર્વથા આપણને માન્ય પણ ન હોય, તથાપિ તેમાં કોઈ બાબત જે આપણી વિવેકબુદ્ધિને માન્ય હોય તો તે આપણે માની લઈએ છીએ. અર્થાત્ જે કંઈ વસ્તુ આપણને વિશ્વસનીય થાય છે તે વિવેકબુદ્ધિની સંમતિથીજ થાય છે. હવે આ એક પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે જે મહાત્માઓનાં વચનોમાં વિરોધ જણાતો હોય તો તે વિરોધ ટાળવા જેટલી-તેમાં સત્ય અને અમત્ય સમજવા જેટલી-શક્તિ આપણી વિવેકબુદ્ધિમાં છે કે નહિ ? જે આ શક્તિ આપણી વિવેકબુદ્ધિમાં ન હોય તો એવી બુદ્ધિથી આ ધર્મની ભાંજગડમાં છેવટનો નિર્ણય કરવાનું કામ અશક્યવત્ છે-આવી અશક્ત વિવેકબુદ્ધિ આ પૃથક્ પૃથક્ ધર્મમાર્ગોની એકવામ્યતા કરે એ આશાજ આકાશ કુસુમવત્ છે. જે ધર્મમન્યો આપણી વિવેકબુદ્ધિની કસોટીપર ન આવી શકે, અર્થાત્ આપણી વિવેકબુદ્ધિ તેમને પોતાની કસોટીપર ચઢાવવા અશક્ત હોય તોપણ ધર્મશાસ્ત્રોને

ખીનું કશુંજ નહિ પણ માત્ર ગપાટા અને સમય પસાર કરવાનાં માધનો મિલાય ખીજ કંઈ ઉપમા આપી શકાય ?

: ધર્મ એ મનુષ્યના અંતઃકરણના વિકાસનું કળ છે. જે પ્રમાણમાં અંતઃકરણ વિકાસ પામે છે તે પ્રમાણમાં ધર્મનો માર્ગ નિર્ણય થાય છે. અર્થાત્ મનુષ્યના અંતઃકરણનો સત્યની માન્યતા પરત્વે જેવો વિકાસ હોય છે તેટલો ધર્મબાવના રચાય છે, અને એ ન્યાયથી ધર્મ અન્યોને સપ્રમાણ હસવાનાં મનુષ્યનાં અંતઃકરણોજ છે. મનુષ્યના અંતઃકરણનો વિકાસ પુરતકોને અનુસરીને થાય છે એમ નથી; ત્યારે એજ હરે છે કે મનુષ્યના અંતઃકરણના વિકાસને અનુસરીનેજ પુસ્તકો નિર્માણ થયાં છે. મનુષ્યના અંતઃકરણની ઈચ્છા એ કારણ અને અન્યોએ કાર્ય છે. જે પ્રમાણે અન્યો મનુષ્યના અંતઃકરણના વિકાસનાં કાર્ય છે તેજ રીતે વિવેકશુદ્ધિ પણ મનુષ્ય અંતઃકરણના વિકાસનું કાર્ય છે. આપણે સમજીએ કે ન સમજીએ પણ આપણા અંતઃકરણની ઈચ્છા હૃદયેનાં આપણી વિવેકશુદ્ધિનેજ અનુસરવાની હોય છે, તેથી ધર્મશુદ્ધિ પણ આપણી તે વિવેકશુદ્ધિને અનુસરતી હોય એજ ધૃષ્ટ અને યોગ્ય છે.

વિવેકશુદ્ધિ એટલે શું એ આપણે પ્રથમ જોવાનું છે. સાંપ્રત-કાળનાં શુશિક્ષીત સ્ત્રી પુરુષોમાં તારતમ્યશુદ્ધિ-વિવેકશુદ્ધિનો અર્થ એવો સમજાતો જાય છે કે બૌતિકશાસ્ત્રના પ્રયોગોથી વ્યવહારમાં જે પ્રત્યક્ષ અનુભવ થાય તેના પ્રમાણથીજ ધર્મના સિદ્ધાન્તોને પ્રમાણ ગણના. એજ અર્થને માન્ય ગણી આપણે આગળ વિચાર કરીએ. કોઈ પણ અમુક બાબતને આપણે લઈએ. અમુક બનાવ આપણે જોઈએ છીએ કે તરતજ તે ‘શાથી અને કેવી રીતે બન્યો’ એવો આપણને પ્રશ્ન થાય છે, પણ જો આપણે એમ જાણીએ કે તે અમુક નિયમ પ્રમાણેજ થાય છે તો આપણી શુદ્ધિ સંતોષ પામે છે. આ ઉપરથી

એમ સમજાય છે કે જે બનાવ આપણે જોયો તે તેવા બનાવોના સમુદાય પેદાનો એક છે. આ રીતે અમુક બનાવ ઉપર ઠરેલ બુદ્ધિ જ્યારે તેવાજ બીજા અનેક બનાવોને જુએ છે ત્યારે સંતોષ પામે છે. આ આપણી વિવેકબુદ્ધિની રૂપરેખા આ પ્રમાણે હોઈ શકે. અમુક કારણોને એ પ્રકારના કારણ સમુદાયમાં લઈ લેવા. કારણ સમુદાય પુનઃ પોતાના કેન્દ્રમાં સમાય અને આ રીતે અમુક કારણ જ્યારે વિશ્વમય જણાય ત્યારેજ તે સત્ય છે એવી પ્રતીતિ થાય છે. આવા અનેક પ્રકારની કાર્ય પરંપરાનું પુનઃ પુનઃ નિરીક્ષણ કર્યા પછી આપણા મનમાં અમુક પ્રકારના નિયમ બધાઈ જાય છે. આ નિયમ પ્રમાણે જ્યારે અમુક બનાવ જોઈએ છીએ ત્યારે આપણને અમતોષ થતો નથી, પણ એક બનાવ એવો જોવામાં આવે કે જે આપણા અતઃકરણમાં નહીં થયેલા નિયમોથી નિરૂદ્ધ છે એમ આપણને જણાય તો તેથી આપણને અસંતોષ થાય છે, અને વળી એજ બનાવને માટે કોઈ એમ બતાવી આપે કે તે આપણા અતઃકરણની સંસ્કૃતિથી વિરૂદ્ધ નથી તો આપણો અમતોષ દૂર થાય છે. વૃક્ષ ઉપરથી એક ફળ નીચે પડતું જોઈ ન્યુટનના મનમાં ક્ષોભ થયો હતો, પરંતુ જ્યારે તેને એમ જણાય કે આમ ઘવામાં ગુરૂત્વાકર્ષણનો નિયમ પ્રવર્તે છે; અને તે નિયમ તે સર્વત્ર જોઈ શક્યો ત્યારે તેના મનનું સમાધાન થયું. મનુષ્યના જ્ઞાનપરત્વે આ એક સિદ્ધાન્તજ છે. હું રસ્તામાં કોઈ મનુષ્યને જોઉં છું, હું તેને મનુષ્યની જાતિ સાથે સમાન જોઉં છું; અને આમ જાતિની સાથે સમતા જોઈ હું નિઃશય દર છું કે તે મનુષ્ય છે. આ ક્રિયાઓ આપણા દૈનિક જીવનની છે, અને આપણી વિચારશક્તિ સાથે તે એટલે દરજ્જે બળી ગઈ છે કે તેમાં થતું બુદ્ધિનું ઉપર્યુક્ત કાર્ય આપણે જોઈ શકતા નથી; પરંતુ આપણે કોઈ અત્યંત દૃઢિયો કે બહુજા હિંમતી માણસને જોઈએ ત્યારે આશ્ચર્ય થાય

છે, અને તે આશ્ચર્ય ત્યારેજ શમે છે કે જ્યારે આપણે એવાં અનેક દ્રશ્ય-સ્પર્શ વસ્તુઓ કે વિચારી લઈએ. આ પ્રમાણે એક વાતની તૂટના અને વિચારથી આપણે અનેક વાતોની તૂટના કે વિચાર કરી શકીએ છીએ. અનેક બાબતોની તૂટના કે વિચારથી આપણે તેથી અધિક-અનેક અસાધ્ય અધિક વાતોનો વિચાર કરી શકીએ, અને એ રીતે છેવટે આપણે વિશ્વવ્યાપી નિયમો સ્વીકારી કે વિચારી શકીએ છીએ. આ ક્રિયા આપણા મનમાં સદા અર્વદ ચાલુ હોય છે, અને આ રીતેજ અનેક વસ્તુઓના અસ્તિત્વની કલ્પના આપણા મનમાં ઉદ્ભવ પામી છે. આપણે એક મનુષ્યનો વિચાર કર્યો કે તેની સાથેજ આપણને એવો વિચાર થાય છે કે તે મનુષ્ય સમસ્ત મનુષ્ય સૃષ્ટિ પૃથ્વીનીજ એક વ્યક્તિ છે તેમજ જ્ઞાન કે માનસનો જ્યારે આપણે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે પૂર્વની આજ્ઞાથી કલ્પના વિસ્તૃત થઈ તેમાં જ્ઞાન, માનસ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે અને આપણી કલ્પના મનુષ્ય સૃષ્ટિથી પર પ્રાણીસૃષ્ટિને પહોંચે છે હવે મનુષ્ય, જ્ઞાન, માનસ, પ્રકૃતિ એ વિષયનો વિચાર આવતા આપણી પ્રાણીસૃષ્ટિની કલ્પના પણ વિસ્તાર પામે છે અને આપણે જડ ચેતન સર્વ પ્રાણીઓની સૃષ્ટિની કલ્પના કરી શકીએ છીએ આ સર્વ પ્રાણીઓ અને એવાં હંતર જડ ચેતન પદાર્થોની કલ્પનાથી આપણી સમક્ષની કલ્પના ધણીજ વિસ્તાર પામતી જાય છે, અને આપણી કલ્પના વિશ્વરૂપ ધારણ કરે છે. આ સર્વ કથનનો ભાવાર્થ એજ કે જ્યારે આપણે અમુક વસ્તુનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે તેની જાતિની સમાન હોય એવી અનેક વસ્તુઓનો આપણે વિચાર કરીએ છીએ. જેવી રીતે એક મ્હોટા કબાટમાં અનેક ન્હાના ન્હાના ખડ હોય અને તેમાં જૂદી જૂદી જાતની વસ્તુઓ ગોઠવી રાખી હોય, તેમ આપણું મન પણ એક વિશ્વવ્યાપી કબાટ જેવું છે. તેમાં અનેક ન્હાના મ્હોટા ખડ છે, અને અનેક પ્રકારની

વસ્તુઓ તેમાં આપણે ગોઠવી રાખી છે. બાહ્ય જગતમાં એકાદ વાત પર દષ્ટિ પડતાંજ આપણને તેનો વિચાર થાય છે. વિચાર કરતાં તે વાતને અનુકૂળ હોય એવા ખંડનાં દ્વાર ઉપડી જાય છે, અને પ્રાપ્ત વાતની તૂલનાનું કામ શરૂ થાય છે; અને તેજ પ્રકારની વસ્તુ સાથે તેની તૂલના સંતોષકારક રીતે થતાં આપણા મનનું સમાધાન થાય છે અને આપણે હઠીએ છીએ કે પ્રાપ્ત વસ્તુ અમુક છે. પરંતુ તેની તૂલના થઈ શકે એવી વસ્તુ જો આપણા મનમાંથી ન મળે તો આપણે વિચારમાં કે આશ્ચર્યમાં પડીએ છીએ, અને જ્યાં મુઠ્ઠી એવી તૂલનાત્મક વસ્તુ આપણી વિવેકબુદ્ધિ શોધી કાઢે નહિ ત્યાં મુઠ્ઠી આપણા મનને સંતોષ થતો નથી. આવા અસમાધાનના મમયમાં આપણી વૃત્તિ ઉશ્કેરાય છે, અને મને ત્યાંથી પણ તૂલનાત્મક વસ્તુ શોધવાની ઇચ્છા થાય છે. જ્યારે એ વસ્તુ મળે ત્યારેજ સંતોષ થાય છે. બાહ્ય વસ્તુનું સ્વરૂપ જોઈ આપણા અંતઃકરણથી તૂલના કરી તેની સમાન વસ્તુ આપણા અંતરમાં જોવી એનું નામજ્ઞાન છે. ચોમાસાની ઝાતુમાં આકાશ વાદળોથી ઘેરાઈને મર્જના થવા માંડે છે. ત્યારે બાળકો કહે છે કે ડોશી દળે છે, કિંવા રાક્ષસો યુદ્ધ કરતાં પ્રહાર કરે છે, પણ આવા પ્રકારનું સમાધાન બાળકોનેજ સંતોષ આપી શકે છે. કોઈ પણ કિયાને માટે શંકા થતાં તેનું સમાધાન બાહ્ય પદાર્થોથી કરવામાં ન આવે તો બાળકની બુદ્ધિ સંતોષ પામતી નથી. કારણ કે બાળકની બુદ્ધિરૂપી કપાટમાં વિશેષ ખંડ હોતા નથી-તેનો અધિકાર આટલાથીજ અટકે છે, પણ જેમ જેમ બુદ્ધિ ગંભીર અને વિચાર કરવાને યોગ્ય થતી જાય તેમ તેમ તેને કાર્ય કારણનો આવો સંબંધ સંતોષ આપી શકતો નથી. દરેક વસ્તુનું કારણ બાહ્ય જગતમાં નથી પણ તે વસ્તુના અંતરમાંજ છે, અને તે કારણ શું છે એ ન જણાય ત્યાંમુઠ્ઠી ગંભીર બુદ્ધિ સંતુષ્ટ થતી નથી. વૃક્ષ

ઉપરથી છડું થયેલું ફળ નીચે ઠાં પડ્યું? એવો પ્રશ્ન જ્યારે ન્યુટનને થયો ત્યારે કોઈએ એમ કહ્યું હોત કે અદ્રશ્ય સદાસોએ તે નીચે પાડ્યું, તો ન્યુટનની ઉત્તમ બુદ્ધિને તેથી કોઈ પણ રીતે સંતોષ થાત નહિ, પણ તેનું કારણ તે ફળમાંજ હોતું જોઈએ અને જ્યારે તે ફળમાંજ એ કારણ જણાય ત્યારે તેની રત્તિ આપોઆપજ શાન્ત થઈ ગઈ. ત્યારે જ્ઞાન એટલે વસ્તુનું આંતરિક કારણ શોધી કાઢતું તે સાંપ્રત વિજ્ઞાનવિદ્યા પણ એજ માન્યતા સ્વીકારી એમ કહે છે કે વસ્તુની તૂટના તેના પોતાના આંતરિક કારણ કે સ્વભાવ ઉપરથીજ થવી જોઈએ. આ વિશ્વમાં જે જે વ્યવહાર થાય છે તેને માટે રિશ્ત અને તેમાંની દૃશ્ય વસ્તુઓજ જવાબદાર છે. સદાસો કે બાહ્ય શક્તિ-ઓને વચ્ચે લાવવાની કશી જરૂર નથી. કોઈપણ વિજ્ઞાનવેતા, પદાર્થ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી કે ભૌતિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીને તેનું તત્ત્વ સમજવા કે સમજાવવા માટે બાહ્ય શક્તિઓ કે સદાસોની અપેક્ષા હોતી નથી. એ વસ્તુ અને તેનાં કારણો શોધવામાંજ તેના કાર્યની પૂર્ણાકૃતિ અને વિજ્ઞાનની ફગસિદ્ધિ છે. તેને બહાર જવાની-બહારનાં કારણો શોધવાની કશી જરૂર નથી. આવીજ કસોટી ઉપર ધર્મને ચ્છદ્રાવી જો તે તેમાં સ્વામત જણાય તોજ તે પ્રામાણ્ય જણાય; અને માન્ય થઈ શકે એમ આજનું જગત ધ્રુવે છે. ધર્મશાસ્ત્રોએ આ કસોટીનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ, પણ આજના ધર્મોએ અત્યાર સુધી આ કસોટીનો અનાદર કર્યો છે; અને તેથીજ ધર્મની આડી દુર્દશા થવા પામી છે. ભૌતિક-શાસ્ત્રના તોષખાનાના યોગ્યએ પોતાના પ્રદારોથી ધર્મરૂપી કિલ્લામાં અનેક સ્થળે મ્હોટાં મ્હોટાં ગાબડાં પાડ્યાં છે, અને તેથીજ ધર્મનો કિલ્લો આજે જર્જરીભૂત જણાય છે. ક્રિયાગત કે પદાર્થગત કારણોને શોધી તે કારણોથીજ તે પદાર્થ કે ક્રિયાની જળસિદ્ધિ કરી એ પદાર્થ વિજ્ઞાનના મહાનિયમનો ધર્મશાસ્ત્રોએ અનાદર કર્યો છે. ધર્મોની

પડતીનું કારણ એજ છે. ઘણાજ પ્રાચીન કાળથી—બહુધા ધર્મશાસ્ત્રની શરૂઆતથીજ—તેની એવી માન્યતા થઈ ગઈ કે વિશ્વનો કર્તા કોઈ પ્રાણી છે કે જે વિશ્વથી સર્વથા નિરાળો છે અને વિશ્વથી નિરાળો રહી તે પોતાની ઇચ્છા અનુસાર આ જગતનું નિયમન કરે છે. આ સિદ્ધાન્તને ધર્મશાસ્ત્રોએ અનેક રીતે અને પુનઃ પુનઃ પ્રદર્શિત કર્યો છે, પણ જગતનું નિયમન કરનાર જગતની બહાર હોય એ માન્યતાથી અનેક શંકાઓ થવાનો સંભવ રહે છે. ઈશ્વર એક બાજુ પ્રાણી હોવા છતાં ધર્મશાસ્ત્રો તેને સર્વશક્તિમાન અને દયાળુ પણ કહે છે. હવે પ્રશ્ન એ થાય છે કે જો પરમાત્મા દયાળુ હોય અને વસ્તુમાત્ર તેની કૃતિ હોય તો આ દુઃખ અને દર્દ શા માટે? મનુષ્ય અને મનુષ્યની સ્થિતિમાં આમ ભેદભાવ શા માટે? અર્થાત્ તત્વજ્ઞાન આ ભેદભાવનો ખુલાસો યથાર્થ કરી શકે છે પણ તત્વજ્ઞાનીમાં પણ ઈશ્વર એક બાજુ પ્રાણી છે એ ધર્મનો સંસ્કાર દૃઢ થઈ ગયો હોવાથી તે એમ કહે છે કે કર્તા તો નિરાળો છે, તેને વસ્તુની કૃતિ સાથે મંબંધ છે સ્થિતિ સાથે નહિ, અને તેથી આ અસમાનતા દુઃખ વગેરેનું કારણ વસ્તુ પોતેજ છે; પણ દરેક વસ્તુ જો પરમાત્માએ નિર્માણ કરી હોય, અને તે પરમ દયાળુ હોય તો અસમાનતા અને તત્ત્વજ્ઞાન દુઃખ કેમ સંભવે? આ પ્રશ્નનું નિરાકરણ થતું નથી. સ્વાભાવિક રીતેજ તેને એવો ઉત્તર આપવો પડશે કે ઈશ્વર ઇચ્છા—ઈશ્વરની મરજી પણ માનતાં સર્વત્ર અવ્યવસ્થાજ થાય છે અને પરિણામે પરમેશ્વરને માટે પણ શંકા ઉત્પન્ન થવાનું કારણ ઉપસ્થિત થાય છે. જગતથી બાહ્ય—નિગળો—રહેનાર પરમાત્મા આ જગતના અંતરમાં વ્યવસ્થા રાખી શકે એ અશક્ય છે. જેમ જ્ઞા ઉપરથી રૂઝ નીચે પડવાનું કારણ અદ્રશ્ય રાક્ષસો છે એ વાત માન્ય ન કરતાં તેનું આંતરિક કારણ શોધવાથીજ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની ઉન્નતિ થઈ તેજ ન્યાયથી ધર્મશાસ્ત્રોએ પ્રભુની કૃતિમાં

અસમાનતા અને હું ખતું કારણ-વિશ્વ સમસ્તનું કારણ-નિશ્ચયી બહાર છે એમ માનનાથીજ ધર્મની અનતિ થઇ છે.

ખીજે એક મિદ્ધાન્ત જે ઉપર્યુક્ત માન્યતા સાથે સબધ ધરાવે છે, અને જેનાથી ઉપર્યુક્ત માન્યતા વધારે સ્પષ્ટ થાય છે તે ઉત્કાન્તિવાદ છે. ઉત્કાન્તિવાદની ભાવના “ દરેક વસ્તુની ઉન્નતિ અને પ્રગતિનું કારણ તે દરેક વસ્તુના ગર્ભમાં છે ” એ માન્યતા ઉપર અવલમ્બે છે. ઉત્કાન્તિવાદના સમગ્ર તત્વનો અર્થ એજ છે કે વસ્તુનો અતર-ભાગ-વસ્તુ પોતેજ-પ્રગતિમાન છે. અર્થાત્ ક્રિયા એ કારણનુંજ એક ભિન્ન સ્વરૂપ છે, વૃક્ષ એ ખીજનુંજ એક દૃશ્ય સ્વરૂપ છે, અને વૃક્ષની સઘળી શક્તિઓ ખીજમાં હોય છે આ સમસ્ત વિશ્વ એક રચના કે કૃતિ કરતા અમુક વસ્તુની ઉત્કાન્તિ કહેવાવાને વધારે યોગ્ય છે. સ્વરૂપમાં કહીએ તો દરેક કાર્ય સંયોગો અનુસાર ઉદ્ભવેલા કારણનું પુનઃ ઉદ્ભવેલું સ્વરૂપ છે, અને આજ ન્યાયે આ સમસ્ત વિશ્વમાં વિહાર કરતી દરેક વસ્તુ, દરેક પ્રાણી, દરેક મનુષ્ય, કાર્ય કારણની પરપરાથી ઉત્કાન્તિના માર્ગમાં ગતિમાન છે તેના કર્તા કે કારણને માટે તેમજ તેમાં થતા ફેરફારો માટે આપણે બહાર શોધવાની જરૂર નથી કોઇ પણ વસ્તુનું કારણ બહાર કે નિરાણુ નથી, પણ તે વસ્તુના અતરમાજ છે આ ઉત્કાન્તિવાદની ભાવના પણ ધર્મની દિગ્દર્શનામાં ગાળકાં પડનાનું કારણ છે જે ધર્મોએ ધ્વિરને એક મહાન પ્રાણીમાજ સમાવી દીધો છે-જે ધર્મો એથી વધારે આગળ નથી વધી શક્યા તે ઉત્કાન્તિના બુદ્ધિવાદની સામે ટકવાને અસમર્થ છે, અને તેમના કિન્હાની દીવાલો ભાગી જાય એ પણ અસ્વાભાવિક નથી.

કોઇ એવો ધર્મ પણ હોઇ શકે કે જે બૌદ્ધિકશાસ્ત્રજન્ય ઉપર્યુક્ત ઉભય તત્વોની દ્રષ્ટિથી આપણી જાણસાને તૃપ્ત કરી શકે ? હું માનું છું કે એવો ધર્મ હોઇ શકે આપણે ઉપર સમતાવાદ અર્થાત્

એકજ વસ્તુ કે ક્રિયાને જોઈ તેવાજ પ્રકારની ક્રિયા કે વસ્તુ જે આપણા મનરૂપી કબાટમાં હોય તેની સાથે વૃત્તના કરી આપણી વિવેકબુદ્ધિને સંતુષ્ટ કરવાની પ્રવૃત્તિનો વિચાર કરી ગયા હોએ. ધર્મ એવો હોવો જોઈએ કે જે આ પ્રવૃત્તિને સંતુષ્ટ કરે. આની સાથેજ ઉત્ક્રાન્તિવાદની દ્રષ્ટિથી પણ આપણા મનનું સમાધાન થવું જોઈએ. ધર્મની ભાવના એની હોરી જોઈએ કે જે સમતાના અમુક ક્ષેત્રમાં સમાઈ ન જાય અને વિશ્વવ્યાપક સમતાથી પણ વિશાળ થઈને એક એવા તત્ત્વને એ ભાવના સ્પર્શ કરવી જોઈએ કે જે આ મમસ્ત વિશ્વનું મૂળ-આદિ કારણ હોય. એ કારણ એવું હોવું જોઈએ કે જેનો સ્વભાવ હલકામાં હલકી કૃતિ સાથે પણ બંધબેસતો થાય. આ ઉચ્ચતમ-આદિતીય અને મૂળ કારણ એવું હોવું જોઈએ કે દૂરથી દૂર આવેલી વસ્તુમાં કે પ્રાણીમાં પણ વ્યાપક હોઈ શકે. જે પ્રાણી કે વસ્તુમાં તે ન્યુન અંશમાં પ્રકાશમાન હોય તે વસ્તુ પણ જેમ જેમ સૂક્ષ્મ થતી જાય, તેમ તેમ તે કારણ વધારે પ્રકાશમાન થવું જાય-થવું દેખાય-એવું નામ ઉત્ક્રાન્તિવાદ છે. વેદાન્તમતનો ખસ આપણી આ વ્યાખ્યાને વાસ્તવિકરીતે બંધબેસતો છે. એ ખસભાનનાને ઝોળાંગી શક્યા મનુષ્યની બુદ્ધિ અસમર્થ છે. તે ખસ નિર્ગુણ છતાં પણ સત્, ચિદ્ અને આનંદ રૂપ છે તે સમ્વિદાનંદ છે. "સત્" એટલે સર્વકાળ એક સરખી સ્થિતિમાં અસ્તિત્વમાં રહે તે, ચિદ્ એટલે જ્ઞાન-ચૈતન્ય, અને આનંદ એટલે નિરાતિશય સુખ જગતમાં દૃશ્ય થતી વસ્તુઓમાં જે નામ અને રૂપ રહેલાં છે તે નામ અને રૂપ નાશ પામે તોપણ તેનું અસ્તિત્વ રહે છે એમ ભૌતિકશાસ્ત્રે સિદ્ધ કર્યું છે. Nothing is lost કોઈ વસ્તુનો કોઈ પણ કાળમાં સર્વથા નાશ થતો નથી. ફક્ત રૂપાંતરજ થાય છે, અને દ્રવ્ય નામ અતે રૂપનો નાશ થાય તોપણ કોઈને કોઈ પ્રકારનું અસ્તિત્વ તો રહે છેજ, પરંતુ

આ 'અસ્તિત્વને અમુક પ્રકારનું' અસ્તિત્વ છે એમ ન કહેવાય, તેમજ આ અસ્તિત્વની તુલના સમતાપરત્વે પણ આગળ જઈ શકે તેમ નથી અર્થાત્ તે સર્વમાં સમાન છે. અસ્તિત્વની કંપનામાં આ છેવટની પાયરી છે. બ્રહ્મનું ખીન્નું સ્વરૂપ જ્ઞાન છે. અને જ્ઞાનનો અર્થ આપણે વ્યવહાર પરત્વે કરીએ છીએ તેવો સમજવાનો નથી. જ્ઞાન એટલે અસ્તિત્વની જાણ થાય તે જેવી રીતે અતિમ સ્વરૂપનું અસ્તિત્વ નામ કે રૂપથી અતીત છે તેજ પ્રમાણે અતિમ સ્વરૂપનું જ્ઞાન પણ કંપનાતીત છે, વસ્તુનું નામ કે રૂપ નાશ થતા પણ અસ્તિત્વ વિદ્યમાન છે આવું જ જ્ઞાન તેજ બ્રહ્મનું મિશ્ર સ્વરૂપ છે. જેટલા પ્રમાણમાં આપણે સમજી શકીએ કે નામરૂપ નાશ થતા પણ અસ્તિત્વ રહે છે, તેટલાજ પ્રમાણમાં આપણું જ્ઞાન ખીલેલું છે. જેમ જેમ આ જ્ઞાનના માર્ગમાં આપણે આગળ વધીએ છીએ તેમ તેમ આપણને આ વિશ્વના અંતરની પ્રતીતિ વધારે ને વધારે થતી જાય છે. સાપ્રત ભૌતિકશાસ્ત્રનો સર્વ પ્રયત્ન છેવટે એજ નિર્ણય કરે છે કે આપણે બૌતિક રીતે, માનસિક રીતે અને અધ્યાત્મિક રીતે એકજ છીએ. નામ અને રૂપથી પર એવા મન અને આત્મામાં આપણે કદાચ એક હોઈએ તોપણ આપણાં શરીરો તો પ્રત્યક્ષ મિશ્ર મિશ્ર દેખાય છે એમ શક્ય થવાનો સંભવ છે આપણે શરીરથી પણ એકજ છીએ એ વાત નિર્ણય છે. તક-શરને ખાતર આપણે માની લઈએ કે આપણે સર્વ જડવાદી છીએ, તો આપણે એવા અભિપ્રાય ઉપર આવવું પડશે કે આ સમગ્ર વિશ્વ અણુઓ અને પરમાણુઓનો એક સાગર છે, અને આપણે તેમાના તરંગ (મોલ) જેવા છીએ જ્યારે વાયુ વાતો રદી જાય છે ત્યારે આ વમજનું રૂપ નાશ પામે છે અને તે મામરૂપમાં દેખાઈ જાય છે. આજે જ પરમાણુઓ મ્હાગ શરીરમાં છે તે યોગ્ય વસ્તુ પહેનાં તમારા શરીરમાં, સર્પમાં, પથ્થરમાં કે મેઘ જલમાં પણ હોય ' આ

પરમાત્મ્યોની આ ફેરફારી એક નિયમરૂપજ હોવાથી તમારા અને મ્હારા શરીરમાં એકતાનો નિયમ પ્રવૃત્તતો હોઈ તે એક છે એમ સાબીત કરે છે. તેજ રીતે વિચારો પરત્વે પણ સમજવાનું છે. વિશ્વમાં વિચારોના મૂળ તત્ત્વરૂપ એક મહાસાગર છે જેમાં તમારાં અને મ્હારાં મન જળમાંના વમળરૂપ છે. શું તમે હમણાંજ તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ લઈ શકતા નથી? તમારા વિચારો મ્હારા વિચારોમાં પ્રવેશે છે અને મ્હારા વિચારો તમારા મનમાં પ્રવેશ પામે છે. આ રીતે વિચારમાં પણ આપણે એકજ છીએ એમ નિઃસંદેહ કરે છે. એજ રીતે આત્માનો વિચાર કરતાં પણ આપણે એકજ છીએ. આત્માજ શરીર અને મનનું—જડ અને ચેતનનું—કારણ છે, અને શરીર તથા મન જો એકજ હોય તો આત્મા પણ એકજ હોવો ઘટે છે. જેને 'આત્મા છે' એવો વિશ્વાસ નથી તેને માટે તત્ત્વ ચિન્તનનો આ પ્રસંગ નથી, પણ જેઓ આત્માની હસ્તી માનતા હશે તેમને તો હવે નિઃસંશયપણે જણાશે કે આપણે શરીરમાં, મનમાં અને આત્મામાં એક અને એકજ છીએ. આ ઐક્યતા-વિશ્વ સ્વરૂપની એકતા-આધવાનેજ વિવિધ પ્રયોગોદ્ધારા આજે ઐતિકશાસ્ત્ર મંથન કરે છે. અભિમાનથી જેનું મસ્તિક ઉચ્ચું છે એવો એક મનુષ્ય અને રેતીમાં એક પેટે ચાલતું જન્તુ ઉભય સમાનજ છે—એકજ છે. તેમાં મહાન ભેદ છે એવી સમજણ તે બ્રમણજ છે. એ અભિમાની મનુષ્ય પણ એકવાર એ જન્તુની સ્થિતિમા હશે; અને તેમાંથી અનેક જન્મો ધારણ કરી જ્ઞાન અને અનુભવ મેળવી તે આ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થયું છે. આ પ્રમાણે જગતમાં—દસ્ય વસ્તુ માત્રમાં—એકજ સ્વરૂપનું દર્શન કરવું અને એ રીતે આપણે પોતે પણ એ અનંત સ્વરૂપના અંશ છીએ એવો અનુભવ કરવો એ મનુષ્યના જ્ઞાનનો પરમાવધિ છે. આપણે જે કંઈ શીખવાનું છે તે એજ છે. આપણેજ ઉચ્ચતર તત્ત્વ સાથે એક છીએ એમ નથી;

કીટ, પતંગ અને જાતુઓના જીવનમાં પણ એજ તત્વનો પ્રવાહ વહે છે અને વાસ્તવિકતા તેમની સાથે પણ આપણું ઐશ્ય છે સાપ્રત કાળમાં ભૌતિક-વિજ્ઞાનશાસ્ત્રોના મથનથી સત્ય સમજવા લાગ્યું છે આથી ધર્મને એક મહદ્ લાભ થયો છે વેદાન્તશાસ્ત્રનું શિક્ષણ ભૌતિકશાસ્ત્રના શિક્ષણ કે પ્રયોગોથી વિરુદ્ધ નથી વેદાન્ત કહે છે કે આત્માજ આ અનંત વિશ્વનું આદિ કારણ છે, આત્માજ આત્માનું કારણ છે તમારા જીવનનું આદિ કારણ પણ તેજ છે વેદાન્ત કહે છે કે તત્ત્વમાસિ તે તુ છે, અર્થાત્ તે પરમાત્મા અને તમે (જીવાત્મા) બિન્ન નથી આ વિશ્વરૂપથી આપણે બિન્ન નથી જે આ સિદ્ધાન્ત જાણે છે, જે આ અભેદ ભાવનો અનુભવ કરી શકે છે તે મનુષ્યજ આનંદનો મોક્ષતા થઈ શકે છે

વેદાન્તતત્ત્વ વિવેકગુદ્ધિને સમતાવાદની ઉચ્ચત્તમ દૃષ્ટિથી તેમજ ઉત્ક્રાન્તિવાદના નિષ્કર્ષથી, ભૌતિકશાસ્ત્રશાદીઓની ભાવનાઓને સંગ્રહ કરી શકે છે વેદાન્તનું તત્ત્વજ્ઞાન સ્પષ્ટ રીતે સમજાવી શકે છે કે દરેક વસ્તુનું કારણ તેના પોતાનામાજ છે, અને પોતાની વૃદ્ધતા પણ તે વસ્તુ પોતેજ કરી શકે છે વેદાન્તના પરમાત્મા, સર્વને પોતામાં સમાવી શકે છે તેનાથી પર (બાહ્ય) કોય એવું કશુંજ નથી તે સર્વત્ર છે, સર્વ-આપક છે એટલુંજ નહિ પણ તે સર્વમય છે પુરુષમાં, સ્ત્રીમાં અને અભિમાનથી ઉચ્ચ મસ્તિક કરી યુવાનીના જોરમાં ઉબરાતા યુવાન પુરુષમાં પણ તેનોજ નિવાસ છે તેનોજ આપણે અનુભવ કરીએ છીએ તેનામાજ આપણે જીવીએ છીએ-હરીએ હરીએ છીએ અને તેજ આપણું અસ્તિત્વ છે બાઈબલના જુના ગ્રંથ (Old Testament) માં એજ ભાવનાનું નિરૂપણ છે બાઈબલનો એ ભાગ પરમાત્માને વિશ્વનું આદિ કારણ-પ્રાણી પદાર્થ માત્રનું આદિ કારણ દર્શાવે છે પરમાત્મા પોતેજ આ વિશ્વરૂપ થઈ પિદાર કરે

છે. તમે, હું અને સર્વ પ્રાણીઓ સત્, ચિદ અને આનંદના મહા-સાગરરૂપ પરમાત્મામાં ન્હાનાં બિન્દુઓરૂપે, પ્રાણીનાં અણુઓરૂપે કે પ્રાણીના તરંગોરૂપે નિવાસ કરીએ છીએ. ત્યારે બેઠે ક્યાં રહો ? મનુષ્ય અને મનુષ્યનો, દેવ અને દાનવનો, મનુષ્ય અને ઇતર પ્રાણી-ઓનો, પ્રાણીઓ અને વૃક્ષાદિ વનસ્પતિ સૃષ્ટિનો, વનસ્પતિ સૃષ્ટિ અને પાપાણુ આદિ જડ સૃષ્ટિનો બેઠે તેમના મૂળતત્ત્વમાં નથી-તેમના આદિ સ્વભાવનો વિચાર કરવામાં આવે તો તે એકજ છે. દેવથી તે જડ પદાર્થના એક પરમાણું પર્યન્ત સર્વ પ્રાણી પદાર્થ પ્રભુરૂપી અનન્તસાગરના ઉચ્છ્વાસરૂપજ છે. ઉત્ક્રાન્તિમાં ગિચ્છિત પરત્વે માત્ર બાહ્ય આભાસનોજ બેઠે છે. અમુક મનુષ્ય આભાસ પરત્વે ઉચ્ચ હોય, અમુક નીચ મનાય પણ તેનું મૂળ તપાસવા જઈએ તો તેઓ એક અને એકજ છે. જે એકમાં છે તેજ અન્યમાં છે. એકમાં તે વધારે પ્રકાશે છે, બીજામાં અગાનથી આવૃત્ત છે. જેને પાશ્વાત્મ દેશમાં જન્મનો હક્ક (Birth right) કહે છે તે ઉભયને સમાન છે.

જે સ્થિતિમાં તે વધારે પ્રકાશે છે તે સ્થિતિ સત્વિદાનદની સમીપ છે. જે સ્થિતિમાં તે તદન આવૃત્ત દશામાં છે તે સ્થિતિ સત્વિદાનંદથી બહુજ દૂર છે પણ સમીપ જવાનો તેનો હક્ક કોઈથી લૂટી શકાતો નથી. તે ગાહે તો હમણાંજ સત્વિદાનંદની સમીપ છે, એમાં બહારના પ્રમાણની આવશ્યકતા નથી. બહાર જવાની જરૂર નથી. આ વિશ્વમાં જે જે વસ્તુ આપણી દષ્ટિએ પડે તે સર્વ તેનું પોતાનું સ્વરૂપ છે. અત્રે ફરી કોઈ ચંકા કરશે કે ત્યારે શું જડ પરમાણુંઓનો સમુદય એજ તમારો પરમાત્મા છે ? નહિ તેમ નથી. જડ વિશ્વમાં પણ પરમાત્મા છે ખરો, પણ તે જડરૂપ છે એમ સમજવામાં બૂલ છે. આપણે જે ઇન્દ્રિયોથી જડ જગતને જોઈએ છીએ તે ઇન્દ્રિયોના સ્વભાવથીજ પરમાત્મામાં જડ જગતનું આરોપણ થાય છે.

પરમાત્મા સર્વત્ર જ્ઞાતપ્રોત ભરપૂર છે-સર્વત્ર પ્રકટ છે. ઇન્દ્રિયોમાં તેને જોવાની શક્તિ નથી તેથીજ તે તેનું વાસ્તવિક રૂપ તે જોઈ શકતી નથી. બાલ ઇન્દ્રિયોની ક્રિયાને ચાન્ત કરી મનદ્વારા તેનાં દર્શન કરતાં તે મનોમય બાસે છે. મનથી પણ પર જઈ ચૈતન્યમાં સ્થિત થઈ તેના દર્શન માટે પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો તે કેવળ ચૈતન્ય રૂપ બાસે છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એજ છે કે પરમાત્મા જડપદાર્થ રૂપ નથી પણ જડમાં જે સત્યનો અંશ છે તે તેજ છે. દાખલા તરીકે હું અધકારમાં ઉભો હઉં અને મને એવો ભાસ થાય કે મ્હારી સમીપમાં કંઈક છે પણ દિવો પ્રકટારી જોતાં મને નિશ્ચય થયો કે તે તો એક ખુરસી છે. આ ઉદાહરણમાં ખુરસી છે તેના અનુભવ કરવા માટે જે સાધનોની અપેક્ષા છે, અહીં કંઈક છે એ એક સાધન છે, અને પ્રકાશથી આ અમુક પદાર્થ છે આમ નિશ્ચય કરવો તે ખીજું સાધન. પ્રથમ સાધનદ્વારા પદાર્થના અસ્તિત્વનો બોધ થાય છે, ખીજા સાધનદ્વારા તે સ્વરૂપ કેવું છે, તેમાં શા શા ગુણો છે વગેરેનો નિશ્ચય થાય છે. આ નિશ્ચય ઇન્દ્રિયોદ્વારા થાય છે, અને ઇન્દ્રિયોનો એક એવો સ્વભાવ છે કે કોઈ પણ વસ્તુમાં નામ અને રૂપનું આરોપણ કર્યા વિના તેની ઓળખાણ પડી શકતી નથી. એજ પ્રમાણે પરમાત્માના સ્વરૂપમાં પણ અનેક પ્રકારનાં આરોપણ કરી આપણે ખુરસી, ઘર, ચન્દ્ર, સૂર્ય અને તારા વગેરે પદાર્થો ઉત્પન્ન કરીએ છીએ.

મયા તત્ત મિદં સર્વજગદવ્યક્ત મૂર્તિના

મત્સ્થાનિ સર્વભૂતાનિ પश्यમે યોગસૈશ્વરમ્

મૂત મૃત્ત્વ મૂતસ્યો મમાત્મા મૂત માવનઃ

આવી પરમાત્માના સ્વરૂપની વ્યાપ્તિ છે. અહીં એક પ્રશ્ન થવાનો સંભવ છે કે આપણને પદાર્થોનો બોધ એકજ રીતે થાય છે જેમકે

અમુક ખુરસી, અમુક ઘર, અમુક ચન્દ્ર, તેનું કારણ શું હોઈ શકે? આનો પ્રત્યુત્તર આ પ્રમાણે છે. આપણને ચન્દ્ર, ઘર, ખુરસી વગેરે એકજ પ્રકારે દેખાય છે તેનું કારણ આપણો અધિકાર છે. જેમ મનુષ્યને-અન્યોઅન્યને આપણે મનુષ્યરૂપે જોઈએ છીએ તેવીજ રીતે આપણા અધિકારને લઈ ખુરસી ઇત્યાદિ વસ્તુઓને પણ આપણે તેમના દૃશ્ય સ્વરૂપમાં જોઈએ છીએ; પણ એજ વસ્તુઓમાં આપણે જોઈ શકીએ તે કરતાં કંઈક વિશેષ જોનારા મનુષ્યો છે, અને તમને જે દેખાય છે તે આપણે જોઈ શકતા નથી. જે સાગર આપણને એક અણુ, પરમાણુ કે તરંગના સમુદરરૂપ જણાય છે તેજ સાગર બાણુમંદ જેવા કવિને રસિકતાના કેન્દ્રરૂપ જણાય છે. એક સ્ત્રીનું મુખ આપણને પંચભૂતાત્મક જણાય છે પણ તેના પ્રિયતમને તેમાં કંઈક ઓરજ અસૌકિકતાનો ભાસ થાય છે, અને એજ રીતે આપણો-અધિકાર ઉચ્ચ થતાં એકજ વસ્તુ જે આપણે સામાન્ય જોતા હતા તેમાં પછી કંઈક ઓરજ તેજ જણાય છે. જેને આપણે હમણું જડ પદ્ધતિ તરીકે જોઈએ છીએ તેનેજ ગાન થતાં આપણે પરમ ચૈતન્યની મૂર્તિરૂપ જોઈએ છીએ. પદાર્થ વિદ્યાનશાસ્ત્રે પણ એમ સિદ્ધ કરી આપ્યું છે કે વસ્તુનું સ્વરૂપ જડ નહિ પણ ચૈતન્ય છે. આ સર્વ વિવેચનનો ભાવાર્થ એજ છે કે આતિશયસ્થની બહીમાં તપાવતાં સૌ દ્રવ્યનું સૌનું સામીન થઈ શકે એવો જે દોષ પણ ધર્મ હોય તે તે વેદાન્ત ધર્મ છે. તમે ગમે તે રીતે વિવેચક બુદ્ધિથી તેની પરિક્ષા કરો, તે તમને શુદ્ધ સુવર્ણરૂપજ જણાશે. સર્વવ્યાપી પરમ તત્વનો સોધ અમારા અદૈત મતેજ કર્યો છે. પદાર્થમાં નિવાસ કરતા-જગતમાં વિહાર કરતા સર્વ વ્યાપી તત્વનો નિર્ણય સર્વાંશમાં સ્પષ્ટ ખીજ કોઈ પણ ધર્મે કર્યો નથી. વિશ્વનો કર્તા વિશ્વથી બહાર-વિશ્વથી બિન્ન હોય એ માન્યતા પ્રખર બુદ્ધિ કોઈપણ કાળે માન્ય કરી શકશે નહિ. જે

પરમાત્માને વિશ્વથી ભિન્ન માનશે તો તેમાં અનેક ગુણારોપણ કરવાની આવશ્યકતા ઉભી થશે, કારણ કે ગુણો સિવાય ઉત્પત્તિ કરવાથી તેની શક્તિની સંભાવના ઘટી શકતી નથી. પરમાત્માને પવિત્ર અને દયાળુ માની આપણે આ જગતમાં પુણ્ય અને પાપ, સુખ અને દુઃખ, માન અને અપમાન આવાં દ્વન્દ્વ જોઈએ છીએ. આ સર્વ આશ્ચર્યકારક છે. વિશ્વથી ભિન્ન પરમાત્માનો અર્થ આપણે એવોજ કરી શકીએ કે આ વિશ્વમાં સદ્ગુણ, સદાચાર, સુખ ઇત્યાદિનો જે સમુદ્ર છે તેજ આપણો પરમાત્મા છે. તે દુર્ગુણી નથી, ચોર નથી, વિશ્વાસનાતી નથી, એમ આપણે કહેવું પડશે જેમ સદ્ગુણ પરમાત્મામાંથીજ ઉદ્ભવે છે અને સદ્ગુણી પરમાત્માને પ્રિય છે એ વાત માની લેવામાં હરકત નથી, તેમજ દુર્ગુણ કે જે જગતમાં વિશેષ કરીને જણાય છે તેનો ઉદ્ભવ ક્યાંથી થયો, એ પણ એક આવશ્યકીય પ્રશ્ન છે, અને આ પ્રશ્નનો ઉત્તર પણ પરમેશ્વરને વિશ્વથી ભિન્ન માનનારા લોકો આપે છે તેઓ સેતાન નામની એક બીજી શક્તિને ઉપરિચિત કરી તેને દુર્ગુણોત્પાદક શક્તિ-રૂપે બતાવે છે સદ્ગુણ અને દુર્ગુણ ઉભય છે અને પરમાત્મા જે પવિત્ર છે તેમાં દુર્ગુણ ન હોઈ શકે એવી માન્યતાથી પરમેશ્વરની સાથેજ આ પ્રમાણે સેતાનની કલ્પના ઉભી કરનામાં અસરી છે, પણ તે વાસ્તવિક નથી આમ માનતા દયાળુ અને પવિત્ર પરમાત્માનું મામર્ય મર્યાદિત અને બાંધનયુક્ત-પરતત્ર જણાઈ આવે છે પરમાત્માને તેના ખરા સ્વરૂપમાં જોવા માટે આ ઉભય પ્રકારના ગુણોની દૃષ્ટિથી જમણાનો ત્યાગ કરવાની જરૂર છે, અને આવી ભાવનાથી નિયાર કરતા આપણે બાણી શકીશું કે સદ્ અને અમદ્ એ પૃથક શક્તિઓ નથી પણ વસ્તુતાએ એકજ શક્તિનાં બિન્ન દસ્ય સ્વરૂપો છે.

ખરી રીતે સદ્ અને અસદ્નું દર્શન થવું એજ જમણા છે આ બે વાસ્તવિક રીતે નથીજ. આપણી દૃષ્ટિના દોષથીજ તે ઉત્પન્ન

યવા પામ્યો છે અમુક સારૂ અને અમુક નાશુ, અમુક પ્રિય અને અમુક અપ્રિય, આ બાવના રૂઢ યવાથી મનુષ્ય મમાળને બધ કર નુકશાન ખમવું પડ્યું છે સારૂ અને નરમુ એ બિન્ન છે અને નિરન્તર બિન્ન-રહેવાના, અગર રહેવાં જોઈએ એ દૃષ્ટના-આપણામાં અનેક પ્રકારના ભેદની કારણભૂત થઈ છે. અમુક વસ્તુ બનતમગ પર્વન્ત સારીજ રહેવાની અને અમુક વસ્તુ હમ્મેશા ખરાબજ રહેશે એમ જો કોઈ મને સાબીત કરી આપે તો હું તેને હજારોવાર પ્રણામ કરું. શું અમુક વસ્તુ કિવા પરિસ્થિતિ હમ્મેશા તેરી ને તેરી રહેશે, એમ છાતીપગ હાથ રાખી કોઈ કહી શકે તેમ છે ? આજે જે વસ્તુ આપણને પ્રિય અને સારી લાગે છે તેજ કાલે પરિસ્થિતિમા પર્વતન થતાં આપણને અપ્રિય અને અશુભ લગ્યાય એ શું સ્વાભાવિક નથી ? તેમજ આજે જે અપ્રિય અને અશુભ દેખાય છે તેજ કાલે શુભ અને પ્રિય દેખાવાનો પૂરેપૂરો સંભવ નથી ? તમે જોને ખરામ કે અતી તિમાન કટો છો તેમની પરિસ્થિતિ મ્હારી અપેક્ષામા કંઈક બિન્ન પ્રકારની હોવાથીજ હું તેમને સારા જોઈ શકું છું, અને સારા કહું છું. આ મર્વ વિવેચનનો બાવાર્થ એજ છે કે જેવી રીતે જગતની આપણે ઉત્કાન્તિ જોઈ શકીએ છીએ તેમજ શુભ અને અશુભ વ્યક્તિ કે પરિસ્થિતિની પણ ઉત્કાન્તિ થાય છે. ઉત્કાન્તિના નિયમને અનુસરીને પ્રત્યેક વસ્તુનું પ્રત્યેક ક્ષણે રૂપાન્તર થવાનું કાર્ય ચરૂ છે, અને એ રીતે એકજ વસ્તુને તેના અમુક વિશિષ્ટ ગુણને લઈને આપણે સારી માનીએ છીએ, તેજ વસ્તુને તેના બીજા કોઈ ગુણને લીધે આપણે ખરાબ પણ કહીએ, છીએ એક પ્રયત્ન પવનના ઝપાટાથી એક વૃક્ષ ધસડાઈ આવી મ્હારા અમુક મિત્રને લાગે છે અને તે મરી જાય છે, તેથી તે પવન મને અશુભ લાગે છે, પણ એજ પવનના ઝપાટાથી હવામા રહેતા અનેક ઝેરી જનુઓનો નાશ થાય છે અને

અનેક જણને તે ગુણકારી હોવાથી એ પવન તેમને શુભ જણાય છે. આ પ્રમાણે એકની દૃષ્ટિમાં જે શુભ જણાય છે તેજ અન્યની દૃષ્ટિમાં અશુભ માલૂમ પડે છે. One man's food is another man's poison, એક વસ્તુ જે અમુકને ખોરાકરૂપ છે તેજ વસ્તુ બીજાના પ્રાણહારક થાય છે. આથી એમ નિઃસંશય જણાય છે કે સારૂ અને નરસૂ, સુખ અને દુઃખ, પુણ્ય અને પાપ, એ વસ્તુમાં રહેલાં નથી પણ આપણી દૃષ્ટિથીજ ઉત્પન્ન થયેલાં છે. જગતમાં જે કંઈ શુભ છે તેની સાથે પરમાત્માનો સબંધ અને અશુભ સાથે કેપ, આવું પરમાત્માનું સ્વરૂપ કલ્પતાં તે સાકાર કરે છે. વેદાન્તના નિર્ગુણ અને નિરાકાર પરમાત્માને તે ગુણાતીત હોવાથી આકારની અપેક્ષા રહેતી નથી. તે શુભ પણ નથી તેમ અશુભ પણ નથી. તે ગુણ અને સ્વભાવથી પર છે. માત્ર સમજવાને ખાતર આપણે એટલું કહી શકીએ કે જે શુભ છે તે પરમાત્માની સમીપ છે અને અશુભ છે તે તેનાથી દૂર છે.

પરંતુ નિર્ગુણ અને નિરાકાર પરમાત્માને વસ્તુ માત્રમાં વ્યાપ્ત માનવાથી આપણને શુ વિશેષ લાભ થવાનો સંભવ છે ? આપણે ત્રિવિધ તાપથી તપનારા, માયાના પ્રપંચમાં ભટકનારા ને આ માન્યતાથી શો ભય થાય તેમ છે ? શુ અમારા દુઃખની નિવૃત્તિનો કોઈ ઉપાય એ ભાનનામાંથી મળે તેમ છે ? અમે નિર્બળ અતઃકરણના છીએ અને તેથી જ્યારે જ્યારે દુઃખ કે વિપત્તિનો પ્રસંગ ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે ત્યારે મદદ માટે અમે પોકારી ઉઠીએ છીએ એ વાત ખરી, પણ આવે પ્રસંગે તમારા નિર્ગુણ અને નિરાકાર પરમાત્મા અમને શક્તિ આપના અને અમારાં દુઃખ કાપવાને સમર્થ છે ? સંકટ વખતે મદદ માગનાની જે અમારી ટેવ છે તે તમારા ધ્વજને જાણવાથી શાન્ત થઈ શકશે ? આવા આવા અનેક પ્રશ્નો ઉદ્ભવવાનો સંભવ છે.

આ પ્રશ્નોનો ઉત્તર એ છે કે જ્યાં સુધી મનુષ્યનું મન દુઃખ અને અજ્ઞાનાટત હોય ત્યાં સુધી તેની મગુણ અને સાકાર પરમાત્માની ભાવના અવશ્ય રહેશે, પરંતુ તે ભાવના પરત્વે આપણા હમણાના જનસમાજમાં જે બોધપણ જણાય છે તે ટાળી જશે, અને તે વધારે સદાચ-યુક્તિપૂર્વક થશે. પરમાત્માને નિઃસીમ અને સચ્ચિદાનદૃષ્ટ માનવાથી સાકાર અને મગુણ માનનારો જનમમાજ નાસ્તિક થઈ જશે એવી ખીતિ રાખવાની જરૂર નથી, તે સચ્ચિદાનદની ભાવનામાં સ્થિત થઈ સાકાર અને મગુણ પરમાત્માની ભાવનાનો વધારે શુદ્ધ અને તેથી વધારે દૃઢ સ્વરૂપમાં જોઈ શકશે આપણે જોઈ ગયા છીએ કે પરમાત્માનું અવરૂપ કેવળ મગુણ અને સાકાર વિશ્વથી ભિન્ન માનવાથી વિવેચની કમોટીપર ચઢવાને અમમર્થ નીવડે છે પરમાત્માને નિર્મુણ અને નિરાકાર માન્યા સિવાય મગુણ અને સાકાર પરમાત્માની સમાવના પણ અધર્મિતવત્ થઈ જાય છે આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ કે વિશ્વની બહાર-વિશ્વથી ભિન્ન રહી સાકાર ઈશ્વર આ દૃશ્ય જગતની ઉત્પત્તિ કરે એ ભાવના નાસ્તવિક નથી, પરંતુ આ વિશ્વનો ઉત્પાદક તેનાથી ભિન્ન નહિ પણ તેના અણુ અણુમાં વ્યાપક એ એ માન્યતા કબૂલ કરતા તેના પેગમાં મગુણ અને સાકાર ઈશ્વરની માન્યતાનો સમાવેશ કરી શકાય તેમ એ વિશ્વ એ સદાચી જે કંઈ વસ્તુ કે વસ્તુઓનો આપણને બોધ થાય છે તે સર્વ એકજ નિરાકાર વસ્તુ નાજ અનેક રૂપો છે આપણી પાંચ કર્મેન્દ્રિયોથી તેના જે ઉપો દેખાય છે તેને આપણે જડ જગતની ઉપાધિ આપીએ છીએ મ્હારી પાંચ કર્મેન્દ્રિયોથી મને શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ, એ પાંચ વિષયોનો બોધ થાય છે. અમુક જડ વસ્તુ જોતા તેમાં ઉપર્યુક્ત પાંચ વિષયોનો મ્હારી પાંચ કર્મેન્દ્રિયોદ્ધારતે હું અનુભવ કરું છું અને તે અમુક વસ્તુ એમ માનું છું. અમર કોઈને એ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો ઉપરાંત કાંઈ કર્મેન્દ્રિય

દાખ તો તેજ વસ્તુમાં તેને કંઈક વિશેષતા જણાય એ વાત સ્પષ્ટ
 છે આપણા પૈકી એમને વિદ્યુત નામની ઇન્દ્રિયની પ્રાપ્તિ થાય તો
 આ વિશાળ વિશ્વ તેને કોઈ બીજાના રૂપમાં પ્રતિત થાય એ વાત
 પણ સ્પષ્ટ છે વસ્તુ એટલું છે પણ જ્ઞાન પરત્વે તે અનેક પ્રકારે ભાસે
 ૭ અમુક વસ્તુનું ઉચ્ચત્તમ સ્વરૂપ જોડે એજ સગુણ અને સાકાર
 પરમાત્માની ભાવના છે સામાર ઇશ્વરની ભાવના મનુષ્ય બુદ્ધિમાં વસ્તુનું
 જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિની ઉચ્ચત્તમ ભૂમિમાં પરિણામ છે, અને મન
 તથા બુદ્ધિનું સામાન્ય ન્યાયબુદ્ધિ મનુષ્યમાં છે સામાન્ય જોમ આપ
 છુને આ ખુરસી અથવા આ દસ્ય જગતના વાસ્તવિકપણની પ્રતીતિ
 થાય છે તેમજ સાકાર અને સગુણ ઇશ્વરની પ્રતીતિ પણ થવાનીજ
 પરંતુ મન શાન્તિના સાગરમાં ડૂબી જતા-બુદ્ધિ તેમાં લીન થતા અને
 અદ્વકારની ભાવના મૂળભાવી જતા આ ખુરસીનું ખુરસીપણું અને
 જગતનું જગતપણું રહેવાનું નથી તેજ પ્રમાણે સાકાર પ્રજ્ઞની
 સામારતા-સગુણતા પણ તેમાં લીન થઈ જઈ ટેવળ સંચિદાનદરૂપ
 અવશેષ રહેશે જે ઇન્દ્રિયોને લાક્ષણિક આ જગતની પ્રતીતિ થાય છે
 તે ઇન્દ્રિયો પોતાની સ્થિતિભાવી મુક્ત થઈ જ્ઞાનરૂપ આત્મામાં લય
 પામતા ‘આ વિશ્વ છે’ એમ પ્રતીતિ થવાનો પણ સંભવ નથી ત્યા
 સામાર અને સગુણ પરમાત્માની પ્રતીતિ આથી થઈ શકે? ન્યા
 મૂળભાવીજ આ સસાર જૂઠ્ઠાની પ્રતીતિ પણ પુષ્પ ફળસહ આપો
 આપ જ્ઞાનમય આત્મામાં અદ્વન થાય-ગમી જાય ત્યા તેના મારણનો-
 કર્તાનો વિચાર ક્યાં દબી શકે? એ ન્યાયે સામાર અને સગુણ પર
 માત્માની ભાવના જે કે સત્યની ઉચ્ચ પ્રકારની ભાવના છે તથાપિ
 તે એમ ભાવનાજ છે તે કાંઈ સુદ્ધ સત્ય નથી આ ભાવના નિર્ગુણ-
 નિરાકાર પરમાત્માની ભાવનાને અજેજ દબી શકે છે, અને નિરાકાર
 ભાવનાને લક્ષણેજ સાકાર પરમાત્માની ભાવનામાં સત્યની પ્રતીતિ

થાય છે. સાકાર બાવનાનું સત્ય પોતાનાજ આધારપર ટકી શકતું નથી પણ નિગદાર બાવનાથીજ ટકી શકે છે. ‘હું’ મનુષ્ય ધ્રાણી છું’ એ બાવના જેટલા પ્રમાણમાં સત્ય છે તેટલાજ પ્રમાણમાં સાકાર પરમાત્માનું અસ્તિત્વ પણ સત્ય છે, પરંતુ એ સમજવું જોઈએ કે મનુષ્યનું અસ્તિત્વ સત્ય છે તેમ અમત્ત પણ છે. મહારા આ કથનમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું કશું નથી. આપણને તેની અનુભવથી ખાત્રી થઈ શકે તેમ છે. હમણાં જે મહારા ૩૫ રંગ દેખાવ છે તે મહારા સંજોગો અને વાતાવરણને લઈને છે. એજ મહાર શરીર જૂના પ્રકારના વાતાવરણમાં રાખી-પ્રકાશ અધિકારનો ભેદ રાખી તેની છબી પાડ્યામાં આરે તો હમણાં હું જેવો જણાઉં તેવો તે વખતે નહિ જણાઉં, કદાચ ઓળખાઈ પણ નહિ શકું. તેમજ હમણાં તમને હું જેવો જણાઉં છું તેવો જે તમારી નેત્ર ઇન્દ્રિયમાં કંઈક ફેરફાર થાય તો પણ હું નહિ જણાઉં, દાખલા તરીકે કમળાના રોગીને મરે પીણુજ દેખાવ છે. સ્વપ્નમાં વાતાવરણ અને જોનારની ઇન્દ્રિયજન્ય પ્રતીતિના જ્ઞાનપરજ અમુક વસ્તુના ૩૫ અને રંગની પ્રતીતિનો આધાર છે. આ એમાં કંઈક ન્યૂનાધિકતા થતાં મહાર ચહેરામાં તમને ભેદ જણાયા વિના નહિ રહે. ત્યારે એટલું તો સાખીત થાય છે કે હમણાં મહારો જે ચહેરો તમે જુઓ છો તે તેવો છે કે નહિ તેની ખાત્રી નથી, પરંતુ આ વિકારમય આ મંશયયુક્ત મહાર બાહ્ય અસ્તિત્વમાં એક અવિકારી તત્વનો નિવાસ છે એ વાત નિશ્ચિન છે. તે નિરાકાર છે અને તેથીજ તે સત્ય છે, કારણ કે જે વિકારમય છે તે આજે એક અને કાલે જૂદું જણાવું હોઈ સ્થિરતાવાળું નથી અને તેથી અમત્ત છે. આ મહાર સત્ય સ્વરૂપ અનેક વેળા સંજોગો અને પ્રતિભેદને લઈ પૃથક્ પૃથક્ બાંસે છે. અર્થાત્ ‘હું’ જે સત્ય સ્વરૂપ નિર્વિકાર અને એક રૂપજ છું તેમાંજ વિકારવશ બિન્ન બિન્ન દેખાતા

અનેક સમુદય અને સાકાર 'હું'નો તરંગરૂપે જાણ થાય છે. પાગળામાં પડી રહેલ દરનારો "હું", જાળકની એકાએક કરનારો "હું", તારણપના મદમાં છડી જઈ જગતને દુઃખ અને અર્થશૂન્ય સમજનાર "હું" અને વૃદ્ધાવસ્થામાં અન્યની મદદ માગનાર પણ "હું". 'હું'નો આ સર્વ સ્વરૂપો માત્ર એકજ, નિરાકાર અને સત્ય "હું" ના સાકાર, વિહારી અને માત્ર જમણાથી જાણાતા અસત્ય તરંગો છે. મ્હારું શરીર પ્રતિષ્ઠાએ જાણાય છે, તેમજ મ્હારા વિચારોમાં પણ અનેક તરંગો ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે શરીર અને મનના પરમાણુઓ હ્રમ્મેશ્વર અસ્થિરજ હોય છે. આ સર્વનો વિચાર કરતાં હું એવા દૃઢ અનુમાન ઉપર આવી શકું કે એ સર્વ જાણનારાં-વિહારી-અસ્થિર સ્વરૂપોના અંતરમાં એકજ સ્થિર-અવિહારી તત્ત્વ હોવું જોઈએ. આ અવિહારી અને અવિનાશી તત્ત્વ હોવાને લીધેજ હું અનેક શરીર ધારણ કરું છું અને અનેક વિહારોનો અનુભવ કરું છું. એજ પ્રમાણે અનેક રીતે-અનેક રૂપોમાં દેખાતા આ વિશ્વના અંતરમાં પણ એકજ અવિનાશી તત્ત્વનો નિવાસ હોવો ઘટે છે. આ વિશ્વ તરફ દૃષ્ટિ કરતાં આપણને પ્રતીત થાય છે કે તેમાં જે જે વસ્તુઓ જાણાય છે તે પ્રત્યેક ક્ષણે રૂપાંતર પામે છે, અને આ રીતે સમસ્ત વિશ્વ રૂપાંતર પામે છે; પરંતુ આ રૂપાંતર અમુક વસ્તુની તૂટના કરવાથીજ જાણાય છે. આ વિશ્વને જે એકરૂપજ માનીએ તો તેમાં રૂપાંતર જાણાવવાનો સંભવ નથી કારણકે તેની સાથે તૂટના યદ્યપિ શકે એવી વસ્તુ નથી. દાખલા તરીકે 'ગતિ છે' એમ માની લઈએ તો તેની સાથે એમ પણ માનવું પડશે કે 'સ્થિર' હોય એવું પણ કંઈક તત્ત્વ હોવું જોઈએ કે જે ગતિથી મુક્ત હોય. જેવી રીતે આ ખુસ્તી સ્થિર છે તેનું કારણ એજ કે તે ગતિમાન છે, તેમજ ખુરસીને સ્થિર જોઈએજ હું મ્હારી ગતિને જોઈ શકું છું. જુભિપર પડેલા કોઈ સ્થિર પદાર્થને જોવાથીજ મ્હારામાં અને તેનામાં

અંતર હોવાની પ્રતીતિ થાય છે અને મને તેનાથી બિન્ન ગતિમાન માનું છું. એ રીતે વિશ્વને એક પદાર્થ માનતાં તે ગતિમાન કે અસ્થિર છે એમ આપણે જોઈ શકીશું નહિ. તેને અસ્થિર સાબીત કરવા સ્થિર એવા કોઈ પદાર્થનીજ અપેક્ષા છે. તે સિવાય તે ચળ છે એમ આપણાથી કહેવાશે નહિ; અને જો વિશ્વમાં પદાર્થ માત્ર ચલિત છે એ આપણે જોઈ શકીએ છીએ તો એ પદાર્થસમુદય જોને વિશ્વની ઉપાધિ આપવામાં આવે છે તે અચળ હોય એ ન બનવાજોગ છે; અને જો વિશ્વ ચલિત હોય તો જોમ અધિકાર હોવાથીજ પ્રકાશના અસ્તિત્વનું અનુમાન થાય છે તેમ વિશ્વના અંતરમાં પણ કોઈ અચળ-નિરાકાર શક્તિ છેજ એમ સિદ્ધ થાય છે; અને તેથી પરિણામે આપણે એવાજ અભિપ્રાય ઉપર આવીએ છીએ કે સમગ્રરૂપે વિશ્વ અચળ હોઈ તેજ વિશ્વ બહિરરૂપે પૃથક્ પૃથક્ આકારમાં બાંધે છે; અર્થાત્ તે અચળ વસ્તુમાંજ તુલ્યાદિ ક્ષુદ્ર પદાર્થોથી તે સગુણ પરમાત્મા પર્યન્તના સર્વ પદાર્થોની બાવનાઓનો સમાવેશ થાય છે. આ દૃશ્ય વિશ્વમાં સગુણ પરમાત્મા એ ઉચ્ચત્તમ શક્તિ હોવાથી તેનેજ આપણે સ્વક, શાસન કર્તા અને ઉત્પન્ન કર્તા માનીએ છીએ, તેનીજ પ્રાર્થના કરીએ છીએ અને તેની પામે મસ્તક નમારીએ છીએ; પરંતુ એ સગુણ પરમાત્માનુરૂપ બુદ્ધિના અસ્તિત્વ મુધીજ છે. દૃશ્ય છે એનું જ્ઞાન હોય ત્યાં મુધીજ મનુષ્ય સગુણ પરમાત્માને જોઈ શકે છે; તેથી તે પણ નિરાકાર તત્વનાજ એક દૃશ્ય તરંગરૂપ છે. આ તરંગની ભૂમિકા ઉચ્ચ છે એ વાત આપણે માની શકીશું છતાં પણ તરંગ તે તરંગજ છે એ વાત ભૂલી જવા જોવી નથી. બુદ્ધિના અસ્તિત્વ પર્યન્ત તેનું અસ્તિત્વ પણ અવશ્ય રહેવાનુંજ, પણ બુદ્ધિનું, શમન થતાં તે પણ સમી જશે એ નિશ્ચય છે. તમારા મ્હારા જેવા મનુષ્યો નિરાકાર પરમાત્માથી સાગરના અતિ ક્ષુદ્ર તરંગો છીએ અને તેની સાથે

સરખાવતાં સાકાર પરમાત્મા એ એક પરમાત્માનો અધિક મહત્ત્વવાળો તરંગ છે. વેદાન્તમત પ્રમાણે સર્વ મનુષ્યો પરમાત્માનાંજ રૂપ છે તે પરમાત્માને સાકાર અને સગુણ સમજવો નહિ. દાખલા તરીકે એક માદીના હાથમાંથી એક મોટો હાથી બનાવવામાં આવે છે અને બાકીની થોડી માદીમાંથી એક ન્હાનું સરખું ઉંદરડું બનાવવામાં આવે છે. તે ઉંદર કોઈ દાણે પણ હાથીના રૂપને પ્રાપ્ત થઈ શકે એ સંભવિત નથી, પણ એ બન્ને આકારને પાણીમાં નાંખતાં ઉભય પોતાના મૂળ રૂપને પ્રાપ્ત થતાં એકજ માદીરૂપે જણાય છે. કેવળ મૂળનો વિચાર કરતાં-ક્રિપાદાન કારણનો વિચાર કરતાં તે ઉભય માદીનાંજ હોવાથી એકજ છે, પરંતુ તેના આકારમાં આવતાં તે પૈકી એક હાથી અને એક ઉંદર છે અને તે બેદ કાયમજ રહેવાનો તેજ રીતે અચળ પરમાત્મા અથવા 'બ્રહ્મ' તે આપણે ઉદાહરણમાં જણાવેલ માદીની જગ્યાએ છે. સગુણ પરમાત્મા અને આપણે સર્વ તેમાંથી ઉત્પન્ન થયા છીએ સગુણ પરમાત્માની સક્રિયતા આપણા પ્રમાણમાં મહદ્ દોષ તે શાસન કર્તા અને રક્ષક થાય છે અને આપણે તેના દાસ થઈએ છીએ જેની રીતે માદીના હાથી અને ઉંદર ફરી માદીરૂપ ન થાય ત્યાં સુધી તેમના મહત્ત્વના બેદ રહે છે તેમજ આપણે દેહધારી મનુષ્ય છીએ ત્યાં સુધી સગુણ પરમાત્માનો આપણા સ્વામી તરીકે અને આપણો મનુષ્યોનો તેના દાસ તરીકેનો સબધ કાયમ રહેશે. આ મર્મ વિવેચન ઉપરથી તમારા હૃદયમાં આવી શક્ય હશે કે જ્યાં સુધી આ વિશ્વનું અસ્તિત્વ છે ત્યાં સુધી સગુણ પરમાત્માનું અસ્તિત્વ પણ રહેશેજ. વેદાન્ત મનના પ્રચારથી તેની પૂર્વેના ધર્મોને કોઈ પણ પ્રકારે હાની થવાનો સંભવ નથી એનો તો જગત અને પરમાત્માનો મંજલ મૂળમાં વધારે શુદ્ધ થઈ વધારે દૃઢ થશે. આપણી પોતાની જુદીને સત્વર કરવા પશુ વેદાન્તમનનો ઉત્તમ રીતે અભ્યાસ કરવો અવશ્યનો છે. આપણે જોઈ ગયા છીએ કે અનેક

વસ્તુઓના કાર્ય કારણ બાબ તપાસી એક કાર્ય અને તેના કારણની ધટના કરવી એ વિવેકયુક્તિનો સ્વભાવજ છે; અને તેથી આ યુક્તિને મંતુષ્ટ કરવા માટે પણ નિર્ગુણ બ્રહ્મના સિદ્ધાન્તનું અવસોકન ખૂબ બારિકીથી કરવાની જરૂર છે. આ પ્રમાણે આપણે નિર્ગુણ બ્રહ્મને મમજવાથી મગુણ બ્રહ્મની ઉપાસનાનો ત્યાગ કરી દઈશું એમ નથી. નિરાકાર પરમાત્માને મમજવાથી સગુણ પરમાત્માની ઉપાસનામાં આપણે કવટા વધારે શુદ્ધ અને વધારે દૃઢ થઈશું. આપણી સાંપ્રત ઉપાસના પદ્ધતિ કેટલી દોષવાળી છે તેના વિચાર કરતાં આશ્ચર્ય થાય છે. આપણે કેટલીવાર દયાળુ અને પવિત્ર પરમાત્માની ઉપાસના કેવળ આપણી સુદ્ર વાસનાઓની તૃપ્તિને માટેજ કરીએ છીએ—આપણે સામિક આડંબર કરીએ છીએ, પ્રાર્થના, ઉપાસના ઇત્યાદિ સુંદર શબ્દો આપણે એ યાચનાને માટેજ વાપરીએ છીએ; પણ તેના ઉડાણમાં ધૂમી રહેલી વાસનાઓને પ્રકટ કર્યા મિત્રાપ આપણે બીજું કશું પણ કરતા નથી. પ્રાર્થના કે ઉપાસનાનાં સુંદર નામો આપવાથી કાંઈ આપણી વામનાજન્ય યાચનામાં રૂપાન્તર થતું નથી. વેદાન્તના પરમાત્માને જાણવાથી આપણે પ્રાર્થનાને નામે યાચના કરવાના મૂર્ખ કાર્યથી વિમુક્તજ રહીશું. વેદાન્તમત પ્રમાણે બ્રહ્મની ભાવનામાં ઉપાસક અને ઉપાસ્યનો ભેદજ રહેતો નથી. અન્ય ધર્મેના વિચાર કરતાં તે પૈકી કેટલાકેજ પરમાત્માની વિભૂતિની પૂજા કરવાનો બોધ કર્યો છે તે પણ અવાસ્તવિક નથી. વગી કેટલાક પયોમાં સંત પુરોહીની પૂજા કરવાનું જણાવ્યું છે, તે પણ ચોખ્ખજ છે, પણ પરમાત્માની પ્રાર્થના કરવી એ એક પ્રકારે મૂર્ખાઈજ છે. સર્વ સામર્થ્યવાન પાસે જઈને કહેવું કે જો પ્રભુ “વરમાદ સારો થાય તેમ કરજે,” “શુદ્ધ પવન આપ”, કેવા “બહાર જગીયામાં સારાં ફળ રજાદિ થાય તેમ કર,” આ કેટલી સુદ્ર ભાવના છે? આના કરતાં

તો સંતજનોની ઉપાસના કરવી એજ બહેતર છે, કારણ કે સંતો આપણ જેવાજ દેહધારી હોવાથી તેમની મદદ માગવી એ વધારે લજ્જાસ્પદ નથી, પરંતુ વિશ્વના શાસનકર્તા મહાન અને ન્યાયી પ્રભુની પાસે જઈને કહેવું કે, “ઓ પ્રભુ ! મારૂં મનું દુઃખનું બંધ કરો.” એ પ્રલાપ કેવળ હાસ્યાસ્પદ છે. અનેક સત્ પુરોનાં જીવન પણ તમારા જેવાંજ હતાં, તમારા જેવાજ વાતાવરણમાં તેઓ ઉછરેલા હતા, જેથી તેમની મદદ માગવામાં હરકત નથી, પરંતુ સર્વેશ્વરની પાસે જઈને પછી આવી ક્ષુદ્ર સહાય માગવી—જે આપણે પોતાનો છે અને આપણને એવી એવી વસ્તુઓ આપી શકે તેમ છે કે જે ઘણીજ ઉત્તમ હોય છે—તેવાની પાસે જઈને પાઈ કે પૈસાની યાચના કરવી એ આપણી શોભા નથી. શાન્તિદાયક ભાગીરથીને કિનારે એસી કૂવો ખોદવાની એક કરવા સરખુંજ આ કાર્ય છે. રત્નની ખાણના માલેક અથવા તેના પુત્ર ઘણે, “અરે મને કોઈ કામનો કંડકો આપો !” એમ પ્રલાપ કરવો તેને કોણ કહાપણ કહેશે ?

લૌકિક વસ્તુની આશા રાખી પરમાત્માની પ્રાર્થના કરવી એના જેવી મૂર્ખાઈ ખીજ કોઈજ નથી. સર્વેશ્વર પાસે જઈને આપણે જ્ઞાન જેવી મહત્ત્વ વસ્તુની યાચના કરવી જોઈએ, નિષ્કામ પ્રેમની યાચના કરવી જોઈએ. જ્યારે તે પોતેજ આપણા ઉપર પ્રસન્ન થાય ત્યારે પછી ખીજ શી વસ્તુની અપેક્ષા રહે ? તેની પાસે તો દૃઢ શ્રદ્ધાની યાચના કરવી જોઈએ. અમુક વસ્તુ સિવાય મને નહિ ચાલે અથવા અમુક વસ્તુથી મને લાભ થશે અથવા તમુક વસ્તુ મળવાથી મને સુખ મળશે એ સર્વ મનુષ્ય હૃદયની નિર્જનતા અને વિષયલાલસાજ દર્શાવે છે. આવી નિર્જનતા અને વિષયલાલસા જ્યાં મુઢી રહેશે ત્યાં મુઢી ક્ષુદ્ર વસ્તુઓ માટે ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરવાની તેની ઇચ્છા પણ રહેશેજ, પરંતુ યથાર્થ વિવેકથી જેની શુદ્ધ શ્રદ્ધા ઉદય પામી છે. તેને આવાં

હુદ્દ લૌકિક મુખોની ઈચ્છા થતી નથી; અને જેને વાસનાજ નથી રહી તેને આવા પ્રકારની પ્રાર્થના કરવાનું શું પ્રયોજન ? જે જ્ઞાનીનો મિથ્યા સ્પર્ધાવા નાશ પામીને બુદ્ધિમાં જ્ઞાનનો ઉદય થયો હોય તેજ જ્ઞાનની દ્રઢતાને માટે, નિરાકાર ઉપાસનાને માટે યોગ્ય છે. નિરાકારની ઉપાસના સ્વામી અને સેવકના સંબંધ જેવી નથી. “હું પાપી છું” “દુર્બળ છું” અને “તું મમર્થ છે-પુણ્યાત્મા છે” એવી વિધિ નિરાકારની ઉપાસનામાં આજ નથી. નિગકારની ઉપાસનાનો માર્ગ આ વિધિથી કેવળ ભિન્ન છે. “હું તો રહ્યોજ નથી માત્ર તુંજ છે” તો હવે પાપી કાણ અને પુણ્યવાન કાણ ? શરસી બાપામાં એક કવિતા છે જેનું ઇંગ્રેજી ભાષાનાર તમારા પૈકી કેટલાકે વાંચ્યું હશે. એક વાર કોઈ પુરુષ પોતાની પ્રિયાને મળવા માટે તેને ઘેર ગયો. દાર બધ હતાં, તેણે બહારથી ખખડાવ્યાં. અંદરથી તેને પ્રશ્ન થયો: “કાણ છે ?” તેણે ઉત્તર આપ્યો: “હું અમુક ત્હારો પ્રેમી છું.” તે આશા રાખતો હતો કે તેને ઉત્તર મળશે અને દાર ઉઘડશે પણ તેમ થયું નહિ. કેટલાક દિવસ રહી આ આશક ફરી ત્યાં ગયો. તારે પણ માથુકનો દરવાજો બધ હતો. તેણે પહેલાંની પેઠે અવાજ કર્યો. અંદરથી તેજ પ્રશ્ન પુછવામાં આવ્યો, તેણે પુનઃ પણ પૂર્વવતજ ઉત્તર આપ્યો અને દરવાજો બંધજ રહ્યો. વળી ત્રીજી વાર તે ગયો અને અવાજ કર્યો. અંદરથી પ્રશ્ન થયો તું કાણ છે ? અને તેણે ઉત્તર આપ્યો: “મ્હારી પ્રિયા ! હું અને તું એકજ છીએ.” અને આ ઉત્તરથી તરતજ દાર ઉઘડી ગયું નિરાકારની પૂજા કેવળ સત્ય પ્રેમથીજ કરવાની આવશ્યકતા છે, અને સત્ય એટલે શું ? હું અને તું એકજ છીએ. હું તેજ છું-અહં બ્રહ્માસ્મિ એજ સત્ય છે. હું તેનાથી ભિન્ન છું, હું તે નથી એમ કહેવું એ અસત્ય છે-અપંકર અમત્ય છે. આ વિશ્વ સમસ્ત ત્હારી ભૂતિજ છે. તુંજ છે તેજ પ્રમાણે

હું અને તું પણ મિત્ર નથી. આવું ચિંતન સતત કરવું એજ નિરાકાર પરમાત્માની ઉપાસના છે. મ્હારી ધનિષ્ઠોદ્ધાર દરમિયાન યત્ન સમસ્ત વિશ્વ દે જ છું. મ્હારી આમણસનું વાતવરણ દે જ છું. સૂર્ય અને ચંદ્રનો પ્રકાશ, ઉષ્ણતા અને શાન્તિ દે જ છું. જેને અન્ય લોકો બમણાયા અનેક રીતે જુએ છે પણ જે વાસ્તવિક રીતે એક અને એકજ છે તે જ્ઞાન પણ દે જ છું અને અનંતકાળથી પ્રાપ્તિઓના અંત કરણમાં ધ્વનિ કરનાર જે આત્મા તે પણ દે જ છું. મને મૃત્યુ નથી તેમજ નિદ્રા પણ નથી. હું નિરંતર જાગૃત છું. હું અમર છું. મ્હારું સામર્થ્ય કોઈવાર પણ ન્યૂન થતું નથી આ પ્રકારનું ચિંતન નિરંતર કરવું- ક્ષણભર નહિ-એ સિવાય કોઈ પણ આવના કે વાસના હૃદયમાં રહી ન શકે તેજ પરબ્રહ્મની ઉપાસના છે આવું ચિંતન નિરંતર કરતા તમારા જીવનનો માર્ગજ બદલાઈ જશે આપણને કોઈ પણ વસ્તુની જરૂર હોય તો તે આજ પ્રકારની દૃઢ શ્રદ્ધા છે.

આપણે શ્રદ્ધાની અનિવાર્ય જરૂર છે. શ્રદ્ધાહીન અંતઃકરણનું દુર્બળ છે. મનુષ્ય અંતઃકરણમાં દેખાતી દુર્બળતા શ્રદ્ધાને અભાવેજ જન્મે છે. સખ જગ રૂઠો રૂઠન દે, મરો ગમ રૂઠો ના ચાલિયો, અને જગત સમસ્ત વેરી હોય પણ જે એક શમમાં શ્રદ્ધા હોય તો કંઈકાનું જરા પણ પ્રયોજન નથી. આ-માં વાળો શ્રદ્ધાહીન હૃદયમાથી નીકળી શકતાં નથી જ્ઞાની ઉપાસનાથી આપણા અંતઃકરણની દુર્બળતા સમૂળગી નાશ પામશે. આ ઉપાસના દૃઢ અને સ્વાભાવિક યર્ષ જતાં તમારા ઉપર આકાશ તૂટી પડે તોપણ તમારા અખૂટ આનંદમાં હલુપ આવડાનો સંભન નથી સર્વ અને વ્યાધ જેનાથી મનુષ્યોને બચ થાય છે તે પણ તમારી પાસે બહાવથી આવશે. તમે તેને નિર્ભયતાથી જોઈ શકશો. તે તમને પોતારૂપજ આસરશે. આવી રીતે જેણે એકરૂપતાની સમાધીનો લાભ પ્રાપ્ત કર્યો છે તેજ

અરો વીર છે. તેનું અંતઃકરણ વાસ્તવિક રીતે નિર્ભય છે. તેના સિવાય નિર્ભયતાની વાતો કરનારા બીજાઓ ખરી રીતે નિર્ભય નથી. ઇસુખ્રિસ્તને વિશ્વાસઘાતથી જોણે ઠાર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો તેનેજ તેમણે આશીર્વાદ આપ્યો હતો. આમ કરવું એ એક ખરા નિર્ભય અંતઃકરણથીજ બની શકે છે. “હું અને મ્હારો પિતા એકજ છીએ” એ બાવના જ્યાં દૃઢ થયેલી હતી ત્યાં બધને અવકાશજ ક્યાંથી હોય ? એજ ખરી ઉપાસના છે. સર્વ વિશ્વને એકરૂપે જોવું એજ આપણા કર્તવ્યની અતિમ ભૂમિકા છે. આ સમજવાને માટે બહારના પ્રમાણની જરા પણ જરૂર નથી. આપણું શરીર, આપણું મન અને આપણા વિચારથી પણ પ્રભુ આપણા સમીપજ છે. તે છે તેથીજ વિચારને ગતિ મળે છે અને મનમાં સદૃષ્ય વિકલ્પની પ્રાપ્તિ થાય છે. દોષ પણ વસ્તુનું તેના મથાર્ય સ્વરૂપમાં જ્ઞાન થવું એ જ્ઞાનજ્ઞાનવિના બની શકે તેમ નથી. આપણા અંતઃકરણની ગુણમાં ગુણ ગુણમાં તે પ્રિયતમનો વાસ છે. શરીર આવે છે, જાય છે, સુખ દુઃખ હાયાની પેઠે આવે છે, ઉડી જાય છે; અને યુગોના યુગો પસાર થઈ જાય છે પણ તે આપણા અંતરના પ્રિયતમ તો સદા અમર અને એકરમજ નિરાંતજાન છે. “અહં બ્રહ્માસ્મિ” એ સત્ય કાળ અને દેશથી અખાધિત છે. તે સત્ય હોવાને લીધેજ ઈતર જગત માત્રનો આભામ જણાય છે. તેનો આધાર હોવાથીજ આપણે જોઈ શકીએ છીએ, ઇચ્છી કરી શકીએ છીએ-વિચારી શકીએ છીએ. આ તત્ત્વ માત્ર તમારા કે મ્હારાજ અંતઃકરણમાં છે તેમ નથી તે તો એક ન્હાનામાં ન્હાના જગત પર્યન્ત અને વનસ્પતિ તથા ખનીજ સૃષ્ટિ પર્યન્ત ઓતપ્રોત ભરપૂર છે. જેમ સત્પુરુષોના અંતઃકરણમાં તેનો વાસ છે તેમ ચોર અને લૂંટારુઓના અંતઃકરણમાં પણ તે નિવાસ કરે છે. જે દિવસે આપણે આ અનુભવ કરીશું તે દિવસે

સંશયનો પાંદો તૂટી જશે અને પછી કાંઈ પણ સંશયને અવકાશ નથી. ને વિશ્વાસ આજે આપણને વિચિત્ર-ન સમજી શકાય તેવું દેખાય છે તેમ વિશ્વ સર્વ સ્વલચિદ્ બ્રહ્મ તેના રૂપજ જણાશે-તેમાં વિદાર કરતું જણાશે આ તત્ત્વ એકવાગ સમજ્યા કે ધીર કંઈ સમજવાની જરૂર નથી આજે બૌતિકશાસ્ત્રોએ ને જ્ઞાનનો સંગ્રહ કર્યો છે તે ખરૂં જ્ઞાન નથી પણ ખરૂં જ્ઞાન તો તેથી પર છે-તેની ખીજ ખાણુમાં છે. બૌતિકશાસ્ત્રનું જ્ઞાન તો આ જ્ઞાનમદિરના એક પગથીયા રૂપજ છે આ મદિરમાં પ્રવેશ કરતાં જ જણાય છે કે સર્વ સ્વલચિદ્ બ્રહ્મ-અને આ અનુભવનું માણસના જીવનનો એક ખરો અનુભવ છે.

૪-વેદાન્ત અને સુધારો.

૭

મને ફક્ત ઉપવિષય તત્ત્વ જોઈ અભિપ્રાય બાંધવાની ટેવ પડી ગઈ હોય છે એવા સોફોજન હિન્દુસ્તાનના મનુષ્યસમાજને એક જીતાપક્ષો અને દુઃખથી પીડાતો માનવમમાજ માને છે. હિન્દી ગદ્ય એટલે માત્ર નરંગી-સ્વપ્ન જોનારા અને વિચાર સહિત તત્ત્વ જ્ઞાનમાં ગ્રમણ કરનારા સોફોનો એક સમુદાય. એલિફ દ્રષ્ટિથી જોતાં હિન્દી પ્રજા એક જીતાપક્ષી અને કદાચ પીડિત પ્રજા છે, પણ ધર્મજ્ઞાનની દ્રષ્ટિથી જોવામાં આવે તો હિન્દી પ્રજા એક જગત નિર્જની પ્રજા છે, એ વાત એવો અભિપ્રાય બાંધનારા સોફોના સદ્દર્શમાં આવતી નથી. હવે એક બીજી દ્રષ્ટિથી વિચાર કરવામાં આવે તો પાશ્ચાત્યો તેમજ પૌર્વાત્યોનો સહવાસ વધી એકબેકને લાભપ્રદ થાય તેમ છે. પાશ્ચાત્યોમાં રજોગુણ વિશેષ પ્રમાણમાં હોવાથી તેઓ વિશેષ ઉદ્યમશીલ અને ચપલ છે આ ગુણમાં પૌર્વાત્યોની વિચારશીલતા અને આત્મા તરફ અંતરમાં જોવાની વૃત્તિનો સહવાસ થાય તો તે પાશ્ચાત્યોને હિતકારી થાય તેમ છે. તેમ પ્રમાણે પાશ્ચાત્યોની રજોગુણ મુલક પ્રવૃત્તિ પૌર્વાત્યોને લાભ કરે તેમ છે. આ નિયારને કાલુજર બાળુએ મૂકી આપણે બીજા એક મહત્વના પ્રશ્નની ચર્ચા કરીએ. હિન્દુ અને જશુ (ખ્રિસ્તીય) એ ઉભય પ્રજાઓ એકવાર મહાન હતી. એ ઉભય પ્રજાઓએ આખા જગતને ધર્મનું દાન કર્યું છે. આજે એમની સદ્ગતિ

પ્રજાઓનાં નામ નિશાન પણ ભાગ્યેજ જાણાય છે. ત્યારે એ પ્રજાઓ જીવી શકી છે તેનું કારણ શું હોઈ શકે ? હિન્દુસ્તાનની વયોવૃદ્ધ પ્રજાની તૂલનામાં બીજી અનેક પ્રજાઓ ઉપસ્થિત થઈ છે. એકવાર મહાન ઠહેવાઈ છે પણ તે ઉડી ગઈ છે, તેમનાં નામ નિશાન પણ નષ્ટપ્રાય થયાં છે ત્યારે હિન્દી પ્રજા મરતાં મરતાં અનેક મંકટો સહન કરતાં પણ જીવી છે. ઇસ્લામેસ પ્રજા પણ કાષ્ઠરૂપના સમૂહમાં એકલા પેલેસ્ટાઇનમાં હતી તેના કરતાં આજે વિશેષ છે. એનું કારણ અવશ્ય વિચારવા સરખું છે. આ ઉભય મહાન પ્રજાઓનું જીવન ટકી રહેવાનું કારણ તેમના જીવનમાં શું ચાલણું ધર્મત્વ છે.

હિન્દુઓના તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રસાર જગત સમસ્તમાં થયો છે. દેશ કાળ પ્રમાણે તેના સ્વરૂપમાં રૂપાન્તર થવાના પ્રસંગો આવ્યા હશે. તથાપિ જગત સમસ્તમાં, સર્વ દેશોમાં, લોકોના અંતરમાં તે શું ચાઈ અર્થુ છે, એ વાત નિશ્ચિત છે પૂર્વકાળમાં હિન્દુસ્તાનનો વ્યાપાર આફ્રિકા પર્યન્ત પ્રસાર પામ્યો હતો એ વાત સિદ્ધ થઈ ચૂકી છે. જે સમયે મૂરોપખંડનું નામ પણ કોઈના જાણવામાં નહોતું તે સમયે હિન્દુ લોકોએ પોતાનો સંબંધ આખા જગત સાથે જોડી દીધો હતો. એ ઉપરથી એ પણ જાણાય છે કે હિન્દુઓ પોતાનો દેશ તથા અન્ય જગત નહોતા એવો જે દ્રેષ્ટાકોનો અભિપ્રાય છે તે વાસ્તવિક નથી. એક વાત ખૂબ લક્ષમાં રાખવા જેવી છે કે હિન્દુસ્તાનમાં વિજય મેળવી જે જે પ્રજાઓ દાખલ થઈ છે, તેમને રાજ્ય સાથે ધર્મનો પણ અવશ્ય લાભ થયો છે. તેમને જેમ ઐદિક સપતિને લાભ થયો છે તેમ ધર્મજ્ઞાનમાં પણ અનુપમ તત્ત્વસ્ત્રોતની પ્રાપ્તિ થઈ છે.

પાશ્ચાત્ય લોકોની શુદ્ધિ વિચયકળા જલ્દી ઐદિક સુખ તરફ દોરે છે. મોજબાજનાં સાધનો વધારે કેમ પ્રાપ્ત થાય અને વધારે પ્રમાણમાં તેનો ઉપયોગ કેમ થાય એજ વિચારે આજના પાશ્ચાત્ય-

સમાજને ઘેરી લીધો છે. એક હિન્દુની મનોબૃમિકા એથી ભિન્ન પ્રકારની છે. આપણી ધર્મીઓ, આપણી વાસનાઓ, આપણી જરૂરીયાતો ઓછી કેમ થાય એજ તેના વિચારનો ખાસ વિષય છે.

વેદકાળથીજ હિન્દુઓ ઈશ્વરની શોધમાં ગુંથાયલા રહ્યા છે એ વાત આપણે તરત સમજી ગઈએ છીએ. વેદિક અને અન્ય ધર્મ ગ્રંથો હિન્દુઓની અનૂભ શોધનો પૂરાવો છે. આ શોધ કરતાં તેઓ અનેક વિષયો ઉપર, અનેક ભાવનાઓપર આરૂઢ થતા ગયા એ પણ દેખાઈ આવે છે. પૂર્વજ પૂજા એ આ ઈશ્વરભાવનાનું પ્રથમ પમથીયું છે, તે પછી અગ્નિ, ઇન્દ્ર અને વરુણની પૂજા ઉત્પન્ન થાય છે. હિન્દુઓએ વરુણને સર્વ દેવોથી શ્રેષ્ઠ માનેલા છે. પ્રથમ અનેક દેવતાઓની કલ્પના જન્મ પામીને તે વિસ્તાર પામતી ચાલી. અંતે એકજ પરમાત્મા જેને પણ દેવો પૈકી મુખ્ય કહી શકાય—તેમાં પરિણામ પામતી આપણે જગતના સર્વ ધર્મોમાં જોઈએ છીએ. મનુષ્યો મહાજળામાં રહેવા લાગ્યાં ત્યારે પ્રથમ તેઓ ન્હાના ન્હાના ટોળામાં રહેતાં હતાં. આ પ્રત્યેક ટોળું ભિન્ન ભિન્ન પરમેશ્વરને માનતું. દરેક પોતાના ઈશ્વરને સર્વશક્તિમાન, જગતના ઉત્પન્ન કર્તા—સાસનકર્તા માનતા. મંમર્ગ વૃદ્ધિ પામતાં આ કલ્પના વિસ્તાર પામી; અનેકમાંથી એક ઈશ્વરની ભાવના દૃઢ થઈ. પરંતુ આવી એકેશ્વરની ભાવનાથી હિન્દુ વિચારકને નૃમિ થઈ નથી. તેમને માટે આ ભાવના સાધારણ હતી; તેમને હજી વધારે દૈવિભાવનાની જરૂર હતી. કોઈ સાધારણ બુદ્ધિને આ ભાવનાથી સંતોષ થાત પણ જેમનું જીવન પ્રભુની જરૂરસામય હતું એવા હિન્દુ ઋષિ મુનિઓને તે સર્વથા સંતુષ્ટ કરી શકી નહિ.

હિન્દુ વિચારકોને જણાયું કે બાહ્ય જગતમાં ભટકવાથી પ્રભુનો શોધ થઈ શક્યાનો નથી—તે તો અંતરથી પણ અંતરમાં વિરાજે છે. આ વિચારથી તેઓ અંતર સ્થિતિમાં શોધ કરવા લાગ્યા. અંતર

સહિમાં પ્રવેશ કરતાંજ તેમને પ્રશ્ન થયો કે આ અંતરસહિનું સ્વરૂપ કેવું હશે? અંતરસહિનું અસ્તિત્વ કેમ જાણી શકાય? જેમ બાહ્ય સહિનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થાય છે તેમ અંતર સહિનો થઈ શકે ખરો? આ પ્રશ્ન પરંપરાનો વિચાર કરતા તેમને જણાયું કે “હું છું” એમ કહેનાર જે જીવાત્મા છે-તેજ મનુષ્યનું સ્વરૂપ (હુંપણું) છે. બાહ્ય જગતની પેઠેજ આત્મા પણ અનુભવથી જોઈ શકાય તેવો છે, અને આત્માને જાણવાથીજ મનુષ્ય જગતને જાણી શકે છે. આત્માનો પ્રકાશ યથાર્થ જગત પ્રકાશીત થાય છે આ શોધ હિન્દુ વિચારકોએ પાછળા કાળમાં કર્યો એમ નથી, છેક રૂઝે-દમાં પણ એ શોધ થયેલો જણાય છે. આ જગતના પ્રારભ પહેલા શું હતું? આ પ્રશ્નની ચર્ચા થતા છેવટે આત્માનો શોધ થયો છે આત્મા આ જગતના પ્રારભ પહેલા હતો, મધ્યમાં છે અને પછી પણ રહેશે. આ સ્વયં જુ આત્મામાંથીજ આ જગતનો ઉદ્ભવ થયો છે. તેમાંજ તેની સ્થિતિ છે અને રહેશે. તેમાંથી તે ઉદ્ભવ પામે છે અને જ્યાં સુધી આ વિશ્વ છે ત્યાં સુધી તેનું ઉદ્ભવ સ્થાન એજ રહેશે આત્મા શું છે-અંતર સહિ શું છે ઇત્યાદિ પ્રશ્નોનો વિચાર કરતા વેદાન્ત તત્ત્વવાદિઓએ નીતિતત્ત્વનું મૂળ શું છે એ પ્રશ્નનો ઉત્તર પણ આપી દીધો છે. “હિંસા ન કરો” અન્યને પીડા કરવી એ પાપ છે,” “ચોરી કરવી નહિ”, “જેટલો પોતાના તરફ પ્રેમ હોય તેટલોજ પોતાના પાડોસી પ્રતિ ગણવો” આ નીતિતત્ત્વના સિદ્ધાન્તો સર્વ ધર્મોમાં સ્થળે સ્થળે દર્શિગોચર થાય છે, પણ આમ આમારે શા માટે કરવું જોઈએ? પર પીડા શા માટે ન કરવી? આ પ્રશ્નોનો કદાચ વિચાર થયો હશે, તથાપિ કોઈ પણ ધર્મે તેનો સમાધાનકરક ઉત્તર આપ્યો નથી જડ અને બાહ્ય સહિને જાણી જઈ અંતર સહિમાં વિહાર કરનાર હિન્દુ વિચારકોએજ આ પ્રશ્નોનો ખરો ઉત્તર આપ્યો છે અમુક

કર્મનું અને અમુક ન કરવું, અમુક વિધિ અને અમુક નિષેધ, આવી આવી આજ્ઞાઓથી આર્થ તત્ત્વચેતને કદિ પણ સંતોષ થયો નથી.

આત્મા કેવળરૂપ, અનંત, સર્વવ્યાપી અને સર્વાન્તરાત્મા છે. આવો આત્માવિષયક દિન્દુઓનો અભિપ્રાય છે. જે વસ્તુ અનંત હોય તે એકજ હોઈ શકે, કારણકે જો એકથી વિશેષ હોય તો પરસ્પરની મર્યાદામાં બાધકર્તા થાય; અને મર્યાદાનો પ્રથમ ઉપચિત્ત થતાં તેનું અનંતપણું રદી શકે નહિ. જો અનંત હોય તો તે એકજ હોવો જોઈએ. આ એકજ આત્માનું પૃથક્ પૃથક્ બાહ્યમાન સ્વરૂપ તેજ મનુષ્યનો આત્મા! મનુષ્ય આત્મા સ્વભાવમાં અનંત આત્માથી ભિન્ન નથી; તેમજ વાસ્તવમાં પણ અભિન્ન છે. જમણાત્મક દૃષ્ટિથી શરીરાદિ ઉપાધિને લઈનેજ ભિન્ન દેખાય છે. હવે સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે પારકાને દુઃખ દેવું તે પોતાનેજ દુઃખ દેવા બગબગ છે. નીતિશાસ્ત્રના મૂળમાં આ એકજ મિદ્ધાન્ત અન્યીત છે.

અનેક ભોકાની એવી માન્યતા છે કે મનુષ્ય પોતાના જીવન-ક્રમમાં અનેક પ્રકારની ભૂયો કરે છે અને એ ભૂલભાંડોને તેને સત્ય સમજાય છે. મનુષ્ય જીવનનો માર્ગ આમ અમત્યમાંથી સત્ય પ્રતિ જાય છે, કારણ કે એક વસ્તુનો સ્વીકાર કરતા તેણે બીજો અસ્વીકાર કરવોજ જોઈએ આવો નિયમ છે. એક ક'પનાનો ઉદય થતા બીજો ત્યાગ થઈ જાય છે. આમ તેઓ દલીલ કરે છે; પણ તેમાં વાસ્તવિકતા નથી. અસત્ય, સત્ય પ્રતિ લઈ જાય એ અસ-ભવિત છે. અમત્ય તે અસત્યજ છે. મત્યજ સત્ય પ્રતિ લઈ જવાને યક્તિવાન છે. જીવાત્મા પોતાના મૂળ રૂપમાંથી એક પ્રવાસીની પેઠે આ સંસાર માર્ગ ઉપરથી પસાર થાય છે. તેને અનેક સ્થળે અટકવાની જરૂર પડે છે. અનેક સ્થળે મુકામ કરવાની જરૂર પડે છે. દરેક સ્થળે યોડો વખત વિશ્રાન્તિ લઈને તે પોતાના પ્રવાસમાં આગળ

વધે છે. આ પૈકી એક મુકામ વાસ્તવિક અને અન્ય અવાસ્તવિક માનનામાન જૂથ રહેલી છે. પ્રાચીને માટે આ મર્મ સ્થાનો ઉપયોગી છે અને તેથી તે સર્વ વાસ્તવિક-સત્ય છે. મનુષ્ય અમલ્યમાંથી સત્ય પ્રતિ નહિ પણ સત્યમાંથી સત્ય પ્રતિ આગળ વધે છે. એક પ્રકારના સત્યમાંથી બીજા પ્રકારના સત્ય તરફ જાય છે એજ ખરી સમજણ છે. દાખલા તરીકે આપણે માનીએ કે કોઈ મનુષ્ય સૂર્ય તરફ પ્રયાણ કરે છે, અને જૂદા જૂદા સ્થાનોમાંથી તે સૂર્ય બિંબને જોઈ લે છે. છેવટ સુધીમાં અનેક ફોટો તેની પાસે એકઠા થાય છે, હવે આ ચિત્રો બધા માથે રાખી જો તેની તુલના કરી હોય તો તે એક એકથી ભિન્ન બિંબ જણાશે-એક એકથી મારા નરસા પણ જણાશે, તથાપિ આપણે એમ તો નહિ કહી શકીએ કે તેમાંથી અમુકજ ચિત્ર સૂર્યના છે અને અમુક નથી. ભિન્ન છતાં તે એકજ વસ્તુના હોઈ સત્ય અને સમાન છે. તેમાં દેખાતી અસમાનતા ભિન્ન દેશ અને કાળને લઈને છે એજ પ્રમાણે સત્ય એકજ છે, તે ભિન્ન ભિન્ન દેશ અને સંજોગોને લઈ ભિન્ન ભિન્ન નામ અને રૂપમાં દૃશ્ય થાય છે હિન્દુ ધર્મ આ સત્યની સાક્ષી ઓળખાણ કરી લીધી છે અને તેથીજ તે માને છે-કહે છે કે સર્વ ધર્મોમાં સત્ય રહેલું છે એક સાધારણ-જ ગદી લોકના ધર્મ મિદાન્તથી લઈને તે વેદાન્તના અદ્વૈત સિદ્ધાન્ત પર્યન્ત સર્વ ધર્મો એક હિન્દુને મન ખરા જણાય છે આ સિદ્ધાન્તને લઈનેજ ધર્મના કારણથી ભિન્ન ધર્મો સાથે વૈર અને ધર્મોની ભાવના હિન્દુઓમાં કોઈ પણ વખત ઉત્પન્ન થઈ નથી આ પૃથ્વીની સપાટી પર જો કોઈ પણ પ્રજા એની હોય કે જે અન્ય ધર્મો તરફ પણ માન અને પૂજ્યભાવ રાખી શકે, તો તે માત્ર હિન્દુ પ્રજાજ છે. એક સુસંવમાન પીર કે જેની કબરને આજે સુસંવમાનો જૂલી ગયા હોય-ત્યાગ કરી દીધો હોય તેને પણ હિન્દુઓ પૂજતા જણાશે આવા પ્રકારનાં અનેક ઉદાહરણો અઘાપિ પર્યંત પણ મળી શકે છે

જે એકની શોધમાં—જે એકને શોધવાં આખું જગત ફાંસી
મારે છે, તેને શોધવાની અમારા વિચારકોએ જાણે પ્રતિજ્ઞાજ લીધી
હોય, તેમ જ્યાં મુધી તેઓ આત્મા કે જે આધારનો પણ આધાર
છે તેની શોધ કરી ચક્રા નહિ ત્યાં મુધી તેઓ જઈયા નહોતા.
ઐતિકશાસ્ત્રો આ એકને અણુ કે પરમાણુ મુધીજ લઈ જાય
છે, તેઓ માને છે કે અણુ અને પરમાણુ પરત્વે જગતમાં એક છે
અને ત્યાંજ તે સંતોષ પામે છે. તેવીજ રીતે “અનેકધા ભાસમાન
યતા છવાત્માઓ એકજ પરમાત્મામાંથી ઉત્પન્ન થયા છે.” આવો
એક અનુભવ કરી ધર્મની સંશોધન વૃત્તિ પણ શાન્ત પામે છે. આ
પ્રમાણે એકને સિદ્ધાન્ત ફક્ત યતાં આપણે સ્પષ્ટ સમજી શકીએ
છીએ કે વિવિધ પ્રકારે અને વિવિધરૂપે ભામતા આ સર્વ છવો
એકજ પરમાત્માના અંશરૂપ છે. આપણે એ પણ સમજી શકીએ
છીએ કે જે એક શોધવાને ઐતિકશાસ્ત્ર માત્ર અણુ પરમાણુના
જડ સમુદમાં ફાંફાં મારે છે, તે એક ખરી રીતે અધ્યાત્મવિદ્યાજ
શોધી શકી છે; કારણ કે અધ્યાત્મવિદ્યાની મદદ સિવાય ઐતિક-
શાસ્ત્ર ઉભું રહી શકવાને અમર્થ છે. ઐતિકશાસ્ત્ર માન્ય કરે છે
કે અણુ પરમાણુ જડ છે છતાં બે પરમાણુના સંયોગથી ચૈતન્યની
ઉત્પત્તિ થાય છે. અહીં પ્રશ્ન એ થાય છે કે બે ઉભય પરમાણુઓ
'જડ'જ હોય તો ચૈતન્ય શક્તિ ક્યાંથી આવી? કદાચ સંયોગ એ
ચૈતન્યનું કારણ હોય પણ જડ પરમાણુના જડ સંયોગથી ચૈતન્ય
ઉત્પન્ન થાય એ અસંભવિત છે. જેથી અવશ્ય ચૈતન્ય જેવી કોઈ
ત્રીજી વસ્તુ માનનીજ પડશે. ફરી પ્રશ્ન એ થાય છે કે આ બે પર-
માણુઓ ત્રીજી ચૈતન્ય શક્તિ સાથે યોગ કેવી રીતે પામે છે? ક્યા
નિયમથી જડ વસ્તુ ચૈતન્યને આકર્ષી શકે છે. આ રીતે જડ પર-
માણુઓનો ચૈતન્ય સાથેનો યોગ વદતો વ્યાધાત જેવો છે. આનીજ
અધરીત ઘટના બહુધા ઐતિકશાસ્ત્રની દરેક શાખામાં જણાય છે.

બુદ્ધિની કહે છે કે બિન્દુ તે છે કે જેને લંબાઈ પડેલાઈ નથી-
અર્થાત્ જેની સ્થિતિજ નથી, અને લીટી તે છે કે જેની લંબાઈ
પણ પડેલાઈ નથી. આ શું બતાવે છે ? જે વસ્તુને લંબાઈ હોય
અને પડેલાઈ ન હોય કિંથા જે વસ્તુ દશ્ય દોષ છતાં તેની સ્થિતિ
ન હોય-તેનું સ્થાન ન હોય એ વાત શું અત્ય તરીકે સ્વીકારી શકાય
તેમ છે ? આ તર્ક ઇન્દ્રિય-તત્ત્વ તો નથી. ઇન્દ્રિયો પોતાના દૈનિક
વ્યાપારમાં જે નિયમોથી પરિમિત દોષ છે તેની માથે આ બાવના
એકાદ્ય કરી શકે અને અસમર્થ છે. માત્ર સમ-ત્વાને ખાતર-એક નિયમ
દરાવવાને ખાતરજ આ બાવના મનોકલ્પિત ચોળવણી છે, એમ
સમજાઈ આવશે. આ પ્રમાણે જડ ભૌતિકશાસ્ત્રને પણ મનના આશય
લેવાની જરૂર પડે છે. આ ન્યાયથી દરેક વસ્તુનો વિચાર કરનામા
આવે તો જણાઈ આવે કે તે વસ્તુને અમુક સ્વરૂપ આપણે પોતેજ
પોતાની અનુકૂળતાને ખાતર આપેલું છે. આપણે આને એક વસ્તુ
એક સ્વરૂપમાં જોઈએ છીએ, પણ કાલેજ જે કોઈ બીજી ઇન્દ્રિય
પ્રાપ્ત થાય તો તેજ વસ્તુ કોઈ જુદાજ સ્વરૂપમાં જણાય એ અસ્વ-
ભાવિક નથી દ્રષ્ટાત તરીકે હમણાં મ્હારી સમક્ષ આ ખુરસી પડેલી
છે અને હું તેને તેના વિશિષ્ટ સ્વરૂપમાં જોઉં છું પણ હમણાંજ
કોઈ કારણવશાત્ મ્હારી ઇન્દ્રિયોમાં કંઈક ન્યૂનાધિકતા થાય તો
એજ ખુરસી મને જુદા રૂપમાં જણાવાનો પૂર્ણ સંભવ છે. આ પ્રમાણે
દશ્ય પદાર્થોનું સ્વરૂપ એ રીતે છે એક તેનું અસ્તિત્વ અને એક
આપણી કંપના. આ પ્રમાણે કેવળ જડ પદાર્થોના વિચારમાં પણ
હેવટ અધ્યાત્મિકતાની મદદ લેવાની જરૂર પડે છે એ આપણે સમજી
શકીએ છીએ, અને આપણે ખાત્રીપૂર્વક જોઈ શકીએ છીએ કે પદાર્થ
વિધાનું અંતિમ લક્ષ અને અધ્યાત્મ વિધાનું લક્ષ મૂળમાં એકજ છે.

પ-વેદાન્તમતની પ્રતિભા અને સુપરિણામ.

(અમેરિકા-જોસ્ટનની 'ટેવેન્ડીએચ સેન્યરી ક્લબ સન્મુખ આપેલું ભાષણ).

જના વિષયનો પ્રારંભ કર્યા પહેલાં મ્હારે આપ સર્વેના ઉપકાર માનવાની તક જવા દેની લેખએ નહિ. હું તમારી વચ્ચે ત્રણ વર્ષ રહ્યો છું. મેં લગભગ આખા અમેરિકામાં પ્રવાસ કર્યો છે, અને હવે ત્યારે મને મ્હારા સ્વદેશમાં

પાછા જવાનો સમય પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તમારા સર્વના માટે મ્હારા અંતઃકરણમાં જે ભાવ અને આદર ભરેલાં છે તે વ્યક્ત કર, એ આ પ્રસંગે મને યોગ્ય જણાય છે. ત્યારે પ્રથમ મ્હે આ દેશમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે યોગા દિવસ પછી મને તમારા દેશ સંબંધમાં એક પુસ્તક લખવાની ઇચ્છા થઇ હતી, પણ ત્રણ વર્ષ અત્રે રહ્યા પછી મને એમ જણાય છે કે એ સંબંધમાં હું એક પણ પૃષ્ઠ લખવા શક્તિવાન નથી, ત્યારે પુસ્તકની તો વાતજ શી ? જૂદા જૂદા દેશોમાં પ્રવાસ કરવાથી મને અનુભવ થયો છે કે ખાનપાન અને પોષાકાદિના સહજ ભેદ સિવાય, તેમજ રીતભાતમાં રહેલી સાધારણ ભિન્નતાને બાદ કરતાં, સર્વત્ર મનુષ્યની પ્રકૃતિ બહુધા સમાનજ છે. મનુષ્ય તે મનુષ્યજ છે, અને એ તેની વિચિત્ર મનુષ્યતા સર્વત્ર જણાઈ આવે છે. છતાં પ્રજાઓમાં કંઈક વિશિષ્ટ સદ્ગુણો પણ હોય છે, અને એવા સદ્ગુણોને મને તમારા દેશમાં જે અનુભવ થયો છે તે હું યોગજ શબ્દોમાં જણાવીશ. તમારા આ પ્રતાપી દેશમાં અમુક વ્યક્તિની

જાતિ કે બાહ્ય રૂપ રંગાદિ દાક કે આચારવિચાર તરફ જોવામા આવતું નથી, એમ મને અનુભવથી જણાયું છે અમુક મનુષ્ય શુ ખાય છે, શુ પીએ છે, એ પ્રશ્નો તમારી દૃષ્ટિમા અતિ સાધારણ છે ગમે તે મનુષ્ય હોય પણ તે ખરો મનુષ્ય હોવો જોઈએ અને તેમ હોય તો તે તમારો પ્રેમપાત્ર થઈ શકે છે-તમારા પ્રેમી હૃદયોમા સ્થાન લઈ શકે છે આ બાબતમા દુનિયાના બીજા કોઈ પણ દેશ સાથે તમારી સરખામણી થાય તેમ નથી

હું તમારા દેશમા તમને અમારા વેદાન્ત ધર્મની માહિતી આપના આવ્યો હતો વેદાન્ત ધર્મ એ- અત્યન્ત પ્રાચીન ધર્મ છે વેદોને નામે પ્રચલીત જગતના આઘ સાહિત્યમાથી આ વેદાન્ત ધર્મનો ઉદ્ભવ થયો છે વેદાન્ત એ વેદ શ્રુતિના વિસ્તૃત સાહિત્યરૂપ વક્તવું મહા મનોહર પુષ્પ છે હજારો વર્ષથી રક્ષાઈ રહેના અને પ્રગટ થયેના વૈદિક જ્ઞાનનું સુગંધી પુષ્પ વેદાન્ત છે વેદાન્તમતના કેટલાક નિશિદ્ધ શુભો છે તે પૈકી પ્રથમ એક એ છે કે વેદાન્તમત અમુક વ્યક્તિગત મત નથી ત્રીજા અમુક દેવદુતે કે બિવિધવાદીએ આવીને અમુક ધર્મ આપ્યો એમ વેદાન્તના સબધમા કહી શકાય તેમ નથી કેટલાક ધર્મોમા જેમ તેમના મધ્ય મિન્ડરૂપે અમુક મહાત્મા-વમ પ્રવર્તે હોય છે તેમ વેદાન્તમા નથી તથાપિ એના મહાપુરુષોએ પ્રવર્તવિના મતો કે તત્વો વેદાન્ત નિરૂદ્ધ છે એમ પણ સમજનાતું નથી હિન્દુસ્તાનમા પણ પાઠના સમયમા નર્તકોએ ધ્યાપેના ધર્મો ઉત્પન્ન થયા છે બૌદ્ધ ધર્મ અને તે પછી જે જે ધર્મો કે સંપ્રદાયો પેદા સંપ્રદાયો ઉત્પન્ન થયા છે તે સર્વ એમના પ્રવર્તનને આશ્રયે છે તેજ પ્રમાણે ખ્રીસ્તિ અને મહમદી ધર્મ પણ એમ મહાત્માદ્વારા પ્રવૃત્ત થયેના છે ત્યેમ ધર્મમા અદેક પૂજનીય વ્યક્તિ પ્રવર્તેક તરીકે વિદ્યમાન હોય અને તેના તરફનો પૂજ્યબાન-તેના મત પ્રતિ

પૂન્યભાવ એ મધ્યસ્થ કે ધર્મનો આત્મા દોષ છે. વેદાન્ત મધ્યસ્થમાં તેમ નથી. તેમજ વેદાન્તમત કાષ્ઠના પણ વિશેષી કે દોષી નથી. તેને જાગૃતના કાષ્ઠ પણ ધર્મ માથે દોષજન્ય બેઠું નથી; એટલું જ નહિ પણ વેદાન્તધર્મ મરં ધર્મોને યોગ્ય કે વિશેષ પ્રમાણમાં વ્યવસોગી થયો છે.

વેદાન્ત કહે છે કે મનુષ્ય પ્રજાનો અંશ છે. વેદાન્ત માને છે કે આપણી આમણામ જાગૃતમાં તેમજ સ્વપ્નમાં દેખાતી દરેક નાની મોટી વસ્તુ વસ્તુઓ કે ખતીજ મરં તેને લીધેજ દર્શન છે. આ તત્ત્વ મરં ધર્મોએ એક કે બીજા સ્વરૂપમાં સ્વીકાર્યું છે. મનુષ્યમાં દૃશ્ય થતા મરં સદૃશ્યો, મરં આમથ્ય આપણી આમણામ બરેલા વિશ્વ જૈનન્ય માગરના જાન દોષ મનુષ્ય અને મનુષ્યમાં બેઠું નથી. જૈનન્ય સ્વરૂપનો વિચાર કરતાં મનુષ્ય મૂળમાં એક જ છે એમ મમ-જ્ઞાન છે. અપાર મધુકમાં જેવી રીતે અનેક સ્થળે નાનાં મોટાં મોટાં પ્રત્યક્ષ થાય છે તે પ્રમાણે મનુષ્ય પણ જૈનન્ય માગરમાં મોત્તરૂપ છે. આપણે પ્રત્યેક વસ્તુને એ માગરના અથ દોષને પ્રત્યેકની ખટખટ આ વસ્તુનિધિનિ-મધુક માથેનો પોતાનો સ્વાભાવિક યોગ અનુભવમિદ્ધ કરવાને માટેજ છે. આપણે પ્રત્યેક સચ્ચિદાનંદના અઘરૂપ જીએ. બદાગનો દેખાતો નામાદિ બેઠું ન્યૂનાધિક ઉપાધિને લીધેજ દર્શ્ય થાય છે. આ મિદ્ધાન્તને લક્ષમાં લઈ વેદાન્ત કહે છે કે કોઈ મૂર્ખ દોષ ક્રિયા તેના સગીરાદિમાં કંઈ ન્યૂનતા દોષ તેથી તેની કિમત જોણી ન મમજતાં તેનામાં પણ જૈનન્યસ્વરૂપ આત્મા છે એ વાત લક્ષમાં રેવાની જરૂર છે. વેદાન્ત કહે છે કે અમુક વ્યક્તિને ‘તું પાપી છે’ એમ કહી તિરસ્કાર કરવામાં કર્તવ્ય નથી પણ તેનું જૈનન્ય સ્વરૂપ પૂર્ણપણે પ્રકાશે એવા પ્રયત્નમાં મદાયતા કરી એજ ઈચ્છિ છે, અને આવો પ્રયત્ન કરવો એજ ધર્મોપદેશકોનું એક આવશ્યકીય કર્તવ્ય છે.

વેદાન્ત શીખવે છે કે સમાજમાં બિન્ન બિન્ન સર્વ ક્ષેત્રમાં જાણાર્થ આવતી લોકોત્તર જીવિશક્તિ એ માત્ર મનુષ્યના હૃદયમાં નિવાસ કરતી ચૈતન્ય શક્તિનું જ દશ્ય રૂપ છે. તેનું આદિ સ્વરૂપ મનુષ્યના મનમાં જ રચાય છે. મનુષ્યનું મન વસ્તુતઃ જ્ઞાન સ્વરૂપ જ છે. પોતપોતાના ધર્મ પ્રવર્તકને ધર્મોપદેશ પરમાત્મા પાસેથી મળ્યો એવી માન્યતા ઈતર ધર્માવલંબીઓ સ્વીકારે છે; વેદાન્તને આ અભિપ્રાય માન્ય નથી. વેદાન્ત માને છે કે મનુષ્યના મનમાં નિવાસ કરતું નિઃસીમ ચૈતન્ય જ્ઞાનતત્ત્વજ આ મહાત્માઓરૂપે દશ્ય થયું છે. વેદાન્ત કહે છે કે મનુષ્ય-દરેક મનુષ્ય પોતામાં ભરેલું નિઃસીમ ચૈતન્ય સિદ્ધ કરવા અનેકાનેક રીતે પ્રયત્ન કરે છે અને મહાત્માઓ એ આ પ્રયત્નનું દશ્ય રૂપ છે. મનુષ્ય પરમાત્માથી બિન્ન નથી એ તત્ત્વ જોને માન્ય નથી એવા ધર્મો સાથે વાદવિવાદ કરવો એ વેદાન્તને અનુચિત છે; કોરજી કે વેદાન્ત શ્રદ્ધાથી માને છે કે પ્રત્યેક વ્યક્તિ કે સમાજની પ્રવૃત્તિ એ તત્ત્વને પામવા પ્રતિજ્ઞા જાણતાં કે અજાણતાં થાય છે. આ તત્ત્વ કદાચ આજે કંઈ નહિ સમજતું હોય તો કાલે અવશ્ય સમજશે. વાદવિવાદથી શું લાભ થઈ શકે તેમ ?

મનુષ્ય પ્રાણી એ એક નાની સરખી ડાખીમાં ભરાઈ રહેલો એક સ્થિતિસ્થાપક કમાન સરખું છે. યદ્યપિ આ ડાખી છેક નાની દેખાય છે તથાપિ તેમાં રહેલી એક ચૈતન્યરૂપી કમાન અનંત છે અને તે એવી રીતે ચૂકાયેલી છે કે તેને વારંવાર આ ડાખીથી છૂટ મેળવવાની ઇચ્છા થાય છે. આ ઇચ્છા અને તજજન્ય પ્રવૃત્તિમાંથી જ આ સર્વ વ્યવહાર નિર્માણ થયો જણાય છે, પરંતુ એ વાત ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે કે વ્યવહારમાં સર્વત્ર દેખાઈ આવતી સ્વાર્થાનુષ્ઠતા, કુદૃષ્ટપણું અને અન્ય દુર્ગુણો એ પ્રવૃત્તિને લાંબી નથી. તેમજ વ્યવહારમાં રથજે રથજે અનેક અનેક પ્રસંગમાં જાણતી દુષ્ટતા કંઈ આ

પ્રવૃત્તિનું કાર્ય કે કારણ નથી. એક હિન્દુ આચાર્યે કહ્યું છે કે:—જેમ એક પહાડ ઉપર જળનું મોહું કેન્દ્ર હોય, આ કેન્દ્રમાંથી નીચેના ખેતરોને પાણી આપવા માટે એકજ દાર હોય, જળને પસાર થવાનો માર્ગ મારી અને કચરાથી ભરેલો હોય, દાર ઉવડતાં જળ ધસારા-બધ પસાર થાય છે; અને તેથી માર્ગનો કચરો અને ધૂળ તે જળમાં મિશ્રીત થયેલો જણાઈને તે ડોળું થઈ જાય છે, પરંતુ આ ધૂળ કે કચરો તે કાંઈ જળનું કારણ કે કાર્ય નથી. જળમાં તો તે દેશકાળને લઈનેજ મિશ્રીત થયો છે, અને દેશકાળને લઈને દેખાય છે એટલું જ—એ પ્રમાણે મનુષ્યના આંતરમાં રહેલું ઈશ્વરરૂપી જળ પોતાનાં સ્વરૂપને ધારણ કરતાં દુર્ગુણોરૂપી કચરો નાશ પામી જાય છે. આ પરસ્પર વિરુદ્ધ સ્થિતિ અનાદિ છે. એમાં કોઈ કોઈનું કારણ નથી.

આ ભાવના પરત્વે દુનિયામાં પ્રવર્તતા સર્વ ધર્મો અને સંપ્રદાયો—તે હિન્દુસ્તાનમાં ઉત્પન્ન થયા હોય કે બીજા દેશોમાં, પણ વેદાન્તમત તેમનો ઉપકારક છે. આ ભાવના સર્વ ધર્મોએ-કોઈએ પૌરાણિક કથારૂપે કે કોઈએ કંઈ તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિથી સ્વીકારી છે. અમુક કોઈ વ્યક્તિના ચિત્તમાં હૃદય પામી પરમાત્માએ તેને ધર્મ શીખવ્યો અને તે વ્યક્તિદ્વારા ધર્મ પ્રસિદ્ધિને પામ્યો, આવી માન્યતા વેદાન્તને માન્ય નથી. એકજ નત્વ અસંખ્ય માનવીઓના અતઃકરણમાં વ્યક્ત થઈ એ સર્વના મુખવાચ, ચિંતનરૂપ એકજ તત્ત્વ, ધર્મ અને ધર્મપ્રવર્તકને નિર્માણ કરે છે—અર્થાત્ કાળ અને સંયોગોજ વસ્તુનાં કારણ છે મનુષ્ય નહિ, આવો વેદાન્તનો અભિપ્રાય છે. તેજ પ્રમાણે પરોપકાર, બીજાનું બલુ કરવાની ઇચ્છા તેમજ અન્ય નીતિ-તત્ત્વો પણ મનુષ્ય મનુષ્યની પ્રકૃતિમાં નિવાસ કરતી એમતાને પ્રભાવે જ ઉદય પામે છે. આ શરીરમાં બોલનાર “હું” માત્ર આ ક્ષુદ્ર શરીરની સાથેજ સંબધ ધરાવે છે તેમ નથી, પણ તેનું મૂળ અનંત

જૈતન્ય સાથે સખધ ધરાવે છે. આ તત્ત્વનો અનુભવ ક્રેટલીકવાર સામાન્ય કોટીના મનુષ્યને પણ થઈ શકે છે. બીજાના દુખ અને વેદનાને જોઈને જ્યારે આખમાં અથુ વહે છે-પોતાને દુખ થાય છે તે સમયે તે મનુષ્ય પોતાને ભૂલી ગયું હોય છે, અને તે સમયે પોતાપણુ તેણે એ દેખાતા દુખી પ્રાણીમા આરોપેલું હોય છે. તે અન્યની સાથે એક થઈ ગયું હોય છે, તે ક્ષણે તે બીજાના દુખને પોતાનું દુખ સમજે છે. જો સર્વ મનુષ્યોના મનની એકતાનતા ન થતી હોય કિંવા થતી અશક્ય હોય તો અન્યને માટે સહાનુભૂતિ કિંવા પરોપકારની જાવનાનો ઉદ્ભવ પણ અશક્ય થઈ જાય સહાનુભૂતિ, પરોપકાર અને પ્રેમ એજ સર્વ નીતિ ગ્રંથોના પાથારપ છે સર્વ નીતિ ગ્રંથોનો સાર વેદાન્તના તત્ત્વમસિ તું તે છે. ત્હારા અને પરમાત્મા વચ્ચે ભેદ નથી એ એકજ જાવનામા સમાય છે

વેદાન્ત દરેક વ્યક્તિને કહે છે કે તત્ત્વમસિ તું તે છે તું સર્વ વિશ્વના કારણથી અભિન્ન છે અને તેથી દેખાતા આ પૃથક્ પૃથક્ આત્મા વાસ્તવિક રીતે ત્હારા પોતાના આત્માથી બિન્ન નથી આત્માજ શરીરની બાહ્ય ઉપાધિનું કારણ છે તેથી સર્વ મનુષ્યોના ચરીરાદિ પણ ત્હારાથી બિન્ન નથી. તું કોઈને પણ દુખી કરવા જતા પ્રથમ પોતાનેજ દુખી કરીશ તેમજ જો બીજાપર પ્રેમ રાખીશ તો પ્રથમ એ પ્રેમાનંદનો અનુભવ તનેજ મળશે. કોઈના દેવનો વિચાર ત્હારા મનમા ઉદ્ભવ પામતા તે જ્યેષ્ઠો તેને હાનીકારક છે, તેટલોજ તને પોતાને પણ હાનીકારક થશે બીજાપર કરેલો પ્રેમ તને પ્રેમ સ્વરૂપે પાછો મળશે તું પોતેજ વિશ્વ છે-તું પોતેજ અનન્ત છે જો કે આ કાળે તું ત્હારું અનન્તતત્ત્વ નિસરી પણ ગયો હોય-ત્હારા પ્રભુથી દૂર પણ થયો હોય, તથાપિ એ વિગ્મરણ કે દુરત્વ હમ્મેશા રહેશે એમ નથી સમય એવો આવશે કે જ્યારે તું ત્હારું પોતાપણુ-

હાડ' પૂર્ણ સ્વરૂપ જોઈ શકીય અને તે વખતે તું એકમાં નથી પણ અનેકમાં છે, અનેકમાંજ નહિ પણ અમસ્ત બ્રહ્માડ સાથે તું એકજ છે એમ તને પ્રત્યક્ષ જણાશે.

વેદાન્તની બીજી એક વિશિષ્ટ ભાવના એ છે કે જગતમાં અનેક ધર્મમાર્ગો પ્રવર્તતા આપણે જોઈએ છીએ તે ઇષ્ટ દોષ મનુષ્યોની ઉન્નતિ માટે આવશ્યકીય છે. સર્વ એકજ ધર્મના અનુયાયી થાય એ ઠીક નથી. પોતાના ધર્મમાં રહીને તેના ઉચ્ચત્તમ તત્વનો અનુભવ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો, એજ દરેક વ્યક્તિને માટે હિતાવહ માર્ગ છે. સર્વ એકજ લક્ષ્યબિન્દુ તરફ આગળ વધે છે—સર્વ પૂર્ણત્વ પ્રાપ્ત કરવાને મંથન કરે છે તેમના માર્ગ બિન્ન હોય તેથી શું હાની છે ? વેદાન્ત પોતાની કવિતામય ભાષામાં કહે છે કે—

आकाशात् पतितंतोयं यथा गच्छन्ति सागरम् ।

सर्वं दैवे नमस्कारः केशवं प्रति गच्छति ॥

“જેમ જૂદી જૂદી નદીઓ જૂદાં જૂદાં સ્થાનોમાથી નીકળી જૂદે જૂદે માર્ગે વહી છેવટે સાગરને મળે છે તેવીજ રીતે બધા ધર્મો—સપ્રદાયો જૂદા જૂદા લક્ષ્ય બિન્દુઓમાથી ઉદ્ભવ પામી સીધે કે આડે માર્ગે થઈને છેવટે એ પ્રભુ 'તનેજ મળે છે.’”

આ અત્યંત પ્રાચીન ધર્મમાથી બૌદ્ધ ધર્મનો ઉદ્ભવ થયો છે. જે ધર્મ પ્રથમવાર પોતાના ઉપદેશકો મોક્ષની નિશ્ચીન જગતને જગત થવાનું પુણ્ય કાર્ય કર્યું છે, અને આડકતરી રીતે તેણે ખ્રિસ્તી ધર્મ ઉપર પણ ગ્રીસના વિદ્વાનો, અને મધ્યકાળના યુરોપિય તત્ત્વજ્ઞો-દ્વારા અમર કરી છે. છેવટે જર્મનીના વિચારકોપર વેદાન્તની અદ્વિ-તીય અમર ચપ્પ, તત્ત્વજ્ઞાનની વિચારશ્રેણીમાં એક અદ્ભૂત ક્રાન્તિ થવા પામી છે. આ રીતે વેદાન્તમતનો સીધો કે આડકતરી રીતે સમસ્ત જગતમાં પ્રચાર થયો છે, છતાં એ પ્રચાર શાંતિપૂર્વક જરા પણ

આડબર કે દેવની ભાવના વિના થયો છે રાત્રિને સમયે વનસ્પતિમા વિહાર કરતી ગ્રામ્જી, જેટલી શાન્તિથી અને નિશ્ચિન્તાથી વનસ્પતિતુ હિત બળવે છે તેટલીજ શાન્તિ અને નિશ્ચિન્તાપૂર્વક વેદાન્તના સિદ્ધાન્તોનો પ્રસાર મનુષ્ય જાતિના બધાને માટે જગનમા થયો છે અશોક રાજાના સમયના કેટલાક મ્ત્રો અને સિતાતેજો ઉપરથી, તે વખતે બૌદ્ધ ધર્મના પ્રસારતુ કામ કેવી રીતે થતું હતું તેનું અનુમાન કરી શકાય. તે વખતે ઇશિન, ચીન, ગ્રીસ, ઇજિપ્ત ઇત્યાદિ દ્વરના દેશોમા ધર્મોપદેશમે મોટાવવામા આવતા હતા આ ધટના ખ્રિસ્તના જન્મ પૂર્વે ત્રણસો વરસની છે અને તે સમયે પણ બૌદ્ધ ધર્મોપદેશ કોને એમ શીખવવામા આવતું કે “અનાદર યુદ્ધિથી બીજા ધર્મોનું અવગ્રોહન કરવું નહિ, સર્વ ધર્મોનું મૂળ એકજ છે તેમને તમારાથી બને તેટલી મદદ કરો તમને જાણુમા હોય તે અન્ય તેમને શીખવો, પણ તેમને હાની થાય એવું જરા પણ વર્તન કરવું નહિ

વેદાન્તધર્મના પ્રસારને લીધેજ હિન્દુસ્તાનમા ધર્મને નામે કે ધર્મને માટે કોઇ વાર પણ યુદ્ધ કે મારામારી થવાના પ્રમગો ઉપસ્થિત થયા નથી હલદો એક હિન્દુના મનમા સર્વ ધર્મોને માટે પૂજ્યભાર હોય છે પોતાના દેશમાથી બહિષ્કાર પામેના હિંદુ લોકોને હિન્દુઓએ આશ્રય આપ્યો છે, અને આજપર્યન્ત પણ તેમના વશજ મન બાર કિનારાપર રહે છે ઇશિનની પ્રાચીન પ્રજાને જ્યારે તેમના સ્વદેશનો ધાર્મિક વિપત્તિને લઈ ત્યાગ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો, ત્યારે તેમણે પણ હિન્દુસ્તાનનો આશ્રય શોધ્યો, જે તેમને પ્રેમપૂર્વક આપવામા આવ્યો છે અવાપિ પચન્ત એમના વશજ-મુનઇ ઇલાકાના અમારા પારસી ભાઈઓ-પ્રતિ અમે એવોજ પ્રેમ અને મમતા રાખીએ છીએ સેટ ટૉમસ સાથે દેહલાક ખ્રિસ્તીઓ પણ હિન્દુસ્તાનમા આવ્યા હતા એમ કહેવાય છે સેટ ટૉમસ ખ્રિસ્તના પોતાના શિષ્યો

પૈરીના એક હતા. એમને પણ હિન્દુસ્તાને આગ્રય આપ્યો છે અને તેમના વંશજ અઘાપિ પર્યન્ત ભારતવર્ષમાં રહે છે. અન્ય ધર્મોને માટેની આદર શુદ્ધિ હમણું સુધી હિન્દુસ્તાનમાંથી નાશ પામી નથી, અને તે કોઈ પણ કાળે નાશ થવાનો સંભવ પણ નથી.

વેદાન્તધર્મ આ આદર શુદ્ધિનો બોધ આમહપૂર્વક કરે છે. આપણે જાણતાં કે અજ્ઞાણનાં પણ તે આપણા આદિ કારણ-પરમાત્મા તરફ આગળ વધીએ છીએ અને કદાચ માર્ગ ભિન્ન હોય તો પણ તેને માટે કોઈનો અનાદર કરવાનું શું કારણ છે ? કદાચ કોઈ માણુમની ગતિ મદ હોય-તેનો અધ્યાત્મિક અધિકાર નીચેની ભૂમિકાનો હોય તથાપિ તેને માટે તેનો તિરસ્કાર કરવો, તેને તુચ્છ માનવો એ યોગ્ય નથી. આપણા નેત્ર ઉપરના મોહના પડાને લીધેજ આપણને આમ ભેદભાવ દેખાય છે. એ પડો દૂર થતાંજ આપણું અત્કરણુરૂપી દર્પણ શુદ્ધ થતાંજ દેખાય છે કે મનુષ્ય અને મનુષ્યમાં કંઈ પણ ભેદ નથી-તેઓ વાસ્તવિક રીતે એકજ છે.

મનુષ્ય જ્યારે વેદાન્તના અનુભવની આ ઉચ્ચતમ દશાને પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે તેને સ્ત્રી અને પુરુષમાં ભેદ દેખાતો નથી. જાત અને જાતમાં-રંગમાં કે જન્મના હક્કમાં તેને જરા પણ મહત્તા જેવું દેખાતું નથી. એ સર્વ તેને આભાસરૂપજ પ્રતીત થાય છે. તે આ સર્વ ભેદ આવધી પર-અને મર્મના મૂળમાં વ્યાપી રહેલા પરમાત્માને જુએ છે. મનુષ્ય માત્ર તેને પ્રભુ સ્વરૂપ જણાય છે, તેને જગત સમસ્ત પોતાનું જણાય છે. આ સ્થિતિજ ખરા વેદાન્તની સ્થિતિ છે.

૬-આર્ય તત્વજ્ઞાનનાં પગથીયાં.

૪ પણ ધર્મના પ્રારભના સમયનો વિચાર કરવામા આવે તો “ ઇશ્વરી પ્રેરણા ” કે “ ઇશ્વરે આપેલ ગ્રન્થ ” એવી માત્ર કલ્પનાનો અવશ્ય ઉદ્ભવ થયો હોવો જોઈએ સાધારણ વર્ગના કિવા જોને આપણે જ મલી કહીએ તો તેવા લોકમા ધર્મને નામે પ્રવર્તતી ભાવનાઓ સળધી

આપણે નિશેષ વિચારનાની જરૂર નથી, કારણકે એવી ભાવનાને ધર્મનું નામ આપવું પણ યોગ્ય નથી, પણ જોને ધર્મની સમગ્ર વાસ્તવિક રીતે આપી શકાય, એના ધર્મો તરફ દૃષ્ટિ કરવામા આવે તો જણાઈ આવ્યા વિના રહે તેમ નથી કે ઉપર્યુક્ત ભાવનાઓજ તેના મૂળ રૂપજ હોય છે આપણને દૃશ્ય થતા આ નિશાળ રિશ્તો કોઈ પણ કર્તા હોવો જોઈએ આ કપના ધર્મની કપનાના પાયા સરખી છે, અને સર્વ ભાવનાઓરૂપી દિવાલો એ પાયા ઉપરજ ચણાઈ છે તે પછી આત્માની કપના ઉદ્ભવ પામી છે શરીર જડ છે એવું જણાતા તેમા “ હુ હુ ” એમ બોલનાર આત્મા જેવું કંઈક ચૈતન્યતત્વ હોવું જોઈએ એમ જણાયું, અને સાથે એવી કપના થઈ કે એ આત્મા શરીરથી ભિન્ન હોવો જોઈએ

આ ભાવના ધર્મભાવના સાથે સળધ ધરાવતી પ્રાચીનમા પ્રાચીન ભાવના છે ભારત-વર્ષમા પણ એવી ભાવનાઓ જન્મ પામી હતી પણ આર્ય નિગ્રમોએ તરતજ તેનો ત્યાગ કર્યો જણાય છે સાપ્રત હિન્દુ ધર્મને એ કપનાની સાથે જાણે સળધજ ન હોય

એટલું બધું પરિવર્તન થઈ ગયું છે. સાંપ્રત આર્થધર્મનું સ્વરૂપ કંઈક જુદાજ પ્રકારનું છે. હિન્દુધર્મનું સ્વરૂપ મૂળની ઈશ્વર અને આત્મા વિષયક કલ્પનામાંથી નહિ પણ એ કલ્પનામાંથી ઉપજેલી ઇતર કલ્પનાઓમાંથી યોજાયું છે. સદિની ઉત્પત્તિ સંબંધમાં પણ પ્રથમ કલ્પના એજ છે કે તે શૂન્ય-નેસ્તીમાંથી પરમેશ્વરે ઉત્પન્ન કરી છે. સદિની ઉત્પત્તિ પૂર્વે સર્વ શૂન્ય હતું અને પોતાની માત્ર ઈચ્છાથી પરમાત્માએ આ જગત નિર્માણ કર્યું છે. ઉત્પત્તિની આ ભાવના શંકાથી વિમુક્ત રહી શકતી નથી. જો આરંભમાં કંઈ પણ ન હોય તો તેમાંથી જગતની ઉત્પત્તિ થાય કેમ? એવી શંકા ઉપરિચિત થાય છે. આજ વેદાન્તમતનો આરંભ કાળ છે. જો આ 'વિશ્વ છે' એમ માનીએ તો અવશ્યજ તેનું કોઈ કારણ હોવું જોઈએ કે જેમાંથી તે ઉદ્ભવ પામ્યું હોય. નેસ્તીમાંથી અસ્તીનો ઉદ્ભવ થવો એ અશક્ય જેવું છે; એમ આપણે સહજ સમજી શકીએ છીએ. આપણે કંઈ પણ વસ્તુ નિર્માણ કરવાની હોય ત્યારે તેને માટે વિવિધ પ્રકારનાં સાધનો એકત્ર કરવાની પ્રથમ જરૂર પડે છે. એકાદ ઘર બાંધવા કે કોઈ વહાણ બનાવવા પહેલાંજ તે માટે જોઈતી પથ્થર, લોહ, લાકડકામ, ઇત્યાદિ સામગ્રી હોવાની જરૂર છે; તેમજ તે ધર બનાવવા માટે જોઈતાં હથિયાર પણ તૈયાર હોવાની જરૂર છે. આ પ્રમાણે કાર્યરૂપ વસ્તુની શરૂઆત પહેલાંજ કારણરૂપ વસ્તુનું અસ્તિત્વ હોવું જોઈએ, એ સિદ્ધાન્ત આપણા અનેક અનુભવોમાં આવે છે. આમ હોવાને લીધે 'જગત શૂન્યમાંથી થયું' એ કલ્પના વિવેકબુદ્ધિની કસોટીપર રહવાને અશક્ત જણાયાથી તેનો ત્યાગ કરવામાં આવ્યો અને જગત જે કાર્યરૂપ વસ્તુ છે તેના કારણરૂપ વસ્તુ શું હોવી જોઈએ, તે શોધવાનો પ્રયત્ન આગળ આવ્યો. જો ધર્મોના ઇતિહાસનો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ કરવામાં આવે તો જણાઈ આવે કે વસ્તુતઃ આ મૂળવસ્તુની શોધના

પ્રયત્નમાંજ સર્વ ધર્મો ગુ થાયલા છે. આ જગતને પરમાત્માએ નિર્માણ કર્યું, એ વાત આપણે ધડીભર માની લઈએ, તોપણ તે શામાંથી ઉત્પન્ન કર્યું, એ પ્રશ્ન તો રહે છેજ. અનેક તત્ત્વશાસ્ત્રોએ આ એકજ પ્રશ્નની પુનઃ પુનઃ અને અનેક સ્વરૂપમાં ચર્ચા કરી છે. કોઈ એમ માને છે કે સૃષ્ટિ, પરમેશ્વર અને જીવ એ ત્રણે સત્ત્વસ્વરૂપ હોઈ અનાદિ છે એ પૈકી કોઈની પણ આદિ નથી. પણ એમાંનાં સૃષ્ટિ અને જીવ એ બે પરમાત્માપર અન્ય બે છે, અને માત્ર પરમાત્માનું અસ્તિત્વજ અવતર છે. જે પ્રમાણે જડ પરમાણુનો આધાર પરમાત્માની ઇચ્છા ઉપર અવધ બે છે એ પ્રમાણે જીવનું અસ્તિત્વ પણ પરમાત્માની ઇચ્છા ઉપરજ અવધ બે છે આ એક પક્ષની માન્યતા છે આમાં હમણા આપણે ફક્ત જીવ વિષયનોજ નિચાર કરીએ. આર્યાવર્તમાં જો કે અનેક ધર્મો અને સપ્રદાયો પ્રચલીત છે, તથાપિ તે સર્વને સાંખ્યદર્શન સમાન રીતે માન્ય છે આગળ વધી કહીએ તો એ સર્વ ધર્મોની ઇમારત માંખ્યના પાયાપગ્ગ ચલાઈ છે આપણને કોઈ પણ વસ્તુનો બોધ થાય છે ત્યારે પ્રથમ તે બાહ્યેન્દ્રિયોને ગોચર થઈ પડ્યા તત્કારા એ વસ્તુબોધ તે તે ઇન્દ્રિયોના ગોચક ક્રિયા અતરેન્દ્રિયો પ્રતિ લઈ જવામા આવે છે. આ અતરેન્દ્રિય મનને તેની ચેતનશી આપે છે, અને મન તેની અમર બુદ્ધિને પહોંચાડે છે આટલી પરપરા આપ્યા પછીજ આપણે કહી શકીએ છીએ કે અમુક વસ્તુનું આપણને ગોચ થયું છે. જે જે ઇન્દ્રિયોદ્ગમ પદાર્થોનો બોધ થાય છે. તે પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયોનાં ગોચક (Centres) હોય છે, એ વાત અર્વાચીન શાસ્ત્રોએ પણ માન્ય કરી છે. અર્વાચીન શાસ્ત્રોએ એમ જણાવ્યું છે કે આ ગોચકના બે વિભાગ છે. જેનું પણ સાંખ્યની અતરેન્દ્રિય અને મન એ ઇન્દ્રિયો માથે સામ્ય થવા બધું છે. પણ આ ઉભયના ચાલક એવા કોઈ મધ્યવર્તી પદાર્થનું

ગ્ઞાન અર્વાચીન શાસ્ત્રોને અઘાપિ પર્વન્ત થયું નથી વસ્તુ સ્થિતિનો વિચાર કરતા પ્રથમ ગોનમ્નુ ગ્ઞાન થાય એ સ્વાભાવિક છે, પરંતુ આ સર્વ ગોનકોના મ્થાન બિન બિન હોઈ કોઈ પણ સ્થળે તેઓ એકત્ર થાય છે, અગર અમુક ગોનક એવું છે જેને અનુભવી ધર્મતર મર્વ ઇન્દ્રિયો પોતાનું કાર્ય કરે છે, એમ પણ એ શાસ્ત્રોએ જણાવેલું નથી હિન્દુ તત્ત્વગોષ્ઠીઓએ જે તત્ત્વ ગોષ્ઠી મળ્યું છે ત્યાં સુધી પહોંચવાના સાધનો ભૌતિકશાસ્ત્રમંત્રો અઘાપિ પર્વન્ત નથી શોધી શક્યા, એ આ ઉપરથી આપણે કબૂલ કરવું પડશે આ સર્વ બિન બિન શક્તિઓનો મેઈઆયક અવસ્થા દોને જોઈએ, એમ માનવું પડશે જે તેમ ન હોય તો આ સર્વ શક્તિઓમા શટ્ક્રુટ થઈ જાય અને શરીરનો વ્યવહાર પણ આનવો અસક્ય થઈ જાય જે આવો આનક મહારા શરીરમા ન હોય તો અમુકને ‘અમુક જોઈ હું તે અમુક છે એમ કોણ કહે છે ? ‘આ મિત્ર ‘ પેરો મનુષ્ય આમ નિશ્ચય કરનાર કોઈ પણ મધ્યસ્થી આનક અવસ્થા હોવો જોઈએ જે આપણી દરેક અતરેન્દ્રિય સ્વતત્ર હોય તો એક વેળા જે ઇન્દ્રિયો કામ કરી શકવાનો સભર પણ ન રહે તેજો જોઈ શકે છે, કાન સાભળી શકે છે, પ્રાણ શ્વાસોચ્છ્વાસની ક્રિયા કરે છે, ઇત્યાદિ સર્વ એન્જ વેળા નિયમિત થાય છે જે દરેક અતરેન્દ્રિય સ્વતત્ર હોય તો આમ થઈ શકે નહિ જેક અતરેન્દ્રિયમા શક્તિ છે, અને જે એ દરેક ગોનકો કે અતરેન્દ્રિયોની શક્તિઓ બિન બિન હોય તો પ્રથમ દેખાવું, વળી ચોડા વખત રડી સભગાવું ની સ્પર્શ થવો આમ અસંગે પણ બિન બિન થાય પણ તેમ થતું નથી તેથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે એ ઇન્દ્રિય શક્તિઓને નિયમન કરનાર કોઈ મધ્યસ્થ તત્ત્વ હોવું જોઈએ

આપણું શરીર પરમાણુઓનું બનેલું છે, જે જડ અને અક્રિય છે

આ શરીરની અંદર એક સૂક્ષ્મશરીર હોવાનું વેદાન્તીઓ માને છે-એ સૂક્ષ્મ શરીર પણ યપાપિ સૂક્ષ્મ છે, અને પારદર્શી તત્ત્વોથી બનેલું છે તથાપિ તે પણ જડ છે. તે અત્યન્ત સૂક્ષ્મ (તથાપિ જડ) પરમાણુઓનું બનેલું છે, અને સ્થૂલશરીર ધન પરમાણુઓનું રચાયેલું છે, એટલેજ આમાં ભેદ છે. આ સૂક્ષ્મશરીર એટલું બહું સૂક્ષ્મ છે કે તે સૂક્ષ્મદર્શક્યંતરી દેખાતું પણ અશક્ય છે. ત્યારે તમે પ્રશ્ન કરશો કે એ શરીરનું કાર્ય શું છે? જે પ્રમાણે સ્થૂલદેહ જડ અને દૃશ્ય શક્તિઓદ્વારા કાર્ય કરી શકે છે, તેમ સૂક્ષ્મદેહ પણ સૂક્ષ્મ શક્તિઓદ્વારા કાર્ય કરે છે. સ્થૂલશરીર સ્થૂલ પદાર્થોનું આશ્રય સ્થાન છે, અને સૂક્ષ્મશરીર સૂક્ષ્મ તરંગોને આશ્રય આપે છે-આ સૂક્ષ્મ તરંગોને આપણે 'વિચાર' કહીએ છીએ. સ્થૂલશરીર જડ પરમાણુઓનું રચાયેલું છે, અને તેથી તેની શક્તિઓ પણ જડ છે. શક્તિને કાર્ય કરવાને સ્થૂલ પદાર્થની આવશ્યકતા છે-અર્થાત્ શક્તિ પદાર્થાગ્રિત છે. હવે આપણે ઉપર કહી ગયા છીએ કે જેમ સ્થૂલદેહમાં ધન જડ પરમાણુઓ હોય છે તેમ સૂક્ષ્મદેહમાં સૂક્ષ્મ જડ પરમાણુઓ હોય છે, જે શક્તિ સ્થૂલશરીરમાં સ્થૂલરૂપે પ્રતીત થાય છે તેજ શક્તિ સૂક્ષ્મશરીરમાં સૂક્ષ્મરૂપમાં જણાય છે; માત્ર સ્થિતિમાં ભેદ છે-સ્વભાવમાં નહિ. એકજ વસ્તુ જ્યારે તે સૂક્ષ્મ-સ્વરૂપમાં હોય છે ત્યારે આપણે તેને વિચાર કહીએ છીએ અને તેજ વસ્તુને સ્થૂલરૂપમાં આપણે 'ક્રિયા' કહીએ છીએ. કોઈને મારવો, આમ પ્રથમ મ્હારા મનમાં વિચાર થાય છે, અને તેજ વિચાર-શક્તિનું સ્થૂલ રૂપાંતર થતાં તે આધાતરૂપે દૃશ્ય થાય છે. ત્રીજી શક્તિ સૂક્ષ્મ સ્થિતિમાં હોય છે તેને આપણે તરંગ કે વિચાર કહીએ છીએ. એજ શક્તિ ત્યારે સ્થૂલ ઇન્દ્રિયોદ્વારા દેખાય છે ત્યારે તેને ક્રિયા કહેવાય છે. શક્તિને સ્થૂલ ક્રિયા સૂક્ષ્મ કાર્યો કરવા માટે સ્થૂલ અથવા

સૂક્ષ્મ પદાર્થોનો આશ્રય શોધવો પડે છે, કારણ કે પદાર્થના આશ્રય વિના શક્તિ કાર્ય કરી શકવા અમમર્થ છે. જેમ સૂક્ષ્મ અને સૂક્ષ્મ શરીર ઉભય જડ પરમાણુઓનાં બનેલાં હોઈ તેની સ્થિતિમાંજ બેદ છે, સ્વભાવમાં બેદ નથી; તેજ રીતે શક્તિ પણ તેના આશ્રયને લીધે સૂક્ષ્મ અથવા સૂક્ષ્મ દેખાય છે, છતાં સ્વભાવમાં તે એકજ છે. વળી એ ઉભય—શક્તિ અને પદાર્થ, જે પદાર્થનાં બનેલાં છે તે પદાર્થ પણ તેમનાથી બિન્ન સ્વભાવનો ન હોઈ શકે. તેમાં તદ્દાવત માત્ર એજ છે કે એ પદાર્થનું એકરૂપ અતિ સૂક્ષ્મ હોવાથી સૂક્ષ્મ ઇન્દ્રિયગોચર નથી, જ્યારે બીજું ઘટ્ટ હોઈ જોઈ શકાય છે. ગુણધર્મનો વિચાર કરતાં આ ઉભય શરીરોમાં બેદ નથી; બેદ માત્ર દૃષ્ટિમાં છે. હવે પ્રશ્ન એ થાય છે કે આ ઉભય શરીરોમાં વિચારાત્મક અને ક્રિયાત્મક જે શક્તિઓ પ્રતીત થાય છે તે ક્યાંથી ઉત્પન્ન થઈ? વેદાન્તમત પ્રમાણે સૃષ્ટિમાં એકંદર બે પદાર્થો છે: આકાશ અને પ્રાણ. આ પૈકી આકાશ એક અત્યન્ત સૂક્ષ્મતત્ત્વ છે (જે કે તેનો સ્વભાવ પણ જડ છે) જે પદાર્થ છે; અને પ્રાણ શક્તિ છે. આપણે જે કંઈ જોઈએ છીએ, સાંભળીએ છીએ અને સ્પર્શ કરીએ છીએ, તે વાયુ, પૃથ્વી આદિ સર્વ પદાર્થો પણ જડ હોઈને આકાશમાંથીજ ઉત્પન્ન થયા છે. ચૈતન્ય જેમ જેમ શક્તિની પ્રેરણા કરે છે તેમ તેમ આકાશ સૂક્ષ્મ કિંવા સૂક્ષ્મ સ્વરૂપો ધારણ કરી સૂક્ષ્મ કિંવા સૂક્ષ્મસ્વરૂપમાં પ્રતીત થાય છે. આકાશ સર્વવ્યાપી છે. તેન હોય એવું કોઈ સ્થાન નથી. તેજ પ્રમાણે પ્રાણ પણ સર્વ વ્યાપી છે. દાખલા તરીકે આકાશને પાણીની ઉપમા આપીએ તો સર્વ દૃશ્ય પદાર્થોને જરૂરના ન્હાના મ્હોટા કકડાની ઉપમા આપી શકાય. આકાશરૂપી પાણીમાં તે તરે છે, ન્હાના મ્હોટા થાય છે અને ઝોગળી જાય છે. આકાશરૂપી જળમાંથી આ સર્વ ન્હાના મ્હોટા પદાર્થ બનાવનાર ચૈતન્યશક્તિ છે. તે શક્તિ ન

હોય તો જડ આમશયી બરફ બનાનાનું કાર્ય થઇ શકે નહિ સ્થૂન-
 શરીર આમશયના સ્થૂંઘરપમાથી ઉત્પન્ન થાય છે, અને ચૈતન્ય તેમા
 બોનવા, બેસના, ઉઠના, હિલચાલ કરવારૂપે પ્રતીત થાય છે તેજ
 પ્રમાણે સૂક્ષ્મશરીર પણ આમશયતત્ત્વમાથી યોગ્યવસ્તુ છે સૂક્ષ્મ
 શરીરમા આમશયતત્ત્વ અત્યંત સૂક્ષ્મસ્વરૂપમા હોય છે, અને ચૈતન્ય
 તે શરીરમા સૂક્ષ્મ વિચારશક્તિરૂપે પ્રતીત થાય છે સ્થૂનશરીર બાહ્ય
 છે-સ્થૂંઘ દૃષ્ટિથી જોઇ શકાય છે, તેમા સૂક્ષ્મદેહ છે, અને એ સૂક્ષ્મ
 દેહથી જે પર છે તેને આપણે ‘જીવ’ અથવા ‘આત્મા’ કહીએ છીએ
 તેજ કહે છે કે ‘જીવ’ તેજ ખરો બોનનાર છે તેજ મધ્યવર્તી અને
 આનંદ છે આપણા નખ આપણે વારવાર કાઢી નાખીએ છતાં વાર
 વાર જેમ તે વધી આવે છે અને જેમ તે આપણા સ્થૂંઘદેહના એક
 અગત્ય છે તેજ પ્રમાણે આ સ્થૂંઘદેહ આપણા સૂક્ષ્મશરીરનું એક
 અંગ છે જેમ અનેવાર આપણે નખ મપી નાખીએ છતાં તે પુન
 થાય છે તેમજ આ સ્થૂનશરીર પણ અનેવાર મૃત્યુ પામના છતાં
 પુન નવિન રૂપ ધારણ કરે છે સ્થૂંઘદેહના મરણ સાથે સૂક્ષ્મદેહનું
 મરણ થતું નથી તેમજ મનુષ્યને સ્થૂંઘ અને સૂક્ષ્મશરીર છે, એમ
 કહેવાથી તે બંને બિન્ન છે-અન્યોન્યથી જૂદા છે, એમ પણ મમજ
 વાનું નવી સૂક્ષ્મશરીર સ્થૂનશરીરના અલગઅલગમા ઝોતપ્રોત વસેતું
 છે, તેમજ જીનાત્મા પણ આ ઉભય શરીરોથી બિન્ન નહિ પણ તે
 ઉભયના અલગઅલગમા ઝોતપ્રોત વાસ કરી રહેતો છે આ પ્રમાણે
 જીવ, સૂક્ષ્મશરીર અને સ્થૂનશરીરની ત્રિપુત્રી સાથેજ ગૂંઘ છે આ
 પૈકી સ્થૂંઘદેહ કાણુમગુર હોઇ વારવાર નાશ પામનારો છે જ્યારે
 સૂક્ષ્મદેહ અતિ દીર્ઘ સમય રહે છે, અને જીનાત્મા અમર છે વેદાન્ત
 માને છે કે જેમ પરમાત્મા અનાદિ અને અનંત છે તેમ જીનાત્મા પણ
 અનાદિ અને અનંત છે આ દસ્મસદિ પણ અનાદિ અને અનંત છે,

પણ તેના રૂપમાં ફેરફાર થવાનું કાર્ય ચાલુ છે. તે પ્રતિ ક્ષણે બદલાયા કરે છે, તેજ પ્રમાણે જે જે તત્ત્વો આકાશ અને પ્રાણ, કે જેમાંથી આ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ છે તે પણ યદ્યપિ અનાદિ-અનંત છે, તથાપિ તેમાં પણ ફેરફાર થવાનું કાર્ય પ્રતિ ક્ષણે ચાલુજ છે. પણ હવે એ ઉભય તત્ત્વોથી ભિન્ન છે. તે કેવળ ચૈતન્યસ્વરૂપ છે, તેથી તે અનાદિ અને અનંત છે. હવાત્મા આકાશ અને પ્રાણના મિશ્રણની કૃતિ નથી માટેજ તે અનાદ્યનંત છે. આકાશ અને પ્રાણની કૃતિરૂપ પદાર્થો બદલાય છે, અને છેવટે પોતાના કારણમાં લય પામે છે. પદાર્થ માત્ર રૂપાન્તરને પાત્ર છે. આ નિયમ અખાલિત છે. સ્થૂલશરીર કોઈ પણ ક્ષણે અવશ્ય નાશ પામવાનુંજ; જોમાં જરા પણ સંઘય નથી. તે પ્રમાણે સૂક્ષ્મ શરીર પણ ક્ષણે કરીને કાળનો આસ થવાનુંજ. માત્ર હવાત્મા જે ચૈતન્ય છે, જે આકાશ અને પ્રાણ-એ તત્ત્વોથી પર (સૂક્ષ્મ-ગ્રેહ) છે, તેનો કોઈ પણ ક્ષણે-કોઈથી પણ નાશ થવાનો નથી. જોજ કારણથી હવે અજન્મા કહેવાય છે. જે કૈવલ્યરૂપ છે તેનો જન્મ શક્ય નથી; અને તેથી તે મરનાર પણ નથી. જન્મ મરણનો મંભવ તો કૃત (કરેલા-બનાવેલા) પદાર્થનેજ હોઈ શકે. કારણ તો નિરાણુંજ છે.

દૈતવાદીઓ કહે છે કે આ સમસ્ત પ્રકૃતિ કે જેમાં અનેકાનેક ડોટયાવધિ હોવોનો સમાવેશ થાય છે તે એક પરમાત્માના તાબામાં છે. પરમાત્મા સર્વવ્યાપક, સર્વશ, નિરાકાર અને સર્વને જાણનાર છે. પ્રકૃતિ તેની કૃતિ છે, અને તેના ફેરફારના કાર્યમાં પરમાત્મા રાત્રિ દિવસ નિમગ્ન છે. આ પ્રકૃતિર્પર તેનું સ્વામિત્વ છે. હવે પ્રશ્ન એ થાય છે કે જે પરમાત્માજ આ પ્રકૃતિનો સ્વામી હોય તો જગતમાં આ દુષ્ટતા ક્યાંથી? આપણે આપણી આસપાસ દુઃખ પથરાયેલું જોઈએ છીએ તેનું કારણ શું? આનો ઉત્તર દૈતવાદી એવો આપે

છે કે, આમા ઈશ્વરનો અપરાધ નથી, આપણે પોતેજ આપણા દુષ્ક્રિયાના કારણરૂપ છીએ “જેવું વાવો તેવું લણો” એ ન્યાય છે મનુષ્યોપર સકટો આવે એ પરમાત્માની ઈચ્છા નથી પૂર્વના જન્મને અનુસરી-તેના કૃત્યો અનુસાર તેને આ જન્મ મળ્યો છે જી તો અજન્મા છે તેને કંઈકે ક્ષત્ર કર્યો નથી તે જે કર્મ કરે તેના સારા કે મારાં ફળ તેને ભોગવવા પડે છે અનતમળથી અનત પ્રમારના ક્રમેના ભાર તે વહન કરતો આવે છે, અને તે પ્રમાણે તેનો સાપ્રત જીવન-વ્યવહાર યોગ્ય છે જે સારા કર્મ કર્યા હોય તો તેને સુખ પ્રાપ્ત થાય છે, અને ખોટા કર્મો (પાપ) કર્યા હોય તો તેને પરિણામે દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રમાણે અનતમળથી તેનો પ્રવાસ સુખ અને દુઃખના અનુભવરૂપ થઈ ગયો છે

ત્યારે મૃત્યુ પશ્ચાત્ જીવનું શુ થાય છે? વેદાન્તની સર્વ શાખાઓ કબૂલ કરે છે કે જીવ સ્વભાવથી શુદ્ધ છે, પણ અજ્ઞાનથી તેની સ્વચ્છતા-તેનો સ્વભાવ આદૃત થઈ જાય છે અજ્ઞાનનું પરિણામ ક્રમે છે-અર્થાત્ જ્ઞાતાત્માની શુદ્ધતા ક્રમેની લઈને આદૃત થાય છે, તેમજ સત્કર્મોથી તે શુદ્ધ થાય છે, અને શુદ્ધ થતા તેને પોતાના ખરા સ્વભાવનું જ્ઞાન થાય છે સ્વભાવમા તે અશુદ્ધ નથી કંઈ પણ મનુષ્ય મૂળમા અશુદ્ધ કે અજ્ઞાનાદૃત નથી

સત્કર્મોના પ્રભાવથી જ્યારે તેના સર્વ પાપો, અને અનાચારી કૃત્યો ધોવાઈ જાય છે ત્યારે જીવ પુનઃ શુદ્ધ થાય છે, અને શુદ્ધ થઈ તે દેવયાનમા પ્રવેશ કરે છે તેની વાણી મનમા લીન થઈ જાય છે વાણીની સાથે વિચાર પણ લીન થઈ જાય છે કારણ કે વાણીના વ્યાપાર વિના વિચારનો વ્યાપાર ચાલી શકતો નથી, વિચારમા પણ વાણીનો ઉપયોગ થાય છે એ આપણી અનુભવમિદ્ધ વાત છે વાણી અને વિચારને પોતાની સાથે રાખી મન પ્રાણમા સમાઈ જાય છે,

અને પ્રાણુ જીવમાં લીન થાય છે. આવી સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરી જીવાત્મા સ્થૂળસ્તરીરનો શીઘ્રજ ત્યાગ કરી સૂર્યલોકમાં જાય છે. આ સૃષ્ટિમાં અનેક લોકોનો મખાવેશ થાય છે. આ જગત મૃત્યુલોક છે, તેનાથી પર સૂર્યલોક અને તેનાથી પર ચન્દ્રલોક છે. તેનાથી જે પર તેને વિદ્યુતલોક કહે છે જીવ જ્યારે આ લોક સુધી પહોંચી શકે છે ત્યારે તેને એક પૂર્ણ અને મુક્ત જીવાત્મા ભેટ છે, અને તેને અન્ય લોકમાં લઈ જાય છે. જે બ્રહ્મલોક કહેવાય છે. બ્રહ્મલોકમાં જીવાત્મા જન્મ અને મરણના બંધનથી મુક્ત થઈ અનંતકાળ પર્યન્ત રહે છે. તે અનંતકાળ પર્યન્ત આ બ્રહ્મલોકમાં આનંદનો ઉપભોગ કરે છે. સર્વ પ્રકારના માનુષી કે દેવીસામર્થ્યો તેને સિદ્ધ થાય છે. માત્ર સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાનું સામર્થ્ય તેને પ્રાપ્ત થતું નથી, કારણકે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાનું કામ પરમાત્માનું છે, અને પરમાત્મા એકજ છે. એ શક્તિને જીવાત્મા તેની કોઈ પણ ભૂમિકામાં પ્રાપ્ત કરી શકવા અસમર્થ છે. આ દૈતવાદીઓનો મત છે. તેઓ કહે છે કે “કોઈ પણ જીવાત્મા પરમાત્મા થઈ શકતો નથી”; જે કોઈ એમ કહે છે કે “હું બ્રહ્મ છું” તે ખાપી છે. જીવાત્માને સર્વ પ્રકારનાં સામર્થ્ય બલે પ્રાપ્ત થાય પણ તે પરમાત્માનું ઉત્પત્તિ કાર્ય કરવાને અસમર્થ છે. તે જૂદા જૂદાં સરીરો ધારણ કરી જૂદા જૂદાં લોકમાં ગાહે તે કાર્ય કરી શકે છે. તે ગાહે તો પોતાની આરાધી સર્વ દેવો અને પોતાના પિતૃઓને પોતાની પાસે બોલાવી શકે છે. તેને એટલા બધા સામર્થ્યોપર સ્વામિત્વ પ્રાપ્ત થાય છે કે કોઈ વાર પણ તેને દુઃખનો અનુભવ થતો નથી અને તેની ઈચ્છા પ્રમાણે તે અનંતકાળ સુધી બ્રહ્મલોકમાં રહેવા સ્વતંત્ર છે. મનુષ્યના આત્માની (જીવાત્માની) આ ઉચ્ચતમ ભૂમિકા છે. જેણે પરમાત્માની પ્રીતિમાં તાદાત્મ્ય પ્રાપ્ત કર્યું છે, જેને કોઈ પણ પ્રકારનો સ્વાર્થ નથી, જે સર્વથા શુદ્ધ છે, વાસનાઓનો જેણે લાગ કર્યો છે, અને ગ્રંથુ સિવાય-તેની

પ્રીતિ સિવાય જેને કંઈ કર્તવ્ય કર્મ નથી એવો મનુષ્ય આ ભૂમિકા સુધી પહોંચી શકે છે આ ભૂમિકા સુધી ન પહોંચ્યા હોય એવા મનુષ્યો પણ હોય છે જેઓ સારા કામો કરે છે પણ તેના બદલામાં કેઈકે ફળની આશા રાખે છે તેઓ ગરીબ અને દાનતમંદોને મદદ કરે છે, પણ બદલામાં સ્વર્ગમાં જવાની ઈછા કરે છે તેમના મૃત્યુ વખતે વાણી મનમાં પ્રવેશ કરે છે મન પ્રાણોમાં પ્રવેશ કરે છે, પ્રાણો જીવાત્મામાં સમાઈ જાય છે અને કર્મફળની આશાયુક્ત નિચારવાળો જીવાત્મા ચન્દ્રલોખમાં પ્રવેશ કરે છે જ્યાં તે ઘણું વખત સુખોપભોગ કરે છે જ્યાં સુધી તેના સંસ્કર્મોના ફળ અવરોધ રહે છે ત્યાં સુધી તે ચન્દ્રલોકમાં રહી સુખ ભોગવે છે પણ કર્મોને પુણ્યે મર્ત્યલોકે વિજિજ્ઞાન્તિ તેના પુણ્યોનો ફાયદો થતા તે પાછો પોતાની ઇચ્છાઓ અને કર્મો અનુસાર આ લોખમાં શરીર ધારણ કરે છે ચન્દ્રલોખમાં ગયેલા જીવાત્માને અમે દેવની સગા આપીએ છીએ પ્રીતિ અને મુસનમાન ભોમ તેને દેવદૂત (angel) કહે છે હિન્દુઓના પુરાણોમાં દેવોનું વર્ણન છે, તેમાં જે નામો છે તે દેવોની અમુક પદ્ધતિઓના છે હિન્દુ એ નામથી અમુક પદ્ધતિનો બોધ થાય છે, અને તે પદ્ધતિ જાણ થવામાં આવશ્યકીય કર્મો કરવાથી મુક્તિ પણ મનુષ્ય હિન્દુની પદ્ધતિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે વેદોમાં દર્શાવેલ અમુક વિશિષ્ટ યજ્ઞયાગાદિ ક્રમ કરવાથી મનુષ્ય હિન્દુની પદ્ધતિને માટે યોગ્ય થાય છે અને પૂર્વના હિન્દુના શુભ કર્મફળોનો ફાયદો થતા તે મનુષ્યલોકમાં અવતાર ધારણ કરે છે જેમ આપણા લોકમાં રાજાની અલ્લાખદની થવાનો નિયમ છે તેમ દેવ લોકમાં પણ રાજા અને અન્ય પદ્ધતિના લોકોમાં પણ વારંવાર ફેરવાય થયા કરે છે ચન્દ્રલોકમાં પણ મરણ અને નાશ તો હોય છેજ, ચન્દ્ર લોખમાં દિવા સ્વગતોમાં પણ મૃત્યુ તો સર્વનું નિર્જીવિત્વ તોય છે જ્યાં મૃત્યુનો પગ પ્રવેશી શકતો નથી અને ત્યાં જન્મ પણ નથી

એવો લોક તો માત્ર બ્રહ્મલોક છે. દેવલોક અને મૃત્યુલોકના જીવનમાં બહુ મોટો તફાવત નથી, એમ પુરાણોની કથાઓમાંથી જણાય છે. દેવોનો વારંવાર દૈત્યોદ્ધાર પરાબલ થાય છે, તથાપિ, દેવો સ્થિતિબ્રહ્મ થતા નથી. દેવ અને દાનવોની કથાઓમાં ઊંઘ વાર તો દેવોએ દૈત્યો કરતાં પણ દુષ્ટ કાર્યો કરવાના દાખલાઓ મળી આવે છે. તેઓ સ્ત્રીઓને માટે વારંવાર યુદ્ધ કરે છે, રાગદ્વેષમાં સપડાયલા જણાય છે. આમ ત્યાં જીવને પણ માયિક વ્યવહારમાં ફસાયલા એ આત્માઓ પુણ્યનો ક્ષય થતાં “પન્થ” (પટ્ટિ) દ્વારા ભૂમિમાં પ્રવેશી અન્નમાં જાય છે, અને તેમાંથી આહારદ્વારા પીંચમાં અને ગર્ભમાં પ્રવેશીને મૃત્યુલોકમાં અવતરે છે. પોતપોતાનાં કર્મ પ્રમાણે તેઓ હલકી અને પાપ કરનારી જાતિઓમાં પણ અવતાર લે છે, અને ત્યાં પાપકર્મો કરી ક્ષુદ્ર પ્રાણીઓ, ખનીજ કે વનસ્પતિના શરીરોમાં પણ પ્રવેશ કરે છે.

દેવોની જે કે મનુષ્યોનીના પ્રમાણમાં ઉચ્ચ છે, તથાપિ તે માત્ર ભોગ્યોની છે; કર્મ્યોની નથી. કર્મ તો ફક્ત મનુષ્યજ કરી શકે છે. “કર્મ એટલે એવું કાર્ય કે જેનું પરિણામ આ જન્મ કે જન્માન્તરમાં ભોગવવાનું હોય!” સારાં કાર્ય કરનારો મનુષ્યશરીર છુટ્યા પછી દેવોનીને પ્રાપ્ત થાય છે, અને ત્યારે તેને અમુક સમયને માટે તેનાં કર્મના શુભ દાખલ સુખોપભોગજ કરવાનો હોય છે. તે સમયમાં તે કર્મ કરી શકતો નથી. જ્યારે સદ્કર્મોના ક્ષય થાય છે ત્યારે દુષ્કર્મોજ રહે છે, જે તેને જગતમાં ખેંચી લાવે છે, ત્યાં જે તે પુનઃ નિસ્વાર્થી અને પ્રભુપરાયણ સદ્કર્મ કરે તો તેને બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે; પરંતુ દેવોનીમાંથી બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ થવી અશક્ય છે.

મનુષ્ય યોનીને પ્રાપ્ત થવા અગાઉ જીવાત્માને પશુઓનીમાંથી પસાર થવું પડે છે. સમય જતાં-ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરતાં કરતાં પણ મનુષ્ય થાય છે. આ વાત લક્ષમાં રાખવા સરખી છે કે જેમ જેમ.

મનુષ્ય વસ્તીની વૃદ્ધિ થતી જાય છે તેમ તેમ પશુઓની વસ્તી ઘટે છે. આનું કારણ પશુ આત્મા ધીરે ધીરે મનુષ્યોનીમાં પ્રવેશ કરે છે એજ છે. પશુઓની કેટલીક જાતિઓનાં નામ નીશાન પણ નથી રહ્યાં ! તે સઘળી જાતિઓ ક્યાં ગઈ ? તેમનો પ્રવેશ મનુષ્ય શરીરમાં થયો છે.

વેદોમાં કોઈ પણ સ્થળે નરકનું વર્ણન નથી, પણ પુરાણોએ અનેક પ્રકારના નરકનું વર્ણન કર્યું છે. પુરાણકારોને એમ જણાયું છે કે નરકની ભાવના વિના કોઈ પણ ધર્મ સંપૂર્ણ હોઈ શકે નહિ એ જાણ્યોમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે કેટલાક નરકોમાં મનુષ્યના કંટક કરવામાં આવે છે, કેટલેક ઠેકાણે લેના શરીરને પછાડવામાં આવે છે, પરંતુ ગમે તેટલી માતના છતાં તેનું મરણ થતું નથી આ માતના ગમે તેવી હોય—અસહ્ય હોય તથાપિ કોઈક વખતે તેમાંથી મુક્તિ થાય છે, એમ પુરાણોએ જણાવ્યું છેજ. આ પ્રમાણે દુ ખો ભોગવાતાં પાપકર્મોના ક્ષય થઈ જાય છે, અને ફરી એકવાર શુભ કર્મો કરવાનો અવકાશ મેળવવા જીવાત્મા મનુષ્યરૂપે મૃત્યુલોકમાં જન્મ ધારણ કરે છે. મૃત્યુલોકમાંજ ઉત્તરિકારક અને બ્રહ્મલોકમાં લઈ જઈ શકે એવા કર્મો થાય છે આ કર્મભૂમિ અને કર્મોનીમાંજ ઉત્તરિ સાધક કર્મો થઈ શકે છે—આ કર્મભૂમિમાંજ આપણું પ્રારંભ નિર્ણીત થઈ શકે છે. માયારૂપી વિશાળ ચક્રમાં આ આપણો પ્રવાસ માર્ગ છે, અને માનવજીવન તેનું મધ્ય બિન્દુ છે. અહીંથીજ નક્કી થઈ શકે છે કે આપણે ક્યાં દિશામાં જવું ? અને તેથીજ માનવોની દેવોનીથી પણ ઉચ્ચ મનાયલી છે

અહીં સુધી આપણે દૈત્યમતની દૃષ્ટિથી વસ્તુસ્થિતિનું અવલોકન કર્યું છે. વેદાન્તમત આ અભિપ્રાયને વિવેકબુદ્ધિને અનુસરતો માનવાને ના કહે છે. વેદાન્ત ઈશ્વરને વિશ્વવ્યાપક માને છે દૈત્યવાદીઓ

કહે છે કે હજાર અનન્ત છે, તેમજ છા તેનાથી સ્વતંત્ર અને અનંત છે, તેજ રીતે પ્રકૃતિ પણ બિન્ન અને અનંત છે. આમ તત્ત્વોને બિન્ન અને અનંત માનતાં બીજાં પણ અનેક તત્ત્વોને અનંત અને પૃથક માનવાની જરૂર પડશે; અને તે યુક્તિ-સંમત નહિ થાય. આથી વિશ્વ અને વિશ્વકર્તા એકજ છે, વિશ્વના અધિષ્ઠાતા તેનાથી બિન્ન નથી, એમ માનવું એજ વધારે યોગ્ય થશે. અત્રે એક શંકા થવાનો સંભવ છે. કોઈ પ્રશ્ન કરશે કે દેખાય, ખુરસી, ચોર, ફૂલર ઇત્યાદિ સર્વ તમારો પરમાત્મા છે કે ? પરમાત્મામાં દુર્ગુણનો વામ પણ હોઈ શકે કે ? આપણે તો પરમાત્માને પવિત્ર માનીએ છીએ તો આ સર્વ દુષ્ટતા તેનીજ કે ? આનો ઉત્તર અમે વેદાન્તીઓ એવો આપીએ છીએ કે, જેમ હું આત્મા છું, અને મને શરીર છે, અને એ શરીર મદારાથી બિન્ન નથી, તથાપિ હું-શુદ્ધ આત્મા-શરીર પણ નથી, ઘાખવા તરીકે હું કહું છું કે હું બાળક છું, યુવાન છું, વૃદ્ધ છું, પણ આ બાળ પરિવર્તનની જરા પણ અસર મદારા આત્માને થતી નથી, આત્મા તો બાળપણમાં, યુવાનીમાં કે વૃદ્ધા વચ્ચેમાં તેજ સ્થિતિમાં છે. તેનીજ રીતે આ સમસ્ત વિશ્વ-સર્વ જડ ચેતન પદાર્થના સમૂહ અને અસંખ્ય જીવો સહિત પરમાત્માનું શરીર છે. એ આખા શરીરના અણું અણુંમાં તે પ્રભુનો વાસ છે, અને શરીર બદલાતા-શરીરનું મૃત્યુ થતાં પરમાત્માના સ્વરૂપમા જરા પણ ફેરફાર થતો નથી. જીવ અને સૃષ્ટિનું રૂપાન્તર કે સ્થિત્યાન્તર થતાં પરમાત્માના સ્વરૂપમાં જરા પણ ન્યૂનાધિકતા થતી નથી. અત્રે એક વાત ઓછ થવાની જરૂર છે: આપણે એમ કહેવાની પૃથા છે કે સૃષ્ટિમાં સ્થિત્યાન્તર કે રૂપાન્તર થાય છે. આનો અર્થ એજ થાય છે કે તે એક સ્વરૂપનો ત્યાગ કરી બીજું ધારણ કરે છે, કોઈ પણ વસ્તુ નાશ પામી જાય ■ તેમ નથી, તેમજ તેમાં નિવાસ

કરતા આત્માનું ઉપાન્તર થાય છે તેમ પણ નથી અગાનથી
 આવૃત્ત સ્વરૂપમા આત્મા સકુચિત જણાય છે, અને જ્ઞાનનો
 પ્રકાશ પડતા તે પ્રકાશી વિસ્તાર પામે છે આત્મા પરત્વે કઈ પણ
 સ્થિત્યાન્તરની ભાવના હોય તો તે બાટલીજ છે ખોટા કર્મોથી આત્મા
 આવૃત્ત થઈ સકુચિત થાય છે, અને જે જે કર્મોથી આત્મા સકુચિત
 થાય છે તેના સર્વ કર્મોનું નામ 'પાપકર્મો' કે ને કર્મોથી આત્મા
 પ્રકાશીન થાય છે-પૂર્ણ થાય છે-ઉદાર થાય છે તે સમજા પુણ્યકર્મો છે
 પ્રારબ્ધમા સર્વ જીવો સ્વભાવત પવિત્ર હોય છે, પણ પશ્ચાત્ પાપ
 કર્મોના આશ્રયથી તે સકુચિત અને અનુદાર થવા લાગે છે, પરંતુ
 સત્કર્મોથી-ખરા જ્ઞાનના પ્રભાવથી જીવો પુનઃ પરમાત્મરૂપા સંપાદન
 કરી પ્રકાશમાન, પવિત્ર અને ઉદાર થઈ શકે છે દરેકને આમ કરવા
 સંપૂર્ણ અવકાશ છે, અને ધડાતા ધડાતા-સ સારનો અનુભવ લેતા લેતા
 જીવો દરમિયાને સત્કર્મો તરફ વળતું પડે છે પણ તેથી એમ સમજવાનું
 નથી કે આ સર્વ જીવો પવિત્ર થઈ જતા જગતનું કાર્ય અટકી પડશે-
 તે સમાપ્ત થઈ જશે. તેમ નથી, કેમકે જગત અનાદિ અને અનંત
 છે, એની વેદાન્તની ભાવના છે પ્રથમ આપણે દૈતમતનું નિરીક્ષણ
 કર્યું, પશ્ચાત્ વિવિધદૈતમતનો વિચાર કર્યો વિવિધદૈતનાના માને
 છે કે જીવ, પ્રકૃતિ અને પરમાત્મા અનાદિ છે, પણ તે અન્યો
 અન્યથી ભિન્ન નથી જીવ અને પ્રકૃતિ પરમાત્માના શરીરરૂપ છે, અને
 પરમાત્મા શરીરી (શરીરમા રહેવાવાળો) છે છતાં આ ત્રિપુરી એકજ
 છે આ મત દૈતમતથી ઉચ્ચ છે, ધર્મભાવનાની ઉચ્ચતર શ્રુતિએ
 દર્શાવનારો છે, મારાથ કે દૈતમત પ્રમાણે આ સદિ એક પત્ર છે અને
 પરમાત્મા તેના ચાલક છે, વિવિધદૈતમત પ્રમાણે પરમાત્મા અને આ સદિ
 અન્યો-અન્યથી ભિન્ન નથી પણ સદિના આલ્પ અપૂર્ણ પરમાત્માબરપૂર છે

અદૈતમત એ ઉભય મતોથી પર છે પરમાત્મા વિશ્વમા બરપૂર

છે, પરમાત્મા અને વિશ્વ બિન્ન નથી એ વિશિષ્ટાદ્વૈતનો સિદ્ધાન્ત અદ્વૈતમનને માન્ય છે પરંતુ સદિ અને જીવાત્મા એ શરીરી પરમાત્માના શરીરરૂપ દોષને તેમા રૂપાન્તર થાય છે, જ્યારે પરમાત્મા નિર્વિમાર-રૂપાન્તરના ધર્મથી મુક્ત છે, એ ત્રિશિષ્ટાદ્વૈતમતની માન્યતા અદ્વૈતવાદીઓ કમન કરતા નથી આમા અદ્વૈતમતવાદીઓ એવી શંકા કરે છે કે જો પરમાત્માજ આ વિશ્વના મરણરૂપ હોય તો ૧૩જી અને મર્યાદા શ્રવણમા બેદ કયા કારણથી ઉત્પન્ન થયો? મરણ અને મર્યાદા રૂપમા બિન હોઈ શકે, પણ તેઓના સ્વભાવમા નિનતા સંભવતી નથી કારણકે મર્યાદા રૂપાન્તર થાય એજ નરુ શ્રવણ છે વિશિષ્ટાદ્વૈતમત પ્રમાણે પરમાત્મા અને પ્રકૃતિ વચ્ચે શરીર અને શરીરીનો સંબંધ હોવા છતાં તે અન્યોન્યથી ભિન્ન નથી જો તેમ હોય તો પરમાત્મા જગતનું મરણ છે અને મરણ / જો મર્યાદા બનતું હોય તો જીવ અને પરમાત્મામા ત્રિશિષ્ટાદ્વૈતવાદીઓ જે સ્વભાવત બેદ માને છે તે બેદ રહી શકશે નહિ આ બેદ જો ટળી જાય તો અમારો અદ્વૈતમતજ રહે છે કે કાર્ય કારણથી ભિન્ન નથી' અદ્વૈતમત મ્હે છે કે સદિ પરમાત્માનું શરીર નથી પણ તેનું દશ્ય સ્વરૂપ છે આમ વસ્તુ સ્થિતિ હોય તો તમે, હું અને જડ ચેતન જગત સર્વ પરમાત્મસ્વરૂપજ છે મહારા હાથમાનું આ પુસ્તક, મહારા શરીર, મહારા મન અને મહારો આત્મા સર્વ પરમાત્મસ્વરૂપજ છે ત્યારે આટલા બધા અસખ્ય જીવો શા માટે અને આ સર્વ જીવો અન્યોન્યથી ભિન્ન શા માટે? એક અનત અને અખડ પરમાત્માના આટલા બધા દુઃખા થઈ આ જીવો ઉત્પન્ન થયા એ શું યુક્તિસંમત છે? કે એકજ પરમેશ્વર અનંતરૂપ કારણ કરે છે? આવી વસ્તુસ્થિતિનું કારણ શું? એજ વિશ્વનિષામ-શક્તિના આટલા, દુઃખા કેમ થયા અને તે દુઃખા થાય એ શું સંભવિત છે? વળી

પવિત્ર પરમાત્માને આ વિશ્વરૂપ ધારણ કરવાનું શું પ્રયોજન હતું? જો આજે તે વિશ્વરૂપ છે એમ માન્યું, તો કાલે તે કંઈ ઇતર સ્વરૂપ ધારણ નહિ કરે તેનો શું ભરોમો? અને જો આ પ્રમાણે તેમાં રૂપાન્તર અને ન્યૂનાધિકતા પણ થાય તો જેમ ન્યૂનાધિકતા થયા કરનારા પદાર્થોના અન્ત આવે છે તેમ તેનો પણ એકવાર અન્ત શા માટે ન આવે? વળી પરમાત્મા પોતાના આખા સામર્થ્યથી વિશ્વરૂપ થયા છે કે તેનો અમુક ભાગજ આ વિશ્વ સ્વરૂપ છે? ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારની શંકાઓ અદ્વૈતમતવાદી પ્રતિ થાય છે. તેનો ઉત્તર એજ છે કે આ દૃશ્યવિશ્વ વસ્તુતાએ ઠંધળું નથી, પણ માત્ર એક ઇન્દ્રિયજ છે. જેમ ઇન્દ્રિયજમાં અનેક પ્રકારની આકૃતિઓ અને કૃતિઓ દેખાય છે, જેમ સ્વપ્નમાં અનેક પ્રકારના સાંપત્તિક કે વિપત્તિક આભાસો થાય છે, પણ જાગૃતમાં તેમાંનું કશું પણ જણાતું નથી, તેમજ આ વિશ્વમાં અનેક ચિત્રો દેખાય છે, પણ જાગૃત ચર્તા-ચાનારૂઢ ચર્તા તે બ્રહ્મ સમાન બાસે છે, અને તે છેજ નહિ એવું જ્ઞાન થાય છે. જીવ જેવો પદાર્થજ કોઈ નથી તો વળી અનંત જીવોની તે શુ વાત કરવી? તે એકજ “અનંત” સર્વ વિહાર કરે છે પ્રાતઃકાળે સૂર્યનો પ્રકાશ ચર્તા વૃક્ષોના પત્રોપર પડેલાં હજારો ઝાકળનાં બિન્દુઓ નાના નાના હજારો સૂર્યો જેવાં જણાય છે, પરંતુ ખરો સૂર્ય એકજ છે, તેજ રીતે હજારો મનમાં હજારોરૂપે દેખાતો પરમાત્મા વાસ્તવિક રીતે એકજ છે. હજારો મન હજારો ઝાકળ બિન્દુઓ જેવાં છે, અને તેમાં પ્રકાશ પાડનાર પરમાત્મા હજારો સૂર્યો જેવો દેખાય છે, પણ તે બ્રમથીજ દેખાય છે સૂર્ય તરફ દૃષ્ટિ જતા એમ જણાય છે કે હજારો સૂર્યોની જાવના બ્રમણરૂપ છે, તેજ પ્રમાણે આ સંસાર પણ બ્રમણરૂપ છે. પરંતુ જ્ઞાન થયા પછીજ આ સર્વ બ્રમણરૂપ દેખાય છે, એ વાત ખરી છે, અને એ ન્યાયથી

-એ બ્રહ્માથી પર પરમાત્માના અસ્તિત્વની વાત પણ ખરી છે. જેવી રીતે સ્વપ્નમાં આપણે હાથી જોઈએ તેમાં સ્વપ્નમત હાથી જો કે સત્ય નથી પણ હાથીરૂપે દેખાતો કોઈક પદાર્થ છે એજ સત્ય છે; તેજ પ્રમાણે આ સંસાર સત્ય નથી પણ સંસાર જેવી દેખાતી મૂળ વસ્તુ સત્ય છે. તું શરીર, મન કે જીવ રૂપે બ્રહ્મા કે સ્વપ્ન રૂપ છે, પણ “હું હું” એવી ભાવના રૂપે, અસ્તીત્વ-જ્ઞાન સત્ય હોઈ, સમ્વિદાનંદથી ભિન્ન નથી. આ સ્વરૂપમાં તું પરમાત્માજ છે. તેજ આ વિશ્વ સમસ્ત નિર્માણ કર્યું છે અને તુંજ તેનું અધિગ્રાહક છે. મરણ, જન્મ, મંમાર અને તજ્જન્ય વ્યવહાર એ સર્વ ધ્વન્નભક્તો ખેલ છે. તું અનંત છે. તારા ચૈતન્યના-આત્માના તેજ પામે સૂર્ય, ચન્દ્ર અને તારાતું તેજ હડતા પતંગીયા સમાન છે. અનાદિ-અનન્ત ચૈતન્યનો વિચાર પણ કેટલો વિચાળ છે ! તને જન્મ નથી તેમ મરણ પણ નથી. જન્મજ ન હોય ત્યાં મૃત્યુ ક્યાંથી ? ન મૃત્યુર્ન શંકા ન મે જાતિમેદઃ પિતા નૈવ મે નૈવ માતા ન જન્મ । ન ઘંધુર્ન મિષ્ટં ગુરુર્નૈવ શિષ્યઃ ચિદાનંદરૂપઃ શિવોહં શિવોહમ્ ॥ આ વાક્યો કેટલાં પ્રતિભા સંપન્ન છે ! એજ વેદાન્તનું કથન છે. વેદાન્ત સર્વને કહે છે કે તમે માયા રચિત પુત્રાં નહિ પણ સર્વને પોતામાં સમાવી શકો એવા ચૈતન્યરૂપ છો. અદ્વૈત મત પ્રમાણે સ્વર્ગલોક, દેવલોક અને અક્ષર લોક એ સર્વ સ્વપ્નજ છે. સ્વપ્ન દૂર થઈ જતાં જેમ સ્વપ્ન જન્ય સુષ્પ અને દુઃષ્પ ઉભય સમાન જણાય છે, તેવીજ રીતે આ સંસાર સ્વપ્નમાંથી જાગૃત થતાં, જ્ઞાનીને બ્રહ્મલોક પણ તૃણ સમાન નિર્માલ્ય લાગે છે. જીવાત્મા આ સંસાર જાગૃતી મુક્તા થઈ પોતાના સમ્વિદાનંદ પદમાં આરૂઢ થાય એજ અદ્વૈત મતનું લક્ષ્યસ્થાન છે. આવા આત્મસુખનો જેને અનુભવ થયો હોય તેને સંસારનાં સુખો શું મોહ ઉપજાવી શકે ? આપણે આ ક્ષુદ્ર શરીરમાં સુખ સાધવા મથીએ છીએ પણ આત્માનંદના સુખનો સ્વા. વિ. ૮.

અનુભવ થતાં જણાય છે કે દેહનાં સુખો તે સુખોજ નથી. આ સમસ્ત વિશ્વ જ્યારે પોતાનું જણાય ત્યારે પોતાપણનો જે આનંદ થાય છે તે અવર્ણનીય છે. જો એક શરીરવડે પણ સુખ જણાતું હોય તો અનેકાનેક શરીરોવડે તો કેટલું સુખ હોય શકે ? આ સ્થિતિજ સુખનો અવધિ છે. એજ અદ્વૈતમતના સિદ્ધાન્તનું અતિમ લક્ષ્ય સ્થાન છે.

વેદાન્તમતનાં ત્રણ પગથીયા છે, અને અદ્વૈત તેમાં છેલ્લું છે તેનાથી પર જવા મનુષ્ય જીવિ અસમર્થ છે. એકપથી પર જવું અશક્ય છે. સર્વ સૃષ્ટિનું મૂળ મળે તો ત્યાંથી પર ક્યાં જઈ શકાય તેમ છે ? એકજ પદાર્થમાંથી આ સર્વ પદાર્થો નિર્માણ થયા છે, થાય છે અને થશે, એમ જાણ્યા પછી વિજ્ઞાનશાસ્ત્રને શોધવાનું શુ બાકી રહે ? એજ પ્રમાણે વિશ્વમાં બરપૂર સર્વ ચૈતન્ય આત્માની એકાત્મતા સિદ્ધ થયા પછી તત્ત્વજ્ઞાન આગળ વધીને ક્યાં જઈ શકે તેમ છે ?

આ અદ્વૈત તત્ત્વજ્ઞાન સર્વસાધારણ મનુષ્ય વર્ગને પ્રાપ્ત કે ગમ્ય થઈ શકે તેમ નથી. પ્રથમ તો જીવિને તેને ગ્રહણ કરી શકે-મરાબર સમજી શકે એ કદિન છે. અત્યન્ત ઝીણી અને નિર્ભય વિવેક જીવિને તેને ગ્રહણ કરવા સમર્થ થાય છે. વળી સામાન્ય જન સમાજના વ્યવહાર પરત્વે પણ તે અગમ્ય છે. વેદાન્ત તત્ત્વજ્ઞાન સમજવા અને સંકળ કરવા માટે ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક અધિકારની જરૂર છે. “સિદ્ધણ કેડે દુધ હોય તે સુવર્ણ પાત્રમાં ઠરે”, એ ન્યાય અહીં પણ લાગુ પડે છે, તેથી પ્રથમ આપણે દ્વૈતચીજ શરૂઆત કરવાની જરૂર છે દ્વૈતમતને સમજવા જેટલી ઝીણવટ જીવિને પ્રાપ્ત થતા આપોઆપજ વિશિષ્ટાદ્વૈતના સિદ્ધાન્તોની સમજણ પડવા લાગે છે. જેમ ધીરે ધીરે અનુભવ અને શિક્ષણ લેતા એક પ્રજા ઉત્પત્તિના માર્ગમાં આગળ વધે છે, તેજ પ્રમાણે એક વ્યક્તિ પણ વરસો પર્વન્ત વિચાર કરી કરીને અનુભવના પ્રમાણમાં ઉત્પત્તિ પામે છે. જેમ મનુષ્ય જાતિએ ધીરે પણ

મહામપ્તે પ્રગતિમાં-અંશૂતિમાં આગળ વધવાનું કાર્ય હતું છે, તેમજ
 દરેક વ્યક્તિને પણ કરવું પડે છે. હા, પ્રભુઓ અને મનુષ્ય જનને
 જે સ્થાને પહોંચનાં યુગોનો મમય જોઈએ; તે કાર્ય એક વ્યક્તિ ને ચાહે
 તો પોતાના આયુષ્યના સમયમાં કરી શકે ખરી. સમગ્રના અનુભવો આ-
 પણને આગળજ પડે તે છે. જેનો આપણે પ્રતિદાર કરવા અમમય હીએ.

આજે જે મનુષ્ય અદ્વૈતવાદી છે, તે પોતાના જીવનનો વિચાર
 કરે તો તેને અવશ્ય જાણાર્થ આવશે કે એકવાર તે પછે દ્વૈતવાદી
 દત્તા. દ્વૈતની દ્રષ્ટિથી મનુષ્ય ને એમ માને કે દુઃશરીરૂપ હું; (અર્થાત્
 શરીરથી તેની શુદ્ધિ પર ન ગઈ હોય) ત્યાં સુધી તેને જગત પણ સત્ય
 છે-અવગ્રહ પ નથી, એમ માનવુંજ પડે. ને જગતના એક વિભાગપ
 શરીરને સત્ય માનો તો મમત જગતને પણ મત્ય માનવુંજ પડે, અને
 જગત જ્યાં મત્ય માન્યું ત્યાં પગમાત્માના અગ્રપને પણ માકાર માનવું
 પડે, કાગળકે જગતનું અતીત છે તો તેના કર્તાનું અતીત પણ
 તેવુંજ જાહેર. આ કર્તાને પગમેશ્વર એવું નામ આપવું પડે. કાર્યને
 માનતાં કાગળની માન્યતા હતુમ કરીજ પડે જ્યાં સુધી જગત
 મત્ય છે, ત્યાંસુધી પગમાત્મા સાકાર છે, અને જગત અવજ સમાન
 જાણનાં, જાનથી જગતની જાવનાજ હી જતાં, પરમાત્માતુ માકાર
 અગ્રપ પણ હી જશે-પગમાત્માની બિસતા પણ હી જશે. તમે પોતેજ
 પ્રજુગ્રપ થઈ જશો, અને આ જગત તમને ઈન્દ્રિયવન દેખાશે જ્યાં
 સુધી અવજ છે ત્યાં સુધીજ જન્મ છે, મરણ છે, જગત છે અને વ્યવહાર
 છે, અવજ હી જતાં જન્મ પણ નથી, મરણ પણ નથી, જગત પણ
 નથી અને વ્યવહાર પણ નથી. જેને હમણા આપણે વિશ્વરૂપ જોઈએ
 હીએ તેજ આપણને સચ્ચિદાનંદ રૂપ જણાશે, અને જે સચ્ચિદાનંદ
 આપણે આટલો વખત આપણાથી બિજ-દૂર નેતા દત્તા તેજ આપણને
 મમીપમાં મમીપ-આપણા અંતર મહિમાં વિરાજમાન દેખાશે.

७-અનુભવનો માર્ગ.

(અમેરિકામાં અપાયેલ એક વ્યાખ્યાન)

નના છતાંસુએ પ્રથમ સમ અને દમ એ બે
 ગુણો પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. સમ
 અને દમ બે કે ભિન્ન ગુણો કહેવામાં આવ્યા
 છે, તથાપિ તેમનો અભ્યાસ સાથેજ થાય એ
 શ્રેયસ્કર છે. સમ-દમનો અર્થ એવો થાય છે
 કે ઇન્દ્રિયોને-ઇન્દ્રિય વિકારોને પોતાના સ્થાનથી
 બહાર જવા ન દેવા-અર્થાત્ વિકારો ઉત્પન્ન
 ન થવા દેવા. અને ઇન્દ્રિય સમ્બંધનો અર્થ શુ થાય છે તે સ્પષ્ટ
 થવાની જરૂર છે. સામાન્ય તરીકે આપણે નેત્રો લઈએ. નેત્રોથી આપણે
 વસ્તુ જોઈ શકીએ છીએ, અને કુ નેત્રથી જોઈ શકીએ છીએ
 કહીએ છીએ, પણ બહાર દેખાતાં નેત્રો એ ખરી ઇન્દ્રિય નથી. એતો
 માત્ર સાધનજ છે. અંતર્ય ગોચક કિંવા ઇન્દ્રિયનું એ નેત્રો તો એક
 કારણ છે. જો ગોચક ન હોય કિંવા ઇન્દ્રિય પોતાના સ્થાનમાં ન હોય
 તો આ બહારનાં નેત્રો હોવા છતાં પણ આરામી જોઈ શકારી નહિ,
 તેમજ આ બાળ સાધન અને અંતર્ય ઇન્દ્રિય પોતાના સ્થાને હોય
 છતાં મનની મદદ તેમને ન મળે તોપણ જોવાથી જો વસ્તુનું જ્ઞાન
 થાય છે, તે સત્તું અશક્ય છે. કેઈ વાર આપણું મન કેઈ ગભીર
 રિવાજમાં ગુંથાયેલું હોય ત્યારે હાથી જેવો કેઈ પદાર્થ આપણી દષ્ટિ
 પામેથી-પમાર થઈ જાય તોપણ આપણે તેને જોતા નથી. આવા

પ્રમગ્નો અનુભવ આપણુ દરેકને થાય છે મનની મદદ અતસ્થ ધન્દ્રિયને અને અતસ્થ ધન્દ્રિયની મદદ બાહ્ય ગોલકને મળે ત્યારેજ આપણે જોવાની અને જોઈને વસ્તુગાન ગ્રાપ્ત કરવાની ક્રિયા કરી શકીએ છીએ આ પ્રમાણે આપણી દરેક ક્રિયાના સબધમા સમગ્ર સેવાનું છે પ્રત્યેક ક્રિયામા આ ત્રણેની મદદ આવશ્યકીય છે, અને તે મદદ એ ત્રણે પોતપોતાના સ્થાનમા હોય તોજ કરી શકે છે તેમા પણ કંઈક નિશેષ વિચાર કરીએ તો મન ચલાવનાર છે, અને ધન્દ્રિય તથા ગોનક ચાલનાર છે મન એ સાધનોદ્વારા મર્મ કરે છે આ સાધનો પૈકી એક બાહ્ય છે અને એક અતસ્થ છે મન કોઈ વાર એ બાહ્ય ધન્દ્રિયમા પ્રવેશી બાહ્ય વસ્તુ જોઈતેમાં તદાકાર થઈ જાય છે—તે વસ્તુમય થઈ જાય છે અને પુનઃ પ્રસંગવશાત્ એ વસ્તુ પરથી ખમી જતા—બાહ્ય ધન્દ્રિયની ક્રિયા બધ થતા—તે અતસ્થ ધન્દ્રિયમા સ્થિત થઈ તે વસ્તુ સબધી વિચારમા તદાકાર થાય છે બાહ્ય વસ્તુ તરફ જવાના સાધનો ન હોય ત્યારે તે અતસ્થ ધન્દ્રિયોદ્વારા વિદ્યાર કરે છે, અને કદાચ બાહ્ય વસ્તુનું સ્મરણ ન હોય તો પછી કલ્પના વડેજ વસ્તુઓ યોગ્ય લઈને તે પોતાની ક્રિયા નિરન્તર ચાલજ રાખે છે આ પ્રમાણે આપણે સમગ્ર શકીએ તેમ છે કે મન એ નિરન્તર કાર્ય કરનારી શક્તિ છે હું અમુક વસ્તુને જોતા તે સબધી વિચાર કરતો હોઉં ત્યારે અતસ્થ ધન્દ્રિય અને બાહ્ય ગોલક ઉભય સાધને કાર્યમા ગુથાયલા હોય છે પરંતુ જોવાનું બધ કરી નિચાત કરતા તો માત્ર અતસ્થ ધન્દ્રિયજ કામમા હોય છે અતસ્થ ધન્દ્રિયનું કાર્ય બાહ્ય ધન્દ્રિય દ્વિવા ગોલકદ્વારા જોએલી વસ્તુના રૂપ રંગ આકાર સબધે વિચાર કરવાનું સાધન મનને પૂર પાડવાનું છે જો અતસ્થ ધન્દ્રિય ક્રિયા રહિત થાય તો પછી વિચારને અવમશજ નથી રહેતો અમુક વસ્તુ સબધી વિચાર કરવો હોય તો પ્રથમ તે વસ્તુનું ચિત્ર

‘મન પાસે ખડુ કરવું પડે છે, તે સિવાય વિચાર થઈ શકતોજ નથી. ચતુર્મા કોઈ ને કોઈ પ્રકારનું ચિત્ર આલેખેલું હોવાનું જોઈએ, તેમ ન હોય તો મનને તે સાધન આપી શકશે નહિ, અને સાધન વિના મન વિચાર કરવાને અસમર્થ રહેશે. આપણે અધ મનુષ્યોને વિચાર કરતા જોઈએ છીએ તેમા પણ અવલોકારા તેમણે કોઈ ને કોઈ પ્રકારની કલ્પના ચોજાણીજ હોય છે. સર્વ ધન્દ્રિયોમા નેત્રા અને કાન અત્યંત ચપલ છે, તેજ પ્રમાણે એ સાધનોના ગોલક પણ ખડુજ ચપલ છે. આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ કે સાધન, ધન્દ્રિય અને મન એ ત્રણેનો અન્વેષણ સાથે સંબંધ છે, અને એક વિના બીજુ કંઈ પણ કાર્ય કરી શકવાને અસમર્થ છે. કાન, નેત્ર કે ત્વચા આદિ ધન્દ્રિય હોવા છતાં પણ જો ગોલકનો નાશ કરવામા આવે તો એ ધન્દ્રિયો ક્રિયાશૂન્ય થઈ જશે અને મન જો અનિયમિત કે ઉચ્છૃંખલ હોય તો ધન્દ્રિય અને ગોલક ઉભયને તે ક્રિયા બ્રહ્મ કરી શકશે. આ પ્રમાણે મનને નિયમમા રાખવા-મનની ક્રિયા યોગ્ય માર્ગે વાગવા આપણે પ્રથમ બાહ્ય સાધન અને અતઃસ્થ ધન્દ્રિયને નિયમમા રાખવાની જરૂર છે. મનને અતઃસ્થ ધન્દ્રિયોના વિષયમા ધન્દ્રિય કે બાહ્ય ગોલકોથી દેખાતા પદાર્થોમા ભટકવા ન દેતા, અતઃસ્થ ધન્દ્રિયોને પોતાના સ્થાનમાજ રાખવી આને શમ કહે છે, અને બાહ્ય ગોલકને નિયમમા રાખવા તેને દમ કહેવામા આવે છે. જ્ઞાન મંદિરમા પ્રવેશવા માટે આ બંને સાધનો એ પ્રથમ પગથીયુ છે.

બીજુ પગથીયુ તિતિક્ષા છે. એમ કહેવાય છે કે જલજ્ઞાનનો માર્ગ દહિન છે, અને તે સત્યજ છે. તિતિક્ષાનો સદ્ગુણ પ્રાપ્ત કરવો એ એક અત્યંત કઠિન વાત છે. તિતિક્ષા એટલે ક્ષમા અથવા સહનશીલતા છે, ક્ષમાનું નિસીમ સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરવું એ તિતિક્ષા છે. આ તત્ત્વ કંઈ ગ્રાહ્ય. એમ અભ્યાસ શરૂ કર્યા પછીજ આપણને

સમગ્રય છે. કોઈ પણ મનુષ્ય આપણું ગમે તેટલું છુર કરે તથાપિ તેના પ્રતિ જરા પણ ક્રોધ ન કરવો એ ક્ષમાવૃત્તિનો પ્રકાર છે. અમુક માણસ મારી નિન્દા કરે અને અપરાધો કહે તોપણ બહારથી કદાચ હું તેનો પ્રતિકાર કે તિરસ્કાર ન કરું; તથાપિ મનમાં પણ તેના પ્રતિ જરા પણ ક્રોધ કે તિરસ્કારનો ભાવ ન થાય—તેને માટે મને જરા અભાવનો વિચાર ન થાય; એ કાર્ય કેટલું કઠિન છે? જો મારા મનમાં જરા પણ અભાવ કે તિરસ્કારભાવ થાય તો તિતિક્ષાના ધર્મથી હું દૂર છું. મને જરા નિચાર પણ ન થવો જોઈએ, જાણે કેંઈ થયુંજ ન હોય એની મારા મનની સ્થિતિ રહેવી જોઈએ. મનની આવી સ્થિતિ તેજ ક્ષમા વૃત્તિની પૂર્ણ સ્થિતિ છે. મને ગમે તેવું દુઃખ થાય, ગમે તેવા સંકટો કે મહાન આપત્તિઓનો હું ભોગ થયો હોઉં છતાં એ દુઃખ કે સંકટો કે આપત્તિઓને દૂર કરવાનો કે તેનાથી દૂર નાસવાનો વિચાર પણ ન થવો એજ સંપૂર્ણ તિતિક્ષા છે. સમજો કે અમુક બાબતનો પ્રતિકાર ન કરવાથી મહારા ઉપર કેંઈ મહાન આપત્તિ આવી પડે; તથાપિ તે આપત્તિના વખતમાં પણ અમુક બાબતનો પ્રતિકાર ન કરવાથી મારા ઉપર આ આપત્તિ આવી એવો વિચાર થવો જોઈએ નહિ. મનની જ્યારે આવી સ્થિતિ થાય ત્યારેજ તે તિતિક્ષામાં સ્થિત છે. રાગ અને દ્વેષ ઉભયથી મુક્ત થઈ મન પરમ શાન્તિમાં વિરામ પામે એજ તિતિક્ષા છે. તિતિક્ષાનો અભ્યાસ કરવા હિન્દુસ્તાનના લોકો જે કેટલીક ક્રિયાઓ કરે છે તે સાબળી તમે આશ્ચર્ય પામશો. મન જરા પણ ચલિત ન થાય—મનમાં જરા પણ અશાન્તિ ન થાય—તેવો મનને નિયમમાં રાખવાનો અભ્યાસ કરવા સર્વ અને અગ્નિનો પ્રયત્ન તાપ સહન કરવાના પ્રયોગ કરે છે. અત્યંત ઠંડી તેઓ જરા પણ દરકાર કર્યા વિના સહન કરે છે. શરીરને માટે તેઓ વધારે ને વધારે બેદરકાર થતાં શીખે છે. જાણે શરીર પોતા-

નાથી કોઈ ભિન્ન પદાર્થ હોય એવી રીતે તેનું થયું હોય તે યાઓ એવા અભ્યાસમાં તેઓ પોતાના આત્માને સ્થિત રાખે છે.

તિતિક્ષા પછીનું પગથીયું ઉપરતિ છે. ઉપરતિનો અર્થ એવો થાય છે કે ઇન્દ્રિયજન્ય વ્યવહારનો વિચાર ન કરવો. આપણા સમયનો ઘણો ભાગ ઇન્દ્રિયજન્ય પદાર્થોના વિચારમાં વ્યતિત થાય છે. આપણે અમુક વસ્તુ જોઈ છે, અમુક જોવાની છે, અમુક વાત સાંભળી છે. અમુક સાંભળવાની છે, અમુક પદાર્થનો સ્વાદ લીધો છે, અમુકનો સ્વાદ લેવા યોગ્ય છે. અમુક સ્થળ સુંદર-રહેવા યોગ્ય છે. અમુકમાં રહીશું. ધગેરે ધગેરે સર્વ ઇન્દ્રિયજન્ય વ્યવહાર છે અને તત્સબધી વાતો કરવામાં અને વિચારવામાં આપણો ઘણો વખત વ્યતિત થાય છે. આ પછી એક ટેવ છે અને એક ખરા વેદાન્તીએ આ ટેવનો પશ્ચ ત્યાગ કરવો યોગ્ય છે.

ઉપરતિ પછીનું પગથીયું શ્રદ્ધા વિવા વિશ્વાસ છે. પરમેશ્વર અને ધર્મ ઉપર અચળ અને અત્યંત શ્રદ્ધા હોય તોજ જ્ઞાનના માર્ગમાં વિચરવા સમર્થ થઈ શકાય છે. શ્રદ્ધા વિના મોઈમનુષ્ય કોઈ પણ ઉપાયે જ્ઞાની થઈ શકતો નથી. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને કહ્યું છે કે - શ્રદ્ધાવાહ્યમતે જ્ઞાનમ્. વાસ્તવિક રીતે જોઈએ તો કોરોડો મનુષ્યો શ્રદ્ધા કોઈમનેજ પરમેશ્વરમાં ખરે વિશ્વાસ હોય છે. આમ કોઈ સાધુ મહારાજને મને કહ્યું ત્યારે મહે તેમને પૂછ્યું કે “આમ કેમ મહારાજ ? પરમેશ્વરમાં અમારો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે એમ કહેનારા તો ઘણા લોકો છે. મહારાજ બોલ્યા માનો કે એક કોટડીમાં કોઈ ચોર બેઠો છે અને તેની બાજુનીજ કોટડીમાં દ્રવ્યનો અખૂટ બહાર છે. આ ઉભય કોટડીઓ વચ્ચે એક સડળ તૂટી જાય એવી દિવાલ છે એમ તે જાણે છે, હવે વિચાર કે તે ચોરની શું સ્થિતિ થશે ?

મે જવાબ આપ્યો ‘ તેના વિચારોએ બહારમય થઈ જશે. તેને ખીન્ને મોઢ પછી વિચાર નહિ આવે ત્યારે નિદ્રાની તો વાતજ થી

કરવી ? કેવી રીતે—ક્યા ઉપાયોથી એ ધન મારી પાસે આવે એજ તેના વિચારનો વિષય રહેશે. ” ત્યારે તે સાધુ બોલ્યા: શું તું એમ સ્વપ્ન છે કે પરમેશ્વરને શ્રદ્ધાથી જાણનાર મનુષ્ય તેને પામવાનો પ્રયત્ન કર્યાવિના રહી શકે ? જો મનુષ્ય એમ માને કે તેની સમીપજ-તેના અંતરમાંજ અનન્ત સુખ અને પરમાનંદનું કેન્દ્ર રચાન છે અને તે પ્રાપ્ત કરી શકાય તેમ છે એ પણ તે જાણે તો તેને મેળવ્યાવિના તે શાન્ત રહી શકે એ શું, સ્વાભાવિક છે ? પ્રભુમાં દૃઢ વિશ્વાસ અને તેને પ્રાપ્ત કરવા માટે અતૃપ્ત આશ્રય, એજ શ્રદ્ધાનું લક્ષ્ય છે.

શ્રદ્ધા પછીની પાયરી સમાધાન છે. સમાધાનનો અર્થ એવો થાય છે કે સદા સર્વદા આપણા મનને પરમાત્મામાં—પરમાત્માના પ્રેમમાં લીન રાખવું. તેને ક્ષણભર પણ મલીન થવા ન દેવું. કદાચ અત્યન્ત સુખનો પ્રસંગ ઉપરિચિત થાય તોપણ મન તો ત્યાંજ રહે અને મહાન દુઃખ વખતે પણ ત્યાંથી દૂર ન થાય એ સમાધાનનું લક્ષણ છે. ધર્મનો માર્ગ કઠિન છે. તે એકાદ દિવસમાં સાધ્ય થઈ જાય એવો સરળ નથી. ધર્મ કંઈ ઔપધની જોળી નથી કે જે ક્ષણભરમાં ગળી જાય. અતૃપ્ત શ્રદ્ધા અને અચાગ શ્રમ કર્યાંથીજ તે પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. મન અત્યંત ચંચળ છે. તેની ચંચળતાના વેગનુ માપ થવું પણ મુશ્કેલ છે. તેને સહજમાં વશ કરી શકાય તેમ નથી, તથાપિ પ્રયત્નથી તે સાધી શકાય છે. શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન કહે છે કે—‘ અસંશય મહાવાહો મના દુર્નિવ્રહં ચલમ્ । અમ્યાસેન તુ કૌંતેય ઘેરામ્યેણ ચ ગૃહ્યતે ॥ હે મહાબાહો ! મન ચંચળ છે—તેનો નિશ્ચય કરવો કઠિન છે; તથાપિ અમ્યાસ—વારંવાર તેને ખેંચી ખેંચીને પરમાત્મામાં સ્થિત કરવાથી અને સાંમારિક માયામાં વૈરાગ્યવૃત્તિ રાખવાથી તેને જીતી શકાય છે.

સમાધાન પશ્ચાતની પાયરી સુમુમુત્ત છે. સુમુક્ત્ય એટલે મુક્ત થવાની ઈચ્છા. તમારા પૈકી જેમણે સર એકવીન આર્નલ્ડ કૃત લાઇટ

ઔદ્યોગીય (બુદ્ધ ચરિત્ર) વાંચ્યું હશે તેમને બુદ્ધના પ્રથમ ઉપ-
દેશમાનો એક ભાગ લઘ્યમાં હશે. બુદ્ધ કહે છે: “તમેજ તમાગ શત્રુ
ચઘને પોતેજ પોતાનું દુઃખ ઉપગતવી લ્યો છો. તમે જન્મ ધારણ કરો
અને મરણને શરણ ચાઓ એ તમારી પોતાનીજ કૃતિનું પરિણામ છે.
બીજા દોષની પણ તમારાપર સત્તા નથી. સંસારચક્રમાં બન્ધ્યા
કરવું-પગવાર સુખ લેઈ કુવાઈ જવું ને પગવાર દુઃખ લેઈ રહવું-
દુઃખી થવું એ મર્મ તમારાંજ કૃત્યોનું ફળ છે. આટલી ધમાધ અને
દોષદોષમાં પણ પરિણામે તો એ વિના બીજું કંઈજ દેખાતું નથી.”

આપણાપર જે જે દુઃખ અને આપણે પડે છે તે આપણી
પોતાનીજ ઇચ્છાથી યોગ્ય થઈ છે. આની ઇચ્છાઓનું સેવન કરતાં
કરતાં આપણે સ્વભાવજ એવો ચર્ચ ગયો છે કે એ ઇચ્છાઓજ
જનમે આપણું જીવન હોય એમ આપણે માનવા લાગ્યા છીએ. એક
મીનના કેદીને માઠ વર્ષ પર્વન્ત જોલખાનામાં રાખવામાં આવ્યો હતો.
નવો રાજા ગાદીપર આવતાં કેટલાક કેદીઓને છૂટા કરવામાં આવ્યા
તેમાં તેને પણ છૂટા કરવામાં આવ્યો હતો. કેદખાનામાંથી છૂટા થતાંજ
તે બોલી ઉઠ્યો કે: “મારાથી આ જગતમાં કેની રીતે રહી શકશે ?
આ પ્રકાર માણસી કેમ સહન થઈ શકશે ?” અને ફરી મારી અધારી
કોટડીમાં ઉઠેરા અને ઉઠેરડીઓ વચ્ચે જના થો ! અહીં મદારાથી રહે-
વાનું શી રીતે બની શકે ?” અને જ્યારે તેની કોટડીમાં તેને પાછો
મોકલવામાં આવ્યો ત્યારેજ તે શાન્ત થયો આપણુ સર્વ મનુષ્યોની
સ્થિતિ પણ આવીજ છે. દુઃખ, ઇચ્છા, રાગ, દ્વેષ અને તન્નજન્ય
કલહાદિનો આપણને અભ્યાસ પડી ગયો છે, અને એ અભ્યાસ એટલો
દૃઢ થઈ ગયો કે તેનાથી છૂટા થવું આપણને મુશ્કેલ જણાય છે.
માયિક બધનમા આપણે એવા તો સજ્જડ જકડાઈ ગયા છીએ કે
તેમાથી છૂટાનું હશે કે કેમ એ પણ આપણને સચચાત્મક લાગે છે.

સુખ-સુખ ને સુખનેજ શોધતાં-અહીં શોધતાં ને ત્યાં શોધતાં-આ વસ્તુ પ્રાપ્ત થતાં આનંદ થશે; આ સ્થિતિને પહોંચતાં સુખ થશે; આ પદ્ધિ કે કાર્તિના ઉપભોગથી આપણે કૃત કૃત્ય થઈશું; આવી આવી ઈચ્છાઓને વધ થઈ આપણે સુખની પાછળ દોડીએ છીએ; પણ સમય આવતાં-આપણી ઈચ્છાઓનું લક્ષ્ય પાસે આવી પહોંચતાં; એ સુખ, આનંદ કે કૃતકૃત્યતા આપણા હાથમાંથી લપસી જતી જણાય છે, અને આપણે જેવા ને તેવાજ રહીએ છીએ; છતાં એ દિવાની આશા આપણને ઝાંઝવાના જળ તરફ દોડવાનીજ પ્રેરણા કરે છે! આપણે દિવાના અને નિરામાં ઘેરાયલા મૂર્ખ મનુષ્યોની માફક રખડવામાંજ જીવન સાફલ્ય માનીએ છીએ!

હિન્દુસ્તાનમાં તેજ પીલવાની ધાણીઓમાં બળદ જોડવામાં આવે છે. બળદની ખોંધ ઉપર ઝૂસરી રાખવામાં આવે છે. બળદ વિશેષ ઝડપથી ચાલે તેટલા માટે એ ઝૂસરીની આગલી બાજુએ ધાસ બાંધી રાખવામાં આવે છે. આ ધાસ બળદની દૃષ્ટિથી વહેતેક દૂર રહેવા છતાં તે તેને ખાવાને શક્તિમાન થતો નથી, પણ તેને જોવાથી અને તે ખાવાની લાલચથી બળદ ઝડપથી ચાલે છે, અને આથી ધાણીવાળાને લાભ થાય છે. બળદ ખૂબ ઝડપથી ચાલે છે ખરો, પણ કોઈ વાર તે આ ધાસને પહોંચી શકતો નથી. આપણી મનુષ્યોની સ્થિતિ પણ એનીજ છે. ઇન્દ્રિયજન્ય મુખોના ગુલામ બની આપણે અનંતકાળથી કનક અને કામિની, ધન અને કાર્તિને માટે દોડી રહ્યા છીએ. અનંત જન્મો ધરી આપણે એજ સુખની પાછળ ફરતા ફરી ત્યાં ને ત્યાંજ રખડીએ છીએ. સુખ અને આપણા વચ્ચેનો અંતર એટલો ને એટલોજ રહ્યો છે. પ્રેમ અને સુખને નામે ભ્રમિત થઈ આપણે ભરાટીમાં ભટકીએ છીએ. પ્રેમને નામે પુત્રપૌત્રાદિપર આપણે મોહજ રાખીએ છીએ, અને તે પ્રેમને નામે પુનઃ તેમના તરફથી પ્રેમની આશા રાખીએ છીએ. આ

પ્રભાણે મોહને પ્રેમ કે સુખ માની આપણે દિવાના મનુષ્યની પેઠે-
કાયાના મનુષ્યની પેઠે બટકીએ છીએ; પણ જેમ જેમ આપણી ઝડપ
વધતી જાય છે તેમ તેમ સુખની ગતિ પણ ઉતાવળી થતી જાય છે,
અને છેરટે જોઈએ તો આપણે ત્યાંના ત્યાંજ હોઈએ છીએ.

આપણે એમ ધ્વજીએ છીએ કે આપણે હમેશાં સુખીજ રહીએ,
અને કુષ્મ આપણાથી દૂર રહે. આવી ધ્વજામાં આપણે રાત્રી દિવસ
બટકીએ છીએ. અહીં સુખ હશે એમ જણાતાં તરત આપણે
ત્યાં ટોડી જઈએ છીએ, પણ ત્યાં જતાં તો આપણે માત્ર કુષ્મના
કાંટાનોજ અનુભવ કરીએ છીએ. અનતકાળથી આ જગત એજ રીતે
ચાલતું આવ્યું છે. આપણે આપણા જીવનનો વિચાર કરીએ, જીવનના
એકે એક પ્રસંગનો વિચાર કરીએ તો સુખનું માત્ર સ્વપ્ન જણાશે
—કુષ્મનામાંજ માત્ર સુખ જણાશે. અને આ સ્વપ્ન સુખને માટે આપણે
શું નથી કર્યું? આપણા પ્રયત્નના પ્રમાણમાં પ્રાપ્તિ કેટલી નજીક છે?

સોલન નામે એક તત્ત્વેતા થઈ ગયો છે. તેને કિસસ રાજાએ
એક દિવસ કહ્યું: જગત સમસ્તમા એશિયા માઈનોર (ભારો દેશ)
એજ એક સુખભૂમિ છે. સોલને પૂછ્યું: “મહારાજ, આ સુખભૂમિમાં
સુખી કોણ છે? મેં તો કોઈ માણસને અત્યંત સુખી જોયો નથી.”
કિસમે કહ્યું: “હુંજ જગતમાં સૌથી સુખી માણસ છું.” સાધુ સોલને
કહ્યું: “મહારાજ! ધીરજ ધરો તમારા જીવનના અત સમયેજ આ
વાતનો નિર્ણય થઈ શકે તેમ છે,” આમ કહી તે ચાલ્યો ગયો. સમય
જતાં ધરાની લોકોએ રાજા કિસસના દેશ પર ચડાઈ કરી. કિસસ
હારી ગયો અને કેદ પડ્યો. ધરિનના ગજાએ તેને જીવતો બાળી
નાખવાનો લુકમ કર્યો. ચિતા સળગાવવામાં આવી. આ વખતે કિસમને
સોલનના શબ્દો યાદ આવ્યા અને તે “સોલન! ઓ સોલન!”
એમ પોકારી ઉઠ્યો. આમ પોકાર કરવાનું કારણ તેને પૂછામાં

આવતાં તેણે પોતાની વીતિ અથવા ઇતિ પર્યન્ત દલી સંભળાવી. આથી ઇશિનના સંભળને દયા આવી અને તેનો જીવ બચાવ્યો.

એજ પ્રમાણે આપણી દરેકની સ્થિતિ છે. આપણે અનેક દુઃખો-અનેક સંકટોનો અનુભવ કર્યો છે. જીવનને જાણવાનો આપણને અનેક વાર અવકાશ મળ્યો છે, પણ અભ્યાસ એટલો બધો સખજ થઈ ગયો છે કે જાણ્યા જોયા છતાં પણ વારંવાર આપણે તેમાંજ દસાઈએ છીએ આપણે સુખ મમજી દોડીએ છીએ અને જેટલી આપણી ઝડપ છે તેટલાજ જોરથી કુદરત લાત મારી આપણને પાડી દે છે, આપણી સર્વ સુખ યોજનાને ખૂંધાણી કરી નાંખે છે, પણ હાર્યો જીતારી બમણું રમે એ પ્રમાણે આપણે ગાંડપણમાં આશાના પ્રવાહમાં ખે-ચાતાજ નીકળીએ છીએ. આવી રીતે વારંવાર નિરાશાનો અનુભવ કરવા છતાં પણ આપણે આશાના મ્હોટા મ્હોટા દિશ્તાઓ બાંધીએ છીએ. અહા ! મનુષ્યની આ દશા કેટલી દયાપાત્ર છે !

પૂર્વ કાળમાં હિન્દુસ્તાનમાં એક મ્હોટા સંભળને કોઈએ ચાર પ્રશ્નો પૂછ્યા, તે પૈકી એક આ પ્રમાણે હતો "સંભ, આ જગતમાં સૌથી આશ્ચર્યકારક વસ્તુ કયું છે ?" તેણે જવાબ આપ્યો, "આશા." આશાજ સૌથી અજાણ વસ્તુ છે. રાત્રિ અને દિવસ સેંકડો માણસોને આપણી આમપાસ મરણ ચરણ થતા અને દુઃખમાં રીમાતા આપણે જોઈએ છીએ, છતાં આપણે તો જાણે કોઈ દિવસ મરવાના કે દુઃખના પંજામાં મપડાવાના નજ હોઈએ એવી રીતે વર્તીએ છીએ ! દુઃખને જોયા છતાં દરેક માણસ એમજ માને છે કે તેને તો સુખજ મળશે ! કોઈ તેને એમ સિદ્ધ કરી આપે કે તેની આશાજ નિરાશાનું મૂળ છે—જગતમાં સુખ અને દુઃખ ઉભય છે ખરા, પણ તેમાં સુખ તો માત્ર આવના-માંજ હોય છે, બાકી અનુભવમાં તો દુઃખજ જોવામાં આવે છે, છતાં આશાના પામમાં બંધાયેલો જીવ સુખ સુખ અને સુખનીજ જાણના કરે છે.

દોષ પણ માણસ બધી રીતે સુખી હોય તેમ નથી. “કાયા તંતુ તણે તાણે સંસાર છે, સાત સાંધું ત્યારે તેર તૂટે” એવીજ સંસારની સ્થિતિ છે. દોષ માણસ પાસે પુષ્કળ ધન હોઈ, ખાવાને પૂરતું મળતું હોય તો તેને અછર્જુનો રોગ થાય છે; અને આ રીતે ખાવાનું પુષ્કળ હોવા છતાં પણ તે ખાઈ શકતો નથી; અને જે ગરીબની ખાવાની છતાંસા પુષ્કળ હોય તેને અમના સાંસા હોય છે. વળી દોષ ધનવાન હોય તો તેને સંતતિ હોતી નથી અને દુઃખનીયા અને ગરીબને ત્યાં છોકર્મ હેમાંનું એક ન્હાનું સરખું લશ્કર હોય છે, તેથી તેમના ખાવાપીવાનાં સાધનો માટે પણ મિચ્છારાને ચિન્તા કરવી પડે છે. આમ થવાનું કારણ શું? એમ દોષ પ્રશ્ન કરે તો તેનો ઉત્તર એજ હ કે આ સંસારમાં સુખ અને દુઃખને છટાં કરી શકાતાં નથી. તે ઉભય એકજ શિક્ષાની બે બાજુ છે. જ્યાં સુધી એ શિક્ષાની હસ્તી છે ત્યાં સુધી એ બાજુઓની હસ્તી પણ હોવાનીજ. જે સુખને શોધે છે તેણે દુઃખને પણ ભેટવુંજ જોઈએ. આ સંસારમાં જ્યારે સુખ અને દુઃખ ઉભય છે ત્યારે માત્ર સુખજ આપણને મજા એમ ધમ્મનું એ કેટલું ખોટું છે? આ ધમ્મજ આપણા દુઃખનું મજા છે. સુખની ધમ્મ-સુખની આશાથી આપણે એટલા બધા પરાધીન થઈ ગયા છીએ કે આપણી ધન્ધિયો પણ આપણા તાબામાં રહેતી નથી.

હું ખોસ્ટન શહેરમાં હતો ત્યારે એક તરણ પુરૂષ મને મળ્યો. તેણે મ્હારા હાથમાં એક લખેલા કાગળનો કટકો આપ્યો, તેમાં લખ્યું હતું કે: “જગતમાં સર્વ સંપત્તિ અને ધન તમારાંજ હોવાથી તે કેમ પ્રાપ્ત કરવાં તે જાણુના ધમ્મનારે મ્હારી પાસે આવતું. શ્રી રૂપીઆ પંદર” તેણે આ કાગળ મને આપીને કહ્યું: “કેમ તમારો શો વિચાર છે?” મ્હેં તેને કહ્યું: “બધા માણસ આ કાગળ છપાવવાના પૈસા તો તું પહેલાં મેળવી લે, પછી જગતની સંપત્તિ મેળવવાનું બીજાને શીખવજો.” તે

મહારા દેવેવાનો બાવાઈ સમજી શક્યો નહિ. તેના મનમાં એજ વિચાર ધર કરીને એણે હતો કે ‘ધન અને સુખ કંઈ પણ મહેનત દે માથાકુટ કર્યા સિવાય મેળવી શકાય છે’ અને ઘણા મનુષ્યોની સ્થિતિ એવીજ હોય છે. માણસો જે પ્રકારનાં હોય છે, એક આશાવાદી જે જગતને રમ્ય સુખ અને સંપત્તિનું સ્થાન જુએ છે. બીજા નિરાશાવાદી જેમને સર્વેજ દુઃખ અને નિરાશાનુંજ ભાન થાય છે. કસોડો મનુષ્યોમાંથી કોઈકનેજ જગતને તેના ખરા સ્વરૂપમાં જોવા નેટલી બુદ્ધિ હોય છે. બાકીના તો કોઈ કંપનામાં તો કોઈ માત્ર વિષય વાસનાના ક્ષેત્રમાં ભટકનારા હોય છે. ‘આપણે જે વસ્તુને માટે પ્રયત્ન કરીએ છીએ તે કોઈ પણ કાળે મળનાર નથી’ એમ કદી પણ તેમને જણાતું નથી તેથી રાત્રિ દિવસ સંસારના આગ્ર અવગણા ધક્કા અને પ્રહારો સહન કરના તેઓ એટલા બધા વિવેકશૂન્ય થઈ જાય છે કે તેમના અંત પર્યન્ત જગતમાં દુષ્ટપણા સિવાય તેમને કંઈદેખાતુંજ નથી. વૃદ્ધ છતાં યુવાનોના પ્રયત્નોમાં તેઓ કંઈને કંઈ પ્રકારની માથાકોડ કરતા હોય છે. યોડાકેજ એવા મનુષ્યો હોય છે કે જેઓ વિવેકથી જાગે છે કે, ‘શુભાખ છે ત્યાં કાંટા હોય છે;’ અને કાંટાને સહી શકે તેજ શુભાખના ગંધનો ભોક્તા થઈ શકે છે. દુઃખની સાથે સુખ અને સુખની સાથે દુઃખ સુથાયલું છે. જેમ દુઃખથી દર ખસવા યોગ્ય છે તેમ સુખને પણ નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે. કારણકે તે બન્ને એકજ માના પુત્રો છે. જેમ દુઃખની પાછળ ભટકવું એ મનુષ્યની મહત્તાને લાંબું રૂપ છે તેમજ સુખની પાછળ ભટકવું એ પણ તેની મહત્તાને ક્ષતકર છે. બુદ્ધિશાળી મનુષ્યે સુખ તેમજ દુઃખ ઉભયને સમાન માની ઉભય તરફ ઉપેક્ષા વૃત્તિ કરવી યોગ્ય છે. મનુષ્ય મુક્તિને ઇચ્છે છે—મુક્તિજ તેના દરેક કાર્યમાં હેતુરૂપ હોવા છતાં મનુષ્ય સુખ દુઃખની પાછળ ભટક્યા કરે છે તેનું કારણ શું? આમ પ્રશ્ન થવાનો સંભવ

છે. આમ થવામાં મનુષ્યની વિવેક દૃષ્ટિનો અભાવજ્ઞ કારણરૂપ છે. સત્ય શું અને સુખ શું? શ્રેય શું અને પ્રેય શું? એની પરિક્ષા કરવામાંજ મનુષ્ય થાપ ખાઈ જાય છે અને એજ તેની જમણાનું કારણ છે. અને તેથીજ તેને સખ્ત ફટકા લાગે છે. ત્યારે દુઃખ કે આપત્તિથી તે ઘેરાય છે ત્યારે દુઃખી થઈ રહે છે, કુદરત તેને કંઈક લાલચ આપે છે અને તે પોતાનું દુઃખ વિસ્મરી જાય છે. પુનઃ તે દુઃખનો અનુભવ કરે છે. કુદરત પુનઃ તેને કંઈક સુખની આશા આપે છે અને મૂર્ખ મનુષ્ય હસવા મડે છે !

સાધુ પુરુષો સુખ કિંવા દુઃખ એ ઉભય સ્થિતિમાં સંતોષ પામતા નથી. તેઓ દૃઢતાથી પોતાના મનમાં હસાવી રાખે છે કે ગમે તેટલાં સુખો હોવા છતાં તેમાંથી સંતોષ થવાનો સંભવ નથી, અને ગમે એવાં અસહ્ય દુઃખો હોય છતાં તે નિરન્તર રહેવાનાં નથી. આપણે અનેક સંપત્તિવાન મનુષ્યોને રાત અને દિવસ સુખની પાછળ ભટકતા જોઈએ છીએ. તેઓ અનેક પ્રકારના વૈભવો ભોગવે છે છતાં પ્રતિ પળે તેઓ કંઈક ને કંઈક નવિન વૈભવની ઇચ્છા રાખે છે. સર્વ વૈભવો જીર્ણ થઈ જાય છે અને કંઈક નવિન-કંઈક વધારે રમ્ય મજાવાની ઇચ્છા હમેશાં જાગૃતજ રહે છે. આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે દરરોજ અનેકાનેક નવિન શોધો મનુષ્યને સુખ આપવાના હેતુથી થાય છે. એક કાલુ-ભરના સુખ માટે કેટલાયે મગજો અને કેટલાયે હાથો કામ કરે છે; પણ એ કાલુભરનો સમય જતાં એ વસ્તુ કે વૈભવ જીર્ણ થઈ જાય છે અને જેટલા પ્રમાણમાં સુખ ભોગવવાની જગ્યા તીવ્ર હોય તેટલાજ પ્રમાણમાં તેના ઉપભોગ પછી નવિન સુખોપભોગની લાલસા પણ તીવ્ર થાય છે. મનુષ્યોનો મોટો ભાગ ગાડરીયા પ્રવાહ જેવો હોય છે. જો એક આગળ ચાલતું ઘેડું કુવામાં પડે તો સૌ તેની પાછળ જઈલાવે છે. એજ રીતે સમાજમાં પણ કોઈ આગેવાન જો કંઈ કરે

છે તે ખીજાઓ આંખ મીચીને ક્યાં જાય છે. જો એકાગ્ર ચિત્તેથી સંસારનાં મુખો-વૈભવો-મોજાઓનો વિચાર કરવામાં આવે તો તરતજ એમ જણાય કે એ મુખ વાસ્તવિક નથી, એતો શુદ્ધામગીરી છે. કોઈના તરફથી બે વખાણુના ચન્દ્રે કહેવામાં આવે તો આપણે એકદમ ખુદી થઈ જઈએ અને કોઈ બે કડવાં વચનો કહે તો આપણે દુઃખી થઈએ, એ શુદ્ધામગીરી નહિ તો ખીજું શું છે? એક રોટલીના કકડા ને પાણીના પ્યાલા માટે, પોપાક કે બાલ દાંડને માટે, સ્વદેશ વાત્સલ્ય કે કીર્તિને માટે આપણે આપણું સ્વત્વ કે જોની મહત્તા પાસે એવી અથવા ગમે તેની લાલચો તૃણવત્ છે તેને વેચી નાખીએ છીએ. આ શુદ્ધામગીરીમાં સપડાયલા મનુષ્યો પોતાનું સ્વત્વ ખોઈ બેસે છે; અને તેમનો પવિત્રાત્મા લાલસા જન્ય અહકારના પડમાં દૂપાઈ જાય છે. આમ જોને આપણે માણુમ કહીએ છીએ તે વાસ્તવિક રીતે એક શુદ્ધામ છે. જ્યારે વિવેક બુદ્ધિથી તમને પોતાની આ બધનવાળી સ્થિતિનું જ્ઞાન થાય છે, અને એ જ્ઞાન દૃઢ થાય છે ત્યારેજ તેમાંથી મુક્ત થવાની શ્રદ્ધાસા જાગત થાય છે, અને તીવ્ર થાય છે. જેમ એક મનુષ્યના મસ્તિક ઉપર બળતા અંગારાનો કટકો મૂકતાં તે તેને ફેંકી દેવા આકુળ વ્યાકુળ થઈ જાય છે; તેજ પ્રમાણે જે મનુષ્ય જ્ઞાનની દૃષ્ટિથી સમજી શક્યો છે કે તે પ્રકૃતિનો શુદ્ધામ છે, તે એવી શુદ્ધામગીરીની સ્થિતિમાંથી મુક્ત થવા વ્યાકુળ થઈ જાય છે.

મુમુક્ષુતા પછીનું પગથીયું નિત્યાનિત્ય વિવેક છે. આ જગતમાં નિત્ય વસ્તુ કઈ અને અનિત્ય કઈ છે, ચિરકાળ ટકનારી કઈ અને ક્ષણભંગુર કઈ, આનો નિત્ય વિચાર કરવો જોઈએ. પરમેશ્વર સિવાય વસ્તુ માત્ર અનિત્ય અને ક્ષણભંગુર છે એ વાત મુમુક્ષુએ પોતાના મનમાં વારંવાર ઠસાવવી જોઈએ. વિશ્વમાં દેખાતી દરેક વસ્તુ અને સ્થિતિ અતવાળી છે. પશુ પક્ષી અને મનુષ્યો સર્વને મરણુ છે.

સૂર્ય, ચન્દ્ર અને અન્ય વિવિધ ગ્રહો તથા ઉપગ્રહોને પણ અંત છે. વળી દરેક વસ્તુની સ્થિતિ પણ એકની એક રહેતી નથી. આજે ત્યાં આપણે એક પર્વત જોઈએ છીએ ત્યાં કેટલાક વખત પછી એક સમુદ્ર થઈ જાય છે ! કોઈ પણ વસ્તુ એવી નહિ હોય કે જે એક ક્ષણભર પણ પોતાની સ્થિતિને ટકાવી શકવા સમર્થ હોય ! જે કોઈ પણ સમયે જણાય નહિ-જેની સ્થિતિમાં કોઈ વાર પણ રૂપાન્તર થાય નહિ એવો તો માત્ર એક પરમાત્માજ છે. આપણે પ્રત્યેક ક્ષણે રૂપાન્તરને પાત્ર હોઈએ છીએ. કંઈક આપણામાં આવે છે ને કંઈક જાય છે, પણ જેમ જેમ આપણે પ્રભુની સમીપ જતા જઈએ છીએ તેમ તેમ એ રૂપાન્તર ઓછા પ્રમાણમાં થાય છે, અને જે સદિ નિયમો-માન અપમાન, રાગ દ્વેષ ઇત્યાદિથી આપણે જકડાયલા છીએ તેનાં જઘનેાં શિધી થતાં જાય છે અને આ પ્રમાણે ઉન્નતિ થતી જઈ પરમાત્માની સાથે એક રૂપતાનો અનુભવ થતાં પરિણમે એ સદિના નિયમો-એ શુદ્ધાભગીરીની સ્થિતિ સર્વથા મટી જઈ આપણે એ નિયમોના સ્વામિ થઈએ છીએ. સદિ નિયમો આપણે વશ પડે છે. શુદ્ધાભગીરીમાંથી સ્વામિત્વ પ્રાપ્ત કરવાનો આજ એક માર્ગ છે.

ઉપર્યુક્ત સાધનોની પરપરાથી પરમાત્મા અને આત્માના ઐક્યનો સાક્ષાત્કાર થતાં, આ જગતમાં આપણને બીજી કોઈ પણ વસ્તુની આવશ્યકતા રહેતી નથી. આપણો આત્મા કે જે સર્વેશ અને સપૂર્ણ છે, તેને જાણવા પછી બીજું કશુંજ જાણવાનું રહેતું નથી. આત્મા પોતે 'તો એવો પવિત્ર અને પૂર્ણ છે કે તેને પવિત્ર કરવા માટે આપણે કંઈ પણ કરવાનું નથી. અહંકાર જન્ય માયાનાં અનેક આવરણોનો એ પવિત્ર આત્મા આડો પડેલો થઈ ગયો છે, તેનેજ માત્ર આપણે દૂર કરવાનો છે. અહંકારના પડાને ચીરી નાંખવો એજ આપણું કર્તવ્ય છે. તે કર્તવ્ય જાળવતાંજ આત્મા પોતાની સ્વભાવ સિદ્ધ

પવિત્રતા, અમર્યાદ ઉત્તરતા અને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા પ્રદર્શિત કરે છે.

હવે કોઈ પ્રશ્ન કરશે કે આત્મજ્ઞાનને માટે આવી સાધનની પરં-
પરાની માયાદોષ શા માટે ? તેનો ઉત્તર એજ કે પરમેશ્વર પ્રાપ્તિનો
માર્ગ અનુભવ ગમ્ય છે, ધ્વન્નિગમ્ય નથી. એ માર્ગ આંખોથી દેખાય
કે કાનોથી સંભળાય કિંવા માત્ર મનવડે અનુમાન ગમ્ય થાય તેમ
નથી. બસે જગતમાં અસ્તિત્વ ધરાવતા દરેક ધર્મશાસ્ત્રો આપણે વાંચી
જઈએ પણ તેથી ધર્મના કક્કારું પણ જ્ઞાન થતું અસંભવીત છે;
બસે આપણે ઈશ્વર અને આત્માના સંબંધમાં આખા જીવન સુધી વાતો
કર્તા કરીએ; બસે જગતમાં આપણે અત્યન્ત અને અદ્વિતિય બુદ્ધિ
સંપન્ન ગણાતા હોઈએ તથાપિ તે બુદ્ધિ પરમેશ્વરનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરા-
વવાને સમર્થ થાય, કિંવા તેથી આપણે ઈશ્વરને જાણી શકીએ એ
સંભવિત નથી. એટલુંજ નહિ પણ ધણીવાર મહા બુદ્ધિશાળી પુરુષોને
પણ નાસ્તિક અને ધર્મમાં અશ્રદ્ધાળુ થઈ જતા આપણે જોઈએ છીએ.
મ્હારે અત્રે એમ પણ કહેતું જોઈએ કે પરમાત્મા અને અંતઃકરણ
સંબંધમાં વિચાર કર્યા વિના કેવળ બુદ્ધિ વિષયક શિક્ષણનીજ પાછળ
પડવામાં પાશ્ચાત્ય સુધારાની એક બમણા છે. માત્ર બુદ્ધિને કેળવવાથી-
માત્ર બુદ્ધિશાળી થવાથી મનુષ્ય દશગણો સ્વાર્થી થાય છે અને એ
કેળવણી અવરમ તમારા પાશ્ચાત્ય દેશોને હાનીકર્તા થશે. આપણા
અંતઃકરણની સાત્ત્વિક વૃત્તિ નિરન્તર જાગૃત રહે એ આપણી કેળવ-
ણીનો ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ-એજ આપણો સુધારો હોવો જોઈએ.
જ્યાં બુદ્ધિ અને અંતઃકરણમાં મતભેદ થવાનો પ્રસંગ ઉત્પન્ન થાય
ત્યાં અંતઃકરણ કહે તે માર્ગે વળતું એ વિશેષ હિતાવદ છે. એકાદ
માર્કમ કરવાની ઈચ્છા થતાં બુદ્ધિ તરતજ તેના સારાસારનો વિવેક
કરના માટે છે, અને સાગસારમાં સ્વાર્થનો ભાગ પ્રગળ થતાં સત્કર્મની
ઈચ્છાને શાન્ત કરી દે છે. દાખલા તરીકે કોઈ દુર્બળ મનુષ્યને

મદદ કરવાની ઈચ્છા ઉત્પન્ન થતા મન ઝટ કહે છે કે, આ લુચ્ચો તો નહિ હોય ? શા માટે ઉદ્ધોગ નથી કરતો ? આવડે મદદ કરની એતો આજસને ઉત્તેજન આપવા બરાબર છે આ પ્રમાણે બુદ્ધિ નિશ્ચય કરી લે છે કે તે મદદને માત્ર નથી, અને તેમ થતા તે દુર્બળ મનુષ્યને ભોઈ અતઃકરણુમા ઉત્પન્ન થયેલી દયાની ભાવનાનો ધ્વસ થાય છે આ પ્રમાણે બુદ્ધિના આગ્રયથી આપણે એક પવિત્ર ભાવનાનો નાશ કરી નાખીએ છીએ બુદ્ધિજન્ય વિચારની પરપરાથી આપણી સ્વાર્થ ભાવના જાગૃત થાય છે અને નિઃસ્વાર્થ વૃત્તિ, ઉદારતા, પ્રેમ આદિ અતઃકરણુના ગુણોની આપણે ઉપેક્ષા કરીએ છીએ અત્યંત બુદ્ધિશાળી મનુષ્યને જેનું સ્વપ્ન પણ નહિ આરી સપ્ને એની પ્રેમની ગુણ ગુણોઓમા જવાને તો અતઃકરણુજ સક્તિવાન છે જ્યાં પ્રજા અને મનુષ્યનો ભેગ થાય છે એવા પવિત્ર સ્થાનમા તો અતઃકરણુજ જઈ શકે છે બુદ્ધિ ગમે તેટલા પ્રયત્નો કરે પણ એ પ્રદેશમા જવાને તે અસમર્થ છે

અક્ષાક્રુ મિના આહે તો તુ “મય કુ વિસરજા !

ગર ઈન્દ્ર પ્રીયા આહેતો તુ ‘શીર’ કુ વિસરજા !

પ્રેમથીજ પ્રભુને ભેગી સમાય છે ઈચ્છથીજ તેના દર્શનનો લાભ લઈ સમાય છે શુદ્ધ અને પ્રેમ વિનાની બુદ્ધિ પ્રેમના માર્ગમા પ્રવેશી શકતી નથી આપણામા પ્રેમનો ઉલ્લેસ લાવનાર-પ્રેમની મસ્તીમા આ દુનિયાને પણ ભૂલાવી દેનાર માત્ર અતઃકરણુજ છે અતઃકરણુ વાળો મનુષ્યજ પ્રેમનો અનુભવ કરી શકે છે બીજાને પ્રેમવશ કરી શકે એવો બુદ્ધિ-માત્ર તે મનુષ્યજ દર્શાવી શકે છે કે જેનું અતઃકરણુ જાગૃત હોય બુદ્ધિ એ જ્ઞાનનું સાધન છે, અતઃકરણુ એ લાગણીનું સાધન છે અહીં કાર્ત્ત્વ પ્રશ્ન કરશે કે બુદ્ધિનું તેજ આપણે પ્રત્યક્ષ કરી શકીએ છીએ, જ્યારે અતઃકરણુનું તેજ દેખાતું

નથી. બુદ્ધિનું તેજ-બુદ્ધિનું સામર્થ્ય તરતજ અને વિશેષ દેખાય છે એ વાત ખરી, પરંતુ અંતઃકરણનો પ્રકાશ થતાં-પ્રેમની જાગૃતિ થતાં બુદ્ધિનું સામર્થ્ય તેની માસે શન્યવત બાસે છે. જગતમાં જે જે સાધુ પુરો થયા છે-જેમના નામથી આજે આપણે પોતાને પવિત્ર થયેલા માનીએ છીએ-જેમની કૃપાથી મનુષ્યને ખરા મનુષ્ય-પણાનો માર્ગ મળ્યો છે, તે બધા અંતઃકરણની જાગૃતિથીજ પવિત્ર થઈ પૂજ્ય થયા છે. આપણે સાધારણ કોરીના મનુષ્યોમાં અંતઃકરણની જાગૃતિ ધણાજ યોગ્ય પ્રમાણમાં જોઈએ છીએ. એક પ્રોફેસરની સાથે એક સાધારણ માણસની સરખામણી કરવામાં આવે તો તેનું જ્ઞાન દ્વાને પાત્ર જણાય છે, અને તેનું અંતઃકરણ યોગ્ય જાગૃત હોય છે; તથાપિ એજ પ્રોફેસર જ્યારે સેતાનને પણ લજ્જામાં નાખે એવાં નીચ અને પ્રાપચિક કાર્યો કરી શકે છે, ત્યારે તે અજ્ઞાન માણસને તેમ કરવાનો વિચાર પણ આવી શકતો નથી. લાગણીનાળા-જાગૃત અંતઃકરણના મનુષ્યે કોઈ વાર પણ સેતાન જેવાં કામો કર્યો હોય એમ બન્યું નથી. આપણે જે પ્રભુ પ્રાપ્તિની-આત્મ સાક્ષાત્કારની ઇચ્છા હોય તો બુદ્ધિથી પર જઈ અંતઃકરણને જાગૃત કરવા આપણે પ્રયત્નવાન થવું જોઈએ. જે સ્થિતિને પામવા માટે આપણો જીવનભરનો પ્રયત્ન છે તે સ્થિતિ અંતઃકરણથીજ પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ છે. માણસનું જ્ઞાન, વિવેકબુદ્ધિ, તારતમ્યજ્ઞાન અને અંતઃકરણ-એ સર્વ આ વિશ્વગ્રામી સાગરમાં મંથન કરે છે. આ મંથનું મંથન કરતાં કરતાં છેવટે માખણ મળે છે. જેમનું અંતઃકરણ જાગૃત છે-જેમણે લાગણી મંરકારી કરી છે એવા માધુ પુરો આ માખણનોજ ઉપભોગ કરે છે અને હાથ બુદ્ધિશાળી મનુષ્યોના બાગમાં રહે છે.

આજના વિવેચનમાં જે જે સાધનો પ્રાપ્ત કરવાનું કહેવામાં આવ્યું તે સર્વ આ માખણ-આ પ્રેમ, ઉદારતા, વિશ્વ વ્યાપી સમભાવ, પ્રાપ્ત

કરવા માટે છે. પરમેશ્વરને પામવા-હરિને ભેટવા માટે બુદ્ધિનું બળ સર્વથા નિરર્થક છે. એક સાધુ પુરુષે એક વેળા મને કહ્યું હતું કે, “બીજાઓને મારવાની ઈચ્છા રાખનારને તલવાર અને દાલ તથા એવાં બીજા શસ્ત્રોની જરૂર છે, પણ જેણે આત્મધાત કરવાનો હોય તેને તો એક સોય પણ બસ છે.” તેજ રીતે બીજાઓને શિક્ષણ આપવું-જગતની દૃષ્ટિમાં પોતાને બુદ્ધિમાન જણાવવો હોય તો વિશાળ જ્ઞાન અને અભ્યાસની જરૂર છે, પણ જ્યાં પોતાનેજ સમજાવવાનું હોય ત્યાં એમાંના કશાની જરૂર નથી. એકજ પ્રશ્નથી આપણા અધિ-કરનો નિર્ણય થઈ જાય છે. આપણાં અંતઃકરણ નિર્મળ છે ? આપણાં કૃત્ય લાગણી મુક્ત છે ? જો તેમ હોય તો પ્રભુને ભેટવાના આપણે સંપૂર્ણ અધિકારી છીએ. બાઈબલ પણ કહે છે કે વિશુદ્ધ અંતઃકરણ વાળાજ ભાગ્યશાળી છે, કારણ કે તેઓ પ્રભુને મળવાના અધિકારી થઈ ચૂક્યા છે, અને જો આપણું અંતઃકરણ જાગૃત ન હોય તો બધે દુનિ-યાના સર્વ ધર્મ ગ્રન્થો આપણે મુખે હોય, છતાં તે નિર્માલ્યજ છે. એ પણ એક જાતની ઉપાધિ જ છે, અને એ ઉપાધિથી ઉપાધિની પાર જઈ શકાય એ સંભવીત નથી. ઉપાધિથી મુક્ત નિર્મળ અંતઃકરણથીજ લક્ષ્ય સ્થાને પહોંચી શકાય છે. નિર્મળ અંતઃકરણજ બુદ્ધિથી પર જોઈ શકે છે, અને જઈ શકે છે; તેવો મનુષ્ય જો પ્રેમના ઉભરામાં મસ્ત બની જાય છે. મસ્તીનો અનુભવ બુદ્ધિ માટે દુર્લભ છે. ધણીસાર નિર્મળ અંતઃકરણની પ્રેરણા થતાં બુદ્ધિ તેની સામે યાય છે, પણ આવા પ્રસંગમાં કદાચ અંતઃકરણની લાગણી અવિવેકમુક્ત જણાતી હોય તોપણ તેને શરણે જવું વધારે સારું છે. અંતઃકરણ દયા, મમતા, ઉદારતાથી ઉભરાઈ બીજાઓનું બહુ કરવા પ્રેરાય છે ત્યારે બુદ્ધિ તેમાં કંઈક તકે વિતર્કો કરે છે, પણ અંતઃકરણનેજ પૂછો. અંતઃકરણની મલાદ પ્રમાણેજ કરો અને તેમ કરતાં કદાચ જૂન પણ થતી દરો

તોપણ બુદ્ધિનેજ આગ્રહે રહી સફળ ન દરવા કરતાં બૂલમુક્ત પણ બનું દરવાથી તમને પરિણામે લાભજ છે. સત્યનું પ્રતિબિમ્બ શુદ્ધ અંતઃકરણમાંજ રચાઈ પડે છે, અને ઉપર જણાવેલાં યમ નિયમાદિ સાધનો પણ સર્વ અંતઃકરણની શુદ્ધિ માટેજ છે. અંતઃકરણ શુદ્ધ થતાં-નિર્મળ થતાં સર્વ સત્ય તેમાં પ્રત્યક્ષ થાય છે અને મનુષ્ય નિર્ભય, અસંશય થઈ સત્યની પ્રતીતિ કરી શકે છે.

આણુઓ, પરમાણુઓ અને જગતનાં તત્ત્વોના અવનવા શોધોની વાતો આપણે આજે સાંભળીએ છીએ, પણ તેનો શોધ તો હજારો વર્ષ પહેલાં એવા મનુષ્યોએ કર્યો છે કે જેમને સૂક્ષ્મદર્શક યંત્ર કે દુર્બીન જેવા પદાર્થોનું જ્ઞાન પણ નહિ હોય ! તેમણે પોતાના અંતઃકરણરૂપી યંત્રથીજ એ બધો શોધ કર્યો છે, અને તેને અસત્ય ઠરાવવા કે તેમાં કંઈ ન્યુનાધિકતા દર્શાવવાને આપણાં જડ યંત્રો સમર્થ નથી. અંતઃકરણ નિર્મળ કરો એટલે સત્યનું પ્રતિબિમ્બ તેમાં અવશ્ય પડશેજ. આજે પણ અંતઃકરણને જાગૃત કરી આપણે સત્યનું દર્શન કરી શકીએ છીએ. અંતઃકરણની જાગૃતિથી-પ્રેમના વિકાસથી-લા-ગણીના ઉત્તેજનથીજ જગતનું દુઃખ-જગતના કલહ અને કલાસ ઓછા થવા સંભવ છે, બુદ્ધિની ઉન્નતિથી તેમ થવાનો શક્ય નથી.

આજે જગતમાં બુદ્ધિનો લેઈએ તેટલો વિકાસ થયો છે પણ તેનું પરિણામ શું આવ્યું છે ? સેકડો પ્રકારની વિધાની શાળાઓ ઉત્પન્ન થઈ છે, અનેકાનેક યાંત્રિક શોધો થઈ છે, અને પરિણામે દેશવાક પૈસાદાર થયા છે; પણ ખીન્ન અનેક તેમને તીષે ગુલામગીરીની સાંકળમાં બંધાયા છે. દાખલા તરીકે મીઠા ચણાવવા જેટલાં સાધનો કોઈ-કોનેજ પ્રાપ્ત છે, બાકી તેમાં કામ કરનાર હજારોને તો ગુલામગીરીજ પ્રાપ્ત થાય છે. એ શોધોને પરિણામે માણસની કૃત્રિમ જરૂરીયાતો વધી ગઈ છે, મોજ શોખનાં સાધનો વૃદ્ધિ પામ્યાં છે, અને માણસ ગમે

તેટલો 'ગરીબ હોય તોપણ એ જરૂરીયાતોને પહોંચી વળવા તે લક્ષ-
 યાય છે. ધન ન હોવાથી તે મેળવતી માણસને અવિશ્રાન્ત પ્રયત્ન કરવો
 પડે છે અને અન્તે એમાંજ તેના જીવનની સમાપ્તિ થઈ જાય છે.
 મને કહેશો કે બુદ્ધિની ઉત્પત્તિથી આના મિત્રાય બીજો શું લાભ થયો
 છે ? જગતનું દુઃખ બુદ્ધિ જન્ય પ્રવૃત્તિથી-નવા નવા કાયદાઓ કર-
 વાથી કે વિવિધ રોધોથી ઓછું થવાનું નથી. અંતઃકરણથીજ-પ્રેમની
 જાગૃતિથીજ જગતનું દુઃખ દૂર થઈ શકશે. જે બુદ્ધિ યાંત્રીક બળોના
 શોધમાં-શુદ્ધ અભ્યાસનાં સુધ્ધમાં અને આંદ્રી ધુટી વાજા વાદ-
 વિવાદોમાં વપરાય છે, તે બુદ્ધિને જે જગતને વધારે વિશુદ્ધ, વધારે
 સરળ, વધારે માયાળુ, વધારે કામાવાન કરવામાં ઉપયોગ થયો તે
 તે આજે જગતમાં જે સુખ છે તેના કરતાં હજારગણુ વિશેષ દોષ.
 અંતરમાં-હૃદયમાંજ હરિ વસે છે. હૃદયને સંસ્કારી બનાવો એટલે તેમાંથી
 હરિ બોલશે, બુદ્ધિને જાગૃત કરો એટલે તેમાંથી અહંકાર બોલશે.

જૂના બાઈમવના એક પ્રકરણમાંની એક વાત તમારા સ્મરણમાં
 હશે કે ન્યારે મુસાને કહેવામાં આવ્યું હતું, કે તું તારા પગમાંથી
 ઉપાન કઢાડી નાખ, કોરણ કે જે સ્થળે તું ઉભો છે તે સ્થાન પવિત્ર
 છે. કહેવાનો ભાવાર્થ એજ કે ધર્મને અભ્યાસ આપજો માનપૂર્વક
 કરવો જોઈએ. જે મનુષ્ય પવિત્ર અંતઃકરણથી-માનની લાગણીથી
 ધર્મને અભ્યાસ કરવા જગાસુ થાય છે, તેજ પોતાનું અંતઃકરણ
 જાગૃત કરી શકે છે, તેવા મનુષ્યજ અંતઃકરણનાં દ્વાર ઉઘાડી પગ-
 પવિત્ર સનાતન સત્યનું દર્શન કરી શકે છે.

કેવળ બુદ્ધિના બળથી-બુદ્ધિની જગાસાથી જ્ઞાનમંદિરનું દ્વાર
 ઉઘાડતાં પરિણામ શું આવશે ? તમારી બુદ્ધિને કસરત થશે તમે
 તમારાં છટાદાર અને લાલિત્યવાળાં બાપજોથી સભા રંજન કરી
 શકશો, લોકોની વાહ વાહ મેળવી શકશો, પણ તેથી આગળ તમે

જઈ શકશે નહિ—સત્યને તમે મળી શકશો નહિ ! સત્યને મળવા માટે તો બુદ્ધિજન્ય ખટપટની જરૂર નથી. સત્ય તો સ્વતઃ મિલજ છે. સૂર્યના દર્શન માટે મસાલનો ઉપયોગ એ શું યોગ્ય છે ? સૂર્યના અસ્તિત્વને માટે વળી વાદવિવાદની પણ જરૂર હોઈ શકે કે ? સૂર્યને બતાવવા તો ફક્ત આંશુલી નિર્દેશની જ જરૂર છે. વાદવિવાદ કે બૌદ્ધિક પ્રયત્નોની તેમાં જરા પણ આવશ્યકતા નથી. એજ પ્રમાણે સત્ય પણ સ્વતઃ સિદ્ધ છે, તેની પ્રત્યક્ષ ભેટ થાય એજ સત્યની સત્યતાની પ્રતીતિ છે. મત્તની સત્યતા માટે પણ જે સાક્ષી પૂરાવાની જરૂર પડે, તો પ્રથમ તો એજ શક્ય થાય કે એ પૂરાવા સત્ય છે કે નહિ ? એ સાક્ષી સત્ય કહે છે તેને માટે શું ખાત્રી ? બુદ્ધિજન્ય પદાર્થોનું અમીત્વ સિદ્ધ કરવા માટેજ આવાં સાધનોની જરૂર છે. સત્યને માટે સાક્ષી પૂરાવાની જરૂર જ નથી. શુદ્ધ અને લીન અતઃકરણથી ઉત્કટ પ્રેમ રાખી તમે સત્યને માર્ગે પળા કે અવશ્ય સત્ય પોતેજ તમારૂં માર્ગદર્શક થશે અને છેવટે પરમ સત્ય સાથે તમારો ભેટો થશે.

ધમ્મર, આપણી ઇન્દ્રિયોના પ્રભાવથી, આપણી વિશાળ કંપના શક્તિથી પ્રત્યક્ષ થાય તેમ નથી. ઇન્દ્રિયોથી તેની ભેટ થતી અશક્ય છે. આપણા મન શક્તિ—આપણી કંપના શક્તિ ગમે તેટલી નિશાળ કરવામા આવે, તથાપિ તે જગતથી દૂર જઈ શકવાને અસમર્થ છે, અને જ્યાં જગત છે ત્યાં પ્રભુ નથી. હોઈ પણ મનુષ્ય પરમાત્માની કંપના કરી શકે એ અશક્ય છે. પ્રભુ ઇન્દ્રિયાતીત અને કંપનાતીત છે જેમ ઇન્દ્રિયોદ્ધારા આપણે બાહ્ય કર્મ કરીએ છીએ તેજ પ્રમાણે અતરની ઇન્દ્રિયોદ્ધારા આપણે વિચારાદિ કર્મોમાં પ્રવૃત્ત થઈએ છીએ, પણ પરમેશ્વર તો કર્મોથી પર હોઈ, આ શરીર અને મનોમય કોશદ્વારા પણ તેનો અનુભવ થવો સંભવિત નથી. પરમેશ્વરને ભેટવાને માટે તો ઇન્દ્રિયો અને મનના કર્મોથી ક્રમે ક્રમે પર જવાની જરૂર છે અને જેમ જેમ તમે

એ ઉપાધિથી દૂર જતા જશો તેમ તેમ તમારા પોતાના મધ્યબિન્દુ
 આત્માની તમે સમીપ આવશો; અને આત્માની સમીપ આવતા જશો
 તેમ પ્રભુનો પુણ્ય સમાગમ લાભ પ્રાપ્ત કરી શકશો. પરમાત્માના
 અનુભવને માટે કંઈ પ્રમાણની આવશ્યકતા છે? તે પ્રત્યક્ષ છે-તે.
 સમીપજ છે. કોઈ મને પૂછે કે આ દિવાલના અસ્તીત્વ માટે પ્રમાણ
 શું? તો હું ઐમજ કહું કે હું જોઉં છું એજ પ્રમાણ છે. એ રીતે
 યમનિયમાદિ સાધનોથી અને અંતઃકરણને શુદ્ધ કરવાથી હજારોએ
 પ્રભુનાં દર્શન કર્યાં છે અને આજે પણ જો ચાહો તો તે તમારી
 સમીપજ છે; પણ એ સમીપના સંબંધને મજબૂત તમારાં નેત્રાદિ
 દંડિયો કે મનોમય દોષ એમાં ઉપયોગમાં આવે તેમ નથી. કર્મભૂમિકાની
 પાર ગયા વિના પ્રભુને મળી શકાય તેમ નથી. અવિદ્યાન્ત પ્રયત્ન
 અને નિરન્તર આ એકજ વાતનું સ્મરણ કરો! આજ કે કાલ અથવા
 બે ચાર માસના પ્રયત્નથી આ આપણા અનેક જન્મોનાં કર્મોથી પ્રાપ્ત
 થયેલી ઉપાધિ દૂર થઈ જાય તેમ નથી. દંડતાપૂર્વક અને શ્રદ્ધાથી
 યમનિયમાદિનું પાલન કરતાં ધીરે ધીરે એ પાસ-એ ઉપાધિની ઘટ્ટતા
 ન્યૂન થાય છે અને છેવટે એ પડશે સર્વથા ફાટી જતાં આપણે પ્રભુને
 પ્રત્યક્ષ કરી શકીએ છીએ. પ્રભુનું પ્રેમ મંદિર આપણે જાણી શકીએ,
 આપણે વિચારી શકીએ, આપણે સ્વપ્નમાં કંઈપી શકીએ તેથી પણ
 પર છે. આ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થતાં આપણી બાપા પણ કંઈ ઓર થઈ
 જાય છે. આપણી બાપામાં કંઈક અજ્ઞ મુમારીનું ભાન થાય છે.
 જગત તેને ગાંડપણ કહે છે, પણ ખરી રીતે ગાંડપણજ 'હાપાણ'
 છે. કંઈપણથી જો વસ્તુ પર છે તેને કંઈપણમાં રમનાર જગત શી રીતે
 જાણી શકે? તથાપિ જો જન્મ્યું છે તે દરેકને. અવશ્ય મોડે કે
 વહેલે પણ આ સ્થિતિને પામવાની જરૂર છે. કોઈ પણ કાર્ય-કોઈ
 પણ જીવન વ્યર્થ જશે કે વ્યર્થ છે એમ માનવું ભ્રમણ છે.

જગતમાં વ્યર્થ કે નિરાશાજનક જેવું કશું નથી. માણસ સેંકડો વખત પડે છે—દુનિયા વાર આપડે છે, અનેકવાર સંસાર સાગરમાં ડૂબી જઈ તે પોતાના સુજનહાર અને પોતાના આત્માને જૂલી જાય છે, પણ એક વખત એનો પણ આવશેજ કે જ્યારે તે જોઈ શકશે કે તેનામાં અને પ્રભુમાં બિનતા નથી—તે તેજ છે. સીધા ચાલવાથી ઉંચે જવાનું નથી. આપણો માર્ગ મંડલાકાર છે. જે સ્થિતિમાં આપણું મૂળ છે તે સ્થિતિને પુનઃ પહોંચવું એ આપણો સ્વાભાવિક ધર્મ છે. દરેક જીવાત્મા ભક્તે ગમે તેટલો નીચે જાય, છતાં સમય એવો પણ આવશે કે જ્યારે તેને ઉંચે જવુંજ પડશે. કોઈ પણ વસ્તુ કે પ્રાણીનો નાશ થતો નથી. આપણી સર્વની ઉત્પત્તિ એકજ મધ્ય બિન્દુમાંથી થઈ છે અને તે પરમાત્મા છે. ઉચ્ચતમ કે અધમતમ જીવન પણ તેનુંજ છે, અને તેના પ્રેમ પ્રતિ એ ઉભવનું વલણ થવું એજ સ્વાભાવિક છે. જેમાંથી સર્વ જીવો વ્યક્ત થયા છે, જેમાં તેમનું અસ્તીત્વ ભામે છે અને જ્યાં તેઓ પુનઃ જાય છે તે એજ પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે.

૮—અમેરિકામાં સર્વ ધર્મોની પરિષદમાં અપાયેલાં વ્યાખ્યાનો.

અમેરિકામાં થયેલા સ્વાગતનો ઉત્તર.

તા ૧૧ મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૯૩

અમેરિકા નિવાસી મ્હારા બન્ધુઓ અને ભગિનીઓ,

ત્રે સર્વ ધર્મોના પ્રતિનિધીઓનો તમારા તરફથી આવરણ પૂર્વક સત્કાર કરવામા આવ્યો છે, તેને માટે તમારો સર્વનો આભાર માનતા મને આત્માનંદ પ્રાપ્ત થાય છે ખરી સન્મત શક્તિ પોતાના ઉદાહરણથી મિલક કંગાર પ્રાચિનમતના સાધુજનો તરફથી, જગતના સર્વ ધર્મોની જનની રૂપ પ્રાચિન હિન્દુધર્મ અને તેને માનનારા હજારો જાતિના દેશોડો લોકો તરફથી કે તમારો સર્વનો આભાર માનું છું.

આ પ્લેટફોર્મ ઉપરથી જે જે વક્તા સંજ્ઞનોએ પૂર્વના ધર્મોના આદેશ પ્રતિનિધીઓ માટે સત્કારના સન્દો ઉચ્ચાર્યા છે અને પોતાના દેશમા પૂર્વ માટે એકમાત્ર શક્તિ પામે એવા પ્રયત્નો કરવા દેધું છે, તે સર્વ સંજ્ઞનોનો હું ઉપકાર માનું છું જે ધર્મ જગતને સમભાવનો અને વિશ્વની બન્ધુતાનો પ્રથમ બોધ આપ્યો છે, તેવા ધર્મમા જન્મ થવા માટે મને અભિમાન છે અને માત્ર સમભાવનેજ માન્ય રાખના નથી, પણ મર્વ ધર્મોને સત્ય માનીએ છીએ જેમનો પોતાના

સ્વદેશમાંથી ધર્મના મતભેદને લઈ દેશનિકાલ થયો હતો, અને સંપત્તિ તથા જીવન જોમનું સુરક્ષિત નહોતું એવા સર્વ જાતિના સર્વ લોકોને, જે જૂમિએ પ્રેમથી પોતાની છતીપર સ્થાપ્ય છે, તેજ મ્હારી જન્મ જૂમિ છે એને માટે મને અભિમાન છે. રોમન લોકોના આક્રમણથી જે હીંદુ પ્રજાનો ધર્મ નાશાયે ચવાની તૈયારીમાં હતો તે ધર્મના શુદ્ધ સંતાનોને જે વર્ષમાં રોમનોએ તેમનું મ્હોડું મંદીર તોડી નાખ્યું હતું તેજ વર્ષમાં જે જૂમિએ પોતાની ગોદમાં લીધા હતા, તેજ મ્હારી જન્મ જૂમિ છે તેને માટે મને અભિમાન છે. તેમજ મહાન ઝોરાસ્ટરની સ્થાન બ્રહ્મ થયેલી પ્રજાને જે ધર્મ પ્રેમ પૂર્વક પોતાની કરી લીધી હતી અને હજી પણ પોતાની માને છે તે ધર્મમાં ઉત્પન્ન થવા માટે મને અભિમાન છે. એક શ્લોક હું તમને કહીશ. આ શ્લોક બાળપણથીજ મને કંઠાત્ર થઈ ગયો છે અને લાખો હિન્દુ લોકો દરરોજ તેનો પાઠ કરે છે:-

આકાશાત્ પતિતં તોયં:-યથા ગચ્છતિ સાગરમ્ ॥

સર્વ દેવે નમસ્કાર કેશવં પ્રતિ ગચ્છતિ ॥

યેઽપ્યન્ય દેવતા મક્તા યજંતે શ્રદ્ધયાન્વિતાઃ તેઽપિ મામેષ કૌંતેય યજંત્યવિધિ પૂર્વકમ્ ॥ શ્રી કૃષ્ણના આ વચનનો સાક્ષાત્કાર થતો હોય-એ પરમ સત્ય જગતને જાણવાનો સમય હવે છેક સમીપ આવ્યો હોય એમ આ સર્વ ધર્મોની પરિપક્વતાનાં ધારી શકાય છે. ધર્મના મતભેદ, જાતિય દ્વેષ અને સંકુચિત જાવનાએ આ પૃથ્વીપર લાંબા કાળથી પોતાનું સામ્રાજ્ય જમાવ્યું છે. આ સંકુચિત જાવનાના સમયમાં કેવા ભયંકર જનાવો બન્યા છે, કેટલા રક્તપાત થયા છે, કેટલા સાધુ પુરોહિતે અસંખ્ય દુઃખ સહન કરવાં પડ્યાં છે, માનવ પ્રજાતિને કેટલો ધક્કો લાગ્યો છે અને કેટલી પ્રજાઓ નિરાશાના સાગરમાં ડૂબી ગઈ છે એનું સ્મરણ કરવાની જરૂર

નથી. આ ધર્મની મારામારીઓ નહોત-કદાચ ધર્મ પણ નહોત તો આજે જગતને આપણે જે સ્થિતિમાં જોઈએ છીએ તેના કરતાં કંઈક વિશેષ મારી સ્થિતિમાં જોઈ શકત; પણ હવે ધર્મના એ કંદામ અને કલહનો અંત આવ્યાનાં શુભ ચિહ્નો દૃષ્ટિગોચર થાય છે. મને જણાય છે કે આજની આ મહાસભાના પ્રારંભમાં થયેલો ધંડનાદ જાણે જગતને એમજ કહેતો હોય કે હવે એ કલહ અને કંદાસોનો અંત આવ્યો છે. એ ધંડનાદે જગતને સૂચના કરી છે કે જગતમાં ભિન્ન ભિન્ન ધર્મમાર્ગો છે છતાં સર્વ એકજ લક્ષ્ય પ્રતિ ગતિ-માન છે. આજના ધંડનાદે જગતને જણાવ્યું છે કે હવે ધર્મને નામે વેર અને દોષનો સમય રહ્યો નથી; તથવારથી ધર્મ ફેલાવવાનો સમય વ્યતિત થઈ ગયો છે, અને હવે ધર્મને નામે યુદ્ધ કરવાનો સમય રહ્યો નથી.

તા. ૧૫ મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૯૩.

મત ભેદ શા માટે થાય છે ?

મહારી પહેલાંના એક બોલનારે ધર્મને નામે જગતમાં દેખાતા મતભેદને માટે દિલ્લગીરી દર્શાવી છે અને “હવે એનો અંત આવે તો હીક” એમ વિનંતિ કરી છે. જગતમાં મતભેદ શા માટે થાય છે ? એ પ્રશ્નને સ્પષ્ટ કરવા મહારા જાલ્પકાળમાં સાબજેલી એક વાત હું તમને કહીશ. એક કુવામાં એક દેડકું રહેતું હતું. તે એજ કુવામાં જન્મ્યું હતું, ત્યાંજ પોપણ પામ્યું હતું અને તેમાંજ મોટું થયું હતું. ઉત્કાન્તિવાદીઓ એમ માને છે કે અમુક ઇન્દ્રિયને ખોરાક ન મળેતો તે નિરૂપયોગી થઈ જાય છે, તેમ આ દેડકાનાં નેત્રોને દરરોજ એકને એકજ વસ્તુ જોવાની હોવાથી-તેનાં નેત્રોને ખોરાક ન મળતો હોવાથી તે જોઈ શકતું હતું કે નહિ તે આપણે સાત્ત્વીય દૃષ્ટિથી કહી શકીએ નહિ; પણ એ વાર્તામાં એમ જણાવેલું છે કે તે જોઈ શકતું

હવે; અને આપણા જાતુચાલીઓ માને છે તે પ્રમાણે, અનેક ન્હાના છવ જાતુઓ પાણીને ખરાબ કરે છે તેમને આ દેડકું ખાઈ જઈ પાણીને સ્વચ્છ રાખવાનું કામ કરવું હતું; અને કાળે કરી તે સરીરમાં પણ બળવાન અને પુષ્ટ થયું હતું. કર્મવશાત્ એક દિવસે સમુદ્રમાં નિવાસ કરનાર એક દેડકું એ કુવામાં આવ્યું, અને આ બંને દેડકાંઓ વચ્ચે આ પ્રમાણે વાર્તાલાપ થયો.

“બાઈ, તું ક્યાંથી આવ્યો?”

“હું સમુદ્રમાંથી આવ્યો છું.”

“વારૂ, પણ તારો સમુદ્ર કેટલોક મોટો છે? આ કુવા જેટલો હશે?” આમ કહેતાં કુવામાં રહેનાર દેડકાએ એક છેડાથી તે બીજા છેડા સુધી એક દૂબકી મારી.

“સમુદ્રના દેડકાએ કહ્યું, અરે બાઈ તારા આ ન્હાના સરખા કુવાની સરખામણી વિશાળ સમુદ્ર સાથે શી રીતે થઈ શકે?” ફરી એકવાર પાણીમાં દૂબકી મારી કુવાના એક છેડાથી તે બીજા છેડા સુધીને પટ માપી લઈ કુવાનું દેડકું બોલ્યું. “હું ધારૂ છું કે આનાથી મોટો તારો સમુદ્ર નહિ હોય!”

“અરે અકલના ખાં! તારા આ ન્હાના સરખા કુવા અને મહારા અનંત-વિસ્તૃત સાગરની તુલના થઈ શકે તેમ છેજ નહિ.”

કુવામાં નિવાસ કરતું દેડકું મોટેથી પોકારીને બોલ્યું, “બોક્સ તું જૂઠું બોલે છે, મહારા કુવાથી વિસ્તારમાં વધારે હોય એવું કોઈ સ્થાન જ નથી.”

આનોજ બવહાર આપણે મનુષ્યોમાં પણ જોઈએ છીએ. એક હિન્દુ પોતાના ન્હાના સરખા ખાબોચીયામાં વસી તે ખાબોચીયામાંજ આપું જગત માને છે; તેજ પ્રમાણે ખ્રીસ્તિ કે મુસલમાન પણ પોતાના ખાબોચીયામાંજ આખા વિશ્વને જૂએ છે. મહારા અમેરિકા

નિવાસી બન્યો. આ ખાખોચીયાની દિવાલો તોડી નાખી વિશાળ મેદાનમાં આવીને તમે જે આ સ્તુતિપાત્ર પ્રયાસનો પ્રારબ્ધ કર્યો છે તેને માટે હું તમારો કેટલો આભાર માનું ? આ તમારા પરિત્ર પ્રયાસના બદલામાં અવશ્ય પ્રભુ તમને સહાયતા આપશે

તા ૧૮ મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૮૩

હિન્દુ ધર્મનું સ્વરૂપ.

ઇતિહાસ મળતી પૂર્વથી આજતા આવેલા ધર્મો પૈકી હાલ અસ્તીત્વ ધરાવતા ધર્મો ત્રણ છે હિન્દુધર્મ, જરથોસ્તીધર્મ અને યાહુદીધર્મ આ ત્રણે ધર્મોને સખ્ત આધાતો થયા છે છતાં તેઓ ટકી રહ્યા છે તેનું કારણ તેના સિદ્ધાન્તોની દૃઢતા છે યાહુદી ધર્મને હિબ્રુધર્મમાથી ઉત્પન્ન થયેલા ખ્રિસ્તીધર્મજા છિન્નબિન્ન કરી નાખી તેની જન્મભૂમિમાથી હટપાર કર્યો છે જરથોસ્તના ધર્મની પણ સમગ્ર જોજ રચિત થઈ છે પૂર્વે જરથોસ્તી ધર્મ હતો એમ દર્શાવતા જેટલીજ આજે પારસીઓની સંખ્યા અવશેષ જોવામાં આવે છે હિન્દુ ધર્મપર પણ અનેક મના થયા છે, અને તેના પોતામાથીજ ઉત્પન્ન થયેલા પયો અને સપ્રદાયોએ તેનાપર એવા પ્રહારો કર્યા છે કે 'નામિન વેદિધર્મનું અસ્તિત્વ ટપી શકશે કે કેમ એવી બીતિ પણ અનેકવાર થઈ હતી પરંતુ આવા પ્રહારો થોડો સમયજ રહી શક્યા છે જેમ પવનને લીધે સાગરમાં થોડો સમય અચાન્તિ રહે-મોજા જોરથી ઉઠવા માટે પણ છેવટે એ સર્વ ઉઠવા અને અચાન્તિ સાગરની શાન્તિમાં ભળી જાય છે, તેમ એ સપ્રદાયોના પવનને લઈનેજ હિન્દુધર્મમાં અચાન્તિ થઈ હતી પણ થોડા સમયમાંજ એ મોજા અને ઉઠવા એ સાગરમાં ભળી નહીં સાગરને વધારે શાન્ત અને વધારે સમય કર્યો છે

આત્મા અને પરમાત્માના તત્ત્વ નિર્ણયના અતિમ માધનરૂપ વેદાન્ત કે જેના એક અથવા માત્રનોજ પ્રતિધ્વનિ કરવા સાપ્રત જૌતિક શાસ્ત્રો

ચક્રિતવાન થયાં છે, ત્યાંથી લઈને પૌરાણીક કાલની મૂર્તિપૂજા તથા બૌદ્ધના ગ્રન્થવાદ અને જૈનોના નિરીશ્વરવાદનો સમાવેશ સાંપ્રત હિન્દુધર્મમાં થાય છે. તમે પ્રશ્ન કરશો કે શું હિન્દુધર્મ આમ ભિન્ન ભિન્ન સપ્રદાયો અને મતોનો એક સંગ્રહજ છે કે તેથી કંઈ વિશેષ ? હિન્દુધર્મમાં કોઈ એવું તત્ત્વ છે કે જેના ઉપર એ સર્વ સાંપ્રદાયિક ભિન્નતાના ઐક્યનો પાયો હોય ? કોઈ એવો સર્વમાન્ય સિદ્ધાન્ત છે કે જે સર્વને માન્ય હોય ? આ પ્રશ્નોનો ઉત્તર દેવા હું આજના વ્યાખ્યાનમાં પ્રયત્ન કરીશ.

હિન્દુધર્મની ઉત્પત્તિ-વેદોમાંથી થઈ છે. વેદોને હિન્દુઓ અપૌ-રૂપેય અને આદિ અંત રહિત માને છે. કોઈ પુસ્તક આદિ અને અંત વિનાનું હોય એ માન્યતા તમને કદાચ હાસ્યાસ્પદ લાગશે; પણ અહિં એ વાત ધ્યાનમાં રાખવા સરખી છે કે વેદમાં કોઈ વિશિષ્ટ અન્ધનો સમાવેશ થતો નથી. જૂદા જૂદા મહાત્માઓએ જૂદે જૂદે સમયે વિશ્વવ્યાપી તત્ત્વસિદ્ધાન્તો શોધી કાઢ્યા છે, એ સિદ્ધાન્તોના સમુ-ચ્ચયને વેદની સત્તા આપવામાં આવે છે. ગુરત્વાકર્ષણનો નિયમ ન્યુટને શોધી કાઢ્યો ત્યાર પછીજ તે કાર્ય કરે છે, કિંવા જગત તેનું વિસ્મરણ કરી જાય તો તે પોતાનું કાર્ય બંધ કરી દે તેમ નથી. અર્થાત્ જડ જગતને નિયમમાં રાખનાર નિયમો કાલ અને સ્થળને આધીન નથી, તેમજ ચૈતન્ય વિશ્વમાં પ્રવર્તતા નિયમોના સિદ્ધાન્તો પણ અમુક કાલ કે સ્થળને લઈનેજ હોય તેમ નથી. મનુષ્ય અને મનુષ્ય વચ્ચેનો, તેમજ મનુષ્ય અને આત્મા વચ્ચેનો સંબંધ, મનુષ્યો તે જાણવા લાગ્યાં તે પહેલાં પણ હતો અને આપણે એ સંબંધને વિસરી જઈએ તો પણ રહેશેજ.

આ સિદ્ધાન્તોનું જેમને પ્રથમ જ્ઞાન થયું તેમને અમે ઋષિઓ કહીએ છીએ અને તેઓ પરમેશ્વર સ્વરૂપ છે, એમ સમજી અમે

તેમને માન આપીએ છીએ. આ ઋષિઓ, પૈદિ કૃત્તીક સ્ત્રીઓ, પણ છે એમ જણાવતાં મને અત્યન્ત આનંદ થાય છે.

૧૧. અહીં કોઈ શંકા - કરશે કે એ, સિદ્ધાન્તો કદાચ અંત રહિત હોય પણ તેની શરૂઆત તો અવશ્ય થઈ હોવીજ જોઈએ. એક સમાજ અસ્તિત્વમાં આવતાં, તેના નિયમને માટે અમુક કાયદા ઠાવના કદવાની જરૂર પડે છે; અને સમાજનો નાશ થતાં તે કાયદાનો ઉપયોગ પણ બંધ થાય છે. હવે એ કાયદાનાં મૂળ તત્ત્વ કદાચ, સર્વ કાલને માટે સત્ય હોય તો પણ જ્યારે સમાજ ન હોય ત્યારે તો તે મૂળતત્ત્વો નિરૂપયોગી હોઈ કંવજ બાવરૂપજ છે. કાયદા કે નિયમો તો પદાર્થને લક્ષનેજ છે જેથી સમાજરૂપી પદાર્થ નાશ પામતાં તે કાયદો કાયદારૂપ રહે નહિ. અર્થાત્ જગતને કદાચ અન્ત ન પણ હોય, તથાપિ તેનો પ્રારંભ તો હોવોજ જોઈએ. બૌદ્ધિકશાસ્ત્રો એમ જણાવે છે કે વિશ્વના બાણ સ્વરૂપમાં ગમે તેટલો ફેગ્ગાર થવા છતાં તેનું ઉત્પાદક મળ તત્ત્વનો ન્યૂનાધિકતા કે શ્વાન્તરથી મુક્તજ રહે છે. તમે જો આ વિશ્વની કોઈ વાર પણ શરૂઆત હોય તો તે પહેલાં એ ઉત્પાદક તત્ત્વ ક્યાં હતું? કેવી સ્થિતિમાં હતું? એ પ્રશ્નો ઉપગ્રિય થાય છે કટલામે એવો ખુલાસો કરે છે કે તે પરમાત્માના અમ્બિત્વમાં નિષ્ક્રિય રૂપમાં હતું. આ કલ્પનાને જો ખરી માની લઈએ તો એમ માનવાની જરૂરજ પડશે કે પરમાત્મા કોઈ વાર અમનં સ્વરૂપમાં હોય છે, અને કોઈવાર મૂનં સ્વરૂપમાં દસ થાય છે બીજી રીતે જોઈએ તો આમાંથી પરમેશ્વર જડ અને ચેતન્ય એમ બને ધર્મશાસ્ત્રો છે ગોનો અર્થ પણ નીકળે છે. બિજ બિજ પદાર્થોના અમ્બિત્વનો મયોગ કોઈ મયોગીકરણ પદાર્થથી થાય છે અને જે જે પદાર્થો સંયોગ્ય છે - સંયોગના ધર્મને પાત્ર છે તે નાશના ધર્મને પણ પાત્ર દોવા જોઈએ. કારણ કે સંયોગનો વિયોગ થવો એ વિશ્વનો એક મનાનન નિયમ

છે. ધર્મરમાં જડ ચેતનના ધર્મોનું આરોપણ કરતાં, તે પણ નાશના ધર્મને પાત્ર દરશે; જે અમંભવિત હોવાથી ઝેરમળ માનવું પડશે કે જગત ન હોય એવો સમયજ નથી અનંતકાળ પૂર્વે વિશ્વ હતું, આજે છે અને અનંતકાળ પછી પણ હશે. તે અનાદિ અનંત છે.

દાખલા તરીકે કર્તા અને તેની કૃતિ જે સીધી લીટીઓની પેઠે છે. તેમને શરૂઆત નથી તેમ અન્ત પણ નથી. મમાન અંતરે તેઓ ઉભય રહે છે. જ્યાં કર્તા હોય ત્યાં કૃતિ પણ હોવી જોઈએ. ચેતન્ય મુક્ત પરમાત્માની ઉપાદેશ શક્તિ નિરન્તર આ સૃષ્ટિ રચવાનું, વ્યવસ્થિત રાખવાનું અને સંહારવાનું કાર્ય કરે છે આ સૃષ્ટિ અવ્યક્તમાંથી વ્યક્તમાં આવે છે, ને ત્યાં કેટલોક સમય રહી પુનઃ અવ્યક્તમાં લીન થઈ જાય છે. પુનઃ નવિન કંપનો પ્રારંભ થતા પૂર્વના બીજાકમાંથી-અવ્યક્તમાંથી વ્યક્તની ઉત્પત્તિ થાય છે. જેથી આ વિશ્વમાં નવિન એવું કશું નથી.

શ્રુતં ચ સત્યં ચામીદાત્તપસોઽધ્જજાયતે ॥

તતો રાઙ્ય જાયત તતઃ સમુદ્રો અર્ણવઃ ॥

સમુદ્રાદર્ણવા દધિ સયતસરો અજાયત ॥

અહો રાત્રાણિ વિદધાદ્વિભ્યસ્ય મિપયશી ॥

સૂર્યા ચંદ્રમસી ધાતા યથા પૂર્વમ કલ્પયતે ॥

દિવં ચ પૃથિવીં વાંતરિક્ષ મયોસ્થ ॥

આ સંધ્યાનાં વામોમાં પણ એજ બાવાર્થ છે.

હું અહિં તમારી સમક્ષ હોઉં છું. હું મ્હારાં નેત્ર બંધ કરી “હું પોતે કોણ?” એ નરવને શોધવાને પ્રયત્ન કરું છું. હું નેત્રો બંધ કરી દઈ જગતને જુલી જાઉં છું. અંતરમાં ચિંતિત થતાં “હું” “હું” “હું” એવો પાતિ હું સાંભળું છું. “હું” એટલે કોણ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં હું પ્રથમ મ્હારા જડ સરીરને જોઉં છું. મને એમ પ્રશ્ન થશે કે આ મ્હારું સરીર તે- “હું છું?” વેળા કહે છે “નહિ હું સરીર નથી,

પણ શરીરમાં રહેનારો આત્મા હું. ” “હું શરીર નથી અને શરીરનો નાશ થાય તોપણ મ્હારો નાશ થવાનો નથી. હું શરીરમાં રહેનારો છું. શરીરનો નાશ થવા છતાં હું જીવવાનો છું. મ્હાર જીવન અનન્ત છે. ” જેમ હમણાં હું છું તેમ આ શરીરની પૂર્વે પણ હતો. આત્માને કોઈએ નિર્માણ કર્યો નથી. આત્મા જે નિર્માણ થયેલી વસ્તુ હોય તોજ તેમાં કોઈ કારણ આદિ મિત્ર સંબંધ હોવો જોઈએ. અને જ્યાં મિત્ર સંબંધ છે-જ્યાં નિર્માણ છે ત્યાં નાશ પણ અવશ્ય થવાજ જોઈએ. જે આત્માનો-“હું” નો જન્મ માનવામાં આવે તો તેનું મૃત્યુ પણ અવશ્ય માનવુંજ પડશે. કેટલાકે જન્મથીજ અત્યન્ત સુખી હોય છે, કેટલાકોની શરીર સપત્તિ જન્મથીજ આરોગ્ય અને સુદૃઢ હોય છે, કેટલાકે જન્મથીજ શ્રીમાન હોય છે. તેમને કોઈની જરૂર પડતી નથી. જ્યારે બીજી દિશામાં જોઈએ તો કેટલાક જન્મથીજ દુઃખી અને કષ્ટ પીડિત હોય છે. કેટલાકે લુલા, લગડા કે આધળાજ જન્મે છે, કેટલાક તદન મૂર્ખ હોય છે અને દુઃખ તથા દારિદ્ર્યમાં પોતાનું જીવન વ્યતીત કરે છે. જે એ બધાનું નિર્માણજ થયું હોય અને તે નિર્માણ કરનાર પરમાત્મા ન્યાયી અને દયાળુ હોય તો એકને સુખી અને બીજાને દુઃખી, એકને શ્રીમાન અને બીજાને દરિદ્રી નિર્માણ કરવાનું કારણ શું ? આમ હોય તો પરમાત્માના ન્યાય અને દયાળુપણા ઉપર પ્રશ્નપાતનો દોષ નથી આવતો ? કદાચ કોઈ એમ કહેશે કે જે હમણાં દુઃખી છે તે ભવિષ્યના જીવનમાં સુખી થશે, પણ તેમ માનવાથી શકાનો ખુખાસો થતો નથી. હમણાં પણ શા માટે દુઃખી હોય ? કારણ વિના કાર્ય સભવે નહિ, જે આજનું જીવન કાર્ય હોય તો તેનું અમુક કારણ પણ હોવું જોઈએ. આ સર્વ ઈશ્વરે નિર્માણ કર્યું છે એમ માનવાથી અનેક શકાઓ થવાનો સભવ છે. એ કપના માત્ર એટલુંજ દર્શાવી શકે છે કે

આ વિશ્વની ઉત્પાદક અને ચાલક અમુક કોઈ મહા સમર્થ પણ કૂર શક્તિ છે, પણ તેમ નથી. માણસો સુખી અને દુઃખી, શ્રીમાન અને દરિદ્ર જન્મે છે તેનું કારણ તેનાં પૂર્વ જન્મનાં કર્મો છે અને તેને માટે તે પોતેજ જવાબદાર છે.

પ્રત્યેક પ્રાણી પૂર્વ સંસ્કારને લઈ અમુક અમુક સંયોગોમાં જન્મ પામી શકે છે એ વાત માની લેતાં, દરેક માણસના મનની બિન્ન બિન્ન સ્થિતિ શા માટે છે એ પ્રશ્નનો આપેજ ખુલાસો થઈ જાય છે. પ્રત્યેક પ્રાણીમાં બે બિન્ન ધર્મો પદાર્થોનું મિશ્રણ થયેલું જેવામાં આવે છે. આ પદાર્થો પૈકી એક જડ શરીર અને બીજું ચૈતન્યાત્મક મન છે. આપણા જીવનના સંબંધમાં જે અનેકાનેક પ્રશ્નો તત્ત્વની દૃષ્ટિથી આપણને થાય છે, તે સર્વનો ખુલાસો જડ શરીર અને મનના ધર્મોથી થઈ શકતો હોત તો આત્મા જેવા પદાર્થને શોધવાની જરૂર પડત નહિ; પરંતુ ઉપર્યુક્ત ઉભય પદાર્થો જડ છે અને જડદ્વારા વિચારનો ઉદ્ભવ થાય એ અશક્ય છે. જેથી વિચાર શું છે એ પ્રશ્નનો ખુલાસો કરતાં આત્મા જેવા પદાર્થની અપેક્ષા રહે છે.

દરેક પ્રાણીના શરીરમાં તેના માતા પિતાનાં રૂપ રંગના કેટલાક સંસ્કારો દેખાય છે. માતાપિતાના રોગ બાળકમાં ઉતરે તેમજ તેમના સૌન્દર્ય અને દંડતાનો લાભ પણ બાળકને મળે છે, એ વાત ચોક્કસ છે; તેમજ શરીરને લઈને કેટલાક ગુણ સ્વભાવમાં પણ બાળક તેના માતાપિતા જેવું થાય એ સ્વાભાવિક છે. તથાપિ એ શારીરિક સંસ્કારોથી બિન્ન એવા આધ્યાત્મિક સંસ્કારો પણ હોય છે જે તેનાં કાર્ય અને જીવનની ગતિનો નિર્ણય કરે છે. અમુક બાળકમાં તેનાં માતાપિતાના શરીરના ગુણ અને માનસિક સંસ્કાર હોવા છતાં તેનો ઉપયોગ જૂઠીજ દિશામાં થાય છે, તેમજ તેના સંબોગો પણ જૂઠા પ્રકારના હોય છે. આને માટે કોને જવાબદાર માની શકાય ? તેનું

શરીર, મન અને સ્તુતિને, તે જે સ્વરૂપમાં હોય છે તેમા લાવનાર તેની પૂર્વ જન્મની ઇચ્છાઓ અને નિચારો છે અમુક માળાપને ત્યાં અને અમુક સંલેગોમા જન્મ થવો એ તેની પૂર્વની ઇચ્છાઓનું પરિણામ છે પૂર્વની ઇચ્છાઓને યોગ્ય કળ મળ્યા માટેજ તેને અમુક શરીર ધારણ કરવાની જરૂર પડે છે આ માન્યતા સાથે ભૌતિકશાસ્ત્રને પણ વાધો આવે તેમ નથી ભૌતિકશાસ્ત્ર દરેક વસ્તુને સ્વભાવથી સિદ્ધ કરવા મથન કરે છે. અમુક વસ્તુનો અમુક સ્વભાવ છે માટે તે અમુક છે, આમ ભૌતિકશાસ્ત્રનો ન્યાય છે સ્વભાવ એટલે શું ? ફગી ફરી કરેલું એકનું એક કાર્ય સમય જતા સ્વભાવ થઈ જાય છે આપણે દરેક મનુષ્યમા અમુક પ્રકારનો સ્વભાવ જોઈએ છીએ દરેક નવા જન્મતા બાળકમા પણ એ ન્યાયે અમુક અમુક સ્વભાવ તો હોય છે-૪. આ સ્વભાવ જો આ જન્મમા સ્થાયીતો ન હોય તો આપણે માનવુજ પડશે કે તે તેના પૂર્વજન્મના કર્મો-ઈચ્છાઓ-નિચારો અને કાર્યોનું જ પરિણામ હોવો જોઈએ

અત્રે એક ખીજી ગલીર શક્ય થવાનો સંભવ રહે છે પૂર્વ જન્મની આ જ્ઞાનના આપણે માની લીધી, તથાપિ એ પ્રશ્ન તો રહેશેજ કે આપણા પૂર્વ જન્મોનું કંઈ પણ આપણા અરણ્યમા નથી તેનું શું કારણ ? આ પ્રશ્નનો જવાબ કહિન નથી દાખના તરીકે હું ઉમણા ઈંચિજીમા વાત કહું છું તે મ્હારી માતૃભાષા નથી, અને ઉમણા મ્હારી કલ્પનામાં મ્હારી માતૃભાષાનો પણ એક સંદેહ નથી, પણ જો હું ચા. તો ઉમણાજ-એક ક્ષણભરમા મ્હારી માતૃભાષાના શબ્દો મ્હારી કલ્પનામા આવી જશે આપણુ જીવન કલ્પનામય છે, અને કલ્પના એ મનોમય સાગરની મપાળી માત્ર છે. જેમ જેમ એ સમુદ્રમા ઉડા ઉતરતા જઈએ તેમ તેમ જૂતમળના સર્વ અનુભવો આપણને પ્રત્યક્ષ થાય છે જો તમે પણ પ્રયત્ન કરીને અતરના સાગરમા ડૂબી

મારો-રૂપનાના ક્ષેત્રની મપાટીથી ઉડા ઉતરવાનો પ્રયત્ન કરો, તો તમારા પૂર્વ જન્મને જાણી શકશો.

કોઈ પણ સિદ્ધાન્તનો અનુભવ થવો એજ તેની ખરેખરી મિદ્ધિ છે. અમુક તત્ત્વવિચાર ખરો છે એ ત્યાગે જ જણાય કે જ્યારે આપણે તેનો અનુભવ કરી શકીએ. અમારા ઋષિઓએ મુક્તિ કહે કહ્યું છે કે અમારી વાતો સાંભળવા કે વિચારવા જેનીજ માત્ર નથી, પણ અનુભવ કરવા જેની છે ઋષિઓએ જણાવ્યું છે કે અમારી પામે એક એવી ચાવી છે કે જેનાથી રૂપનાના દ્વાર ઉઘડી જઈ મનુષ્ય તેના ઉડામાં ઉડી બાગમાં જઈ તેનું મથન કરી શકે છે તમે પણ તેને અજન્માવો-અનુભવમા ઉતારો, એવે પૂર્વજન્મનું ઝરણુ થવું દુર્લભ નથી.

આત્માનું તનવાગ્ધી ઉદન થઈ શકતું નથી, અગ્નિથી દહન થઈ શકતો નથી, જગ તેને બાંજરી રાકતું નથી, પવન તેને સૂકી શકતો નથી, આ પ્રમાણે આત્માનું સ્વરૂપ હિન્દુઓ માને છે પ્રત્યેક જીવાત્મા એક એવું નર્તન છે કે જેનો અત નિશ્ચિત નથી તે આત્માનું મધ્યમિન્દુ અમુક સમય માટે અમુક શરિરમાં હોય છે, અને મૃત્યુનો અર્થ એટલો જ થાય છે કે એ મધ્યમિન્દુ એક શરિર બદલી બીજા શરિરમાં પ્રવેશ કરે છે આમ શરીરમાં મધ્યમિન્દુ તરીકે રહેવા છતાં આત્મા શરિરથી બંધાયેલો છે એમ માનવું વ્યાજબી નથી તે અત્યન્ત શુદ્ધ, શુદ્ધ, શુદ્ધ અને મુક્ત છતાં તેને જડ પદાર્થ સાથે બંધન હોવાનો અનુભવ થાય છે એવું કારણ શું? એ પ્રશ્ન અત્રે ઉદ્ભવે છે પૂર્વ જાનરૂપ આત્માને “હું અપૂર્ણ હું” એવી બમણા શા કારણથી થાય છે? કોઈક લોક એમ કહે છે કે આ

પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવામાં હિન્દુ તત્ત્વવેત્તાઓ પાછા હરી જતાં છે,

અને આવો પ્રશ્ન ન હોય એમ કહે છે. કેટલાકોએ અદ્વૈતને સ્થાને દ્વૈતાદિની કલ્પના કરીને આ પ્રશ્નને છોડી દેવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, પરંતુ તેનો સમાધાનકારક ઉત્તર કોઈના તરફથી પણ અપાયો નથી. ગમે તેટલાં સૂક્ષ્મદર્શક યત્રોનો ઉપયોગ થાય, પણ પરમાત્મ્યોના આકારમાં તેથી ફેર થતો નથી તો શુદ્ધ અને સપૂર્ણ પરમાત્માનુ સ્વરૂપ અપૂર્ણ અને અશુદ્ધ કેમ થાય ? આ એક ગંભીર પ્રશ્ન છે અને હિન્દુ વિચારકો તેને માટે એમ નથી કહેતા કે ‘ધ્મિરની મરણ’ કિંવા તેનું અમુક-ખીજી કારણ છે, તેઓ કહે છે કે “એ તત્ત્વ અગ્નિ છે.” તેઓ આમ ઈન્કાર કરવામાં લજ્જા માનતા નથી. આત્મા શુદ્ધ, પુદ્ગલ અને મુક્ત છે એ વાત જેમ ખરી છે તેમ તે શરીરમાં પ્રવેશી પોતાને શરીરરૂપ માને છે એ વાત પણ ખરી છે, પણ તેનું કારણ ‘અગ્નિ’ છે. કોઈ કદાચ એવો જવાબ આપે કે “પરમેશ્વરની મરણ” પણ તે ઉત્તર બ્યાજખી નથી પરમેશ્વરની મરણ એટલે એજ કે ‘હું નથી જાણતો.’

જીવાત્મા નિત્ય અને પૂર્ણ છે અને મૃત્યુનો અર્થ તેના નિવાસ ‘સ્થાનના સ્થિત્યાન્તર’ સિવાય વિશેષ નથી એમ હિન્દુશાસ્ત્રો માને છે. પૂર્વ જન્મમાં કરેલાં કર્મોનાં ફળ પણ આપણે આ જન્મમાં ભોગવીએ છીએ; અને વર્તમાન જન્મનાં કર્મોથી આપણે બાવિધ્યના જીવનની તૈયારી કરીએ છીએ, એવો અમારો સિદ્ધાન્ત છે. આ પ્રમાણે જીવાત્મા પોતાનાં કર્મો પ્રમાણે વધારે ઉદ્વેગ કિંવા નિઃક્રિય સ્થિતિને પામે છે. અત્રે એક પ્રશ્ન થાય છે કે સુ મનુષ્ય સર્વથા પરાધીન છે ? જેમ એક નિર્બળ નૌકાને પવનનો કપાટો સત્વર મહાસાગરમાં ખેંચી જઈ કોઈ હયા પર્વતોની સાથે પછડે છે, અને તેવા પ્રસંગમાં તે નૌકાને જેમ કોઈ પણ આધાર રહેતો નથી તેવીજ સુ મનુષ્યની સ્થિતિ છે ? આ કાળના ચક્રથી—આ કર્મોની કારણ કાર્ય પરંપરાથી

છટવાને મનુષ્ય શું સર્વથા નિરૂપાયજ છે ? આ પ્રચંડ કાળચક્ર કે જે એક નિરાધાર વિધવા કે મામાપ વિનાના બચ્ચાના રૂદન તરફ જ્યાં વિના પોતાના પ્રચંડ બળથી રાય અને રંક સૈને ખેંચી જાય છે; તે પ્રચંડ કાળને તાબે થઈ ઇન્દ્રિયોના ગુલામની પેડે ઇચ્છા, વિચાર અને કર્મ કરી ઇન્દ્રિયોના પામમાં વધારે સપડાવું એજ શું મનુષ્યનું નિર્ણીત પ્રારબ્ધ છે ? કાળની કરાલતાનો વિચાર કરતાં મનુષ્ય ખરેખર રંક અને નિર્બળ જણાય છે, પણ શું આવો વિચાર કરી આપણે નિરાશ થઈ જવું ? શું આ કાળ અને કર્મોથી મુક્તિ પામવાનો કોઈ ઉપાયજ નથી ? મનુષ્યના દુઃખ અને ઉડી નિરાશાનું સાંત્વન વેદો કરે છે. એક વૈદિક ઋષિ કહે છે કે : “ બાપુ તમે ભય ના પામે, નિરાશ ના થાઓ તમે સચ્ચિદાનંદ રૂપ છો । જે મૂળ સનાતન બ્રહ્મમાંથી તમે ઉત્પન્ન થયા છો તેને જાણો એટલે કાળને તમે છૂટી શકશો; અને જન્મ મરણથી તમે નિર્ભય થઈ શકશો. તે સચ્ચિદાનંદ કે જે સર્વ આજ્ઞાનથી, સર્વ મોહ લોભાદિથી પર છે, તેને જાણવાથી મનુષ્ય અમર થાય છે.” મહારા અમેરિકન બાપ્તિસ્ટ અને બેંગિનીઓ, “તમે સચ્ચિદાનંદ છો ” એ વાક્ય કેટલું મધૂર અને પ્રેરણાકારક છે ? બન્ધુઓ તમે પાપીઓ નથી-હિન્દુધર્મશાસ્ત્રો તમને પાપી કહેવાની ના કહે છે. તમે સચ્ચિદાનંદનાંજ સ્વરૂપો છો-તમે પોતેજ સચ્ચિદાનંદ છો. તમે પ્રભુના બાળકો છો-તેના અનન્ત આનંદ અને અમર શાન્તિના ભોક્તા પવિત્ર આત્માઓ છો. તમો સ્વર્ગીય પવિત્ર બાળકોને પાપી કહેવાં-એ ખરેખર પાપ છે. મનુષ્યને પાપી કહેવો એ એક ગંભીર ગુનાહ અને અપમાન બરાબર છે. તમે સિંહ છો । સિંહ થઈને બદાર આવો અને માત્ર તમારી બાવનાથી પોતાને રંક ઘેટાં માની બેઠા છો તે બાવનાનો ખ્વસ કરો । તમે અમર, શુદ્ધ મુક્ત અને શાન્ત આત્મ સ્વરૂપ છો. તમે જડ નથી, તમે ધરિર નથી; જડ ઇન્દ્રિયજન્ય વ્યાપાર

તો તમારા દાસરૂપ છે. જડ તમારું દાસ છે તમે કાંઈ તેના દાસ નથી.

સૃષ્ટિના ચક્રથી છૂટવાનો માર્ગજ નથી, તમારે હૃદયમાં બધનમાંજ રહેવું, એવો વેદનો ઉપદેશ નથી. વેદો કહે છે કે આ સર્વ નિયમો જેના અનુરોધને લઈ પ્રવૃત્ત છે, જે સર્વ જડ અને ચેતન પદાર્થોમાં વ્યાપક છે, જેની આજ્ઞાથી પવન વાય છે, અગ્નિ દહન કરવાનું કામ કરે છે, અને મૃત્યુ સહારનું કાર્ય કરે છે; એવું સર્વ વ્યાપી, સર્વથી પર એક મહાનતત્ત્વ છે. “તુંજ અમારો પિતા છે, તુંજ અમારી માતા છે, તુંજ અમારો સખા છે, તુંજ સર્વ શક્તિનું અધિષ્ઠાન દેહી હે પ્રભુ? તું અમને સામર્થ્ય આપ એવી અમે યાચના કરીએ છીએ. આ વિશ્વનો ભાર વહન કરતાં તુંજ છે. અમે અમારા જીવનનો ભાર વહન કરી શકીએ એવું અમને સામર્થ્ય આપ,” વેદોના ઋષિઓએ આ પ્રમાણે એ તત્ત્વનું વર્ણન કર્યું છે. આ પરમતત્ત્વની ઉપાસના કરની એટલે શું? તેના ઉપર પ્રેમ રાખવો—આ જન્મમાં કે જન્મોત્તરમાં તેનાથી અધિક પ્રિય આપણને બીજું કંઈ પણ ન હોય, એજ પ્રભુની દિવ્યભક્તિ ઉપામના છે. વેદોમાં પરમાત્મા અને તેની ઉપાસનાનો વિધિ ઉપર પ્રમાણે કલ્પા છે જેનું સંપૂર્ણ વિવેચન ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે કર્યું છે. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને અમે ‘હિન્દુઓ’ પરમાત્માના અવતારરૂપ માનીએ છીએ. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને કહ્યું છે કે જેમ કમળ જળની વચ્ચે રહેવા છતાં નિર્લેપ રહી શકે છે તેમ તમે સંસારની વચ્ચે રહી સંસારજન્ય વામનાઓથી નિર્લેપ રહો. કમળ જેમ જળમાં રહે છે પણ જળ તેને સ્પર્શી શકતું નથી તેમજ મનુષ્યે પણ કર્મો કરતાં પણ તેમાંથી ઉદ્ભવના સુખ દુઃખથી નિર્લેપ રહેવું જોઈએ. દાસથી—શત્રુથી કર્મ થતું મહે પણ દાસ તો નિઃસ્તર દરિ પામેજ રહેવું જોઈએ; એનું નામ કમયોગ છે.

કંઈક મેળવવાની સંતોષાથી પ્રભુનું પૂજન કરનાર પણ તરી પણ દેવજ તેને આ એક પ્રેમને માટે, તેની પ્રાપ્તિને માટે તેની

ઉપામના કરી, એજ ખરી ઉપાસના છે તેની પ્રાપ્તિ થયા પછી શાની અપેક્ષા રહે ? એ પ્રભુ મને ધનની અપેક્ષા નથી, સતતિ કે જ્ઞાનની અપેક્ષાથી પણ દુ ત્હારી પામે આવ્યો નથી, ત્હારી ઈચ્છા હોય તો ભલે દુ આ જન્મ મરણની ઘટમાળમાં ભગવાન કર, પણ એ પ્રભુ ! મને ત્હારા પ્રેમથી નિમુખ ના રાખતો ! ત્હારા માર્ગ દુ ત્હાગપર પ્રેમ રાખતા રીપુ એજ મ્હારી પ્રાર્થના છે પ્રેમ કરતા નિરોપ સુખમરી હોય એની કઈ વસ્તુ છે ? પાડવોના જ્યેષ્ઠ બધુ યુધિષ્ઠિર મહારાજ શ્રીકૃષ્ણના ભક્ત હતા વનવાસમાં રાણી પણ સાથે હતી તેણે એ મમયે કહ્યું કે મહારાજ, આપ પરમાત્માના ભક્ત અને સદ્ગુણની ભૂર્તિ હતા આપ જેવાને આમ અમલ દુખ સહન કરવું પડે તેનું શું મરણ ? યુધિષ્ઠિરે શાન્ત સુખમુદ્રા રાખી હતર આપ્યો રાણી જુઓ આ હિમાલય પર્વત કેવો મહાન અને સુંદરતાની માઠાત ભૂર્તિરૂપ જણાય છે ? તેનાથી આપણને કઈ લાભ નથી હતા પણ તે સુર અને શીતળ દોવાથી આપણે તેને પૂજીએ છીએ તેજ પ્રમાણે પ્રભુને પૂજી છુ તે મહાન છે, તે સુર છે તે અદ્વિતીય છે તેને દુ શા મારે પૂજી છુ તે દુ જાણતો નથી હતા તેને પ્રેમથી બજી છુ તેને ભજવવાનો મ્હારો સ્વભાવ જ થઈ ગયો છે દુ તેની પામેથી શું મારું ? શી વસ્તુ મેળવના પ્રયત્ન કર ? તેજ ને મ્હારો હોય તો મ્હારે સુખ અને દુખ શું હોય ? ભલે મને તે ગમે તે સ્થિતિમાં મૂક છતાં દુ તો તેને પ્રેમથી બજી છુ અને ભજવજ રાણી પ્રેમ એ માઈ વ્યાપારની વસ્તુ નથી

આત્મા પૂર્ણ દમ્પિરૂપ છે જડ શરિરથી તે બદ્દ હોય એવો આભાસ થાય છે, તે આભાસ એજ બધન છે અને જ્ઞાન પ્રાપ્તિ થતા-આભામનો પડદો ફાગી જતા તે આત્મા મુક્ત થાય છે મુક્ત થાય છે એટલે જન્મ મરણાદિ તેની અપૂર્ણતાથી-આભાસના બધનમાંથી

મુક્ત થઈને પૂર્ણ થાય છે. પરમાત્માની કૃપા વિના મુક્તિની પ્રાપ્તિ દુર્લભ છે, અને આપણું મન અત્યંત પવિત્ર ન થાય ત્યાંસુધી પરમાત્માની કૃપા દુર્લભ છે. અંતઃકરણ પવિત્ર થતાં આપો આપજ તેમાં પ્રભુનાં પવિત્ર દર્શન થવા માટે છે; અને પ્રભુનો પ્રકાશ પડતાં શરીર અને મનમાં દિવ્ય તેજ પ્રકાશવા માટે છે. પહેલાં જે શરિર આપણને જડ અને મૃતપિંડ ગ્રસ્ત બાસતું હતું તે હવે હરિના મદિર સમાન જણાય છે. અંતઃકરણમાંના સારા કે માઠા સર્વ પ્રકારના વિકારો ક્ષય પામે છે. બુદ્ધિ નિઃશક થાય છે—અદ્વાવાન થાય છે. જેને પ્રભુનાં દર્શન થાય છે તેને જન્મ મરણની કાર્ય કારણ પરપરા રહેતી નથી. તેને જન્મ પણ નથી તેમ મરણ પણ નથી. આ એકજ કલ્પનામાં સમગ્ર હિન્દુધર્મના સારનો સમાવેશ થાય છે એમ કહીએ તો ખોટું નથી તમે કહેશો કે હિન્દુઓ માત્ર સુંદર કલ્પનાઓજ રચી જડ સંદિર્ભાંજ આનંદ માનનારા છે, પણ તેમ નથી દશ ધન્વિયો અને મનથી પર જે પ્રભુ તેને બેટયા સિવાય હિન્દુઓ સતોપ પામી બેસી શકે તેમ નથી. કોઈ ખરા હિન્દુ સાધુને પૂછવામાં આવે કે “બાવાજી, પરમાત્માનું અસ્તિત્વ છે એમ કેમ માની શકાય ?” તો તે એજ ઉત્તર આપશે કે, “મહારા પુત્ર ! મહે પ્રભુને પ્રત્યક્ષ કર્યા છે, મહારી અને તેની બેટ થઈ છે.” આમ કહેનાર મનુષ્યજ પરમાત્માને વાસ્તવિક રીતે ઓળખે છે તેજ ખરો સાધુ છે. અમુકજ મત સત્ય છે, ક્રિયા અમુક સિદ્ધાન્તને વગગી રહો; એવો ઉપદેશ હિન્દુધર્મે કદી આપ્યો નથી અને આપશે પણ નહિ હિન્દુધર્મ કદે કે અમુક મતની કાયં સિદ્ધિ માન્યતામા નથી પણ કાયંમાં છે, વિચારમાં નહિ પણ અનુભવમાં છે.

હિન્દુ ધર્મની સર્વ પ્રતિષ્ઠિ, સર્વ તત્ત્વ ચિન્તા, સર્વ મત માગા-દિત્તુ લક્ષ્ય મિન્દુ એકજ છે કે પૂર્ણ થતુ, દિવ્ય થતું, પ્રભુને પામતું,

પ્રભુનું દર્શન કરવું. પ્રભુને પામવું-પ્રભુની સમીપ જવું એટલે સંપૂર્ણ થવું. જેમ જેમ તે સંપૂર્ણ, શુદ્ધ, પુદ્ગલ, મુક્ત પ્રભુની સમીપ જવાય છે તેમ તેમ માનુષી અપૂર્ણતા દૂર થઈ પરમાત્માના દેવી ગુણોનો હિંદુ થાય છે, એજ હિન્દુધર્મ છે

ત્યારે પ્રશ્ન એ થાય છે કે એ પૂર્ણતા પામેના મનુષ્યની સ્થિતિ કેની હોય છે ? તેઓ અનન્ત આનંદનો ઉપભોગ કરે છે, તે નિર-તીશય સુખોપભોગ કરે છે, તેને કંઈ મેળવવાનું રહેતું નથી, તેને કંઈ પામવાનું, જેવાનું કે જાણવાનું રહેતું નથી, અને એજ વસ્તુને-પરમાત્માને પામીને તે તેના સાહચર્ય સુખનો અનુપમ આનંદ ભોગવે છે

અહિં સુધી હિન્દુધર્મના બિન્ન બિન્ન સંપ્રદાયોના આચાર્યોમાં ભતભેદ નથી સર્વ પયો અને સંપ્રદાયોમાં સામાન્ય દોષ એની બાળ-તાનુજ અહિં સુધી નિરપેક્ષ થયું છે, પરંતુ પૂર્ણત્વની વ્યાખ્યામાં ભતભેદ છે. પૂર્ણત્વ એ કે વધારે વસ્તુઓનું બિન્ન બિન્ન હોય એ શક્ય નથી, આ પૂર્ણ, તે પૂર્ણ, અમુક પૂર્ણ એમ કહી શકાયજ નહિ. પૂર્ણત્વ તો એકજ હોઈ રહે તેમજ પૂર્ણત્વની સ્થિતિમાં જીવાત્મામાં કોઈ પણ પ્રકારના ગુણ-ધર્મ અવશેષ રહે એ પણ સંભવીત નથી જેથી જીવાત્મા પૂર્ણત્વને પામે છે એનો અર્થ પરમાત્મા જે પૂર્ણ છે, સંવિદ્યાનંદ છે તેમાં એક યઈ જઈ તેને સંવિદ્યાનંદનો અનુભવ થાય છે. કેટલાક લોકો એમ કહે છે કે 'આપણું વ્યક્તિત્વ ન રહે તોપણી આપણામાં ગેરજ શું ? અહ ના મમતા ન હોવી એટલે કાલ કે પાપાણુ જેવી જડ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવી એજ એનો અર્થ છે ' પણ એ વાત અનુભવ-શ્ય છે. જડ પદાર્થો અને વ્યક્તિત્વરૂપી જડતા સિવાય ત્રીજી કોઈ પદ્ધતિરૂપી સ્થિતિ હોવાનું તેઓ માનતાજ નથી જેમનાથી રણક્ષેત્ર જેવાનું પણ ન જન્મ્યું હોય એવા કાયરો વીરપુરોના ઝખમો જેઈ તેમનાપર દીકા કરે એ અસ્વાભાવિક નથી પણ એવી દીકા કરવાથી

લાભ તો નથી જ જે રણક્ષેત્રમાં જતા પ્રણી/ધૂજે છે, તેના કરતા જે ત્યાં જઈ ઝખમો સહના કરે છે તેજ વધારે જળવાન છે, અને તેને જે અનુભવાનંદ-વીરતાનો આનંદ મળે છે તે તેજ જાણે છે બ્રહ્મજ્ઞાન પામી ઇન્દ્રિયોના આભાગમય વ્યવહારથી મુક્ત થવું, વ્યક્તિત્વ નિરમ રણ કરવું, એ જડતા ધારણ કર્યા જેવું છે એમ કહેનારાની સમ્પત્તિ જમણા છે આપણા એજ શરીરમાં ચૈતન્યનો અનુભવ કરતા-આપણી ઉપાધિ બૂલી જતા કેટલો આનંદ થાય છે? એજ પ્રમાણે જે બે ત્રણ શરીરોમાં આપણે ચૈતન્ય જોઈ શકીએ તો આપણો આનંદ કેટલો વિશેષ થઈ શકે? ત્યારે 'આ સમસ્ત જડ ચૈતન્ય વિશ્વમાં આત્માજ વ્યાપ્ત અને ભરપૂર છે અને તે આત્મા આપણા આત્માથી બિન્ન નથી એવો અનુભવ થતા આપણા આનંદમાં કેટલો વધારો થાય એ તમે પોતેજ વિચારી લ્યો.

પૂર્ણત્વ પામ્યા વિના આનંદ નથી, અને પૂર્ણત્વ પામવાની જ્યાં જગ્યા છે જ્યાં સર્વમાં ચૈતન્ય જોવાની જગ્યા છે ત્યાં આ નાના સરખા સગિનેજ પોતાનું માની લેવાની લાલસાનો અવશ્ય ત્યાગ થવોજ જોઈએ અને આ શરિર કપી બધનમાંથી અદ્ભુત બને ત્યાં પછી મૃત્યુ મ્હા? સુખ મ્હા અને દુઃખ મ્હા? જન્મ કોને? પોતાનું જ્ઞાન થતા-આત્માને જાણતા સર્વ વિશ્વનું જ્ઞાન થાય છે, અને વિશ્વને તેના ખરા સ્વરૂપમાં જાણતા જમણાનો નાશ થાય છે આ ભાવના તત્ત્વશાસ્ત્ર સમ્મત છે તકે તેનાથી વિરુદ્ધ જઈ શકે તેમ નથી આજે જે શરિર ધારણ કરે છે તે મલમ નથી તે દાણે દાણે બદલાયા કરે છે અમુક દ્રવ્ય તે બહારથી મેળવે છે બીજા અમુક દ્રવ્યનો તેને વ્યય થતો પડે છે આમ જ્ઞાતિ-શાસ્ત્ર પણ જણાવે છે આ શરિર હમેશા મારું એમનાનું જ રહે તેમ નહીં તેમજ તેમાં જે દાણે દાણે ફેરફાર થાય છે તેમાં પણ મ્હારી સત્તા નથી તેનું અસ્તિત્વ

સ્વનંત્ર નથી પણ મંયોગો અને દર્મને ધારે છે, તેથી થોડો વખત-આપણા આ હવનના મમયમાં જે સ્વનંત્રતાનું આપણને બાન થાય છે, તે વાસ્તવિક સ્વનંત્રતા નથી પણ એક સ્વપ્ન છે આમ ભૌતિક-શાસ્ત્રો કહે છે. હવે જો ચારિત્ર્ય સ્વનંત્ર ન હોય તો સ્વનંત્રતાનું બાન કરનાર આત્મા અવશ્ય સ્વતંત્ર હોવોજ જોઈએ, અને એ આત્મા જો સ્વનંત્ર અને સંપૂર્ણ હોય તો તે પરમાત્માથી ભિન્ન હોવો જોઈએ નહિ; આ એકજ વાન વેદાન્તે પ્રતિપાદન કરી છે.

પ્રત્યેક શાસ્ત્રની પ્રશ્નિ આ વિશ્વ અને તેનું મૂળ શોધી કાઢવાની છે પણ મળતો પત્તો મળતાં તો તે શાસ્ત્રની પ્રશ્નિને આગળ વધવાનો આવકા-શક્તિ રહેતો નથી. પૃથ્વીમાંના આ ભિન્ન ભિન્ન પદાર્થો એકજ તત્ત્વમાંથી નિર્માણ થયા છે એમ નિશ્ચય થતાં રમાયન શાસ્ત્રને બીજું શું શોધવાનું રહે છે, તેમજ આ વિશાળ વિશ્વમાં પ્રત્યક્ષ થતી ભિન્ન ભિન્ન શક્તિઓ એકજ મૂળ શક્તિમાંથી ઉદ્ભવી છે એનો નિર્ણય થતાં પદાર્થ વિજ્ઞાનને વિશેષ જાણવા કે જાણાવવા જેવું શું રહે છે ? તેજ રીતે મૃત્યુને વસ્તુમાત્રમાં જાણી-વસ્તુમાત્રને નાશવંત જાણી-તેમાં ચંતન્યનું દર્શન થયું-વિશ્વ સમગ્રમાં ઈશ્વરની પ્રતીતિ થઈ કે પછી ધર્મને શું જાણાવવાનું રહે છે ? આ ક્ષેત્રે ક્ષેત્રે બદલાઈ જતા વિશ્વમાં ન બદલાય-નિર્વિકારી રહે એવી વસ્તુનું જ્ઞાન પામવું, અનંત રૂપોમાં દેખાતા હવાતાઓ વાસ્તવિકમાં એકજ પરમાત્માનાં બ્રમણથી દેખાતાં ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપો છે એમ અનુમાન અને અનુભવથી મિદ્ધ કરવું, અને આ મર્વ ભિન્ન ભિન્ન જાણાવા છતાં જ્ઞાનની દૃષ્ટિથી જોતાં તે એકજ તત્ત્વ છે એમ અનુભવમાં ઉતારવું, એ ધર્મનું અંતિમ ગાંધ્યમિન્દુ છે. એ પ્રાપ્ત થતાં ધર્મશાસ્ત્રને જાણવા જેવું બાકી શું રહે છે ? તેથી આગળ વધી ધર્મશાસ્ત્રને શું જાણાવવા જેવું છે ? કેટલાક ધર્મોએ આ તત્ત્વ જાણ્યું છે અને કેટલાક જાણવાના

માર્ગમાં છે. સમય ઝેવો આવશે કે જ્યારે દરેક, ધર્મને અવસ્ય આ તત્ત્વ જાણવાની જરૂર પડશે.

કોઈ પણ વસ્તુનો નાશ થતો નથી અને કોઈ પણ વસ્તુ નવિન નિર્માણ થતી નથી. જગતમાં દેખાતું પરિવર્તન એ માત્ર રૂપાંતરજ છે. આ સિક્કાન્તને ભાતિકશાસ્ત્રો જોરદાર ભાષામાં, જૂદા જૂદા સ્વરૂપમાં સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યાં છે, એ પ્રયત્નો જોઈ અમને અત્યંત આનંદ થાય છે; કારણ કે અમારા ઋષિ મુનિઓએ જે હજારો વર્ષો પહેલાં સિદ્ધ કર્યું છે અને હજારો વર્ષોથી અમે હિન્દુઓ માનતા આવ્યા છીએ તેજ તરવો ભાતિકશાસ્ત્ર સ્પષ્ટ અને સમર્થ ભાષામાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણો આપીને જણાવે છે.

આટલા મુધી આપણે રક્ત હિન્દુધર્મના અત્યંત ઉજ્જવળ સ્વરૂપનો વિચાર કર્યો છે. હવે અમાન અને સાધારણ વર્ગના ધાર્મિક વિચારોનું આપણે અવલોકન કરીએ. મ્હારે સરઆતમાજ જણાવવું જોઈએ કે હિન્દુસ્તાનમાં જેમ કહેવાય છે તેમ અનેકેશ્વરવાદ પ્રચલિત નથી. હિન્દુસ્તાનમાં કોઈ દેવળ પાસે ઉભા રહી ત્યાં થતા દેવ-પૂજનના વિધિનું લક્ષ્યપૂર્વક અવલોકન કરીએ તો સ્પષ્ટ જણાય છે કે દરેક દેવતાના બક્તો પોતાના ઇષ્ટ દેવમાં સર્વ સાક્ષિત્વ, સર્વ વ્યાપકતા ઇત્યાદિ પરમાત્માના ગુણોનું આરોપણ કરે છે. જે આવી સ્થિતિ છે તો પ્રશ્ન એ થશે કે હિન્દુસ્તાનમાં અનેક દેવોની પૂજા થાય છે, તેનું શું કારણ? આમ થવામાં માત્ર નામ ભેદજ છે, ભાવના ભેદ નથી. ગુલાબના પુષ્પને કોઈ ગમે તે નામ આપે તેથી તેની સુવાસમાં જરા પણ ફેર પડવાનો સંભવ નથી, તેમજ એકજ ભાવનાથી પૂજ્ય દેવ-પરમાત્માને જૂદાં જૂદાં નામો અપાય છતાં તે અનેક નહિ પણ એકજ છે.

હું ન્હાનો હતો ત્યારે એક ખ્રીસ્તિ ઉપદેશકને લોકોનાં એક

દેગા પાસે વ્યાખ્યાન આપતાં સાંભળ્યો હતો. તેણે પોતાના વ્યાખ્યાનમાં કહ્યું કે, “જો તમારી મૂર્તિને હું લાકડીવતી તોડી નાખું તો મને તે મૂર્તિ શું કરી શકે તેમ છે ?” લોકોમાંના એકે તેને કહ્યું કે, “આકાશમાં નિવાસ કરતા તમારા પ્રભુને હું ગાળો આપું-તેની નિન્દા કરું તો તે પણ મને શું કરી શકે તેમ છે ?” પાદરીએ કહ્યું : “એ અધમ કૃત્યને માટે મ્હારો પ્રભુ ત્હારા મૃત્યુ પછી તને સજા કરશે.” તે હિન્દુએ કહ્યું : “મ્હારી મૂર્તિમાં રહેનાર પ્રભુ પણ ત્હારા મૃત્યુ પછી તને ત્હારા અધમ કાર્ય માટે મજા કરશે”

વૃક્ષની મહત્તા અને મૂલ્ય તેના ફળોને લઈને જ છે ? મૂર્તિ પૂજા-કામા પણ મહે એવા તો પવિત્ર, નીતિનાન, પ્રમાણીક અને ઉદાર મનુષ્યો જોયા છે કે જેવા મહે અન્યત્ર જોયા જ નથી, અને તેથી મને પ્રશ્ન થાય છે કે જો એઓ પાપજ કરતા હોય તો પવિત્રતા અને પૂણ્ય ક્યાંથી પ્રાપ્ત કરી શકે ?

ધર્મનું ભોજાપણું એ પણ મનુષ્યની ઉન્નતિનું શનું છે એ વાત ખરી, પરંતુ પોતાના મતને માટે દુરામદ-એ એથી પણ વિશેષ ખરાબ છે. એક ખ્રીસ્તિએ પ્રાર્થના કરતા દેવળમાં જવું, કૌસનેજ પવિત્ર માનવો અને પ્રાર્થના સમયે નેત્રો આકાશ તરફ રાખવા, એનું કંઈ કારણ ? દેવોલીક ધર્મવાળા અનેક પ્રકારની મૂર્તિઓ રાખે છે તેની થી જરૂર છે ? તેમજ, શું તમે એમ કહેવા માગો છો કે પ્રોટેસ્ટન્ટ ખ્રીસ્તિઓ પણ પોતાની પ્રાર્થના વખતે મૂર્તિની કલ્પનાથી વિમુક્ત રહી શકે છે ? જેમ શાસો શાસ વિના જીવવું અશક્ય છે તેજ રીતે કોઈને કોઈ રૂપ કે ગુણની મૂર્તિ કલ્પ્યા સિવાય સદ્ગુણોનું ચિત્વન યવું અશક્ય છે. જ્યાં સુધી ચિત્વનનો નિપય છે ત્યાં સુધી કોઈને કોઈ પ્રકારની મૂર્તિ અવસ્ય આપણી અંતર દષ્ટિ સમક્ષ રહેવાનીજ. આપણે જડમાજ જીવીએ છીએ, જડનેજ જોઈએ છીએ અને જડ-

માજ વિચાર કરીએ છીએ એ સર્વ જડ જડ અને જડ વિષયને એ-એક ભૂતી જડ ચૈતન્યમા લીન થઈ જવું, એ સુ નેત્રો મોંથી લેના જે-રી સહેલી વાત છે? એજ કારણથી હિન્દુઓએ ગુણનુ ચિન્તન કરના જડ ભૂતિને ગુણ-રૂપે યોજી લીધી છે. ગુણોનુ સ્મરણ કરવાને ભૂતિ એક સાધન છે. પરમાત્માને સગુણ કે પી તેના ચિત્તનમા મનને રોકવાથી મન વિષયોમા ભટકવાથી-અટકે છે અને મનને સ્થિર કરવા માટેજ ભૂતિપૂજા આવરયક છે. આ વાત લક્ષ્યમા રાખવાની છે કે ભૂતિનેજ તેના પૂજકો પરમાત્મા કહેતા નથી જેઓ ભૂતિપૂજથી વિરહ હોવાનુ જણાવે છે તેઓ પણ ખીજી રીતે તો ભૂતિપૂજામાજ નિમગ્ન છે. આપણે પ્રાર્થના કરતા મ્હીએ છીએ કે

ઓ પ્રભુ તુ સર્વ વ્યાપક છે, પણ સર્વ વ્યાપક કહેતા તરતજ વિશાળ આકાશ કે અગાધ સમુદ્રની કન્પના આપણને આ-આ વિના રહેતી નથી અને તે કે પનામય વસ્તુ પણ એક પ્રકારે ભૂતિજ છે.

વાસ્તવિક રીતે વિચાર કરીએ તો એટલું સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે મનુષ્યમા જ્યાં સૂંધી સ્વભાવ છે ત્યાં સૂંધી તેની ધર્મ વિષયક ભાવના માથે ઝાંઝને ઝાંઝ પ્રકારનુ જડ રૂપ રહેવાનુજ, આપણા મનની ગ્યનાજ એવી છે કે માર્ગ જડ વસ્તુના યોગ સિવાય ગુણોનુ ચિન્તન તે કરી શકતુંજ નથી. પછી તે જડ પદાર્થ ગમે તો સમુદ્ર હોય કે આમણ હોય અગ્નિ હોય કે ખ્રીસ્તનું દેવગ હોય, ક્રૅસ હોય કે મસ્જીદ હોય. એમાંથી હિન્દુઓએ, યોતાની ઇશ્વર વિષયક કે પનાને ભૂતિ સાથે નેત્રી દોધી છે એટલુજ બાળી દાઢ, દાઢરની ઉન્મત્તમ કલ્પના-તેનુ સર્વ વ્યાપિત્ય તેની દયા, તેની ઉત્તરતા આદિ ગુણોનું ચિત્તન હિન્દુઓ નથી કરતા એમ નથી ઉત્તર જેઓ ઉપરથી ભૂતિ પૂજાને-અને પૂજકોને નિન્નારા અને ધિક્કારનારા છે, તેમના વિચારો વરતા હિન્દુઓના ઇશ્વર વિષયક વિચારો ઉચ્ચ છે. ભૂતિ નિન્દા

ધર્મને બહુ તો એક જ-ધનરૂપ અને અમુક વર્ગ સૂચીના પોતાના બાધઓને સહાયતા કરવાના ઉપદેશરૂપે જ જુએ છે, ત્યારે હિન્દુઓનો ધર્મ પોતાને જોવામાં-પોતાના આત્માનો અનુભવ કરવામાં છે. પ્રભુને સમજવાથી-પ્રભુનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાથી મનુષ્ય પ્રભુરૂપ થાય છે અને મૂર્તિ, મંદિર, ધર્મશાસ્ત્રો ઇત્યાદિ તો માત્ર તેમાં દેશરૂપ છે. બાળપણમાં જેમ બાળકને દેશની જરૂર પડે છે પણ બળ આવતાં તે સ્વયં છૂટી જાય છે તેમજ ઇશ્વર જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં મંદિર, મૂર્તિ આદિની જરૂર રહેતી નથી. મનુષ્યે પણ સદા બાળકની માફક મૂર્તિ, મંદિર, ધર્મશાસ્ત્રો આદિ રમકડાંમાં ગુલામ રહેવાનું નથી પણ તેની આગળ વધવાનું છે.

વેદો કહે છે કે મૂર્તિપૂજા એ ધાર્મિક જીવનમાં નીચલી પાયરી છે, માનસિક પૂજા એ દ્વિતીય પાયરી છે અને સામુજ્ય કિંવા પ્રભુમાં ઐશ્વાતુભવનું પરમ સુખ એ ધર્મભાવનાની અતિમ ભૂમિકા છે. એક મૂર્તિપૂજક પણ પોતાની મૂર્તિ પાસે પ્રાર્થના કરે છે કે જો પ્રભુ! સૂર્યનો કે ચંદ્ર કિંવા અગ્નિનો પ્રકાશ પણ તને પ્રકાશવાને અસમર્થ છે. તું તે મર્યાદા પર છે, સર્વ પ્રકાશ ત્હારાવડેજ છે. આ તેની પ્રાર્થના છે. તે મૂર્તિદ્વારા પણ પ્રભુનીજ શક્તિને જુએ છે અને તે સંપત્તિ જોઈ સતોષ પામે છે. તે કોઈ પણ મત કે પૂજાને ધિક્કારતો નથી, તે જોઈ શકે છે કે ગમે તે રીતે લીધેલું નારાયણનું નામ વ્યર્થ જતું નથી. માત્ર તે શ્રદ્ધા પૂર્વક લેવાનું જોઈએ. ધર્મની સર્વ ભૂમિકાઓ અધિકારાનુમાર છે, અને તે ચોખ્ખા છે. ઇશ્વર, ઇશ્વર હોઈને યુવાનને ધિક્કારે; અને યુવાન, યુવાન હોઈને બાળકને ધિક્કારે એ જેમ અપ્રતિત છે તેમ ધર્મમાં પણ અતિમ કૃણ એકજ હોવાથી હવે પાયરીચાળા નીચી પાયરીચાળાને ધિક્કારે એ અયોગ્ય છે.

જો કોઈ એક મનુષ્યને મૂર્તિદ્વારાજ તેના પવિત્ર આત્માને અથવા પ્રભુને જોવાનો માર્ગ મળતો હોય તો તે પૂજાને પાપ કહેવું

એ શુ યોગ્ય છે ? અને એ ભૂમિકા પસાર કરી તે માનસિક પૂજનો અધિકારી થાય ત્યારે તેણે પોતાના પ્રથમના કાર્યને પાપ માનવું ? જેમ કેટલાકે માને છે કે માણસ અસત્યમાંથી સત્યમાં જાય છે, અમત્યનો અનુભવ કરતો કરતો સત્યને જાણે છે, તેવો અમારો હિન્દુઓનો સિદ્ધાન્ત નથી. અમે માનીએ છીએ કે મનુષ્ય સત્યમાંથીજ સત્યમાં જાય છે. સર્વ તેની ભૂમિકાઓ સત્યરૂપ છે. એક ભૂમિકામાં સત્ય કંઈક વિશેષ આદત સ્થિતિમાં છે, ને બીજી ભૂમિકામાં તે વધારે સ્પષ્ટ જણાય છે એટલેજ બેદ છે. સર્વ ધર્મો અને મૂર્તિપૂજની ભાવનાથી મોક્ષની ભાવના પર્યન્તની સર્વ ભાવનાઓ એ માત્ર સત્યને શોધવા માટેના જીવાત્માના પ્રયત્નોજ છે. દરેક પ્રયત્ન તેના દેશકાળને લઈ ન્યુનાધિક આદત કે સ્પષ્ટ જણાય છે અને તે ઉપરથીજ જીવાત્માની ઉન્નતિ ક્યાં સુધી થઈ છે તેનું અનુમાન થઈ શકે છે. જેમ ગરદ પક્ષીનો અવિશ્રાન્ત પ્રયત્ન સૂર્યને પહોંચવાનો છે, તેમ દરેક જીવાત્માનો અવિશ્રાન્ત પ્રયત્ન તે અવિનાશી પ્રભુને પામવાનો છે. તે વધારે ખૂબ અને સાધનો પ્રાપ્ત કર્યે જઈ સંપૂર્ણ અધિકારી થતાં પોતાના લક્ષ્યને પામે છે ત્યારેજ તે જ પે છે. આ બિન બિન્ન નામરૂપમાં બામતા વિશ્વમાં ખરી રીતે બિન્નતાજ નથી, એમ એક હિન્દુ સમજે છે. જ્યારે બીજા ધર્મો અમુક પોતાના સિદ્ધાન્તો પ્રતિપાદન કરી તેને દરેકે માનવા એવો આગ્રહ કર્યો જણાય છે, કોઈ ધારે કે એકજ કોટ જોઈ, જોન અને દેવી વણેને આવી રહેશે, પણ તેમ થતું નથી. એકજ કોટ સર્વને જરાબર થઈ રહે એ અસંભવિત છે. આમ થતાં કેટલાકેને કોટની જરૂર હોવા છતાં કોટ નિના ચગાવી લેવાની ટેવ પડે છે. હિન્દુઓના ધર્મનો અર્થ 'બધન કર્તા સત્વ' નથી. તેઓ માને છે કે કૃષ્ણની કે સમની, કાળીની કે બરવની મૂર્તિદાન, વધ-સ્થંભ (cross) કે અર્ધચન્દ્ર (crescent) દ્વારા પ્રભુના ગુણોનો

વિચાર થઇ શકે છે, એ સર્વ તો સાધનો છે, પણ દરેકે એ સાધનોનો ઉપયોગ કરવોજ નોંધએ એવો હિન્દુધર્મનો આગ્રહ નથી. આ સાધનોનો ઉપયોગ નથી કરતા તે બધા મૂર્ખ છે, એમ પણ હિન્દુ ધર્મનું કથન નથી. કેટલાકોને એ બાજુ સાધનોની અપેક્ષા છે, કેટલાકોનો અધિકાર તેથી ઉચ્ચ છે; પણ તે ઉભયનો માર્ગ એકજ વસ્તુને પામવાનો છે, અને તેથી કાંઈએ કાંઈને અસત્ય માર્ગગામી કહેવું, એ યોગ્ય નથી.

ખીજી એક વાત તરફ પણ મ્હારે તમારૂં લક્ષ્ય ખેંચવાની જરૂર છે. જો કાંઈએ તમને એમ સમજાવ્યું હોય કે મૂર્તિપૂજામાં કંઈ બયંકર વિધિ છે, તો તે વાત સત્ય નથી. ખીજીઓની પેઠે હિન્દુ ધર્મવિધિમાં પણ દોષ હશે એ હું ના કબૂલ કરતો નથી, પણ હિન્દુની સંદોષ કલ્પના ખીજને ત્રાસ આપવા માટે નથી. કદાચ એથી કાંઈને પણ હાની હોય તો તેમને પોતાનેજ છે. તેઓ ધર્મને નામે પોતાને દુઃખી કરતા હોય એની કાંથીમાં કરવત મૂકાવવાની અને પતિના શમ સાથે સતી થવાની વાતો આપણે સાબળીએ છીએ, પણ મુસોલમાન ધર્મને નામે અનેક સાધુ પુરોને કતલ કરવાના, જીવતા બાગી મૂકવાના, સાધીઓને ડાકણો માની તેમને મારી નાખવાના જે દાખવાઓ ખ્રીસ્તિ ધર્મમાં બન્યા છે તેવા કોઈ પણ વખતે હિન્દુ ધર્મમાં બન્યા નથી. અન્યતઃ ઉપવા દોષો માટે ખ્રીસ્તિ ધર્મ જવાબદાર છે એમ મ્હારા કહેવાનો બાવાજી નથી, પણ તેજ પ્રમાણે હિન્દુઓની સંદોષ ધર્મકલ્પના માટે હિન્દુધર્મ પણ જવાબદાર નથીજ.

એક હિન્દુની માન્યતા પ્રમાણે સર્વધર્મો કે સપ્રદાયો એકજ લક્ષ્યને પામવાના બિન્ન બિન્ન માર્ગોજ છે, અને મતભેદો હોવા છતાં તેમાં પણ સત્યજ જૂદા જૂદા રૂપમાં દેખાય છે, એમ એક હિન્દુ માને છે. દરેક ધર્મ, મનુષ્યને વિષયોમાં અને તત્ત્વજન્ય વ્યવહારમાં

શકીએ તો અવસ્ય જગત આપણુ અનુયાયી બનશે મહારાજ અરોકે આવો પ્રયત્ન કર્યો હતો પણ તે માત્ર બુદ્ધધર્મને અંગે હોવાથી કૃષ્ણ સૂત થયો નથી મોગન બાદશાહ અકબરે આવો પ્રયત્ન કર્યો હતો પણ પ્રયત્ન અવત્પ હતો આજે અમેરિકા એ દિશામાં પ્રયત્નનાં થયું છે, અને મને એવો સંકેત જણાય છે કે તેમાં તેને ફતેહ મળશે

હિન્દુઓનો ખલ, ઓરાટ્ટીય લોકોનો અહુરમઝદ, યૌહોનો બુદ્ધ, ચાહુદી લોકોનો ચહોવા અને ખ્રીસ્તિ લોકોનો આકાશ્ય પિતા તમને તમારા પવિત્ર કાર્યમાં સહાય કરે । ધર્મનો તારો પૂર્વમાં ઉદય પામ્યો હતો અને તેનો પ્રવાસ પશ્ચિમ તરફ થયો હતો કોઈવાર તે અધ કારમાં છૂપાયો હતો તો કોઈવાર પૂર્ણ પ્રમશમાં પ્રકાશ્યો હતો હવે પોતાનો પ્રવાસ કરી પુનઃ તે પૂર્વ દિશામાં વળતો જણાય છે, અને પૂર્વે કોઈ વાર પણ પ્રમશ્યો હોય તેનાથી હજાર ઘણો વિશેષ, સમ્ય નદીના પ્રદેશમાં તે આજે પ્રકાશે છે

સ્વતંત્રતાની ભૂમિ કોલમબીયાનો જ્યજ્જયકાર થાઓ । જે મેલ ખીયાએ કોઈવાર પણ પોતાના પડોસીના રક્તથી પોતાના પવિત્ર હાથ કલકીત કર્યા નથી, જેણે પોતાના પડોસીને લૂટી પૈસાદાર થવાનો મનાતો સરળ માર્ગ કોઈવાર પણ અગીકાર કર્યો નથી તે મેલખીયાને માનવજાતિની અત્યુચ્ચ સર્જિતિ માટેનું પ્રથમ પગલું ભરી એકબની નોખતપર પ્રેમનો દ્વં ન કરવાનું જે માન મળ્યું છે, તે યોગ્યજ છે આ પ્રમાણે શાન્તિ ચિહ્નદર્શક વાવટો લઈને જે કોલમબીયા આજે સર્વ પ્રજાઓની આગળ ચાલે છે, તે કોલબિયાનો જ્યજ્જયમર થાઓ ।

૨૦મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૮૩

હિન્દુઓને ધર્મજ્ઞાનની જરૂર નથી.

ખ્રીસ્તિઓએ પણ જે પોતાપર યોગ્ય દીન થતી હોય તો
-૭ સહેલા તૈયાર રહેવું જોઈએ આજે હું તમારા ખ્રીસ્તિઓપર

ટીકા કરવા માગું છું અને મને આશા છે કે તેને માટે તમારે વિપાદનું કારણ નહિ રહે. તમે ખ્રીસ્તિઓને કહેવાતા મૂર્તિપૂજકો અને ગરીબ લોકોના આત્મોદ્ધાર માટે ઉપદેશકો મોકલવાનો શોખ છે, પણ તેને બદલે જો એ મૂર્તિપૂજકો અને ગરીબોના શરીર રક્ષણ માટેજ મદદ થતી હોય તો તે વધારે સારું છે. હિન્દુસ્તાનમાં ગયા બચકર દુષ્કાળમાં હજારો માણસો અન્ન વિના ટવળી મરણ શરણ થયાં છે પણ તમે-ખ્રીસ્તિઓએ તેમના માટે કશું પણ કર્યું નથી. આખા હિન્દુસ્તાનમાં રથજે રથજે દેવજો બાંધવામાં તમે માન સમજો છો; પણ પૂર્વમાં ધર્મજ્ઞાનની જરૂર છે એમ નથી, ધર્મ તેમની પાસે છેજ. હિન્દુસ્તાનમાં કરોડો લોકો દુઃખી સ્વરથી આજે રોટલીના કકડાની યાચના કરે છે. તેઓ રોટલીનો કકડો માગે છે તેના બદલામાં આપણે તેમને પથ્થર આપીએ છીએ. જૂએ મરતા માણસને ધર્મનો બોધ આપવો એ તેનું અપમાન કયાં સિવાય બીજું શું છે? એક કુધાર્ત મનુષ્ય જ્યારે કુધાર્થી પીડાતો હોય ત્યારે તેને પિંડ અને બ્રહ્માંડ, તત્ત્વ અને મહતત્ત્વની વાતો કહેવી એ તેનું હિત કરનાર નહિ પણ હાની કર્તા છે. હિન્દુસ્તાનમાં પૈસાને બદલે જો કોઈ ધર્મો-પદેશ કરે તો તેને લાલચુ અને લોભી કહેવામાં આવે છે, તે ખરે ઉપદેશક મનાતો નથી. મારા જૂખથી પીડાતા બંધુઓ માટે કંઈક મદદની યાચના કરવા માટે હું અહીં આવ્યો હતો; પણ એક ખ્રીસ્તિ દેશમાં ખ્રીસ્તિઓ પાસેથી મૂર્તિપૂજકો માટે મદદ મેળવવાનું કામ કેટલું મુશ્કેલી ભર્યું છે તેનો મને પૂરો અનુભવ થયો છે.

૨૬ મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૯૩

જુદ્ધધર્મ એ હિન્દુધર્મની પૂરવણી છે.

આપને સુવિદીત છે કે હું જોદ્ધ ધર્મી નથી; તથાપિ જુદ્ધનો હું ખરો અનુયાયી છું. ચીની, જાપાની અને સીસોની લોકો પોતાને

અધાયલા પામર જીવને, પ્રભુ તરફ આર્થ્યાનિ પવિત્ર ઉદાર અને સર્વ પ્રત્યે પ્રેમી / કરવાનોજ પ્રયત્ન કરે છે, અને દરેક ધર્મનો હેતુ પ્રભુ તરફ જવાનો હોવાથી પ્રભુજ દરેક ધર્મના પ્રોત્સાહક છે. આટલા સંપ્રદાયો અને મતર્મતાતરોમાં વિકટ મતભેદ હોવા છતાં, તે મતભેદ માત્ર બાહ્ય છે, અને ધૃષ્ટિએ એમજ હિન્દુઓને લાગે છે. દરેક મનુષ્યનો અધિકાર તેના સંજોગો અને દેશકાળ પ્રમાણે બિન્ન હોવાથી મતભેદ સંભવિત છે, પણ દેશકાળાદિ પણ ઉપાધિ 'હોઈ' તે ટળી જઈ શકે છે, અને જ્ઞાન થતાં મનુષ્યને સર્વ ધર્મોમાં એકજ સત્ય દેખાય છે 'અમુક મનુષ્ય હિન્દુ છે માટેજ તેને મુક્તિ મળવી નોંધએ' એમ કોઇ પણ સંસ્કૃત ધર્મ અન્યમાથી શોધી આપવા હું આખા જગતને આના-હન' (chaillahg'e) કરું છું. જેમ સૂર્યને જૂદા જૂદા રંગના કાચ-માંથી જોવાથી તે જૂદા જૂદા રંગનો દેખાય છે, છતાં સૂર્ય તે સૂર્યજ છે, તેમ સત્ય તે સત્યજ છે. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને કહ્યું છે કે "મયિ સર્વમિદં પ્રોતં સૂત્રે મણિ ગણાદય" "જેમ મોતીની હારેમાળામાં સૂત્ર પરોવાયલું છે તેમ સર્વ ધર્મોમાં હું ધન જય. મહાર અસ્તિત્વ માન." તેમજ "યદ્યદિ ભૂતિ મતસરયં શ્રોમદ્વર્જિત મેવ વા । તત્તોદેવા ઘ ગચ્છત્વે મમ તેજોશ સંમયમ્ ॥" જેમાં તું કંઈ પણ લોકોત્તર પવિત્રતા કે સામર્થ્ય જુએ કે જે માણસ જાતની શુભ ઉન્નતિ અને પવિત્રતાની વૃદ્ધિને માટે વપરાતાં હોય, ત્યાં તું મહાર્જ અસ્તિત્વ જો ! ગમે તે દેશ અને કાળમા પવિત્ર અને સમર્થ મનુષ્યને અમે હિન્દુઓ પૂજ્ય માનીએ છીએ. જાસ મહારાજ કહે છે કે, "અમારી જાતિ અને ધર્મથી બહાર પણ ધણા પૂર્ણતાને પોમેવા મનુષ્યો મહે જોયા છે." આમ માનનાર હિન્દુઓએ જુદા ધર્મ-નુયાયીઓનો કે જૈનોનો પ્રેમ વાર પણ તીવ્રકાર કર્યો નથી. જે ધર્મોમા ઈશ્વરની ભાવનાને જાણુ માનવામાં આવી છે, જે ધર્મોમાં ઈશ્વરની

ભાવનાને ઉગ્રવી દેવામાં આવી છે તે પણ અન્યથા પ્રભુ તરફજ આગળ વધે છે-તે પણ જીવોને પામરપણામાંથી પ્રભુતા તરફજ લઈ જાય છે, તેથી કોઈ પણ ધર્મ સાથે હિન્દુધર્મને દૂર નથી.

પ્રિય બન્ધુઓ અને ભગિનીઓ ! આ પ્રભાણે હિન્દુધર્મના સામાન્ય સ્વરૂપની ખેંચે તમને માહિતી આપી છે. હિન્દુ ધર્મ અનેક દોષો પણ ક્યાં હશે, હિન્દુધર્મની અનેક ભાવનાઓ માત્ર ભાવના રૂપેજ રહી હશે, તથાપિ જે કોઈ પણ ધર્મ સમસ્ત જૂમંડગમાં સાર્વત્રિક અને સાર્વજનિક ધર્મ થવાને યોગ્ય હોય તો તે કાળ અને સ્થળની સાથે અંધાયસો હોવો જોઈએ નહિ. તેના સિદ્ધાન્તો એવા ન હોવા જોઈએ કે તે અમુક સ્થળ કે કાળને માટેજ સત્ય કે માન્ય હોય ! જાતિ અથવા વર્ણના ભેદ સિવાય કૃષ્ણ અને કાંઈસ્ટ, બુદ્ધ કે મહમ્મદના અનુયાયીઓને સમાન સત્ય જ્ઞાન જતાની શકે એવો તે ધર્મ હોવો જોઈએ. બ્રાહ્મણધર્મ, બુદ્ધધર્મ, ખ્રીસ્તનો ધર્મ કે મહમ્મદનો ધર્મ એ સર્વ ધર્મોનું સ્વરૂપ જ્યાં આત્મતિક ઐક્યથી જોઈ શકાય, આ સર્વ ધર્મો પ્રત્યે પ્રેમથી જોઈ શકાય, એવું તે ધર્મનું સ્વરૂપ હોવું જોઈએ. એક પાપી અને પણ પક્ષીથી તે એક પ્રભુની અમીષ પડોંચેલા સાધુ પર્યન્તના સર્વ જે ધર્મમા પોતાને માટે સ્થાન જોઈ શકે, એ સર્વને જે ધર્મ પોતાની વિનૂત જૂજાઓમાં પ્રીતિ અને દયાથી વીંટળા શકે, એવું તે વિશ્વવ્યાપી ધર્મનું સ્વરૂપ હોવું જોઈએ. જે ધર્મ પાપી કે અપવિત્રને પોતાની દયાનું દાન આપી શકતો નથી, જે ધર્મને લીધે સમાજમાં પાપી તિરસ્કારને પાત્ર થાય છે, તે ધર્મ વિશ્વવ્યાપી ધર્મ થવાને યોગ્ય નથી. દરેક મનુષ્ય પછી તે ઉચ્ચ હોય કે અધમ તોપણ તેનામાં પ્રભુનો વાસ છે, એમ તેને સમજતી તેનો અધિકાર તેને જતાવવો-તેનો અનુભવ કરાવવા પ્રયત્ન કરવો એ ધર્મનું કર્તવ્ય છે. આવો ધર્મ જે આપણે જન્મને આપી

શકીએ તો અવશ્ય જન્મત આપણું અનુયાયી બનશે. મહારાજ અશોકે આવો પ્રયત્ન કર્યો હતો પણ તે માત્ર બુદ્ધધર્મને અગે હોવાથી કળી-ભૂત થયો નથી મોગલ બાદશાહ અકબરે આવો પ્રયત્ન કર્યો હતો પણ પ્રયત્ન અર્થ હતો. આજે અમેરિકા એ દિશામાં પ્રયત્નવાન થયું છે, અને મને એવો સંકેત જણાય છે કે તેમા તેને ફતેહ મળશે.

હિન્દુઓનો બ્રહ્મ, ઝોરાષ્ટ્રીય લોકોનો અહુરમઝદ, ખ્રીસ્તોનો બુદ્ધ, બાહુદી લોકોનો મહોવા અને ખ્રીસ્તિ લોકોનો આકાસ્થ પિતા તમને તમારા પવિત્ર કાર્યમાં સહાય કરે. ધર્મનો તારો પૂર્વમા ઉદય પામ્યો હતો અને તેનો પ્રવાસ પશ્ચિમ તરફ થયો હતો કોઈવાર તે અંધ-કારમાં છપાયો હતો તો કોઈવાર પૂર્ણ પ્રકાશમાં પ્રકાશ્યો હતો. હવે પોતાનો પ્રવાસ કરી પુનઃ તે પૂર્વ દિશામાં વળતો જણાય છે, અને પૂર્વે કોઈ વાર પણ પ્રકાશ્યો હોય તેનાથી હજાર ઘણો વિરોધ, સમ્ય નદીના પ્રદેશમાં તે આજે પ્રકાશે છે.

સ્વતંત્રતાની ભૂમિ કોલમબીયાનો જયજયકાર થાઓ. જે કોલમબીયાએ કોઈવાર પણ પોતાના પડોસીના રક્તથી પોતાના પવિત્ર હાથ ક્યહીત કર્યા નથી, જેણે પોતાના પડોસીને લૂટી પૈસાદાર થવાનો મનાતો સરળ માર્ગ કોઈવાર પણ અગીકાર કર્યો નથી તે કોલમબીયાને માનવજાતિની અત્યુચ્ચ સરકૃતિ માટેનું પ્રથમ પગલું ભરી એકાદની નોખતપર પ્રેમનો ધ્વજ ઠરવાનું જે માન મળ્યું છે, તે યોગ્યજ છે આ પ્રમાણે શાન્તિ ચિહ્નદર્શક વાવડો લઈને જે કોલમબીયા આજે સર્વ પ્રજાઓની આગળ આસે છે, તે કોલમબીયાનો જયજયકાર થાઓ.

૨૦મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૯૩

હિન્દુઓને ધર્મજ્ઞાનની જરૂર નથી.

ખ્રીસ્તિઓએ પણ જે પોતાપર યોગ્ય દીક્ષા થતી હોય તો તેને સહેવા તૈયાર રહેવું જોઈએ. આજે હું તમારા ખ્રીસ્તિઓપર

ટીકા કરવા માગુ છું અને મને આશા છે કે તેને ગાટે તમારે વિવાદનું કારણ નહિ રહે તમો ખ્રીસ્તિઓને કહેવાતા મૂર્તિપૂજકો અને ગરીબ ચોકોના આત્મોદ્ધાર માટે ઉપદેશકો મોકલવાનો શોખ છે, પણ તેને બદલે જો એ મૂર્તિપૂજકો અને ગરીબોના શરીર રક્ષણ માટેજ મદદ થતી હોય તો તે વધારે સારું છે હિન્દુસ્તાનમાં ગયા બપોરે દુબકાળમાં હળરો માણસો અન્ન વિના ટવળી મરણ શરણ થયા છે પણ તમે-ખ્રીસ્તિઓએ તેમના માટે કશું પણ કર્યું નથી આખા હિન્દુસ્તાનમાં સ્થળે સ્થળે દેવજો બાધવામાં તમે માન સમજો છો, પણ પૂર્વમાં ધર્મશાનની જરૂર છે એમ નથી, ધર્મ તેમની પામે છેજ હિન્દુસ્તાનમાં કરોડો લોકો દુખી સ્વસ્થી આજે રોટલીના કકડાની માયના કરે છે તેઓ રોટલીનો કકડો મારે છે તેના બદલામાં આપણે તેમને પથ્થર આપીએ છીએ ભૂખે મરતા માણસને ધર્મનો બોધ આપવો એ તેનું અપમાન કર્યા સિવાય બીજું શું છે? એક ક્ષુધાર્ત મનુષ્ય જ્યારે ક્ષુધાર્થી પીડાતો હોય ત્યારે તેને પિંડ અને ખજાડ, તત્ત્વ અને મહત્તત્ત્વની વાતો કહેવી એ તેનું હિત કરનાર નહિ પણ હાની કર્તા છે હિન્દુસ્તાનમાં પૈસાને બદલે જો કોઈ ધર્મો પદેશ કરે તો તેને લાલચુ અને લોભી કહેવામાં આવે છે, તે ખરો ઉપદેશક મનાતો નથી મારા જૂબથી પીડાતા બંધુઓ માટે કંઈક મદદની માયના કરવા માટે હું અહીં આવ્યો હતો, પણ એક ખ્રીસ્તિ દેશમાં ખ્રીસ્તિઓ પાસેથી મૂર્તિપૂજકો માટે મદદ મેળવવાનું કામ ટૂંક સુરેકેની બધું તેનો મને પૂરો અનુભવ થયો છે

૨૬ મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૮૩

બુદ્ધધર્મ એ હિન્દુધર્મની પૂરવણી છે.

આપને સુવિદીત છે કે હું બૌદ્ધ ધર્મો નથી તથાપિ બુદ્ધનો હું ખરો અનુયાયી છું ચીની, જાપાની અને સીયોની લોકો પોતાને

બુદ્ધાનુયાયીનું કહેવડાવે છે, પણ હિન્દુઓ તો બુદ્ધને ઇશ્વરનો અવતાર માની તેની પૂજા કરે છે આજે મહાર ભાષણ બુદ્ધધર્મના સબ વમા કંઈક દીકાત્મક થશે, પણ તેમા બુદ્ધ ઉપર જરા પણ દીકા કરનાનો મહારો ઉદ્દેશ નથી જેને પરમેશ્વર સમજી હું બચુ કુ-પૂજુ છુ તેના ઉપરજ દીકા કરવી એ કેમ બને ? અમે બુદ્ધને પૃથ્વીએ છીએ પણ એમના શિષ્યો એમનો ઉપદેશ મથાર્થ સમજી શક્યા નથી એમ કહીએ છીએ યાહુદી ધર્મ અને ખ્રીસ્તિ ધર્મનો જે સબ ધ છે તેવોજ સબ ધ વૈદિક હિન્દુધર્મ અને બૌદ્ધધર્મનો છે જેમ ઇસુખ્રીસ્ત યાહુદી હતા તેમ શાક્યમુનિ હિન્દુ હતા યાહુદી લોકોએ ઇસુખ્રીસ્તને ખૂબ પજવી હેવટે તેને વધરથભર ચડાવી મારી નાખ્યા તો હિન્દુઓએ શાક્ય મુનિને અવતાર માની તેમનું પૂજન કર્યું છે શાક્ય મુનિના સબ ધમા અમે કંઈ પણ કહેતા દોષએ તો તે એટલુજ છે તેમણે કંઈ પણ નવું કશું નથી એમણે હિન્દુધર્મના સિદ્ધાન્તો વધાઈ રખાઈ ક્યાં છે જેમ ઇસુખ્રીસ્તના જન્મનો હેતુ યાહુદી ધર્મનો નાશ કરનાનો નહિ પણ પોતે એક ખરા યાહુદી તરીકે રહી યાહુદી ધર્મમા જે જે અને જ્યાં જ્યાં ઉલ્લેખ જણાય તે પૂરી કરવાનો હતો તેવોજ હેતુ શ્રી શાક્યમુનિના જન્મનો હતો ઇસુખ્રીસ્તના ધર્મ સિદ્ધાન્તોને જેમ યાહુદી લોકો સમજી શક્યા નથી તેવીજ રીતે બુદ્ધના સિદ્ધાન્તોને તેના પોતાના અનુયાયીઓજ સમજવા અસમર્થ નીવડ્યા છે ખ્રીસ્ત જુના દસર (old testament) ની પૂરવણી કરવાને અવતર્યા હતા એ જુડુ લોકો સમજી શક્યા નથી તેરીજ રીતે બુદ્ધના અનુયાયીઓ સમજી શક્યા નથી કે શાક્યમુનિ એક નવિન મત રથા પવાને અવતર્યા નહોતા, પણ વૈદિક ધર્મના પ્રત્યક્ષ આચાર જૂદા છે અને શાસ્ત્રોનું રહસ્ય જૂદું છે તે બતાવવાને અવતર્યા હતા

હિન્દુ ધર્મમા મુખ્ય બે ભાગ છે કર્મમાડ અને જ્ઞાનમાડ તેમા

કર્મકાંડમાં યજ્ઞ યાગાદિ ક્રિયાઓનો અને જ્ઞાનકાંડમાં તત્ત્વવિચારનો સમાવેશ થાય છે. જ્ઞાનકાંડનો વિચાર સન્યસ્ત વૃત્તિથી રહેનારા લોકોજ કરી શકે એવો પ્રથમ છે.

તત્ત્વવિચાર પરત્વે જાતિભેદની ગણના કરવામાં આવતી નથી. એક ઉચ્ચ જાતિનો બ્રાહ્મણ કે છેક અધમ જાતિનો શુદ્ર, ઉભય સંન્યાસી થઈ શકે છે; તત્ત્વ વિચાર કરી શકે છે અને એ સ્થિતિમાં તેમનામાં જરા પણ ભેદ સમજવામાં આવતો નથી. ધર્મમાં જાતિ નથી. જાતિ માત્ર વ્યવહાર પરત્વે સમાજનું રક્ષણ કરવાનેજ છે. શાક્યમુનિ પોતે ત્યાગી હતા. કાળે કરી વેદોનું સ્કાટિક જેવું જ્ઞાન ગુપ્ત રહી ગયું હતું તે પુનઃ એમણે ઉજ્જવળ સ્વરૂપમાં જનસમૂહને દર્શાવ્યું. અત્યન્ત કનિષ્ઠ વર્ગમાં પણ એ જ્ઞાન ઠેકાય એવી ઉત્તમ ઇચ્છા ભગવાન યુદ્ધની હતી. ભગવાન યુદ્ધેજ જગતમાં ઉપદેશકો મોકલી ધર્મ પ્રસાર કરવાની પદ્ધતિની શરૂઆત કરી હતી.

યુદ્ધની મહત્તા તેના પ્રેમ અને અનુપમ દયામાં છે. રંકમા રંક માણસને માટે એમના અતિ ઉચ્ચ યથેલા અંતરમાં સ્થાન હતું. એમની પ્રેમી બાપામાં હરકોઈ આશ્રય લઈ શકતું હતું. કેટલાક બ્રાહ્મણો પણ એમના શિષ્યો હતા. જ્યારે શ્રી યુદ્ધ ઉપદેશ કરતા હતા ત્યારે હિન્દુસ્તાનમાં સંસ્કૃત ભાષા બોલાતી નહોતી. માત્ર પુસ્તકોમાં તે લખાતી અને વિદ્વાન વર્ગમાં વાદવિવાદાદિ પ્રસંગોમાં તે બોલાતી હતી. પોતાના ગુરૂની મહત્તા વધારવા માટે બ્રાહ્મણ શિષ્યોએ યુદ્ધના ઉપદેશો સંસ્કૃતમાં લખવાની ઇચ્છા દર્શાવી; પરંતુ યુદ્ધને એ મહત્તાની અપેક્ષા નહોતી. તેમણે શાન્તિથી કહ્યું: હું રંક અને અગાનીને માટે આવ્યો છું. હું લોકોને માટે છું; અને લોકોનો વિચાર કરતાં, મ્હારે તેમની બોલાતી ભાષામાં ઉપદેશ કરવો એજ યોગ્ય છે. તેથીજ એમના ઉપદેશો વગેરે પાલી ભાષામાં છે. જે તે વખતે બોલાતી ભાષા હતી.

તત્ત્વજ્ઞાન બધે ગમે તે કહેતું હોય, માનસશાસ્ત્ર પોતાના સત્યાસત્યના નિર્ણયમાં ગમે તે અભિપ્રાય ઉપર આવતું હોય, પણ જ્યાંસુધી મૃત્યુનું સામ્રાજ્ય આ જગતમાં કાયમ છે, જ્યાંસુધી મનુષ્ય અતકરણુમાંથી બચતો સમૂળ નાશ થયો નથી, જ્યાં સુધી મનુષ્ય અતકરણુ દુર્બળતાથી કંપી ઉડી મને કંઈક જોઈએ-મને કોઈની મદદની જરૂર છે, આમ વારંવાર પોકારી ઉડે છે, ત્યાં સુધી પરમાત્માપરનો નિશ્વાસ રહેશેજ. પરમાત્માપરનો વિશ્વાસ સ્વાભાવિક છે. જે મનુષ્ય તત્ત્વવિચારથી અને ઇશ્વર વિચારથી વિમુખ રહે છે તે પોતાના અત્વનેજ વિમુખ રાખવા જેવું કરે છે.

યુદ્ધ ધર્માનુયાયિઓએ પોતાના ધર્મ પ્રસારના કાર્યમાં બે ગબીર ભૂલો કરી. એક તો તેમણે વેદો ઉપર હુમલો કર્યો. વેદોની ઈમારત એટલી બધી મજબૂત હતી-તેનો પાયો એટલો ઉંડો હતો કે તેને તોડી પાડવાનું કામ તેમને માટે અશક્ય હતું. તેમની બીજી ભૂલ એ કે જેમનો સંબંધ વ્યવહાર સાથે છે તેવા સાધારણ લોકોને ઇશ્વર ભાવનાથી વિમુખ કરવા માંડ્યા. આ ઉભય બચકર ભૂલોનું પરિણામ એ આવ્યું કે જે ભૂમિમાં મહાન યુદ્ધ ધર્મનો જન્મ થયો હતો; ત્યાંથી તેનો હમેશને માટે લોપ થયો. આજે હિન્દુસ્તાનની તેત્રીસ કરોડ મનુષ્યોની વચ્ચેમાં એક પણ વ્યક્તિ એવી નહિ મળે કે જે પોતાને ભાદ્ર કહી શકે.

યુદ્ધધર્મના ઉદયથી આઠ્ઠાશુધર્મને સદૈવ ગુસ્સાન પણ થયું છે. યુદ્ધધર્મ યુદ્ધના કહેવા પ્રમાણે ગરીબ અને અજ્ઞાન વર્ગ માટે હતો. યુદ્ધના કેટલાક અગ્રેમર સિધ્ધો હાનમ અને એવી જાતિઓ-માંથી હતા, અને એ વર્ગોમાં યુદ્ધધર્મના પ્રભાવથી અનેક પ્રકારની સુધારણા થઈ હતી. આઠ્ઠાશુથી લઈ શુદ્ધ પર્યંતની પ્રજા એટલી તો નીનિમાન અને અસ્પરી જણાતી હતી કે તે વખતના એક મીક

છાતદામકારને એમ લખતું પાણુ છે કે, ' હિન્દુસ્તાનમાં એવો કોઈ હિન્દુ નહિ હોય કે જે અસત્ય બોલવા માટે દુષિત થયો હોય; અને કોઈ સ્ત્રી એવી નહિ હોય કે જેણે પાત મિત્રાય પરપુરપત્ની ધન્ય પણુ કરી દોય ! '

આ પ્રમાણે યુદ્ધધર્મે હિન્દુધર્મની પૂરવણી-૪ કરી છે. યુદ્ધ ધર્મ વિના હિન્દુધર્મ નથી, અને હિન્દુધર્મ વિના યુદ્ધધર્મ નથી. બ્રાહ્મણોના પ્રખર અને અનુભવ પૂર્ણ તત્ત્વજ્ઞાન સિવાય યુદ્ધધર્મને ટકતું મુશ્કેલ થાય, અને યુદ્ધનાં પ્રેમ, દયા, ઉદારતા અને અહિંસા વૃત્તિ આદિ કર્તવ્યો સિવાય હિન્દુધર્મને ન ચાલે, એ કેવળ સ્વાભાવિક છે. આ ઉભય યુદ્ધિ અને હૃદયની સમૃત્તિનું સામ્ય હતું. યુદ્ધ અને હિન્દુધર્મ સાથે હતા ત્યાં સુધી હિન્દુસ્તાનની ઉન્નતિ થતી જતી હતી-હિન્દુસ્તાન ઉન્નતિના સિખરપર પહોંચ્યું હતું ત્યારથી એ તત્ત્વો ભિન્ન થયાં-યુદ્ધધર્મ અને બ્રાહ્મણધર્મ જૂદા થયા, ત્યારથીજ હિન્દુસ્તાનની આવનતિનો પ્રારંભ થયો છે. હિન્દુસ્તાન આજે ત્રીમ કરોડ બીખારીઓનું એક નિવાસસ્થાન થઈ રહ્યું છે, તેનું એજ કારણ છે. તેમજ હજાર વર્ષથી દરેકે દરેક છતનાડે હિન્દુસ્તાનને પોતાનો ગ્રાસ કરી લીધું છે ને પણ એ બિજનાને પરિણામેજ. હિન્દુધર્મની વિવેક પૂર્ણ તત્ત્વ દષ્ટિ અને એ મહાન ઉપદેશકની પ્રેમ ભાવના, ઉદારતા તથા દયાની, ઉદાર ભાવનાનો દરેક પ્રાણીએ યોગ કરી લેવો એજ આપણા માટે ઇષ્ટ કર્તવ્ય છે.

૨૭ મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૯૩.

ધર્મ પરિપદમાં છેવટનું વ્યાખ્યાન.

હૃદયનામાં હૃદય પામેલું સર્વ ધર્મ પરિપદનું કાર્ય હવે આપણે પ્રત્યક્ષ જોઈ શક્યા છીએ. નિસ્વાર્થી ભાવનાથી જે જે સજ્જનોએ તેને માટે પરિશ્રમ કર્યો છે, તેમના પરિશ્રમનું ફળ દયાળુ પરમાત્માએ

દેખાડયુ છે. જેમના ઉદાર અંતઃકરણમાં આ પરિવર્તની ભાવના પ્રથમ ઉદ્ભવ પામી અને 'જેમણે તેને સર્જન' કરી છે, તેમનો આભાર માનવો એ મહાઈ કર્તવ્ય સમજાતું હતું. જેમણે આ પૃથ્વીમાં ઉપરથી ભાવણો કરી પોતાના મનની ઉદારતા બતાવી છે તેમનો પણ ઉપકાર માનવો મને કર્તવ્ય સમજાય છે. મહારાં ભાવણો શાન્તિથી માંમળી મહારાં ભાવણોમાં રસ લઈ, જેમણે મને પ્રોત્સાહન આપ્યું છે તે મહારાં શ્રોતાજનોનો હું આભાર માનું છું. તેમજ આ ઐક્ય, પ્રેમ અને ઉદારતાના મહા મેળામાં દેટવાડોએ વિરોધાત્મક દીકાઓ કે અભિપ્રાય દર્શાવ્યા છે તેમનો ઉપકાર માનવો એ પણ કર્તવ્ય છે, કારણ કે તેમના વિરોધાત્મક ચટકાથી પ્રેમ અને ઐક્યની ભાવના વધારે મધુર થવા પામી છે.

સર્વ ધર્મોનું એકીકરણ કયા તત્ત્વોને અનુવક્ષીને કરી શકાય, એ સંબંધમાં પુષ્કળ ઉડાપોહ થઈ ચૂક્યો છે. હું કંઈ પણ નરિન ઉપાય સૂચવી શકું તેમ નથી; પણ જો કોઈની એરી ઇચ્છા હોય કે એકજ ધર્મનો પૂર્ણ વિનય થઈ બીજા સર્વ ધર્મોનાગ પામે, તો તેને હું એમજ કહીશ કે બાઈ, તારી ઇચ્છા આશરે પુષ્પવત્-અઘડાય છે. ખ્રીસ્તિ, હિન્દુધર્મમાં આવે એરી ઇચ્છા કરતાં મને પ્રભુ બચાવે તેમજ મહારે એમ પણ ઇચ્છતુંજ જોઈએ કે હિન્દુ કે બાઈ ખ્રીસ્તિ થઈ જાય, એરી ઇચ્છા પણ પ્રભુ મહારાં અંતઃકરણમાં જન્મ ન આપે.

આપણે જમીનમાં ખીજ મૂકીએ છીએ. તેને જમીન, પાણી અને હવાનો સંબંધ થાય છે; પરંતુ એ ખીજ, જમીન પાણી કે હવા એ પેટી કોઈનું પણ રૂપ પોતાનું કરી શકે છે કે કરવા પ્રયત્ન કરે છે? નહિજ. તે તો એક વૃક્ષજ થાય છે. એજ તેનો સ્વભાવ છે. પોતાને મોડાં અને જળવાન ચલામાં ઉપયોગી હોય તેટલો જમીનનો, પાણીનો અને હવાનો જાગ લઈને તે સર્વને પોતાના આશરમાં

લઈ, પોતે પોતાના સ્વભાવમાંજ નિયત રહે છે. ધર્મનું પણ એમજ મનજ્ઞતાનું છે. ખ્રીસ્તિ, હિન્દુ કે બૌદ્ધ એકબીજાના ધર્મમાં વટલાય તેથી કોઈને કંઈ લાભ નથી, પરંતુ એકમેકની સાથે પ્રેમ અને મહાનુભૂતિથી વર્તી, દરેક ધર્મમાં જે જે માર્ગ દેખાય તે શ્રદ્ધા કરી પોતાના સ્વભાવમાં એક કરી દેવાથીજ લાભ છે. પોતાનું સ્વભાવ જુદી જવામાં કોઈને પણ લાભ થવાનો સંભવ નથી. આંતઃકર્મણની પવિત્રતા અને મનની ઉદારતા એ અમુક ધર્મ કે મતપ્રદાયે સંચકી ગણ્યાં નથી, એ સિદ્ધાન્ત આ સર્વ ધર્મોની મહાપરિપક્વતાને જાહેર કર્યો છે. દુનિયાના દરેકે દરેક ધર્મમાં નીતિમાન અને સચ્ચ-ગિરિશાળી સ્ત્રીપુરુષો ઉત્પન્ન થયાં છે અને આજે પણ છે. આ એક સિદ્ધ વાત છતાં જો કોઈ એમ આશંકા કરે કે તેનો પોતાનો ધર્મજ ખરો અને જીવવા યોગ્ય તથા દુનિયાના બીજા ધર્મો નાશ કરવા યોગ્ય છે, તો તેના મનુષ્ય માટે મને દયા આપે છે. હું તેને એમજ કહીશ કે દરેક ધર્મનું અસ્તિત્વ કાયમ રહ્યું. દરેક ધર્મના વાવટા ઉપર શાન્તિ, સહાનુભૂતિ અને મિત્રભાવની જુદાના મિદાન્તો લખાઈ જાય; અને મર્વ ધર્મોનો વિનય તેમાંજ છે વિનય નાશમાં નહિ પણ પુનરોદ્ધારમાંજ છે.

આત્મા, ઈશ્વર અને ધર્મ.

શતકોના શતકોથી કાળના ઉદરમાં પ્રવાસ કરતો ધર્મનો શબ્દ આપણા સૂરી આવી પહોંચ્યો છે હિમાચલના ઋષિ મુનિઓના મુખમાંથી નીજાતો, જગતોમાં નિવાસ કરતા વિરક્ત જનોના હૃદયમાં ધ્વનિ પામતો, સેમીટીક પ્રજામાં, બુદ્ધ, શંકર અને અનેક એવા અવતારી પુરુષોના અંતરમાં ઉભગતો ધર્મનો ધ્વનિ આજે પણ આપણે સાંભળીએ છીએ. જે ધ્વનિ-જે પ્રકાશમય શબ્દ મનુષ્યની સાથેજ આ જગતમાં જન્મ્યો છે, જ્યાં જ્યાં આત્માનો પ્રકાશ થયો

છે ત્યા પ્રકાશ પામ્યો છે—તે જ્યાં જ્યાં મનુષ્ય છે ત્યાં સાથેજ છે. આજે પણ એ પ્રકાશમય શબ્દથી આપણે દૂર નથી. એ શબ્દ ઉચ્ચ પર્વત ઉપરથી વહેતા ન્હાના ઝરા સમાન છે. જે પ્રમાણે એ ઝરા કોઈવાર ગુપ્ત થઈ જાય છે, કોઈવાર પુનઃ પ્રકટ થાય છે, કોઈ સ્થળે મધ્યમાં તેતું પાણી ઓછું થઈ ગયું જણાય છે તો કોઈ સ્થળે ખીજા ઝરામાં મળી તે અધિક બળવાન જણાય છે, તેજ પ્રમાણે આ ધર્મનો ધ્વનિ પણ કોઈવાર સુક્ષ્મ તો કોઈવાર પ્રચંડ, કોઈવાર સામાન્ય રીતે ગુપ્ત તો કોઈકવાર પૂર્ણપણે પ્રસિદ્ધ થયો છે. પર્વતના શિખરપર જન્મ પામેલ ઝરણું જેમ ખીજાં ન્હાનાં ન્હાનાં ઝરણોને પોતામાં સમાવી દેતું છે—તે મહા નદીનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે, તેજ પ્રમાણે આ ધર્મના ઝરણામાં પણ વિવિધ કાળના, વિવિધ દેશો અને પ્રજાઓના મહાત્માઓના ઉદ્દગારો અને હૃદય ભાવો બળીને આજે એક મહા નદીના સ્વરૂપમાં આપણી દૃષ્ટિ પાસે દેખાય છે. આજે એ ધ્વનિ આપણને એમજ જણાવે છે કે “સર્વ મિત્રભાવ પ્રસાર પામે ! મારું ધર્મોત્તર નિજય થાઓ ! સર્વ ધર્મોભાથી શત્રુ ભાવનાનો નાશ થઈ તે સર્વ એક થાઓ” એજ સૂચો આજે આપણને એ ધ્વનિ કહી રહ્યો છે. આપણે એ ધ્વનિનો અર્થ સમજના પ્રયત્ન કરીએ.

ઝોગણીમત્રા શતકના પ્રારંભમાં ભૌતિકશાસ્ત્રોએ અનેક પ્રકારની ઉદય પાથવ કરી નાખી હતી, અને એવી જીતિ ઉત્પન્ન થવા લાગી હતી કે સર્વ ધર્મો સ્માતૃતમાં જશે કે શું ? જડવાદના પ્રહારો લુહારના ઘણીની પેઠે પડતા હતા અને જુના ધર્મની કક્ષનાઓ કાચનાં વાસણો પેઠે ક્રકળાટ કરતી બાગી જરા લાગી હતી. કેટલાક લોકો તો એમજ સમજવા લાગ્યા હતા કે ધર્મ એટલે બર્થ બડબડાટજ છે, અને આ રીતે ધર્મની સ્થિતિમાં અધકારમય રાત્રિનું સામાન્ય વ્યાપી રહ્યું હતું. જેમ એક મુઠીમાં સપડાયેલી કોઈ લીસી વસ્તુને ખૂબ જોરથી દાબતાં

તે ઉડી નર્થ ખૂબ લાંબે જઈ પડે છે, તેજ પ્રભાણે જડવાદના દબા-
ણથી ધર્મ દર્શનાઓ લાંબે ઉડવા લાગી હતી. અજેયવાદ અને
નાસ્તિકના એટલી દૃઢ સૂઝી વધવા પામ્યાં હતાં કે પ્રાચીનધર્મની
ધમારન ડોઝાપમાન થઈ રહી, તે તરતજ જમીનદોસ્ત થઈ જશે એવી
બીતિ થવા લાગી. ફેટલાકે પ્રાચીન ધર્મભાવનામાં કંઈક મત્ત જોઈ
શકતા હતા, પણ તે જોલી બતાવવા જેટલી તેમની હિંમત ચાલતી
નહોતી. હવે ધર્મને જીવવાને અવકાશજ નથી એમ અનેક વિદ્વાનોએ
ખાત્રીધી ખાત્રી લીધું હતું, પણ સમય બદલાયો છે. જૂના જૂના
ધર્મોના તૂલનાત્મક દૃષ્ટિથી અભ્યાસ થવા લાગ્યો છે; એ એક આનંદ-
જનક વાર્તા છે. બિજા બિજા ધર્મોના તૂલનાત્મક અભ્યાસ કરવાથી
આપણે જાણી શકીએ છીએ કે મૂળમાં તે બિજા નથી. સર્વ ધર્મોનું
લક્ષ્ય એકજ છે. જ્યારે હું બાળક હતો ત્યારે મને પણ એવા વિચારો
હતા, અને ધર્મને જામૂત થવાનો હવે અવકાશજ નથી એમ હું
માનતો. મ્હેં ખ્રીસ્તિધર્મના, મુસલમાનધર્મના અને જુદધર્મના ધર્મ-
ગ્રંથોનો અભ્યાસ કર્યો; અને મને પ્રત્યક્ષ જણાયું કે જે શિક્ષણ
મ્હાગ ધર્મના ગ્રંથોમાં આપવામાં આવ્યું છે તેજ શિક્ષણ સર્વ ધર્મના
ગ્રંથોમાં પ્રધાન છે. આ જોઈ મ્હારા અંતઃકરણને સંતોષ થયો. એ
પછી મનમાં મને પ્રશ્ન થયો કે શું આ જગત સત્ય છે? હા. શા
માટે? કારણકે હું તેને જોઈ શકું છું. આ હમણાંજ મ્હારા કર્ણ-
દ્વારા રેડાતું સંગીત સત્ય છે? હા. શામાટે? કારણકે હું તે સાંભળું
છું. દરેક મનુષ્યને શરીર, આંખ અને કાન આદિ બાહ્યેન્દ્રિયો
છે. આ બાહ્યેન્દ્રિયોથી તેને બાહ્ય જગતનો અનુભવ થઈ પરા
જોડાની સમજણ પડે છે. જેમ બાહ્યેન્દ્રિય છે તેમ મનુષ્યને અંતર
ધન્દ્રિયો પણ છે. આત્મા પણ છે. આત્માની જગ્યાસા રાખી સદાચાર,
પ્રેમ અને ઉદારતાની દૃષ્ટિથી જો તે દરેક ધર્મનો અભ્યાસ કરે તો

તેને જરૂર જણાઈ આવે કે અમુક ધર્મનસ્ત્ર યુરોપમાં શીખવવામાં આવ્યું હોય કે હિન્દુસ્તાનના મંદિરોમાં બોધવામાં આવ્યું હોય, ચીન કે દીબેટના મંદોમાંથી આવતું હોય કે અરબસ્તાનના ધર્મગુરુઓ તરફથી પ્રાપ્ત થયું હોય, પણ તેના મૂળ તત્ત્વ ભિન્ન નથી મનુષ્યે દરેક દેશ અને દરેક કાળમાં પોતાના કલ્યાણ અને સમાજના સુખને માટે એમજ પ્રકારનો વિચાર કર્યો છે માટેજ જણાય છે કે એ વિચાર સ્વાભાવિક છે-આવશ્યકીય છે મનુષ્યને મેઘને મેઘ રૂપમાં ધર્મની આવશ્યકતા રહે છેજ અમુક ધર્મ સિદ્ધાન્તની સિદ્ધિનો આધાર બીજા ધર્મ ઉપર અવનબી રહે છે અમુક વાત સત્ય છે, કારણકે અમુક, અમુક ધર્મો તેને સત્ય તરીકે સ્વીકારે છે દાખલા તરીકે મને ૭ આગળાઓ હોય તો બીજાને તેટલી ન હોવાથી તે અસ્વાભાવિક મનાય છે જો એકજ ધર્મ સત્ય અને બીજાને જૂઠા માનીએ તો એ સત્ય ધર્મજ અસત્ય-અસ્વાભાવિક થઈ જશે, કારણકે જેને તે પ્રમાણ માને છે તેને બીજા તરફનું અનુમોદન નથી જો એ સ્વાભાવિક હોય તો બીજા એ સ્વાભાવિક હોવા જોઈએ બીજાને પાચ આગળા છે એમ ખતાનીનેજ આપણી પાચ આગળા હીક છે એમ આપણે માની-મનાવી શકીએ છીએ મેટલી ક્રિયાઓ કે બાહ્ય આચારવિચારમાં ભિન્નતા હોઈ શકે, પણ મજામાં સર્વ ધર્મો અભિન્ન છે

મનુષ્ય ગમે તે કાળમાં અને ગમે તે સ્થળમાં હોય, પણ મેઘને મેઘ પ્રકારની શ્રદ્ધાની-આસ્તિમ્તાની તો તેને જરૂરજ પડશે, એ જ્યાં શ્રદ્ધા છે ત્યાં ધર્મભાવના પણ અવશ્ય યોગ્ય-માનીજ જગતમાં પ્રચલિત ભિન્ન ભિન્ન ધર્મોના અભ્યાસ કરતા બીજા જે વાત મને જણાય છે તે એ છે કે દરેક ધર્મમાં, આત્મા અને પરમાત્માના વિચાર પરત્વે ત્રણ જુભિમંત્રો છે એમની પ્રથમ જુભિમ કે જે દરેક ધર્મ માને છે તે એ કે, આ શરીર જે વિભરી અને નાશવત

તેનાથી પર કંઈક તત્ત્વ છે કે જે વિકારી અને નાશવત નથી—
કેટલાક પાછળથી ઉત્પન્ન થયેલા ધર્મો માને છે કે શરીરથી પર જે તત્ત્વ
છે તે અનંત છે પણ અનાદિ નથી. તે કોઈને કોઈ વાર ઉત્પન્ન તો
થયું હશે, પણ આ સિદ્ધાન્ત વાસ્તવિક નથી. જેને શરૂઆત ટોચ
તેને અત હોવોજ જોઈએ એ કેવળ સ્વાભાવિક છે પ્રાગભવી સાથેજ
અતનો વિચાર આપણામાં જન્મે છે, અને શીત ઉષ્ણ, પ્રકાશ અધ-
કાર ઇત્યાદિ હિન્દોની પેઠે આદિને અતનું હિન્દ સાથેજ રહે છે. એક
મિના બીજું નથીજ. આપણો ચૈતન્યાંસ, શરીરથી પર તત્ત્વ કે આત્મા
—એનો જન્મ નથી તેમ મરણ પણ નથી. આદિ નથી તેમ અત પણ
નથી શરીરથી પર એવા આ ચૈતન્ય સિવાય એક મહત્ત્વ ચૈતન્ય છે
જેને પરમેશ્વર અથવા પરમાત્મા કહે છે આ વાત પણ દરેક ધર્મ
સ્વીકારે છે. મનુષ્ય જાતિનો—સૃષ્ટિનો આરંભ એવા શબ્દો આપણે
માંમગાએ છીએ, પણ ખરી રીતે મનુષ્ય જાતિનો કે સૃષ્ટિનો આરંભ
છેજ નહિ. કલ્પની સમાપ્તિ થતા અવ્યક્તમા છપાયેલું વ્યક્ત પુનઃ
વ્યક્ત સ્વરૂપ ધારણ કરે છે તેનેજ પ્રારંભ શબ્દથી વ્યવહારવાની
ચેષ્ટા થાય છે જેને પ્રારંભ હોય તેનો અત અવરમ હોવો જોઈએ
એ વાત ધ્યાનમાં રાખવા સગી છે નત્વેવાહં જાતુનાસ નત્વં
જેમે જનગધિપાઃ નૈવ ન મવિષ્યામ સર્વે ઘયમતઃ પરમ્ ॥
'હું, તું અગર આ રાજાઓ કોઈ વાર નહોતા એમ નથી તેમજ
ભવિષ્યમા તે કોઈ નહિ હોય તેમ નથી" અર્જુનપ્રતિના એ વાક્યોમા
શ્રી કૃષ્ણે એજ સિદ્ધાન્ત પ્રતિપાદન કર્યો છે બ્યા બ્યા વિશ્વનો પ્રારંભ
કહેવામા આવ્યો છે ત્યાં કલ્પનોજ પ્રારંભ સમજવાનો છે વિશ્વને
તો પ્રારંભ નથી તેમ અન્ત પણ નથી એજ ન્યાયે સમજી લેવાનું છે કે
શરીર મરણ પામે છે—શરીર ઉપાન્તર પામે છે પણ આત્મા નાશ કે
ઉપાન્તરના ધર્મને પાત્ર નથી. તે તો અમિનાશી અને અવિકારી છે

જીવાત્માના અમરપણાની આ કલ્પના સાથે ખીજી કલ્પના તેના પૂર્ણત્વની ઉદભવ પામેલી જણાય છે. આત્મા પૂર્ણ છે એ વાત હિંદુઓ કે ખ્રીસ્તિઓના નવા કરાર (new testament) માં પણ માન્ય કરેલી છે મનુષ્ય આરભમાં પૂર્ણ હતુ તે પોતાના કુદૃશ્યોથી પાપી થયું છે, જેથી પુનઃ જો તે સદાચારથી વર્તે તો તે તેની પૂર્ણત્વની પદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે આની આજ વાતને ખીજા ધર્મોએ રૂપકમાં, વાર્તામાં કે તત્ત્વની દૃષ્ટિથી દર્શાવી છે કથનમાં કનચિદ્ બિનજતા પણ જણાય છે, પરંતુ વિવેક પૂર્વક તે સર્વનો વિચાર કરતા એજ સિદ્ધ થાય છે કે મનુષ્યનો આત્મા મૂળથી પવિત્ર છે અને એ પવિત્રતા-પાપાન-છાદિત એ પવિત્રતા પુનઃ પ્રાપ્ત કરવી એ મનુષ્યનો ધર્મ છે, એમ સર્વ ધર્મો માને છે મનુષ્ય એ પવિત્રતા કેમ પ્રાપ્ત કરી શકે ? માત્ર પ્રભુને જાણવાથી-તેને ઝાળખવાથીજ માણુમ પવિત્ર થઈ શકે છે બાધબલ કહે છે કે માર્ગ પણ આત્મા પ્રભુના પુત્રને મળ્યા સિવાય પ્રભુને મળી શકતો નથી આ વાક્યમાં પણ પ્રભુને પ્રાપ્ત કરનામાં-હરિને પામનામાજ મનુષ્ય જીવનની સફળતા છે એવો ધ્વનિતાર્થ છે પુત્રને મળવુ એનો શબ્દાર્થ ખ્રીસ્તને મળવુ એવો થાય છે પણ લક્ષ્યાર્થ એ છે કે તેના પુત્ર થવાને ચોખ્ખ થવુ પુત્રને ત્યારેજ મળાય કે જ્યારે આપણે તેના સમાગમ માટે લાયક હોઈએ, અને લાયક ત્યારેજ થઈએ કે જ્યારે આપણે તે પુત્રને ત્રિમ હોઈએ એ વાસ્તવિકજ છે આ વાત પણ લક્ષમાં રાખવાની છે કે માણુસ પોતાના કર્મોથી પોતાના પાપ કર્મોથીજ પતિત થયો છે પોતાની સ્થિતિ માટે તે પોતેજ જવાબદાર છે જ્યારે જ્યારે આપણે દુ ખનો પ્રસંગ જોઈએ, દુ:ખમાં સપાનઈએ ત્યારે એમજ સમજવાનું છે કે તે આપણા પોતાના કર્મોનું ફળ છે, અને તેને માટે ઈશ્વર જવાબદાર નથી આ કર્મ સાથેના મનુષ્યના સંબંધનો વિચાર કરતા પુનઃજન્મનો વિચાર સ્વયં

ઉત્પન્ન થાય છે, અને એક વાર તે 'મર્વ ધર્મોમાં પ્રચલિત પણ હોતો, પરંતુ યુરોપના ધર્મોએ તેને સ્વીકાર્યો નથી અને તેમાં કંઈક ઉચ્ચ-પાત્ર કરી નાંખી છે.

તમારા પૈકી અનેકને આત્માનો વિચાર કરતાં એ ભાવનાનો વિચાર જરૂર આવ્યો હશે, કારણ કે આત્માને જે અમર માનવામાં આવે તો પુનર્જન્મની ભાવના તેની સાથે અતિ નીકટ સંબંધ ધરાવનારી છે. જે વસ્તુનો એકવાર નાશ થઈ જાય તેનો કોઈને કોઈ વાર પ્રારંભ પણ અવશ્ય થવો જોઈએ; તેમજ કોઈ વસ્તુનો આરંભ કાળ આપણે સ્વીકાર્યો તો તે વસ્તુ નાશવંત છે એમ પણ સ્વીકારવું જ પડશે. જે જીવાત્મા નાશવત નથી તો તેનો આરંભ થાય છે એ કલ્પના પણ વિવેક સુક્ત નથી. જીવાત્મા પૂર્ણ સ્વતંત્ર છે, એ સિદ્ધાન્ત પુનર્જન્મની સિદ્ધિ માનવાથી જ ફલીત થઈ શકે છે. જે જીવાત્માની કોઈ વાર પણ ઉત્પત્તિ માની તો તેના પાપ પુણ્ય માટે પરમાત્મા જ જવાબદાર ગ્રહેશે, કારણ કે પ્રારંભના જન્મ પહેલાં જીવાત્માના કર્મો નથી અને તેથી તેને પ્રારંભ પણ નથી, એટલે તેના પ્રથમ પ્રારંભનો રચનાર તેના કર્તા જ હોઈ શકે, અને પરમાત્માને અત્યંત પવિત્ર માનીએ તો તે પાપી માણસને ઉત્પન્ન કરે, અને તેને પાપ કરવાને પ્રેરે એમ માનવું પણ સત્ય હરી શકતું નથી. એકવાર જેને પવિત્ર માનીએ તેને જ મનુષ્યના પાપનો ઉત્પાદક માનીએ એ તો પરમાત્માનું અપમાન કર્યા બગળર છે. તેમજ જે પરમાત્મા જ મનુષ્યના પ્રારંભ કર્તા ટોય અને પરમાત્માને આપણે ન્યાયી માનીએ તો સર્વ મનુષ્યો એક મર્યાદા દુઃખી કે સુખી હોવા જોઈએ, પણ તેમ નથી. ત્યારે ન્યાયી પરમાત્માના રાજ્યમાં તેનાં જ ઉત્પન્ન કરેલાં બાળકોમાં એક વધારે સુખી અને એક વધારે દુઃખી હોય એ પક્ષપાત શું થોડું કહેવાય ? આજે હજારો-લાખો-કરોડો લોકોને આપણે

પગતળે ચગદતા ગરીબાઈ અને દુખમા રીખાતા જોઈએ છીએ જેમણે કંઈ પણ કારણ ન ઉત્પન્ન કર્યું હોય એવા લાખો લોકો રોટ લીના ઢકડાને માટે જૂએ મરે છે આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે તેઓ પોતે તેને માટે જવાબદાર નથી હવે પ્રશ્ન એ છે કે તેને માટે જવાબદાર કોણ છે ? જો તેઓ પોતે જવાબદાર ન હોય તો અનશ્વ તેમનો કર્તા પરમાત્માજ જવાબદાર હોવો ધટે છે, અને જો તેમજ હોય તો પછી ધર્મની કલ્પનાજ નાશ પામી જાય છે જેથી સતોપમરક ખુલાસો એજ છે કે દરેક પોતાના સુખ અને દુખને માટે પોતેજ જવાબદાર છે જેમ દુખોત્પાદક કર્મો કરનાની મનુષ્યને સત્તા છે તેમજ સુખ ઉત્પન્ન કરે એવા કલ્યાણકારી કાર્યો કરવાને પણ તે પૂર્ણ સ્વતંત્ર છે કોઈ પણ કર્મ કરવું અગર નહિ એ મહારાજ હાથમા હો હુંજ બધાઈ છું અને હુંજ મુક્ત થાઈ છું મને કર્મ કરવાની ફરજ પાડે એવી કોઈ પણ શક્તિનું અસ્તિત્વ અશક્ય છે આપણેજ આપણા દુખ કે સુખ ઉત્પન્ન કરવા સ્વતંત્ર છીએ પ્રારંધ જેવી કોઈ વસ્તુજ નથી કોઈ પણ સાર અગર યુર ફળ મળે છે તો તે આપણી ઇચ્છાએ નિર્માણ કરેલી આપણી કૃતિનુજ પરિણામ છે જેથી દુખમા વધારે સપડાવું અગર તેનાથી મુક્ત થવું એ મહારાજ ઇચ્છા ઉપર અવલંબે છે

ઉપર્યુક્ત પુનર્જન્મના સિદ્ધાન્તમા એ- વિશેષ જાણત તરફ દુ તમારૂં લક્ષ એ ચલા આગુ છું એ જાણત સૂક્ષ્મ છે તેથી તે ખા ધ્યાનપૂર્વક સામગ્રવાની હું તમને વિનંતિ કરું છું આપણને ' પણ પદાર્થનું જે જ્ઞાન થાય છે તે અનુભવથીજ થાય છે, અને જે આપણે અનુભવ કરીએ છીએ તે અનુભવ સ્મરણ ક્ષેત્રમા એ- ૬ ૭ અનુભવ એટલે સ્મરણ આ સિદ્ધાન્તને સ્પષ્ટ કરવા આપણે જે ઉદાહરણ લઈએ એક માણસને સિતાર વગાડતો આપણે જોઈએ

છીએ. આ વખતે કયા પડદાપર આંગળી મૂકતાં કયો સ્વર ઉત્પન્ન થશે તેનું તેને સ્મરણ છે એમ આપણે જોઈ શકીએ છીએ; જેને આપણે જ્ઞાન કહીએ છીએ. પૂર્વે જે સ્વર સાંભળેલા તેનું સ્મરણ થઈ આંગળીને પ્રેત્માહન મળી ચાલવાનું જ્ઞાન થવું એજ અનુભવ છે. પ્રથમ શરૂઆતમાં શીખનારને દરેકે દરેક પડદા જોવાની, તેના ઉપર આંગળીએ રાખતાં શીખવાની અને ધીરે ધીરે તે ચલાવવાની જરૂર હોય છે. આમ સ્મરણ વધતાં-પડદા, સ્વર અને આંગળીએનો વ્યાપાર અગત્યર મનનતાં, તેને એટલો અનુભવ કે જ્ઞાન થઈ જાય છે કે આંગળીએ ખૂબ ઝડપથી પોતાની મેળે ચોખ્ખા પડદામાં જાય છે, અને સુદૂર તથા મધુર સ્વર કહાડી શકે છે. આ ઝડપ વધતાં વધતાં એટલે સુધી વધી જાય છે કે ખુદ વગાડનારને પણ તે વખતે એમ જણાતું નથી કે આ તેનું સ્મરણ છે-પૂર્વના કર્મનું પરિણામ છે. અનુભવનું પરિણામ કિંવા લક્ષણ, તેનેજ આપણે સ્વભાવ કહીએ છીએ. આપણા સંજ્ઞા ધર્મમાં પણ એમજ છે. કેટલાક ગુણો અને લક્ષણો આપણા સ્મરણ અને સંસ્કારો સાથે એવા તો બળી ગયા હોય છે કે જેને આપણે આપણો કે અમુક વ્યક્તિનો સ્વભાવ કહીએ છીએ. આ આપણા ગુણો અને લક્ષણો અથવા સ્વભાવ, પૂર્વ જન્મના અનુભવનું-વારંવારના સ્મરણનુંજ પરિણામ છે. એક બાળક જન્મે છે ત્યારે તેનામાં કેટલાક એવા વિશિષ્ટ સ્વભાવ અને લક્ષણો હોય છે, એ વાત આપણે જોઈ શકીએ છીએ. જે તેમ ન હોય તો એકજ માળાપનાં છોકરાં એકજ રીતે શિક્ષણ પામી એકજ રીતે ઉછેરવામાં આવ્યા પછી તેમના સ્વભાવ અને સુદ્ધિમાં ફેર પડેલો જોઈએ નહિ. ન્હાનાં બચ્ચાંમાં પણ જે બારિકીથી જોવામાં આવે તો અમુક વિશિષ્ટ ગુણો અને ટેવો હોય છેજ. અમુક શાન્ત, અમુક દુશ્ચાખોર, અમુક તેની મા તરફથી તેની વસ્તુ બીજાને આપવામાં આવે તો ધર્મ દેખાડનાર, અમુક બધા

સોયે હસીને ભંજનાર આપણે જોઈએ છીએ. આમ હોવાનું કારણ શું ? કોઈ પણ બાળક તેંદન કારા પાનાની પેઠે કોઈ પણ પ્રકારના સરકાર કે સંસ્કાર વિનાજ જન્મે છે એમ નથી, એ પાના ઉપર આગળ કંઈક લંબાયલું જ હોય છે. આ વાત પ્રાચીન ગ્રીક અને ઇજીપ્તના વિચારકોએ સ્વીકારી છે. પૂર્વજન્મમાં તેણે જે જે કૃત્યો-સારાં કે નરસાં કર્યા હોય તેનો પરિપાક થઈ નવિન જન્મમાં તદ્દનુસારજ તેની વૃત્તિ રચાય છે. પુનર્જન્મને માન્યા સિવાય માણસનો સ્વભાવ અને તેની સ્થિતિમાં જે અંતર દેખાય છે તેના કારણનો સમાધાનદારક ખુલાસો થઈ શકતો નથી. કોઈ માણસ ભંભે અત્યંત દુરાચર્યથી ઈશ્વરના અસ્તિત્વને ન માને, પણ કર્મ અને પુનર્જન્મ તો તેને માનનાં જ પડશે. પૂર્વકાળના મહાપુરુષોએ આ વાત સ્વીકારી છે. ખ્રિસ્તી ધર્મ પશુ કહ્યું છે કે 'Before abraham was, I am.' એઆહમથી પણ પૂર્વ હું હતો. અન્યત્ર બાઈબલમાં કથન છે કે, 'This is Elias who is said to have come' આ એલીઆસનો અસ્તાર થયો કહેવાય છે.

હુનિયાની જૂદી જૂદી પ્રજાઓમાં-જૂદા જૂદા સમય અને સથો-ગાંમાં ઉત્પન્ન થઈ જલ્દિ પામેલા સર્વ ધર્મો એશિયા ખડમાં ઉત્પન્ન થયા છે. અને ધર્મની બાવના એશિયાવાસીઓની રમેરગમાં રમી રહી છે. જૂદા જૂદા ધર્મોના બાવાઈ એશિયાવાસીઓ જેટલે દરજ્જે સમજી શકે તેટલે દરજ્જે અન્ય લોકોને સમજાશે નહિ. એશિયામા ઉત્પન્ન થયેલા ધર્મો પોતાની માતૃશ્રુતિમાંથી બહાર આવતાં તેદેશોના સંજોગો-આખો હવા અને લોક વિચાર સાથે ભગતાં ફેરફારને પાત્ર થયા; અને આ પ્રમાણે શુદ્ધ ધર્મનું સ્વરૂપ જૂલોથી આવૃત્ત થવા લાગ્યું. બાઈબલમાં જે અત્યંત ઉદાર અને ઉચ્ચતમ તત્ત્વોનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે, તેની યૂરોપિયન લોકોને વાસ્તવિક સમજણ પડી નથી.

કારણકે બાઈબલના મૂળ લખનારાઓએ જે કંપનાથી-જે અર્થ સમ-
જનવા અમુક વાક્યોની-કંપનાઓની કે કથાઓની-ચિહ્નોની-જે
યોજના કરી છે, તે યુરોપિયન લોકોના ધર્મ વિચારને અપરિચીત
હતી. ઉદાહરણ્ય આપણે ખ્રીસ્તની માતાનું યુરોપમાં પ્રચલિત ચિત્ર
જોઈએ. યુરોપમાં દરેક દેશોમાં મેરીનાં ચિત્રો છે, પણ તે દરેક તે તે
દેશની સ્ત્રી જાતિની છાયાને અનુવર્તી છે, અને તેમાં ભિન્નતા સ્પષ્ટ
જણાય છે. તેવીજ રીતે ઈસુ ખ્રીસ્તના છેલ્લા જોજન પ્રસંગનાં પણ
અનેક ચિત્રો દાઢવામાં આવ્યાં છે. મ્હેં કેટલાક જોયાં છે તેમાં કાઠ-
મટની પામે જમવા માટે ટેબલ પણ મૂકી દીધાં છે. કાઠમટના સમયમાં
ટેબલ ક્યાંથી આવ્યા એ એક વિચારવાની વાત છે. કોઈ પણ પ્રજાને
ખીજ પ્રજાઓની નીતિ ગીતિનું મથાર્ય જ્ઞાન થવું બહુધા અશક્ય છે
પ્રાચીન યાદુહી લોકોની નીતિ રીતિ સેઠડો વર્ષ પછી રોમન-ગ્રીક
આદિ પ્રજાઓના વિચારક્ષેત્રમાં પ્રવાસ કરતી યુરોપિયનોને પ્રાપ્ત થઈ
હતી છતાં તે તેઓ ન સમજી શકે એમાં આશ્ચર્ય જેવું કશું નથી.
આ રીતે ઈસુખ્રીસ્તની અનેક દતકથાઓ, અનેક દૃષ્ટાન્તો, અનેક
વાક્યો કે જે સુંદર તત્ત્વજ્ઞાનથી ભરપૂર છે, તેને યુરોપિયન પ્રજાઓ
સમજી શકી નથી, અને પરિણામે પોતાના ધર્મને એક દુશ્મનદારીના
ધર્મનું સ્વરૂપ આપી દીધું છે અસ્તુ હવે આપણે આપણા મૂળ
વિષય તરફ વળીએ

આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે દરેક ધર્મ બે વાત કોઈને કોઈ
સ્વરૂપમાં સ્વીકારી છે, કે આત્મા અમર છે અને આત્મામાં જે મલીનતા
દેખાય છે તે તેની પોતાનીજ કૃતિનું પરિણામ છે હવે ધર્મિર અથવા
પરમાત્માના સબધમાં ભિન્ન ભિન્ન ધર્મોએ શી કંપના કરી છે તે
આપણે જોઈએ. અત્યંત પ્રાચીન કાળના સાહિત્ય તરફ દૃષ્ટિ કરીએ
તો પરમાત્મા સબધી કંપના ઘણી અસ્પષ્ટ જણાય છે. પ્રાચીન

કાળમાં બહુધા દરેક પ્રજાઓ સૂર્ય, પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ આદિને દેવ તરિકે માનતી હતી. પ્રાચીન ચાલુદી લોકોની દતકથાઓમાં પણ એ દેવોનાં નામ ઉપલબ્ધ થાય છે અને તેઓ વારંવાર અન્યોન્ય સાથે યુદ્ધમાં પણ ઉતરે છે. ઇસોહીમ નામના દેવતાને ચાલુદી અને બાબી-લોનીઅન લોકો પૂજતા હતા. સમય જતાં આ ભિન્ન ભિન્ન દેવતાઓ કે શક્તિઓની પૂજા ઓછી થઈ એક સર્વોપરી દેવતાની કલ્પના પ્રબળ થવા લાગી; પરંતુ એ કલ્પના જૂની જૂદી પ્રજાઓમાં જૂદા જૂદા સ્વરૂપે ઉત્પત્તિ પામતી હતી. દરેક પ્રજા એમ માનતી કે તેમનો સર્વોપરી દેવ સદુથી શ્રેષ્ઠ છે અને આ શ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ કરવા કોઈકે વાર યુદ્ધ થવાના પ્રસંગો પણ ઉત્પન્ન થતા. યુદ્ધમાં જે પ્રજાનો જય થાય તેનો દેવ ઝોરો-એષ એમ મનાવાના દાખલા પણ ઇતિહાસમાં મળે છે. આ પ્રજાઓ થોડે કે ઘણે અંશે અસંસ્કારી હતી. આ અસંસ્કૃતિ જેમ જેમ ન્યૂન થતી ગઈ છે તેમ ઇશ્વર વિષયક કલ્પના વધારે વધારે ઉચ્ચ થતી ગઈ છે. એ બાળિશ ભાવનાઓ ધીમે ધીમે અદૃશ્ય થઈ ગઈ છે અને થતી જાય છે. સાંપ્રત કાળમાં જગતમાં જણાતા ભિન્ન ભિન્ન ધર્મો એ પ્રમાણે ઉત્પત્તિ પામતા પામતા આ સ્વરૂપને પામ્યા છે. કોઈ પણ ધર્મ શુદ્ધ અને પૂર્ણ સ્વરૂપમાં આકાશમાંથી ઉતરી આવ્યો હોય તેમ નથી.

તદુપશ્યાત્ સર્વ શક્તિમાન અને સર્વશ્રેષ્ઠ એવા પરમાત્માની કલ્પના ઉદય પામી. આ સર્વ વિશ્વનો ચાલક એકજ પરમાત્મા છે, એમ જણાવા લાગ્યું; અને આ પરમાત્મા વિશ્વથી બહાર અતરિક્ષમાં રહી આ જગતનું નિયમન કરતો હશે એવી કલ્પના પ્રસાર પામી. આ કલ્પનાને ઉત્પન્ન કરનારાઓએ પોતાના અતરિક્ષમાં રહેનાર પરમાત્માને અનેક આણુપણો, અલકારો, શક્તિઓ અને ગુણોથી અલંકૃત કર્યો છે. તે ચતુર્ભુજ છે, ગરુડપર બિરાજે છે, તેને ડાબા જમણાં

અંગ છે, હાથમાં એક પક્ષી છે ઇત્યાદિ 'અનેક કદ્દપનાઓ વિશ્વ-
બાહ્ય પરમાત્મા માટે દરવામાં આવી છે. આ કદ્દપનાઓમાંથી એક
વાન સમન્વય છે કે પ્રથમ જૂદી જૂદી પ્રજાઓએ જે અનેક દેવોની
કદ્દપના કરી હતી તે નાશ પામી એકજ દેવ આ સમન્વત્ સદિનો
દેવ બનાવા લાગ્યો હતો. એ દેવ વિશ્વથી પર અને બાહ્ય હોવાનું
મનાતું. ધીરે ધીરે આ કદ્દપના પણ વિશાળ થઈ પરમાત્માનું અંતર્યામીત્વ
અને સર્વ વ્યાપિપણું પણ મનાવા લાગ્યું.

ખ્રીસ્તિ ભોક્ષના નવા કરાર (New testament) માં
“આપણે પિતા કે જે આકાશમાં રહે છે” એવું જે વાક્ય છે તેના અર્થ
એવો થાય છે કે ઈશ્વર માણસથી પર અને દૂર છે. આપણે પૃથ્વી
ઉપર છીએ અને તે અંતરિક્ષમાં છે. આમાં બિન્નતા અને સ્થિત્યા-
ન્તરનું સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ છે. આગળ એજ કદ્દપનામાં પરમાત્મામાં સર્વ
વ્યાપિકતાનો ગુણ આરોપાધ તે આ પૃથ્વીમાં પણ છે—આપણી સમીપ
છે એવી કદ્દપના ઉત્પન્ન થઈ છે. હિન્દુ તત્ત્વજ્ઞાનના મંથોમાં પણ
આ કદ્દપના જણાય છે. પરમાત્મા સર્વાન્તરયામી સર્વ વ્યાપિ, સર્વ
શક્તિમાન, મર્વણ છે એમ જણાવેલું છે, પણ હિન્દુ વિચાર ત્યાંજ અટકી
ગયો નથી. વેદાન્તના અદ્વૈતમત પુષ્ટી આ વિચાર આગળ વધ્યો છે
અને મનુષ્યને જણાવ્યું છે કે તે અને તેના પૂજ્ય વચ્ચે આકાશ કે
પૃથ્વીમાં રહેનાર પિતા જેવો સંબંધ નથી, પણ ખ્રીસ્તે કહ્યું છે તેમ
હું અને મ્હારો પિતા એકજ છીએ (I and my father are one)
એવો સંબંધ છે. વેદાન્તના ખરા ઉપાસકને જણાય છે કે તેનામાં અને
તેના પૂજ્યમાં બિન્નતા નથી. માત્ર ઉપાધીનોજ ભેદ છે. તે અત્યન્ત
પવિત્ર છે અને મનુષ્ય પવિત્ર છતાં પાપના ભારથી ભરેલો હોવાથી મલિન
દેખાય છે. માત્ર દેખાય છે એટલુંજ. જે ભારનો પડદો—અદ્વંકાર અને
સ્વાર્થનો પડદો ન હોય તો પૂજ્ય અને પૂજક અભિન્નજ છે. પૂજકને

જણાય છે કે મ્હારામાં જે સત્ય છે—અસ્તિત્વ છે તે તેજ છે અને તેનામાં જે સત્ય છે તે હુજ છું. આ પ્રમાણે માણસ અને પ્રભુ વચ્ચેનો સબ્ધ દૃઢ અને સમીપતર થાય છે આ પ્રમાણેજ બાઈબિયનું વાક્ય,
Blessed are the pure in spirit for they shall see God ‘અતઃ કરણુ જેમનું પવિત્ર છે તેઓ કૃતાર્થ છે કારણ કે તેઓજ પરમાત્મા દર્શન કરવા બાંધણાળી થશે’ એ સત્ય ઠરે છે પ્રભુને જાણનાથીજ સ્વર્ગનું રાજ્ય આપણે આપણા આત્મામાં જોઈ શકીએ છીએ અર્થાત્ પરમાત્માને જાણવાથી આપણામાં અત્યાર્થીરૂપે તેજ રમી રહ્યા છે, એવો આપણે અનુભવ કરી શકીએ છીએ

માણસને જ્યાં સુધી આ મધુર ઐક્યનો અનુભવ નથી—જ્યાં સુધી તે દૈત બાવનામાં સ્થિત છે—પોતાને અને પોતાના પૂજ્યને ભિન્ન માને છે ત્યાં સુધી તે પોતાને એક વ્યક્તિ રામદાસ કે માધવદાસ માની લે છે અને હ્રમ્બેશા તે રામદાસ કે માધવદાસજ રહેશે એમ ધારે છે દેહમાં અને દૈહિક પદાર્થોમાં તેની મમતા એટલી બધી દૃઢ હોય છે કે આત્મા તરફ તેનું લક્ષણ જતું નથી, અને આ “હું હું” કહેનારનું અર્થ દેહથી કેઈ ભિન્ન છે કે કેમ એની શકા પણ તેને થતી નથી જાણે ખુની તે હ્રમ્બેશા ખુનીજ રહેશે, રમ્ તે હ્રમ્બેશા રક્ષજ રહેશે અને ધનવાન તે ધનવાનજ રહેશે, એમ તે માને છે. દેહાધ્યાસમાં તેની વૃત્તિ તદાકાર થઈ હોય છે, પરંતુ ઠાણે કરીને તેને દેહાધ્યાસનું પરિણામ જણાય છે, દૈહિક સર્વ પદાર્થો નાશરૂપ અને તેથી દુઃખરૂપ છે, એમ ખાત્રી થાય છે, અને એમ ધીરે ધીરે અનુભવ દૃઢ થતા રામદાસ કે માધવદાસ મગી જઈ પોતાનું મૂળ જે રામ—રોમે રોમે ગ્મનાર રામ—તેમાં તે એકતા પામે છે

“હૃદય જેમના પવિત્ર છે તેજ કૃતાર્થ છે, કારણ કે તેઓ હરિના દર્શન કરશે” એ શ્રીમ્તિ શાસ્ત્રનું વાક્ય કેટલું મધુર છે?

શું આપણે દરિને લેઈ શકીએ? કદિ નહિ. શું આપણે દરિને જાણી શકીએ? નહિ. એવું અને જાણવું એજ ને આપણું લક્ષ્ય હોય તો તે પરિમીત છે. ને ઈશ્વરને જાણી શકાય તો તેમાં ઈશ્વરપણું જ રહેવું નથી. હું અને મ્હારો પિતા દરિ એકજ છીએ; હું મ્હારા આત્મામાં મ્હારું સર્વસ્વ લેઈ છું; હું તેમાંજ છું; એજ પરમ સત્ય છે, આ બાવના દરેક ધર્મમાં છે; કોઈમાં તે સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવવામાં આવી છે, તો કોઈ ધર્મમાં માત્ર સૂચના રૂપે જણાય છે; અને કોઈમાં એ બાવના એકવાર સ્પષ્ટ હોવા છતાં હમણાં કેવળ સુખપ્રાપ્ત થઈ ગઈ છે. ખ્રીસ્તનો ઉપદેશ યુગોપાદિ દેશોને સમજાવ્યો નથી એમ કહેવામાં લેય પણ અતિશયોક્તિ નથી. મને હામા હમ્મો! ને સ્પષ્ટ હું તો ખ્રીસ્તનો ઉપદેશ તમારા લોકોને કોઈ વાર પણ જરાજર સમજાવ્યો નથી.

પરમાત્માનો પોતાના આત્મામાં અનુભવ કરવો, એ મનુષ્યના અધિકારની અંતિમ ભૂમિકા છે. એ ભૂમિકાને પામવા માટે અનેક ભૂમિકાઓ પસાર કરવી પડે છે. ધર્મગ્રન્થોમાં જે વિવિધ-અનેક ધર્મમાર્ગ દર્શાવવામાં આવ્યા છે તે મર્વનું કારણ મનુષ્યોના બિન્ન બિન્ન અધિકાર છે. સર્વ અધિકારનાં મનુષ્યો એકજ માર્ગપર ચાલી શકે એ સૂચ્ય નથી. જગતમાં પ્રચલિત બિન્ન બિન્ન સંપ્રદાયો, પંથો અથવા ધર્મો સર્વ આવશ્યક છે. ઈસુ ખ્રીસ્તેજ એક સ્થળે કહ્યું છે કે 'આકાશમાં નિવાસ કરતો આપણો પિતા' જ્યારે બીજે કહ્યું છે કે 'સ્વર્ગનું રાજ્ય-પરમાત્મા તમારા આત્મામાં છે. આ જન્મે વાળ્યો ખ્રીસ્તેજ કહ્યો છે. ને બાહ્ય દૃષ્ટિથી જોવામાં આવે તો સ્પષ્ટ રીતે એમાં વિરોધ છે, પણ ખરી રીતે એ જન્મે વાળ્યોની એકતા ધરાવી શકાય છે. જ્યારે સાધારણ વર્ગના અજ્ઞાન લોકોને ઉપદેશ કરતા ત્યારે પ્રથમ પ્રમાણે કહેવું પડતું, કારણ કે ધર્મના તત્ત્વમાં તેઓ તેમની પોતાની

બાપામાં તેઓ પોતે જે રીતે ઈશ્વરને માનતા હોય તેજ રીતે સમજી શકે છે. જે બીજી રીતે તેમને કહેવામાં આવ્યું હોય તો તેઓ તેનો અર્થ મમજી શકે નહિ. કેટલીક વાર મંસારના વ્યવહારમાં પ્રજા છતાં કેટલાક મનુષ્યો ધર્મની બાબતમાં છેક બાબક જેવા અજ્ઞાન હોય છે. તેઓ ધર્મની સૂક્ષ્મ બાબતો સમજી શકતા નથી. આવાને માટે પૂજા-કર્મકાંડ વગેરેનો સાદો સમજાવ એવો પ્રકાર આવશ્યક છે ત્યારે તેઓ કેટલીક ભૂમિકાઓ આમ પસાર કરી ઉચ્ચતમ આધ્યાત્મિક અધિકાર પ્રાપ્ત કરે છે, ત્યારેજ તેઓ સમજી શકે છે કે ઈશ્વરનું રાજ્ય તેમના આત્મામાંજ છે, અર્થાત્ તેમનો આત્મા અને પરમાત્મા ભિન્ન નથી. હવે આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે ભિન્ન ભિન્ન ધર્મોમાં આપણે આટલી બધી આંટીધુટીઓ જોઈએ છીએ-નિરનિરાળા પૂજારીઓ જોઈએ છીએ તે મનુષ્યના ભિન્ન ભિન્ન અધિકારને લઈનેજ હોઈ આવશ્યક છે. તે મનુષ્યની ઉન્નતિનેજ માટે છે અને તેથી કોઈ પણ ધર્મને ઉચ્ચ કે અધમ કહેવો એ યોગ્ય નથી. શ્રીપૂજા, સર્વ પૂજા કે પિતૃ પૂજા એ સર્વ આવશ્યક છે. એ એક એવા પ્રકારની ભાષા છે કે જે તેના અધિકારી જીવાત્માઓ મમજી શકે છે.

એક બીજી વાત પણ આપણા ચિત્તમાં ઠસાની રાખવાની જરૂર છે. અમુક વિશિષ્ટ સંપ્રદાય આપણે સ્વીકારી લીધો, અગર અમુક ધર્મની પુસ્તકમાં લખ્યા પ્રમાણે બરાબર લક્ષ્મી કવાયદ કરી લીધી તેથી કાંઈ આપણે ધાર્મિક થઈ ગયા એમ માની લેવાનું નથી તમે અમુક પુસ્તક વાંચો છો, કે વા અમુક મત ઉપર વિશ્વાસ રાખો છો એ કાંઈ બહુ મહત્વનું નથી, પણ તમે વાંચો અને વિશ્વાસ રાખો છો તે પૈકી શાનો અનુભવ કરો છો એજ મહત્વની વાત છે. “હૃદય જેમના શુદ્ધ છે તે કૃતાર્થ છે કારણ કે તેઓ હરિને જોઈ શકશે” એ બાઈબિયના વાક્યનું હું પુનઃ સ્મરણ કરું છું, એ અનુભવનો ઉદ્ગાર છે. અનુભવ એજ મુક્તિ

છે; અનુભવ એજ લાભ છે; અનુભવ એજ સુખ છે. દેહલાક એવા ઉપેશકો પણ છે કે જેઓ મુક્તિને એક શાસ્ત્રિક વ્યાપારજ માને છે-પોપ-ટની પેઠે રામ રામ બોલી ગયા તેજ રામનો અનુભવ છે એમ કહે છે; પણ જગતમાંના બિન્ન બિન્ન ધર્મોના કોઈ પણ મહાત્માએ કોઈવાર પણ એમ કહ્યું નથી કે માત્ર બાહ્ય ક્રિયા કે પૂજા કિંવા શાસ્ત્રિક આંકબરથી હરિનો ભેટો થવો શક્ય છે. તેને પામવાની શક્તિ આપણા અંતરમાં છે. અંતરમાં અને બહાર, જગતમાં અને સ્વપ્નમાં એજ ભરપૂર છે. એમાંજ આપણે રહીએ છીએ. તેમાંજ આપણે હરીએ શરીએ છીએ. તેનો પ્રત્યેક કણે અનુભવ કરવો એજ આપણા જીવની કૃત કાર્યતા છે. મ્હારો કહેવાનો બાવાર્થ એવો નથી કે બાહ્યાચાર કિંવા બાહ્ય ક્રિયાઓ નિરૂપયોગી છે. ધર્મ બાવનાનો આરંભ કરનારને માટે તે બાગકોને રમકડાં જેવી છે. જેમ જેમ મનુષ્ય જ્ઞાન વૃદ્ધ થતું જાય છે, તેમ તેમ એ રમકડાં સાથે વિહાર કરવાની તેની વૃત્તિ વ્યય ન્યુન થતી જાય છે. ધર્મ કાંઈ પુસ્તકોમાંથી ઉત્પન્ન થયો નથી પણ ધર્મની બાવનામાંથી પુસ્તકો ઉત્પન્ન થયા છે એ વાત લક્ષમાં રાખવાની છે. કોઈ પણ ધર્મગ્રંથોએ પરમેશ્વરને ઉત્પન્ન કર્યો નથી,

પરમેશ્વરની પ્રેરણાથીજ ધર્મગ્રંથો ઉત્પન્ન થયા છે. તેમજ આપણા જીવાત્માનું અસ્તિત્વ પણ પુત્રકોને અધારે નથી એ વાત લક્ષમાં રાખવાની છે. આત્મામાં પરમાત્માનો અનુભવ કરવો એજ જગતના મર્વ ધર્મોનું લક્ષ્યગ્રીન્દુ છે. એજ એક વિશ્વગ્રાપી ધર્મ છે. કંપના અને માર્ગ ભરે બિન્ન બિન્ન હોય તથાપિ તે સર્વ એકજ મધ્ય બીન્દુને પામવા માટે છે. જેમ એક વર્તુળમાં પરિવર્તી હજારો રેખાઓ દોરવામાં આવે પણ તે સર્વ મધ્યમિન્દુમાં એકત્ર થાય છે તેમજ મર્વ ધર્મોએ ઘણે બિન્ન બિન્ન માર્ગો દર્શાવ્યા છે, તથાપિ તે મર્વ પરમાત્મારૂપી મધ્યમિન્દુ પાસે એકરૂપતા પામે છે. આ ૧૭૩

હિન્દિયોના વ્યવહારથી પર-ખાનપાન અને મોજમઝાઓના આ અનંત સમૂહસ્થાનથી દૂર, કૃત્રીમ છાયા અને હળહળતા સ્વાર્થના બગ્ગર રૂપી સસારથી પરોક્ષ એના મધ્યભિન્દુ પરમાત્માનુ શાન થયું એટલે બસ છે આ જ્ઞાન સાથી થયું એ મહત્વનો પ્રશ્ન નથી તમે ગમે તે વિશિષ્ટ સપ્રદાય માન્ય કરો કે ન કરો, અમુક પુસ્તકના અભિપ્રાયને માન્ય કરો કે ન કરો, અમુક ધર્માનુષ્ઠાની યાઓ કે તે ધર્મથી મુક્ત રહો, પરંતુ પરમાત્માનો અનુભવ કરો એટલે તમે એક સાધુ છો. અમુક મનુષ્ય બને એમ કહેતો હોય કે હું સર્વ ધર્મો અને સપ્રદાયોને માનુ છું, બને તેને સર્વ ધર્મમન્યો મોઢે હોય, જમતના સર્વ તીર્થોમા તેણે યાત્રા કરી હોય અને સર્વ પવિત્ર નદીઓમા સ્નાન કર્યું હોય, છતાં પણ પરમેશ્વરવિષયક ભાવનામાં તો તે એક નાસ્તિક અથવા એક બાળક જેવોજ હોય શકે તેવીજ રીતે કોઈએ બને જન્મભર કોઈ મંદિર, મસ્જિદ કે દેવળના દર્શન પણ ન કર્યા હોય, ધર્મમન્યોમા દર્શાવેલ પૂજાવિધી પૈકી એકનો પણ અમત્ર ન કર્યો હોય, તથાપિ જો આત્મામા, પરમાત્માનો અનુભવ નિશ્ચય અને આચારથી તે કરી શકે તો તે-વિદ્વાન કે વાક્યાતુર્ધમા પ્રસન્ન ન હોવા છતાં-પૂજ્ય અને વન્દનીયજ છે “હું જે માનુ છું તેજ સત્ય અને બાકીનું સર્વ ખોટું” એવું જમા સુધી કોઈ બોલે છે ત્યાં સુધી તે ધર્મ રહસ્યને ન જાણના મિથ્યાજ વાદ કરનારો છે એમ સમજવું. આમ બોલનાર સમજી શકતો નથી કે તેનો ધર્મ બીજા ધર્મો સત્ય હોનાથીજ સત્ય કરી શકે છે જેની સાથે તેની તુલના થઈ શકે તે સત્ય હોય તોજ તે સત્ય કરી શકે છે. સર્વ ધર્મોને માટે-સર્વ ધર્મોના અનુયાયીઓને માટે-જગત મમત્તને માટે સમભાવની લાગણી અને ઉદારતા એજ ખરી ધાર્મિકતાના લક્ષણો છે ‘પરમેશ્વર આપણા પિતા અને આપણે સૌ બાઈઓ છીએ’ એ વિવેકનું વાક્ય

મોક્ષી સતોય પામવાનું હું કહેતો નથી. હું કહું છું કે અંતઃકરણથી અનુભવ કરો. આપણે એટલું જાણીએ, કેઈ પણ જાતિ કે ધર્મના મનુષ્યને જેતાં આપણા અંતઃકરણમાં સાત્વિક પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય એજ સાધુતાનું લક્ષણ છે. સર્વ ધર્મો-સર્વ સપ્રદાયો, સર્વ મતમતાંતરોનું તત્ત્વ, જ્યાં સુધી અન્ય ધર્મો કે પંથોને દેખી નથી ત્યાં સુધી તે સર્વ ધર્મો મારા પોતાના જ એમ હું સમજું છું; અને તે સર્વ મહાન છે. તે સર્વ માણસને પોતાનો ખરો ધર્મ સમજવામાં-પોતાના લક્ષ્ય પ્રતિ પહોંચવામાં સદાયકર્તા છે. અમુક સપ્રદાયમાં જન્મવું એ યોગ્ય છે ખરું, પણ મરણ પર્વંત તેજ સપ્રદાયના વાડામાં બંધાયું રહેવું એ કાંઈ યોગ્ય નથી-અર્થાત્ જેવડ સુધી પણ પોતાના ધર્મનેજ પોતાનો કદી બીજા ધર્મો તરફ ઉપેક્ષા વૃત્તિ કે દ્રેષ વૃત્તિ રાખવી એ બાંધિશતા છે. બાળકની પેઠે અજ્ઞાન જન્મવું એ યોગ્ય છે પણ બાળકની પેઠે જીવન પર્વંત અજ્ઞાન રહેવું એ તો અપ્રાધીન છે. સાંપ્ર-દાયિકક્રિયાઓ, ઉપાસનાની નીમેલી જગ્યાઓ, અમુક પ્રકારનાં ચિહ્નો ઇલાદિ ચુલાઓ ધર્મના વિષયમાં જેઓ બાસ્વાવસ્થામાં હોય તેમનેજ માટે છે; અને કેઈપણ જીવ આખા જીવન પર્વંત બાળકજ રહે એ તો દયા ઉપજાવનારું છે. આપણે મોટા થવુંજ જોઈએ, અને મોટા થઈ આ પ્રકારની બાળચેલાઓનો ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ. દિતા-હિતનો વિવેક ન કરતા જે ધર્મમાં જન્મ્યા તેજ ધર્મ આપણો એ સિદ્ધાન્તને અધ્યક્ષદાયી વળગી રહેવું એ તો બાળકનો ડગલો વૃદ્ધા-વસ્થા પર્વંત પહેરી રાખવા જેવુંજ હાથાર્પણ છે. આ ઉપરથી હું એમ કહેવા નથી માગતો કે મનુષ્યે પોતાના ધર્મનો ત્યાગ કરવો અગર દુનિયામાં જે ભિન્ન ભિન્ન સપ્રદાયો છે તે સર્વ નિરપયોગી અને નાશ કરવા યોગ્ય છે. હજી પણ સો બસો સપ્રદાયો અને પંથો નવિન ઉત્પન્ન થાય તો હું તે સર્વને અભિનંદન કરવા તૈયાર છું

તેમ થતા મનુષ્યોને યોતાની બુદ્ધિ અનુસાર યોતાને યોગ્ય ધર્મનો સ્વીકાર કરવાનું સરગતાથી બની આવશે મહારો કહેવાનો ભાવાર્થ એજ છે કે એકજ ધર્મ પરાણે સર્વના ગળામાં ઉતારવો, અને સર્વ એકજ ધર્મમાં વટલી અન્ય ધર્મોનો નાશ થાય એવી માન્યતા અનિષ્ટ છે જો સર્વ ધર્મો મુખ્યતઃ એકજ તત્ત્વનો બોધ કરતા હોય, અને એકજ તત્ત્વને વધારે સ્પષ્ટ કરવા માટે અથવા બિન બિન્ન અધિકારને લઈને બિન્ન બિન્ન સપ્રદાયો અને મતમતાતરો ઉત્પન્ન થયા હોય તો તેમાં બોધ નથી ધર્મના બાહ્ય અંગો અને ક્રિયાઓનો વિચાર કરતા માણસનો અધિકાર એવો છે કે એક એક માણસ માટે એક એક બિન્ન ધર્મ હોય તો તેમાં પણ હું કંઈ અધ્યોગ્ય જોતો નથી.

ધણી વર્ષ પહેલાં હું મહારા દેશના એક સાધુ પુરુષના દર્શન અર્થે ગયો હતો તે એક પવિત્ર મહાત્મા હતા અમારા વેદ, તમારૂં બાઈબલ અને મુસલમાનોના કુરાન વગેરે પવિત્ર ગ્રંથોના સળધમાં અમારી વચ્ચે ધણી વાતચિત થઈ વાતચિત સમાપ્ત થયા પછી એ મહાત્માએ પાસે પડેલું એક પુસ્તક મને લઈ આવવા કહ્યું હું તે લઈ આવ્યો તેમાં ધણી વાતો હતી, તેમાં એ વર્ષમાં વરસાદ કેટલો પડનાર છે એ પણ લખવામાં આવ્યું હતું સાધુ મહારાજને મને એ ભાગ વાંચી જવા કહ્યું, અને હું કેટલો વરસાદ પડવાનો હતો-એ બિવિધકથન વાંચી ગયો પછી મને કહ્યું બેટા આ પુસ્તકને તું ખૂબ જોરથી દાખ 'મહે તે પ્રમાણે કર્યું મહારાજ આશ્ચર્યની મૂઝા કરીને બોલ્યા આમાંથી તો એક દીપ્ત પણ વરસાદ પડતો નથી, શા માટે વરસાદ પડતો નથી? બેટા, આ પુસ્તક એક જડ વસ્તુ છે, તેમાં વૃદ્ધિ કરવાની જરા પણ શક્તિ નથી વૃદ્ધિ તો જગદર મેદમાંથી જ થાય છે તેજ રીતે ધર્મ તેજ છે કે જોવડે ઈશ્વરનો અનુભવ થાય છે પુસ્તકોમાં એ સામર્થ્ય નથી.

પદ પદે પથ્થર બમે, લીખ લીખ બમે મોર.

ઝમ વિદ્યાસે હરિ મીલે, સો વિદ્યા કહુ જોર.

હજારો ધર્મગ્રન્થો જેમના મગજમાં બરપૂર છે તેવા મનુષ્યો પણ ધર્મરના સંબંધમાં ક્ષોભે નથી જાણતા એમ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે.

“અમે ત્હારી દયાને પાત્ર અધમ પાપી છીએ” એવી પ્રાર્થના કરવી એ મનુષ્યના દરજ્જાને માટે શું ચોક્કસ છે ? નહિ, તેઓ પ્રભુના જ છે, તેમનો હેતુ પ્રભુ તરફ જવાનો છે, પ્રભુ તેમનાથી ભિન્ન નથી એમ જાણવાથી જ મનુષ્ય ધર્મનો લાભ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. આ લક્ષ્યાર્થ સ્પષ્ટ કરવા મહેં આંખજેવી એક વાત હું તમને કહું છું. એક મિંદણ મેંદાંના એક ટોળામાં શીકાર કરવાને ફાટી, પણ તેટલામાં તેણે એક બચ્ચાને જન્મ આપ્યો, અને તત્કાળ પોતે મરણ પામી. મિંદણું આ બચ્ચું પેલાં ઘેટાઓની સાથે રહેવા લાગ્યું. તેમની પેઠે જ ધામ ખાવાની અને બેં બેં કરવાની મેંદાંઓ કરવા લાગ્યું, તેને એમ ખબર પણ નહોતી કે તે સિંહ હતું. ઘણા વખત પછી એક સિંહ આ ઘેટાનાં ટોળા ઉપર ધમી આવ્યો. ઘેટાની સાથે બેં બેં કરતું પેલું સિંહનું બચ્ચું પણ નામવા લાગ્યું, તે જોઈ સિંહ આશ્ચર્ય પામ્યો. તે ત્યાંથી આજ્ઞા ગયો, પણ તે સિંહઘેટાને એકાન્તમાં મળવાનો લાગ શોધવા માંડ્યો. એક વખતે તે સનું હતું એટલામાં પેલો શિકારી સિંહ ત્યાં આવ્યો અને તેને જગાડી કહ્યું: ‘આઈ તું તો સિંહ છે,’ પેલા મિંદ ઘેટાએ કહ્યું: “ નહિ, હું ઘેટું છું ” અને આમ કહેતું તે ધૂનવા તથા બેં બેં કરવા લાગ્યું શીકારી સિંહ તેને પાણીના એક તળાવ પાસે લઈ ગયો અને ત્યાં તેની અને પોતાની આકૃતિ દેખાડી, તેમજ તે પોતાની આકૃતિ સાથે જરાબર સમાન છે એમ બતાવ્યું. પછી તે શિકારી મિંદે એક ગર્જના કરી અને તે ઘેટાસિંહને તેમ કરવા કહ્યું, યોડા પ્રયત્ન પછી તે પણ ગર્જનાની પેઠે ગાળવા લાગ્યો.

હવેજ તેને ખબર પડી કે તે જેટું નહિ પણ સિદ્ધ હતું

‘મારા પ્રિય બન્ધુઓ’ તમે સિદ્ધતા બન્યા છતાં માત્ર બ્રમ્હો જે જે કરતા શીખ્યા છો અધિકારવાળી કોઈ કોટડીમાં જતા રે અધિકાર, રે અધિકાર, એમ આપણે બધા પોકારી ઉઠીએ, તેથી શુ લાભ ? દિવાસળી સળગાવો એટલે અધિકાર એક ક્ષણભરમાં ઉડી જશે ! અતઃકરણને જાગૃત કરો—અતઃકરણમાં જ્ઞાનરૂપી દિવાસળી સળગાવો એટલે સર્વત્ર—સર્વમાં—અતર બહાર તમને પ્રેમનો પ્રકાશ દેખાશે. જ્ઞાનમાં જે નિમગ્ન છે—પ્રેમમાં જે મસ્ત છે તેને પાપ અને અજ્ઞાન જેવું કશુંજ નથી પામ અને અપવિત્રતા તેની સમીપ આવી શકતા નથી તમે પ્રભુમય છો—પ્રભુતે પ્રિય છો એ તમારા સ્વરૂપનો વિચાર કરો ! “અમે પાપી છીએ—અમે અધમ છીએ એમ કહેવાથી શુ લાભ થાય તેમ છે ?

x x x x x

(વ્યાખ્યાન સમાપ્ત થવા પછી સ્વામીજી અતે શ્રોતાઓ વચ્ચે)
કેટલાક પ્રશ્નોની અર્થાં થઈ હતી)

શ્રોતાઓમાંના એકે કહ્યું—સ્વામીજી, નરક ચાતના વગેરેના દુષ્ટોનું વર્ણન કરી લોકોને બધ ઉત્તમ કરવામાં ન આવે તો તેઓ સન્માર્ગ પર કેવી રીતે ચાલે ? ઉપદેશકનો શ્રોતા ઉપર પછી દાખ શુ રહે ?

સ્વામીજી—એવો દાખ ન હોય એજ એચરબર છે બધ પામી ધમને તાણે થવા કરતા ધર્મથી મુક્ત રહેવું એજ વધારે સારું છે મનુષ્યમાં દૈવી અને માનુષી અંશ છે તેને તેના દૈવી અંશનું જ્ઞાન થવાથી તે આપોઆપજ દિવ્ય અને પવિત્ર થાય છે ઉપદેશનો એજ માર્ગ ઉત્તમ ॥

પ્રશ્નદાર—જગવાન ઇસુ ખ્રિસ્તે કહ્યું છે કે, સ્વર્ગનું રાજ્ય આ જગતથી પર નથી તેના અર્થ શુ ?

સ્વામીજી:—સ્વર્ગનું સંન્ય એટલે પરમાત્મા આપણા આત્મામાં છે એમ ખ્રીસ્ત ભગવાનના કહેવાનો બોવાર્થ છે. ખ્રીસ્તની પહેલાં યાહુદી સોફોની ભાવના એવી હતી કે સ્વર્ગ આ પૃથ્વીથી દૂર છે; અને ત્યાં ભોગ ઐશ્વર્ય છે. આ સિદ્ધાન્ત સત્ય નથી એવી ગર્ભિત સૂચના ખ્રીસ્તે આ વચનથી કરી છે.

પ્રશ્નકાર:—ઉત્કાન્તિવાદિઓ માને છે કે જનનવરોમાંથી ઉત્કાન્તિના નિયમ પ્રમાણે આપણે મનુષ્યો થયા છીએ, એ વાત આપ માનો છો ?

સ્વામીજી:—ઉત્કાન્તિના નિયમ પ્રમાણે અધમ ભૂમિકાનાં પ્રાણીઓ ઉત્પત્તિ પામી મનુષ્ય થયાં છે એમ હું માનું છું.

પ્રશ્નકાર:—જેને પોતાના પૂર્વજન્મનું સ્મરણ હોય એવા કાઈ સત્પુરુષો આપે જોયા છે ?

સ્વામીજી:—એટલે દરજ્જે માણસની સ્મૃતિ પહોંચી શકે છે. મ્હેં એવાં કેટલાક મનુષ્યો જોયા છે કે જેમને પોતાના પૂર્વજન્મોનું સ્મરણ હતું.

પ્રશ્નકાર:—કૌંસ-વધસ્થંભ ઉપર ચઢાવી યાહુદી સોફોએ ખ્રીસ્તનો વધ કર્યો, એ વાતમાં આપને વિશ્વાસ છે ?

સ્વામીજી:—ભગવાન ઈસુ ખ્રીસ્ત ઈશ્વરના પ્રત્યક્ષ અવતારજન હતાં. એમનો વધ થાય એ અશક્ય છે. ‘આપણે ખ્રીસ્તનો વધ કર્યો’ એ યાહુદી સોફોની એક ભ્રમણાજ હતી, એમાં માત્ર ખ્રીસ્તનાં શરીરનો વધ થયો હતો.

પ્રશ્નકાર:—આ વખતે જે ખ્રીસ્ત ભગવાને જે ત્રણ પોતાનાં શરીરો ઉત્પન્ન કરી ચમત્કારો કર્યા હોત તો તેની અસર સારી થાત કે નહિ ?

સ્વામીજી:—સત્યના માર્ગમાં ચમત્કારોને હું એક હરકત સમાન

માત્રુ છું. બુદ્ધભગવાનના શિષ્યોએ એકવાર એમને કહ્યું કે અમુક માણસ ચમત્કાર કરે છે, તે ખૂબ હિંમેથી. એક વાંસણ ૪૨૫ પથ્થર સ્પર્શ વિના નીચે કાઢી શકે છે. ભગવાનબુદ્ધે તેમને કહ્યું કે ચમત્કારોના મોહ ત્યાગ કરી સત્યને શોધવાનો પ્રયત્ન કરો ! બુદ્ધિને તીવ્ર કરો—મોહથી મુક્ત કરો કે તે સત્યની સાથે ચાલવા, શક્તિમાન થઈ શકે. ચમત્કારનો પણ મોહ છે અને દરેક મોહની પેઠે એ પણ માણસને ખાડામાં નાખી દે છે.

પ્રશ્નકાર:—ભગવાન ખ્રીસ્તે પર્વત ઉપર પોતાના શિષ્યોને ઉપદેશ કર્યો હતો, એ વાતને આપ માનો છો ?

સ્વામીજી:—હા, હું માત્રુ છું. એ પ્રમાણે લખ્યું છે અને મહારે તેમ ન માનવાને કંઈ કારણ નથી. જોકે એની ઐતિહાસિક સત્યતાનો આધાર માત્ર અન્યો ઉપરજ છે. ગમે તેમ હો તોપણ એ ઉપદેશમાં જે સત્યનો ઉપદેશ થયો છે તે આપણ સર્વને મહત્ત્વ કરવા યોગ્ય છે. આપણા અંતર આત્માને સંતુષ્ટ કરે, આપણા અંતરાત્માને જે યોગ્ય હોય તે મહત્ત્વ કરવું એ આપણું કર્તવ્ય છે. બુદ્ધ ભગવાને ખ્રીસ્ત પહેલાં પાંચસો વર્ષ અગાઉ ઉપદેશ આપ્યો હતો અને તે કલ્યાણકારી હતો. એક પણ શબ્દ અસત્યને માર્ગે પ્રેરે એવો નહોતો. મહા પુરુષોનો ઉપદેશ સર્વથા આશીર્વાદ હોય છે. બુદ્ધ, ખ્રીસ્ત, ઝોરાસ્ટર કે કોન્ફયુશિયસ કોઈવાર, પણ અકલ્યાણકારી બોલ્યા હોય એમ બન્યુંજ નથી.

હિન્દુધર્મ.

(બુકલીન સ્ટેન્ડર્ડ પત્રમાંથી.)

તા. ૩૦ મી. ડીસેમ્બર ૧૮૯૪ ને દિવસે પરમહંસ સ્વામીશ્રી વિવેકાનંદ-એમણે બુકલીન એથીક્લ સોસાયટીની વિનંતીને માન આપી એક વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. વ્યાખ્યાન સાંભળવા હજારો સ્ત્રી પુરુષો

એકત્ર થયાં હતાં; જેથી સોસાયટીનો દોષ, બાબુના. ઓરડા અને મેજેરી મુદ્દા ચિકાર બચાઈ ગયા હતા. તેમનું સુમધુર વ્યાખ્યાન, પ્રેમ અને બન્યુભાવની તેમાં વહેલી ભાવના હિન્દુસ્તાનના પ્રાચીન વૈદિક ઋષિઓનું સ્મરણ કરાવતી હતી. ઓતાઓ એમના વ્યાખ્યાન વખતે ચિત્રની પેઠે તરસ્ય થઈ ગયા હતા.

આ પૂર્વ દેશીય સાધુ એક અત્યંત પ્રાચીન તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મ-ભાવનાના પ્રતિનીધિ તરીકે આ શહેરમાં પહેલાંથીજ પ્રસિદ્ધ હોવાથી, આ એમના વ્યાખ્યાનમાં જનસમાજના સર્વ અધિકારના અને સર્વ ધર્માના લોકો-સુપ્રમિદ્ડ ડોક્ટરો, પ્રોફેસરો, નામાંકિત વકીલો અને ન્યાયાધિશો વગેરે અનેક સંભાવિત ગૃહસ્થો આ બાપ્તિસ્ટો દાખલ થઈ આવ્યા હતા. હિન્દુધર્મ, જેને અત્યાર મુઘી લોકો એક અજ્ઞાન મૂલક અને વહેમ ભરેલો ધર્મ માનતા હતા તેનો બચાવ કેવી પ્રતિભા સંપન્ન અને જ્ઞાનપૂર્ણ રીતિથી સ્વામીજીના વ્યાખ્યાનમાં થાય છે એ જીજ્ઞાસાથીજ હજારો સ્ત્રીપુરુષો એમનું વ્યાખ્યાન સાંભળવા આકર્ષાયાં હતાં. કૃષ્ણ, બુદ્ધ અને જ્ઞાના સાચા ઉપાસક તરીકે-કૃષ્ણ અને જ્ઞાના ધર્મના પ્રતિનીધિ તરીકે સ્વામીજીએ જે જ્ઞાન અને પ્રતિભા સર્વ ધર્મપરિપક્વતામાં દર્શાવ્યાં હતાં તે સંબંધી ધણી વાતો શ્રુતીનીના લોકોના જાણવામાં આવી હતી. સ્વામીજીનું વ્યાખ્યાન ધર્મ પરિપક્વતા સર્વ પ્રતિનીધિઓમાં શ્રેષ્ઠ પંક્તિએ મૂકાયું હતું. કેવળ ધર્મને માટે સ્વામીજીએ પોતાના જીવનને, વ્યવહારમાં ઉચ્ચ કરી રાકે એવી સર્વ આશાઓ બાબુજીએ મૂકી વર્ષોનાં વર્ષ ધર્મના અભ્યાસમાં વ્યતિત કર્યા છે. પ્રાચીન તત્ત્વજ્ઞાનનો એમનો અભ્યાસ વિશાળ છે, સાચે પાશ્ચાત્ય શાસ્ત્રોના પથ એઓ દૃઢ અભ્યાસી છે, અને આ ઉભય અભ્યાસ ક્રમના પરિણામે પ્રાચીન વેદાન્તના તત્ત્વજ્ઞાનનું અને પશ્ચિમનાં શાસ્ત્રોનું આબાદ સમ્મિલન કરી જતાવ્યું છે. એમની સંસ્કૃતિ, વિદ્વતા, બાપલુ

કરવાની છટા અને પવિત્ર મત એ સંબંધી ખુકલીનના લોકોએ ઘણી ઘણી વાતો સાંભળી હોવાથી આજે જેમના દર્શનથી અલભ્ય લાભ થશે એમ ધારી આતાઓ ભાષણ સાંભળવા, ઉત્સુક થઈ રહ્યા હતા; અને તેમની ઉત્કંઠા જોઈએ તે કરતાં પણ વધારે પ્રમાણમાં સફળ થઈ છે.

ભાષણ અવધુ કરતાં આતાઓને જણાય કે સ્વામીજીની જે કીર્તિ આપણે સાંભળી હતી તે આછીજ હતી. જેમના બ્યાખ્યાનથી અંતઃકરણ ઉપર કંઈક ઝોરજ અસર થાય છે. કાષાય વસ્ત્ર, ધારણ કરી સ્વામીજી ઉભા હતા. ગુલાબી રંગની જેમની પૂર્વીય પાધડીમાંથી કુમળા ખાલ જેમના લલાટ ઉપર રમી રહ્યા હતા. મુખમડળ ઉપર જાણે, જેમના હૃદયમાં વિહાર કરતા તત્ત્વજ્ઞાન અને પ્રેમની પ્રતિ છાયા પડી રહી હોય. કમળ જેવા પ્રતિભાસંપન્ન નેત્રોમાં અપૂર્વ સાધુ વૃત્તિનું તેજ અને સામર્થ્ય ઝળઝળી રહ્યા હતાં જેમના મુખમાંથી નીકળતો એક એક સબ્દ સુમધૂર, હૃદયસ્પર્શી, પ્રેમ-બહુતા અને પવિત્રતાના ભાવને જાગૃત કરતો જણાતો હતો. તેમનો ઇત્રેજી ભાષાપરનો કાણુ વખાણવા યોગ્ય હતો. હિમાલયના પવિત્ર સાધુઓની વાતો આ દેશમાં ઘણીવાર સંભળાય છે, તેના પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણરૂપે સ્વામીજી જણાતા હતા. ખ્રીસ્તિઓની નીતિ, બુદ્ધધર્મનું જ્ઞાન અને હિન્દુઓની તત્ત્વ પ્રણાલીમાં તેઓ અપૂર્વ રીતે એકતાનતા ઉપજાવી ચકતા હતા, આ વરસ (ઈ. સ. ૧૮૯૪)ના સપ્ટેમ્બર માસની ૫ મી તારીખે કવકતામાં એક ગર્ભવર સભા ભરી સ્વામીજીના દેશ બાધવોએ, આ દેશમાં હિન્દુધર્મની પ્રતિષ્ઠા અને માન વધારવાની એમણે કરેલી સેવાઓ માટે જેમના પ્રતિ સહાનુભૂતિ અને માનનો જે ઠરાવ પસાર કર્યો હતો તે સર્વથા સકારણુ હતો, એમ ખુકલીનના જેમના આતાઓ પ્રત્યક્ષ જોઈ ચક્યા હતા.

સ્વામીશ્રીના વ્યાખ્યાન માટે ધણું ધણું લખવામાં આવ્યું છે. તેને ગમે તે દૃષ્ટિથી જોવામાં આવે તથાપિ એકંદરે એમનું વ્યાખ્યાન અત્યંત ચિત્તાકર્ષક હતું. ડૉક્ટર હુધ જેમ્સ એમણે યાતાઓને સ્વામીશ્રીની ઝોગખાણ કરાવ્યા બાદ એમણે સર્વ યાતાઓનો પોતાનો અંતઃકરણ પૂર્વક સત્કાર કરવા માટે આભાર માન્યા બાદ નીચે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કર્યું હતું.

“જંગમમાં ઉપસૂત સર્વ ધર્મોનો અભ્યાસ કરવો એજ મ્હારો ધર્મ છે. ખ્રીસ્તિ ધર્મનો મ્હેં લક્ષ્યપૂર્વક અભ્યાસ કર્યો અને મ્હારા માનુષ્યધર્મમાં ન સમાવતી કેટલીક આંદીધુંદ્રીઓ મને બરાબર સમજાઇ. મત્ત્ય સર્વ વ્યાપી છે. જેવી રીતે કોઈ જ અંતઃમગ્નિવાળા મનુષ્યને જોઇએ તો આપણને એમજ જણાય કે તે આપણાથી બિન્ન છે, તેજ પ્રમાણે ધર્મના સંબંધમાં સમજી લેવાનું છે. જે એક ધર્મને આપણે સત્ય માનીએ તો બીજા સર્વને સત્ય માનવાજ પડશે. કોઈ એમ કહે કે અમુક ધર્મ સત્ય અને બાકીના અસત્ય તો જણાવું કે તે ધર્મજ દૂષિત છે. આ પ્રમાણે હિન્દુધર્મ મ્હારો છે તેમ તમારો પણ છે. હિન્દુસ્તાનમાં ઝોગજુત્રીશ ક્રોડ માણસની વસ્તીમાંથી માત્ર વીસલાખ ખ્રીસ્તિ, ૭ કરોડ મુસ્લમાન અને બાકીના સર્વ હિન્દુ છે.

હિન્દુધર્મ વેદ પ્રણીત છે, વેદો બહુજ પ્રાચીનકાળમાં લખાયા છે, અને અમારા મન પ્રમાણે સર્વ ધર્મોનો સાર વેદોમાં છે; તથાપિ સર્વ મત્ત્ય માત્ર વેદોમાંજ છે એવો અમારા કથનનો ભાવાર્થ નથી. આત્મા અમર છે એમ વેદો અમને શીખવે છે. જગતના સર્વ દેશોમાં અને મર્ત્ય કાળમાં મનુષ્યવૃત્તિ કંઈક એવું શોધવાને મથન કરી રહી હોય છે કે જ્યાં પહોંચવાથી-જેને પામવાથી તેને અન્ય કંઈ પામવાનું કે પ્રાપ્ત કરવાનું ન રહે. કંઈક એવી વસ્તુ શોધવા મનુષ્ય વૃત્તિ પ્રેરાય છે કે જે સુખ અને કુખના ધક્કાથી મગ્નિત ન થાય, જે

એકવાર એક સ્થિતિમાં અને બીજીવાર બીજી સ્થિતિમાં વિકાર પામે એવી ન હોય. આ વસ્તુ આપણે આ દશ્ય વ્યવહારમાંથી પામી શકીએ તેમ નથી, કારણ કે પ્રકૃતિમાં એક-પણ વસ્તુ એવી નહિ હોય કે જે વિકાર-વધધટ-ઉત્પત્તિ અને નાશના ધર્મને પાત્ર ન હોય! પણ તેની સાથે ઐમ-પણ કહેવું પડશે કે, આવું સ્થાન-આવી શાન્તિ હોઈજ ન શકે ઐમ જે કાંઈ માનવું હોય. તો તે પણ ભ્રમ-ભ્રાજ છે. આવી ભ્રમભ્રામાંથીજ કેટલાંક બૌદ્ધોના શૂન્યવાદ અને ચાર્વાકનો નિરીશ્વરવાદ જન્મ પામ્યા છે. જેમાં ચાર્વાકને છેવટે ઐમજ માનવું પડ્યું છે-એવા અધમ અભિપ્રાયનું અવલંબન કરવું પડ્યું છે કે, મસ્મી મૃતસ્ય દેહસ્ય પુનરાગમનં કુતઃ માટે કમ કૃત્વા દૃતં પિવેત્ અર્થાત્ મન કે આત્મા જેવું કશું છેજ નહિ, નીતિ, અનીતિ અને પાપ પુણ્યની ભાવના વહેમજ છે. પાંચ યાનેન્દ્રિયોથી આત્મા બદ્ધ નથી ઐમ વેદાન્તનો અભિપ્રાય છે. એ ઇન્દ્રિયોંદ્વારા આપણને માત્ર વર્તમાનકાળજન્ય વ્યવહારનોજ અનુભવ થાય છે. જૂતકાળ કે ભવિષ્યકાળનું જ્ઞાન ઇન્દ્રિયોંદ્વારા થતું નથી એ વાત આપણે અનુભવી શકીએ છીએ. કાળમાં ભેદ નથી-કાળ વિભક્ત નથી, માત્ર ઇન્દ્રિયજન્ય ભેદજ માનવામાં આવે છે? વર્તમાનમાં જૂત અને ભવિષ્ય ઉભય છે, તેમજ ભવિષ્યમાં જૂત અને વર્તમાન ઉભય રહેશે. દાખલા તરીકે જે જૂતકાળનું જ્ઞાન આપણને વર્તમાનમાં ન હોય કે વર્તમાનકાળનું જ્ઞાન, ભવિષ્યમાં ન હોય તો વર્તમાન કાળનું જે આપણું જ્ઞાન તે અકારણ યદ્ય પડે છે, પણ તેમ નથી. વસ્તુજ્ઞાનની સાંકળ ત્રણેને જોડે છે. ઇન્દ્રિયોંમાં એ સામર્થ્ય ન હોય અને નથીજ; તો ત્રણ કાળના ભેદને જોનાર ઇન્દ્રિયોથી અતિત એવી કંઈક વસ્તુ અવશ્ય હોવી જોઈએ.

આ સ્વતંત્ર સાધન-ઇન્દ્રિયાતિત સાધન શું? એ પ્રશ્ન અને

ઉપસ્થિત થાય છે. આપણા શરીરનો વિચાર કરીએ તો તે સ્વતંત્ર નથી, કારણકે તે દેશકાળાદિ સંયોગોને આધિન છે. તેના અસ્તિત્વ માટે પ્રકૃતિનાં અનેક તત્ત્વોના અગ્નિત્વની અપેક્ષા રહે છે. તેમજ મનનો વ્યવહાર પણ ઇન્દ્રિયોની પર નથી. તેના મર્મ વ્યાપારનું કારણ ઇન્દ્રિયજન્ય વ્યવહાર ઉપરજ આધાર રાખે છે. ત્યારે નિઃશંક આપણે એવા અનુમાન ઉપર આવી સફીએ કે એ સ્વતંત્ર સાધન શરીર અને મનથી પર હોવું જોઈએ—તે આત્માજ છે. વેદો કહે છે કે આ દૃશ્ય વિશ્વ સ્વતંત્ર અને પરતંત્ર તત્ત્વોનું મિશ્રણ છે. અદ્વંદ્યાર બાંધનામાં તે સ્વતંત્ર બાંધે છે પણ વસ્તુતા એ પરતંત્ર છે. તથાપિ અવં આ દૃશ્ય વ્યવહારમાં, એક એક ક્રિયા અને પ્રતિક્રિયામાં દરેક જડ અને ચેતન વસ્તુમાં, આત્મા પ્રકાશે છે. જે સ્વતંત્ર, અવિનાશી, શુદ્ધ, સંપૂર્ણ અને પવિત્ર છે. જે આત્મા સ્વતંત્ર હોય તો તે અમર પણ હોવો જોઈએ, કારણકે મરણ એક વિકાર છે; અને તે પરિસ્થિતિઉપર અવલંબે છે. જે આત્મા સ્વતંત્ર હોય તો તે પૂર્ણ હોવો જોઈએ, કારણ કે અપૂર્ણતા પરિસ્થિતિપર અવલંબે છે. જે જે વસ્તુ પરિસ્થિતિપર આધાર ગણનારી છે તે પૂર્ણ -હોઈ શકે નહિ. આત્મા પૂર્ણ છે, સ્વતંત્ર છે માટેજ તે પરિસ્થિતિ-સંયોગોને વશ નથી. તેમજ જે આત્મા પરિસ્થિતિથી મુક્ત હોય તો તે ઉચ્ચતમ દેવ કે અધમતમ ક્રીડ પતંગમાં કે દુષ્ટ મનુષ્યમાં પણ સમાન હોવો જોઈએ. દેવતા અને દાનવમાં—ઉત્તમ અને અધમમાં જે કંઈ પણ ભેદ હોય તો તે એજ છે કે એકમાં જે આત્મા ઉપાધિની ઝાઝી જડતાને લીધે ઝાઝા આવગળવાળો હોવાથી વધારે પ્રકાશે છે, -ત્યારે જીનમાં ઉપાધિ અને અદ્વંદ્યારના ઘટ અધિકારથી આજ્ઞત થઈ તે ઝાઝો પ્રકાશે છે.

અત્રે એક બીજો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે આત્માને શરીરની અપેક્ષા શા માટે હોય? જેવીરીતે મ્હારું મુખ જોવું હોય તો

આરસીની જરૂર છે, તેમજ આત્માને જોવાને માટે ઐટસો ન્યુનાધિક પ્રકાશ જોવાને માટે શરીર આવશ્યકીય છે આત્મા પરમાત્માથી ભિન્ન નથી. મનુષ્યના શરીરમાં આત્મા અને તે આત્મામાં પરમાત્મા વિરાજે છે. આ સ્વરૂપને, આ પરમાત્માને પામવાની મનુષ્યને વેહેલે કે મોડે પણ અવસ્થ જરૂર પડે છે હું કોઈ અધારી કાટડીમાં જઈ ત્યાં અજવાળાને માટે ગમે તેટલા જૂમ બરાડા મારું, આમ તેમ શાશ્વત મારું પણ તેથી પ્રકાશ થવાનો નથી, પ્રકાશ કરવાને તો દિવાસળી સળગાવવાનીજ જરૂર છે તેજ પ્રમાણે “અમે પાપી છીએ, અધમ છીએ” એવા જૂમ બરાડા મારવાથી આત્મ સાક્ષાત્કારનો લાભ થવાનો નથી વેદાન્ત કહે છે કે ‘જ્ઞાન પામે’ પ્રયત્ન કરો ઐટસે તમે તમારા આત્માને પ્રકાશી શમ્શે-પરમાત્માને પામી શકશો તમારા બાળકોને એવી પ્રાર્થના કરતા ન શીખવો કે તેઓ પોતાને પાપી કે અધમ સમજે ! પરમાત્માનો આર્મ, શુદ્ધ ક્રિયાવાદથી કે પોપટની પેડે માત્ર મત્રાચ્ચાર કરવાથી સરળ થતો નથી પ્રભુપ્રાપ્તિ કરવા માટે તો નિયમિત અને અત કરણના પ્રયત્નની અપેક્ષા છે કઈ દુષ્કર્મ સપડાયા તો, “ઓ પ્રભુ મ્હારું રક્ષણ કરજે !” એમ કહેવું એ ધર્મ નથી આપણે આત્મામાં સ્થિત રહી શરીરને દુષ્કર્મ થાય એ તેનું પ્રારબ્ધ છે, એમ સમજી ધીરજથી તે સહન કરી તેનું પરિણામ ન ઉપજવા દેવું એજ આપણો ધર્મ ■

પ્રત્યેક મનુષ્યનું વર્તમાન અને ભાવિજીવન તેના પૂર્વના કર્મો પર પણ આધાર રાખે છે જો માત્ર તેના માળાપના સરકારો પર્યન્તજ પૂર્વકર્મોની સામ્મ લગાતી હોય તો ઘણીવાર આપણે એવા દાખલા જોઈએ છીએ કે એકજ માળાપના છોકરોને સમાન રીતે ઉછેર વામો આવે, સમાન અભ્યાસ કરાવવામાં આવે તથાપિ એકએકથી બાળપણમાં ભિન્ન પ્રકારના જણાય છે વળી એક જ સારા માળાપને

ત્યાં જન્મે, સાફ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરી સારો માણસ થાય; જ્યારે બીજાને જીવ દુષ્ટ માળાપને પનારે પડી પાપી અને અધમ થઈ છેવટે દાંડીના લાકડા ઉપર પોતાનું જીવન સમાપ્ત કરે છે તેનું કારણ શું હોઈ શકે ? જો ઈશ્વરજી આપણા કર્તા હોય અને આપણે પૂર્વ-જન્મના સંસ્કાર વિનાજ આવતા હોઈએ તો પરમેશ્વરને દૂષિત કરાવ્યા સિવાય ઉપયુક્ત પ્રયોગનું સતોપકારક સમાધાન થઈ શકતું નથી. એક દયાળુ પિતા પોતાના સંતાનોને આવી દયાજનક અને દુઃખદાયક સ્થિતિમાં વિના વાંકે મૂકી દે એ તેની દયા પણ શું દયા ઉપજાવે એવી નથી ? ઈશ્વર તેના દુઃખનો સુખમાં બદલો આપશે એમ કોઈ ખુલાસો કરે તો તે યોગ્ય નથી. વિના અપરાધે દુઃખ થયું અને પાછ-જીવી તેનો બદલો મળે એ બ્યવસ્થા યોગ્ય નજ દહેવાય. વળી જો આ મ્હારો પહેલોજ જન્મ હોય તો હું સર્વથા પરતંત્ર છું. અનુભવ શન્ય હું શું કરી શકું ? બીજાનો માર્ગ એજ મ્હારો માર્ગ થાય અને જો મ્હારા પ્રારબ્ધને રચવા હું સમર્થ ન હોઉં તો મ્હારું જીવન સર્વથા પરાધીન છે, પણ તેમ નથી. ઈશ્વર-દયાળુ ઈશ્વરના સંભવમાં અબ્ય-વસ્થા કે અન્યાયને સ્થાન નથી. હુંજ મ્હારો કર્તા અને હુંજ મ્હારાં સુખ અને દુઃખને માટે જવાબદાર છું. મ્હેંજ એવાં કર્મો કર્યા છે કે જેને પરિણામે મ્હારે દુઃખ ભોગવવું પડે છે; અને હુંજ એવાં કર્મો કરી શકું કે જેથી હું સુખી થઈ શકું, એજ અમારા પુનર્જન્મની મીમાંસા છે. પ્રત્યેક જન્મમાં પવિત્ર સહર્મો કરતાં કરતાં આપણે ઉચ્ચતર સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરતા જઈ છેવટે હરિને પહોંચવાનું છે—એજ સુક્તિ છે.

અમારા મત પ્રમાણે પરમાત્મા વિશ્વવ્યાપી, અમર્યાદ અને સર્વ શક્તિમાન છે; અને જીવાત્મા પણ ઉપાધિમાંથી સુક્તિ થઈ પૂરું થાય છે ત્યારે પરમાત્માની અનતતાનો લાભ પ્રાપ્ત કરે છે. આત્મા અને પરમાત્મા ઉભય અનત અને અમર હોવા છતાં સદાય ભિન્નજ રહી

શકે એ દૈતવાદ અમને માન્ય નથી. ‘પરમાત્મા વિશ્વમાં વ્યાપ્ત છે અને આપણે તેની કૃપાથી રહેનારા છીએ છીએ’ એ કલ્પના ધર્મની પ્રથમ પાયરી છે, તે આપણા અંતર્યામી છે, સર્વ જડ ચેતનમાં તેમના વાસ છે, એ કલ્પના બીજી પાયરી છે, અને આપણે તથા તે એકજ છીએ એ ત્રીજી પાયરી છે. બિજ બિજ ધર્મોમાં ઈશ્વર વિવિધ અનેક પ્રકારની કલ્પનાઓ અને પૂજનીય છે, પણ તે બિજ બિજ આધકાગ્ના મનુષ્યોને માટે હોઈ સર્વ ઈશ્વર પ્રતિ લઈ જનારા સત્ય માર્ગો છે. અમે હિન્દુઓ સર્વ ધર્મોને સત્ય અને મનુષ્યને ઈશ્વર પ્રતિ લઈ જવાના સાધનો માનીએ છીએ. કૌસની પાસે ઘૂંટણ મંડીયે પડનાર ખ્રીસ્તિ, મજ્જિમાં પ્રાર્થના કરનાર મુસલમાન અને અગ્નિ-પૂજક પારસી એ સર્વ ધાર્મિક છે. એ સર્વની માન્યતા ધર્મને અવલમ્બી પ્રભુ પ્રતિ લઈ જનારી છે એમ અમે માનીએ છીએ. સર્વપૂજ, પિતૃપૂજ અને જનનવરપૂજથી તે ઉચ્ચ તત્ત્વજ્ઞાનની ભાવના સુધી જ્યાં જ્યાં ધર્મ છે ત્યાં ઈશ્વર છે. એ સર્વ જૂદી જૂદી ભૂમિકાઓ છે કે જેદ્વારા મનુષ્ય ઈશ્વર પ્રતિ ગમન કરે છે. આ ભાવના જો બરાબર સમજાય તો ધર્મ દેખને જરા પણ અવકાશ મળે તેમ નથી. સર્વ ધર્મોમાં સત્યનાં પુષ્પો છે, તે સુંદર છે. એ સર્વ સુંદર પુષ્પોની એક માળા બનાવી-પ્રેમના સૂત્રથી બાંધી તે પરમાત્માને અર્પણ કરવી જોઈએ.

હવે આપણે મુદ્દાની વાત પર આવીએ. જો હું ખરેખર પરમાત્મા સ્વરૂપ હોઉં તો મ્હારો આત્મા-મ્હારું સરીર વગેરે સર્વ તે પવિત્ર પ્રભુને નિવાસના એક મદિરરૂપજ છે, એમ મ્હારે નિરંતર સમજવાનું છે. પ્રેમના બદલા તરીકે ખુદ પ્રેમમાંજ એની મજા છે કે તેને પરિણામની જરૂર નથી. કર્તવ્ય કરવામાજ એટલું સુખ છે કે તેની પાછળ ફળરૂપે સુખની ઈચ્છા કરી એજ શ્રમણ છે. મ્હારો

આત્માન મને સુખરૂપ દોષ; મ્હારૂં એકે એક ક્ષણે લે પૂજનરૂપ દોષ-પ્રેમરૂપ દોષ તો મ્હારે સુપરિણામની આશા કે કુપરિણામનો ભય સા માટે ગમવો જોઈએ ?

કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન ।

તારો કર્મમાંનું અધિકાર છે, તેના પરિણામનો નહિ. ધર્મ એ નિરર્થક ક્રિયા કે અર્થ વગરનો વાદ નહિ પણ ચૈતન્યયુક્ત ભાવના અને પ્રભુના આમીધ્યનો અનુભવ છે. આ અનુભવ નિરંતર મ્હારી દૃષ્ટિ સમક્ષ રહે એજ મ્હારો ધર્મ છે. આપણે સર્વેએ આ એકતાનતા-આ સાયુજ્ય આ પ્રેમમુખિની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાની છે અને આ આપણી સ્થિતિને દિન પ્રતિદિન વધારે અનુભવવી એજ આપણા જીવનની ઉન્નતિ છે.

આપણમાં વારંવાર જોતાં જોતાં તાગીઓના ગમકાદયી વક્તાને વધારી લેના હતા. આપણુ સમાજ યથાગ્રાદ આશરે પંદરમીનીટ પ્રવેશ-તારની ચર્ચા થઈ હતી, અને તે પછી સમાજનું કામ વિસર્જન કરવામાં આવ્યું હતું.

૯-મુક્ત આત્મા.

(આ બ્યાખ્યાન ઈ. સ. ૧૮૯૬ માં અમેરિકાના ન્યુયોર્ક તથા રમી આપવામાં આવેલું હતું)

અમતના પ્રણેતા શ્રી કપિલમુનિના અભિ-
પ્રાય પ્રમાણે પ્રકૃતિ અને પુરુષ (આત્મા) આ
બે અનંત તત્ત્વો છે. શ્રી કપિલને મત દ્વૈત-
વાદમાં ગણાય છે. આત્મા અનેક છે અને તે
પ્રકૃતિથી નિર્વંચ છે માટે તેનો અંત નથી.
પ્રકૃતિ પોતેજ વિકાર પામી આ અનેક પ્રકાર-
નાં રૂપ અને આકાર ધારણ કરે છે. રૂપ અને આકાર ધારણ કરવાની
શક્તિ તેના પોતાનામાંજ છે. આત્મા સામ્યના અભિપ્રાય પ્રમાણે નિષ્ક્રિય
છે. પ્રકૃતિ વિકારવાન છે, તે અનેક પ્રકારના રૂપાકાર રચે છે તથાપિ
તે જડ છે. આત્મા અને પ્રકૃતિનો યોગ એ આ સંસારલુ' અનાદિ
કારણ છે. પ્રકૃતિને આ વિવિધ આકારની ખટપટ કરવાનું શું પ્રયો-
ગન છે? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં સાંખ્ય કહે છે કે, 'પુરુષ મોક્ષ
નિમિત્તં પ્રવૃત્તિઃ પ્રધાનસ્ય ।' પુરુષ અથવા આત્માને જ્ઞાન થાય
કે આ પ્રકૃતિ છે અને હું પુરુષ તેનાથી બિન્ન છું અર્થાત્ આત્મા
મિથ્યા અહંભાવથી મુક્ત થાય-પ્રકૃતિના બંધનથી છૂટે તેટલા
માટેજ પ્રકૃતિનો આ સર્વ પ્રયત્ન છે. સાંખ્યપુરુષને અમિત્ર અને તેથી
સર્વ વ્યાપક માને છે એ આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ. વળી પુરુષ

કિંવા આત્મા કોઈ પણ બે પદાર્થના યોગથી ઉત્પન્ન ન થયેલ હોવાથી, તે અમર્યાદિત અથવા સર્વવ્યાપક છે. કોઈ પણ પદાર્થ દેશ, કાળ અને ઉપાધિથી બાધિત હોય તોજ મર્યાદિત હોઈ શકે છે પુરૂષ કોઈ પણ પ્રકારની ઉપાધિથી પર છે. તેમજ તેને-તેના સ્વરૂપને ઉપાધિ હોય એ શક્ય પણ નથી, કારણકે ઉપાધિમા રચળ મર્યાદા પ્રદેશો હોવાની જરૂર છે. રચળ મર્યાદા એટલે અમુક આકાર અથવા શરીર. આકાર અથવા શરીર એ પ્રકૃતિનું કાર્ય છે. જે પુરૂષને આકાર હોય તો પ્રકૃતિ અને પુરૂષની કાર્યભિન્નતા ઉડી જાય છે આકાર આદિની ગ્યના કરી એ પ્રકૃતિનું કાર્ય છે. - અમુક વસ્તુ નિરાકાર છતાં તે અમુક રચળ છે, એમ કહેવું યોગ્ય નથી. તે સર્વત્ર-સર્વવ્યાપિન હોવી જોઈએ. સામ્યમત અદિ અગ્રી જાય છે, આ વસ્તુસ્થિતિથી પર જઈ વાક્યાને તે અસમર્થ છે સામ્યની વિગદ વેદાન્તમતનો પ્રથમ આક્ષેપ એ છે કે આટલીજ મીમાંસા સંપૂર્ણ નથી સામ્યમત પ્રમાણે પ્રકૃતિ અને આત્મા ઉભય કેવલરૂપ છે. વેદાન્ત કહે છે કે જે પ્રકૃતિ અને પુરૂષ ઉભય કેવલરૂપ હોય તો બે કેવલરૂપ તત્ત્વો થશે, અને એકમા જ વાર્તાપણુ થશે તે ખીજામા પણ કરવાની જરૂર પડશે. જે આત્મા સર્વવ્યાપક હોય તો પ્રકૃતિને પણ સર્વ વ્યાપક માનવાની જરૂર પડશે અને તેમ થતા-પ્રકૃતિ પણ દેશકાળ અને વસ્તુના પરિ-છેદ કે ઉપાધિથી પર થઈ જતા, તેમા જે કર્તા અને સહર્તાપણુના કાર્યોનું આરોપણુ કરનામા આવે છે તે અસ્થાને થઈ પડશે, તેમજ જે બે કેવલરૂપ માનીએ તો બ્યવસ્થાન રહેતી નથી, એકજ છે માટે કેવલરૂપ છે બે, ચાર, પાંચ, પચાસ, આમ કેવલરૂપને વધાગતા જમ્મએ તો કેવલરૂપ પણ મર્યાદિત થઈ જાય છે. આ વાત સડજ સમજાય તેની છે.

આ આંગી વેદાન્ત કેરી રીતે ઉકેલે છે તે આપણે જોઈએ.

પ્રકૃતિનો સ્વભાવ જડ છે જડ સ્વભાવમા ઉત્પાદક અને સહારક સંક્રિતનુ જે આરોપણ સામ્યશાસ્ત્ર કરે છે તે વાસ્તવિક નથી એ જડ સ્વભાવમા ચૈતન્ય પ્રેરનાર એ-જડને ચનાનનાર ચૈતન્ય છે ચૈતન્ય વિના મનુષ્યમા નામરૂપાદિનો વિચાર થતો અશક્ય છે, તેમજ પ્રકૃતિ એક પાપાણુથી તે મહત્ત્વ સૂધીની ઉત્પત્તિ કરી શકે એ પણ ચૈતન્ય વિના શક્ય નથી જે ચૈતન્યના પ્રભાવથી પ્રકૃતિ આ ન્હાના શરીરના રૂપ રંગ ઉત્પન્ન કરી રહી ■ તેને વેદાન્ત ઈશ્વર ક્રિવા પરમાત્માનુ નામ આપે છે જે આ સમસ્ત જડ ચેતન વિશ્વ પરમાત્મા કે ચૈતન્યને સંકળેલ હોય, બીજા શબ્દોમા પરમાત્માજ વિશ્વના અધિગતા હોય તો તે વિશ્વથી ભિન્ન છે એમ કોઈથી પણ કહી સમજી નહિ, અર્થાત્ તે પોતેજ-પરમાત્માજ આ અનેક સ્વરૂપોદ્ધાર વ્યક્ત થાય છે અ વિશ્વના તે માત્ર નિર્મિત કારણજ નથી કે જેમ કુલાર ધટનું નિર્મિત કારણ છે, પણ જેમ માટી અને ધટનો સંબંધ છે તેમ પરમાત્મા આ વિશ્વના ઉપાદાન કારણ પણ છે

આપણે અનેક દૃષ્ટાન્તોમા જોઈ ગયા છીએ કે કારણનો સ્વભાવ તેજ કાર્યનો સ્વભાવ હોઈ શકે છે કાર્ય એ તો કારણનુ એક સ્પૂળ સ્વરૂપ માત્ર છે એ આપણે સહજ સમજી શકીએ તેમ છે પરમાત્માનુ અસ્તીત્વ-એજ પ્રકૃતિના અસ્તીત્વનું કારણ છે દૈતવાદીઓ, વિશિષ્ઠા દૈતવાદીઓ, અદૈતવાદીઓ એ સર્વ વેદાન્તની શાખાઓનો મત આ સિદ્ધાન્તના સંબંધમા સમાન છે તે સર્વ સ્વીકારે છે કે પરમાત્મા જગતનુ માત્ર નિર્મિત કારણ નહિ પણ ઉપાદાન કારણ પણ ■ આ જગતમા જે જે વસ્તુ, રૂપ, રંગ કે સ્વરૂપની પ્રતીતિ થાય છે તે તેજ છે. વેદાન્ત બીજી એક વાત એ કહે છે કે પ્રત્યેક જીવાત્મા, પરમાત્માના અશરૂષ છે જેમ સુલીંગ અગ્નિનો એક ભાગ છે તેમ જીવાત્મા તે અનંત ચૈતન્યનો એક ભાગ હોઈ સ્વભાવમા તેનાથી

મિન્ન નથી. "તદેતત્સત્યં યથા મુર્દાસાત્પાયકાદિ સ્ફુલિંગાઃ
 સદ્ભ્રજાઃ પ્રમયંતે સદપાઃ ॥ તથા ક્ષરાદિવિધાઃ સોમ્યમાયાઃ
 પ્રજાયંતે તત્ર તત્ર ચૈવા પિયંતિ ॥" (મુંડકોપનિષદ ૨-૧.)
 જેવી રીતે મોટા અમિના બહુભાંથી લક્ષણો તજી જાય છે તેમ
 પ્રમાણે આ મનાનન એક રૂપમાંથી આ મર્મ આત્માએ કિત્તવ યથા
 છે. આ મિદાન્તને પણ વેદાન્તની મર્મ ચાખ્યાએ માન્ય કરે છે.
 અર્થ મુધી ઠીક સમજાય છે, પણ આટલાથી મમાધાન થાય તેમ
 નથી. આત્માને અનંત તત્વનો એક વિભાગ માનવાથી પ્રશ્ન એ થાય
 છે કે જો અનંત તત્વ મર્મ અને સર્મય હોય તો તેના બામ
 કેવી રીતે થઈ શકે ? ત્યારે અનંત તત્વ તે અમિ અને આત્મા એક
 સ્વરૂપ છે એ વેદાન્તના વાચ્યનો મો અર્થ હોઈ શકે ? વેદાન્ત
 આ શંકાનું સમાધાન કરતાં કહે છે કે, જીવાત્મા, પરમાત્માનો
 અંશભૂત હોવા છતાં એમ માનવાનું નથી કે ધ્વિરના ખરેખર
 અમર્ય ભાગજ થાય છે. આત્મા પરમાત્માનો એક ન્હાનો ભાગ
 નથી પણ તે પોતેજ સંપૂર્ણ ધ્વિરસ્વરૂપ છે—તે પરમાત્મામય
 છે. અર્થ કોઈ શંકા કરશે કે ત્યારે તો જોઈલા આત્મા તેટલા
 પરમાત્મા-બ્રહ્મ-ધ્વિર થઈ ગયા. જીવાત્મા અનંત છે અને વળી
 પ્રત્યેક જીવાત્મા પૂર્ણપરમાત્મા છે એમ કહીએ તો ધ્વિર પણ
 અનેક થઈ જશે, પણ તેમ નથી. સૂર્યનો ઉદય થતાં બિન બિન
 પડેલા ઝાકળના ખીન્ડોએ ઉપર તેનો પ્રકાશ પડે છે અને અનેક
 સૂર્યો હોય એવો આભાસ થાય છે, પ્રત્યેક જળખીન્ડમાં એક
 ન્હાની પણ આજેટું સૂર્યની પ્રતિમા દૃષ્ટિગોચર થાય છે, એજ
 રીતે પ્રત્યેક જીવાત્મા પરમાત્માના પ્રતિબિમ્બરૂપ છે. આ દેખાતું
 સમસ્ત વિશ્વ, સર્વ જડ અને ચેતન પદાર્થો, કીટ, પતંગ, પાપણ,
 પણ કે મનુષ્ય સર્વ તેના પ્રતિબિમ્બ માત્ર છે. તેના અનેક પ્રતિબિમ્બરૂપે

આ સૃષ્ટિ નીર્માણ થઈ છે. પ્રકૃતિ ઉપરે પરમાત્માનું પ્રતિબિમ્બ પડતાં તે 'ચૈતન્યમય' થઈ વિહાર કરવા લાગી અને તેના આ સર્વ રૂપાકાર થયા છે. એકજ તત્ત્વ અનેકરૂપે પ્રકાશે છે—અનેકરૂપે ભાસે છે પણ તે પ્રકાશ અને ભાસ દેખવામાત્રજ છે. તે વાસ્તવિક તત્ત્વ નથી—માત્ર પ્રતિબિમ્બ કિંવા 'તેના સ્વરૂપની ભ્રમણાજ છે. પરમાત્માના વિભાગ થાય એ અશક્ય છે, તે પ્રકૃતિદ્વારા ભ્રમણારૂપે આમ બિજ બિજ દેખાય છે.' પરમાત્મા એક છતાં તે બિજ દેખાય—માણસને આમ ભ્રમણા થાય તેનું શું કારણ હોઈ શકે ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં 'વેદાન્ત' કહે છે, કે દેશકાળ અને ઉપાધિ એ ત્રણને લઈ જો દૃષ્ટિ રચાય છે તે ભ્રમણાત્મક છે. સ્થળ, કાળ અને ઉપાધિમાં બંધાયેલા હું જ્યારે પરમાત્મા તરફ દૃષ્ટિ કરું છું—પરમાત્માનો વિચાર કરું છું ત્યારે તે મને જડ વિશ્વરૂપે પ્રતિત થાય છે. તેથી મ્હારી દૃષ્ટિ સહજ ઉંચી જતાં—પણ એજ દેશકાળમાં રમતી હોય ત્યાં સૂધી તે મને પણ, પક્ષી કે પતંગ, મનુષ્ય, બુદ્ધિમાન મનુષ્ય અને છેવટે દેવ તુલ્ય દેખાય છે. તે સર્વત્ર છે. આપણે જોઈએ કે નહિ, આપણી દૃષ્ટિ તેને જોઈ શકે કે નહિ તથાપિ તે સર્વમાં સર્વત્ર છે—આપણામાં છે—આપણે અને તે બિજ નથી. હું તે છું અને તમે પણ તેજ છે. આપણે તેના વિભક્ત ભાગ નથી પણ તેમજ છીએ—આપણે સર્વમય છીએ. તે 'અનંત-પૂર્ણ-સર્વવ્યાપક' શક્તિ આ સર્વ દશ્યની પાછળ પ્રકાશે છે. તેજ આ સર્વ દખ્યા છે. કર્તા પણ તે છે અને કર્મ પણ તે છે.

હવે એક પ્રશ્ન થાય છે કે જો આપણે તેના સ્વરૂપજ હોઈએ—તેજ હોઈએ તો તેને આપણે કેવી રીતે જાણી શકીએ ? જાણનાર પોતાને જાણી શકતો નથી. હું દરેક વસ્તુને જોઈ શકું છું, પણ મને પોતાને—મ્હારા મુખને જોઈ શકતો નથી, તેજ આપણે આત્મા સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ, સત્યસ્વરૂપ, આ સર્વ દશ્યના મૂળ કારણરૂપ

જનાં સ્વતંત્રને જાણી શકતો નથી જો સ્વતંત્રને જાણવાની ઈચ્છા થાય
તો પ્રતિમિશ્ચ દ્વાગજ તેમ થઈ શકશે. આપણું મુખ જોવાની ઈચ્છા
થતાં આપણને આરસીરૂપે એક મધ્યમ્ય વસ્તુની જરૂર પડે છે. તેમાં
પ્રતિમિશ્ચ પડતાં આપણે આપણું મુખ જોઈ શકીએ છીએ, તેજ
પ્રમાણે જીવાત્માને પણ પોતાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું હોય-પોતાનું મુખ
જોવું હોય તો કોઈ મધ્યવર્તી વસ્તુની અપેક્ષા છે. આ મધ્યવર્તી
વસ્તુમાં પ્રતિમિશ્ચ પડવાથીજ તે પોતાના સ્વરૂપને જોઈ શકે છે,
અન્યથા નહિજ. આ વિશ્વ, જીવાત્માને પોતાના સ્વરૂપના જ્ઞાન માટે-
પોતાના દર્શન માટે એક વિશાળ આરસી સમાન છે. તેને પોતાને
જોવાની ઈચ્છા થતાં પ્રથમ એકાદ સૂક્ષ્મ બીજકોપની યોગના
દરી તેદ્વારા તે પોતાને જોવા લાગે છે, અને દૃષ્ટિ વિશાળ થતી જાય
છે તેમ તેમ વધારે વિશાળ આરસીરૂપ વૃક્ષ, રોપા, પાપાણુ, પશુપક્ષી
ઇત્યાદિ સદિ ઉત્પન્ન કરી, આ આરસી ક્રમશઃ, વધારે વધારે ઉર્જિત
અને એક થતી જાય છે અને છેવટે તે ઉત્તમ સર્વજ્ઞ-મુક્ત મનુષ્યમાં
પોતાનું સર્વજ્ઞ પ્રતિમિશ્ચ જુએ છે. જેની રીતે કોઈ માણસને
પોતાનું મુખ જોવું હોય અને પ્રથમ તે એકાદ કીચડથી ભરેલા ખાખો-
ખીઆમાં પોતાનું મુખ જુએ તો તેમાં મુખની ઝાખી રૂપરેયાજ માત્ર
દેખાય છે, આગળ જઈ સ્વચ્છ પાણીના એકાદ ઝરણમાં દૃષ્ટિ કરતાં
તેને પોતાનું મુખ તેથી અધિક સ્વચ્છ જણાય છે, અને ધાતુના
ચિથર પાત્રમાંના નિર્મળ જળમાં જોવાથી તે પોતાના મુખનો રંગ
અને આકાર વધારે સ્પષ્ટ જોઈ શકે છે, અને બિસ્તોરીકાયના
દર્પણમાં તો તે જરામર તેના ખરા સ્વરૂપમાં જણાય છે. મૂળ
જેવું છે તેવું જ જોવાની જો ઈચ્છા હોય તો બિસ્તોરીકાયની જ
અપેક્ષા છે પૂર્ણત્વ પામેલું મનુષ્ય બિસ્તોરીકાયના સ્વચ્છ આરસા
મરખુ છે. પૂર્ણ મનુષ્યમાં-મુક્તજનમાં તે સંપન્ન અને સર્વવ્યાપક

આત્માનું સંપૂર્ણ પ્રતિબિम्બ પ્રકાશે છે વૃક્ષ, પાપાણુ સૂર્ય, ચન્દ્ર વગેરે
 વસ્તુઓ તરફ મનુષ્યે પૂજ્યભાવથી જુએ છે તેનું સત્ય કારણ હવે
 તમે સમજી શક્યા હશે. તેમજ સર્વ દેશોમાં મહાત્માઓ પૂજ્યા છે,
 તેનું ખરું રહસ્ય શું છે એ પણ હવે તમે કળી શક્યા હશે. તમારી
 મુદ્ધિ ગમે તેવો લવારો કરે, સુધારો તમારી ભાવનાને ગમે ત્યાં લઈ
 જાય પણ સંપૂર્ણ મનુષ્ય કે જેનાં માન અને મદ નાશ પામ્યા છે,
 સર્વ તરફ જેમના અતઃકરણમાં પ્રેમની ધારા વહે છે એવા મહા
 ત્માઓને પૂજ્યા વિના-એમની પાસે તમારું અસ્તિત્વ નમાવ્યા વિના
 તમે કોઈ પણ ઉપાયે રહી શકશો નહિ. મુદ્ધ અને ખ્રીસ્તને લોકો
 પૂજતા હતા, પૂજે છે અને પૂજશે. સંપૂર્ણ તત્ત્વ-પરમાત્માના એ
 મહાત્માઓ સંપૂર્ણ પ્રતિબિम्બ જેવા છે ઈશ્વરના સમઘમા-ઈશ્વરની
 મહત્તાના સમઘમા આપણે ગમે તેટલી ઉચ્ચ ભાવના રચીએ પણ
 એ ભાવના આ પ્રત્યક્ષ પરમેશ્વર સ્વરૂપ સાધુ પુરૂષો પાસે નથી જાય
 છે. સુક્ત પુરૂષમાં જીજ્ઞાસાની અને અહંભાવની વૃત્તિ શાન્ત પામી
 જાય છે. પનન વિનાના સ્થાનમાં રહેલા દીપકની પેઠે તેની મનોવૃત્તિ
 સ્થિર થઈ જાય છે. માયાની જામણાના સ્વરૂપો-સસારના મોહની
 વાસનાઓ તેના અતઃકરણને સ્પર્શ કરી શકતી નથી તેની મુદ્ધિ
 સ્થિર થઈ તે પરમાત્મામાં વિહાર કરે છે. જૂતકાગમાં ડું તેજ હોતો
 આજે તેજ હોય અને અવિધ્યમાં પણ તેજ હોય. તેનાથી બિંદુ થનાર
 નથી એની સ્થિતપ્રજ્ઞા જાગૃત થઈ તે પોતાને હરિરૂપ માને છે.
 અહિં તમે નિશ્ચય કરશો કે મુક્તિમાં બંધન શા માટે? જો મનુષ્ય
 સ્વભાવતઃ ત્રિભંગ્યાબાધિત પરમતત્ત્વમાં સ્થિત હોય તો માયાની
 જામણા તે કેવી રીતે બંધાઈ જાય છે? સંપૂર્ણ મનુષ્ય અસં
 પૂર્ણ તરીકે રીતે થાય છે? કુદરતને પોતાની સત્તામાં રાખનાર
 સત્તાધીશ પ્રકૃતિજન્ય વાસનાઓનો ગુનામ શી રીતે થાય છે?

અદૈતવાદી આ પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપતા કહે છે કે, તે બધાનમાં દતોજ નહિ બિન્ન બિન્ન આકારના અને રમના વાદળા આકાશ ઉપર ચઢી આવે છે, ફાલુબર ત્યાં રહે છે અને ઉડી જાય છે છતાં આકાશ તો વાદળ સમયે તેમજ તેની પહેલાં પણ ત્યાંજ હતું અને વાદળ પમાર થઈ ગયા પછી પણ ત્યાંજ અને તેનીજ સ્થિતિમા રહે છે આકાશમા જરા પણ ફેરફાર થતો નથી વિકાર પામનાર-ગતિ કળનાર મત્ર વાદળજ છે તેનીજ રીતે તમે મૂળમા સંપૂર્ણ છો-હમણા મંપૂર્ણ છો અને સંપૂર્ણ રહેવાના છો તમારા એ સ્વભાવમા ક્ષપાન્તર કરી શકવા કાંઈ વસ્તુ સમર્થ છે નહિ, અને ચનાર પણ નથી, હું પૂર્ણ છું કે અપૂર્ણ છું, આ મને મળ્યું અને આની મને જરૂર છે, હું પુરૂષ છું કે સ્ત્રી છું, હું પાપી છું કે પવિત્ર છું, હું મન છું કે બુદ્ધિ છું, આ સર્વ આભાસ માત્રજ છે તમે વાસ્તવિક રીતે મન નથી, બુદ્ધિ નથી, સ્ત્રી કે પુરૂષ નથી તમે અપૂર્ણ નથી તમને કંઈ મળ્યા જેવું નથી તેમ તમને કશાની આવશ્યકતા પણ નથી. તમે આ સૃષ્ટિના પાલક છો, નેતા છો, છે અને ઘણે તે સર્વ ઉપર તમારી-તમારા આત્માની સત્તા છે સૂર્ય, તારા, ચન્દ્ર અને નાનાવિધ પૃથ્વીઓ એ સર્વ તમારી સત્તાને વશ વર્તે છે તમારો આત્મા-તમે પોતે હોઇનેજ આ સૂર્ય પ્રમણે છે, તારાઓ પોતાના શાન્ત કિરણો પ્રસારે છે અને પૃથ્વી સુંદર અને રમ્ય વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરી શકે છે આ સર્વ પ્રકૃતિની રમ્યતા તારા, સૂર્ય વનસ્પતિ અન્યોન્ય સાથે એકતાનથી વર્તે છે નિર્મળન્યાય અને નીતિ તેના દરેક દરેક નિયમમા પ્રતિત થાય છે એ તમારા આત્માનોજ પ્રભાવ છે તમે સર્વમા છો-નહિ ! નહિ ! તમે સર્વમય છો ! હવે તમને પ્રશ્ન કરું છું કે તમે કોનો આદર કરશો ? અને કોનો અનાદર કરશો ? આ આત્માનું જ્યારે જ્ઞાન થાય છે ત્યારે માયાનો આભાસ, દીપ્ત થતા અધમાર નાસી જાય તેમ નાસી જાય છે .

હિન્દુસ્તાનના એક નિર્જન અરણ્યમાં હું એકનાર પ્રવાસ કરતો હતો, એ અરણ્યમાં આશરે એક માસ સુધી મહે પ્રવાસ કર્યો હતો મહારા પ્રવાસ દરમ્યાન અત્યંત સુંદર દેખાવો મહારા જોવામાં આવ્યા હતા અનેક સુંદર સરોવરો, હરિયાળી જમીન, સ્થાટિક જેવા જળમાં પડતું વૃક્ષોનું પ્રતિબિમ્બ વગેરે દેખાવો અત્યંત મનોહર હોય છે એકવાર મને અત્યંત તૃપ્તિ લાગી અને એક સરોવર પાસે જઈ મહારી તૃપ્તિ મટાડવાની મહારી ઈચ્છા થઈ, પણ હું તે સરોવર પાસે પહોંચ્યો કે તે અદૃશ્ય થઈ ગયું તરતજ મહારા મગજમાં એક વિચાર ઉત્પન્ન થયો અને મહારી જૂન મને સમજાઈ ગઈ મહે જોયેલું જળ અને સરોવર તે વાસ્તવિક જળ કે સરોવર નહોતું તે તો માત્ર મૃગજળ હતું મહે મૃગજળના સંબંધમાં પુસ્તકોમાં વાંચું હતું પણ તે પુસ્તકીય જ્ઞાન માત્ર હતું હમણા પણ એ- માસ સુધી આ અરણ્યમાં હું રોજ મૃગજળ જોતો હતો પણ જ્ઞાનપૂર્વક મને તેની ખાતરી થઈ નહોતી આગળ પ્રવાસ કરતા બીજે દિવસેજ મને એ- મૃગજળ, સુંદર હરિયાળી જમીન અને વૃક્ષ પ્રતિબિમ્બ વગેરેનો દેખાવ દૃશ્ય થયો, પણ હવે હું જૂલ ખાઈ એ અશક્ય હતું હું તરતજ સમજી ગયો કે એ મૃગજળ છે હવે હું એની સમીપ જઈ અગર તેમાંથી જળપાન કરી મહારી તૃપ્તિ ટાળવાનો વિચાર કરું એ બનનાજોગ નહોતું હવે એ આભાસ મને આભાસરૂપે જ જણાતો હતો તેનીજ રીતે માયાનો આ આભાસ પણ જ્ઞાન અને અનુભવની પ્રજ્ઞા જાગૃત થતા અધિકારની પેઠે હડી જાય છે દરેક મનુષ્યને એ- વખત એવો અવસ્ય આવે છે કે જ્યારે આ સસાર, આ વિશ્વ અને તેનો બ્યવહાર તેના મનથી નહિવત્ થઈ જાય છે આપણે આત્મા આપણું મન, આપણી બુદ્ધિ એ બ્યવહારથી નિવૃત્ત થઈ " તુંહી " " તુંહી ના પ્રેમજ્ઞાનમાં મસ્ત થઈ જાય છે એજ જ્ઞાનની સ્થિતિ છે તત્તજ્ઞાન

કંઈ મિથ્યાવાદ કે કેવળ વાર્તાના વિષય નથી. ખરું તત્ત્વજ્ઞાન થતાં આ શરીર-શરીરજન્ય વ્યવહાર-સમસ્ત વિશ્વ આપણી દૃષ્ટિ પાસેથી ઉડી જાય છે. હું શરીરધારી છું, મને મન છે એ ભાવના પણ ઉડી જાય છે. અત્રે કોઈ શંકા કરશે કે આ પ્રમાણે વ્યવહારથી મુક્તિ થતાં મુક્ત સાધુપુરુષનું શરીર રહેવાની પણ શું આવશ્યકતા છે ? ખરી રીતે તેને શરીર પણ નથી તથાપિ કુંભારનું ચક્ર જોમ પાત્ર તૈયાર થઈ મયા પછી પણ ગતિના બળને લીધે થોડો વખત ચાલ્યા કરે છે તે પ્રમાણે કર્મ-પ્રારબ્ધ શેષ હોય ત્યાં સુધી શરીર રહે છે. મુક્તજનને શરીર હોવા છતાં શરીરનાં બંધનો તેને દુઃખ કે શરીરની શાન્તિ તેને સુખ ઉત્પન્ન કરતાં નથી. સંસારની દૃષ્ટિથી તેને સુખ કે દુઃખ, શાન્તિ કે અશાન્તિ દેખાય છતાં તેનું મન તે ઉભય હૃદયોમાં સમાન છે. તેને સુખમાં શાન્તિ નથી અને દુઃખમાં શોક નથી. આ પ્રમાણે પ્રારબ્ધ કર્મોના ભોગ કરી મુક્ત આત્મા સર્વાત્મામાં એકતાનતા અનુભવે છે. પછી તેને જન્મ કે મરણ નથી. મુક્તજન સંસારને જુએ છે, સંસારમાં વિહરે છે, પણ તેના બંધનમાં બંધાતો નથી. તે સંસારને તેના ખરા સ્વરૂપમાં-મૃગજળ-રૂપે જુએ છે. સંસારનાં દુઃખ તેના મનથી દુઃખ નથી; સંસારનાં સુખ તેનાં મનથી સુખ નથી. કોઈવાર દુખના પ્રમંગમાં-આપણી દૃષ્ટિથી જણાતા મહાન સંકટના વખતમાં, પણ તમારા હૃદયમાંથી એજ ધ્વનિ નીકળતો હશે કે “એ મૃગજળ છે.” આ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થનારને આપણે જીવનમુક્ત કહીએ છીએ. તેનું જીવન છતાં તજજન્ય વ્યવહાર છતાં તે નિર્વેષ છે. તે તેનાથી મુક્ત છે. જ્ઞાનના ઊગ્રાસુ-તત્ત્વના ઊગ્રાસુના જીવનનો આ એકજ હેતુ હોય છે કે જીવનમુક્તિ પ્રાપ્ત કરી. જરા પણ આકર્ષણ વિના-રંચ પણ લોભ કે મોહ વિના જે રહી શકે તેજ ખરો જીવન મુક્ત કહી શકાય. આ સ્થિતિને

શાસ્ત્રકારો જળકમળની સ્થિતિ સાથે સરખાવે છે. જળમાં રહ્યા છતાં જોમ કમળને જળ સ્પર્શ કરીશકતું નથી તેવીજ રીતે જીવનમુક્ત સંસારમાં રહ્યા છતાં સંસારના વિષયોથી લેપાતો નથી. મનુષ્યોમાં ! નહિ, નહિ, પ્રાણી માનવમાં આવા મહાત્માઓનું સ્થાન ઉચ્ચત્તમ છે; કારણ કે જીવનધારીએ જે પુરુષાર્થ કરવાનો છે, તેના અતિમ લક્ષ્યને તેઓ પામ્યા છે. તેઓ પરમાત્માને પામ્યા છે. તેમણે જ્ઞાન અને અનુભવથી જાણ્યું છે કે પરમાત્માથી તેઓ ભિન્ન નથી, જ્યાં સુધી તમે પોતાને તેનાથી ભિન્ન માનો છો ત્યાં સુધીજ ભય તમને સ્પર્શી શકે છે. જ્યાં તમે તેની સાથે એકતાનતા પામ્યા-જે દાણે તમે અનુભવથી જોઈ લીધું કે હરિથી તમે આભિન્ન છો-તેજ દાણે ભય તમારાથી દૂર ખસી જાય છે. ભય તમને સ્પર્શી શકવા અસમર્થ છે, આવી સ્થિતિમાં દૃષ્ટા કોણ અને દૃશ્ય કોણ ? પૂજક કોણ અને પૂજ્ય કોણ ? વક્તા કોણ અને શ્રોતા કોણ ? જ્યાં દ્વિત છે ત્યાંજ ભેદ છે. યજ્ઞઃહિ દ્વિતમિય મવતિ તદિતર इतरं पश्यति तदितर इतरं जिघ्रति तदितर इतरं रसयते तदितर इतरमभिषदति तदितर इतरं धृणोति यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्તત્કેન કં पश्येत्તત્કેન કં जिघ्रत्કેન કં रसयेत्કેन कमभिषदेत्કેन कं धृणुयात् (જુહદારણ્યકોપનિષદ ૫-૧૫) ઉપનિષદ પણ એજ જ્ઞાન કરે છે. જ્યાં શ્રોતા અને વક્તાનો ભેદ નથી, જ્યાં પૂજક અને પૂજ્યનો ભેદ નથી, એવી અભેદ સમાધિ તેજ પ્રજા છે. એકવાર આ સ્થિતિને પામેલો મનુષ્ય સસારમાં પુનઃગવર્તન પામતો નથી. અત્રે કોઈ પ્રશ્ન કરશે કે ત્યારે આ જગતનું શું ? જગતને આપણે શું ઉપયોગી થઈ શકીશું ? પરંતુ આવા પ્રશ્નને અનકાશજ આજો છે. એક જાણક એમ કહે કે, “અરે રે હું મોટો થઈશ તો આ મ્હારા દીગંધાને પૂતળાંનું શું થશે ? અરે રે મ્હારી

ખાવાની પૂરી શું એમજ પડી રહેશે ! માટે હું આ બાળકને બાળક રહું તેમાં શું બોલું ?” આવી વિચાર સંકલ્પના જેમ અસ્થાને છે તેવીજ રીતે અમુક જીવનમુક્ત થતાં દુનિયાને ગેરલાભ થાય એમ માનવું એ પણ અસ્થાને છે. આ જગત ! એતો હતુંજ નહિ, હશે પણ નહિ, અને. હમણાં પણ નથી. આત્મસ્વરૂપ જાણતાં—આત્માનો સાક્ષાત્કાર થતાં આપણને યજ્ઞયજ્ઞ મનોયાતિ તન્નતન્ન સમાધય, તેમ જ્યાં જ્યાં મન જશે ત્યાં પ્રભુનાંજ દર્શન થશે. આત્મા વિના જગતમાં ખીજું કંઈ દેખાશેજ નહિ. જ્યાં જગતજ નથી—જગતમાં દેખાતા આ વિવિધ રંગ અને આકાર સ્વપ્નની વસ્તુઓ જેવા નાશ-વંત છે—જગતના કોઈ પણ પદાર્થને વાસ્તવિક અસ્તિત્વજ નથી; ત્યાં જગતનાં દુઃખો, આશ્વતો, દુષ્ટતા કે કષ્ટની સાથે શાનીને શું મંજવું છે ? જ્યાં આ તમારા અનંત વિશ્વનું કે તેના સુધારા અને કુધારાનું અસ્તિત્વજ હડી જાય છે ત્યાં તેમાં સત્ અને અસતનો વિવેક વળી કોણે કરવાનો હોય ? જ્ઞાનયોગીઓએ આપણને એજ શિક્ષણ આપ્યું છે. વીરતાથી મુક્તિને માટે પ્રયત્ન કરવો—આપણા વિચારો—આપણો આત્મા આપણી બુદ્ધિને જ્યાં લઈ જાય ત્યાં જવા દેવી—વિવેકસંપન્ન બુદ્ધિના કથનનો મથાર્થ અમ્ય કરવો એ આપણું કર્તવ્ય છે. જ્ઞાન પ્રાપ્તિ—મુક્ત થવું એ વાત કંઈ સરળ નથી. વૃત્તિઓ, ઈચ્છાઓ અને વાસનાઓનો મૂળમાંથી ક્ષય કરવો—તેનાં પરિણામને ઉત્પન્ન થતાં અટકાવવાં એ સહજ વાત નથી. આ શરીર હું નથી. આ શરીરનો નાશ થાય તેમાં મને શા માટે રુદ્ધા હોવી જોઈએ ? જાણે તે ગમે તેટલાં સુખો અગર દુઃખોનું સાધન હોય તેથી મને શું ?

હું આ શરીર નથી; એમ ધારી શરીરજન્ય સર્વ વિચારોનો આત્મજ્ઞાનીએ ત્યાગ કરવો ઘટે છે. આ પ્રકારની તત્ત્વજ્ઞાનની બાવના

ઉપરથી કેટલાક લોકો ઘણા વિચીત્ર પ્રકારના પ્રશ્નો કરે છે. એક જણ કહે કે, “હું શરીર તો નથી એટલે મ્હાર માથુ હુ ખતું ન જોઈએ” આ પ્રશ્ન તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિથી જાગ્રકની એકા જોવા જણાય છે. જો આ શરીરનું અસ્તીત્વજ આભાસમાત્ર હોય તો માથુ શું અને હુ ખતુ શું? એના હજારો દેહ આવે અને જાય, એવા હજાર માથા ઉત્પન્ન થાય અને નાશ પામે, તેની સાથે આત્માને શું છે? શ્રી શક-રાચાર્ય ભગવાન કહે છે કે,—

નમે મૃત્યુ શંકાનમે જાતિભેદઃ પિતાનેત્રમેનેત્ર માતાન જન્મ ।
નવન્ધુર્નમિત્રં મુરુર્નૈવ શિષ્યશ્ચિદાનંદરુપઃ શિયોહં શિયોદં ॥

• મને જન્મ નથી તેમ મરણ પણ નથી, મને માતા નથી પિતા નથી, અને શત્રુ નથી તેમ મિત્ર પણ નથી, તે સર્વ મ્હારામાગ છે હું જ મ્હારો મિત્ર કે શત્રુ છું. હું સત્ વિદ્ આનંદરૂપ શિવ છું આ સર્વ જગત જ્યાં મ્હાર હોય, ત્યાં આ એક શરીરની ચિન્તા કરવી એ શું કહે વાય? જો મ્હારા એક હજાર શરીરો જ્વરાદિથી પીડિત હોય તો લાખો અને કરોડો એવા પણ છે કે જે સંપૂર્ણ આરોગ્ય અને બળવાન છે જો એક હજાર શરીરોમા હું કુધાતુર રહું છું તો બીજા લાખોમા મને સુખોજન પ્રાપ્ત થાય છે જો હજારો શરીરોમા હું રહું છું તો હજારો શરીરોમા હું રાજના વૈભવોનો ભોખ્તા છું મ્હારે કોની પ્રગમા કરવી? ને કોની ચિન્તા કરવી? જ્યારે હું જાણું છું કે સર્વ શરીર મ્હારાં પોતાનાજ છે, તો હું મને આહુ અને મને ધિક્કાર? જ્યાં જ્યાં મ્હારી દૃષ્ટિ જાય છે ત્યાં સર્વસ્વ મને મ્હાર પોતાતુજ જણાય છે હું કોઈને આહતો નથી તેમ કોઈને ધિક્કારતો નથી બીજાને વખાણું તો હું પોતાને વખાણું છું અને બીજાને ધિક્કાર તો પણ હું મને પોતાનેજ ધિક્કાર છું. હું પોતેજ જધાઈ છું અને પોતેજ મુખ થાઈ છું. આવી જેના દૃષ્ટિની રીતિ છે તેજ જાની છે—તેજેજ હોમન અને

પગક્રમથી સર્વ પુરુષાર્થ મિદ્ધ કર્યા છે. કદાચ સમસ્ત વિશ્વનો નાશ થાય તોપણ તેના મનના અખણિત આનંદમાં જરા પણ ન્યૂનતા થતી નથી. તે પ્રેમથી હાસ્ય કરે છે. તે જાણે છે કે જેને લોકો નાશ પામેલું માને છે તે વાસ્તવિક રીતે હંતુજ નહિ. આ મર્મ મૃગ-જગ-આમામ માત્ર છે. જગત જાય છે-નાશ પામે છે પણ તે ક્યાં જાય છે ?

આ જ્ઞાનમાર્ગના વ્યવહારીક સ્વરૂપનો વિચાર કર્યા પૂર્વે આપણે એક તાર્કિક પ્રશ્નની ચર્ચા કરીએ. શરૂઆતથી તે હમણું સુધીના વિવેચન ઉપરથી એટલું સમજાવું હશે કે આ ભાવના ન્યાયથી વિરૂદ્ધ નથી. જો મનુષ્ય વિચાર કરવા બેમે-ન્યુરિ અને પ્રિન્સિપ-પૂર્વક જો તે તર્ક કરે, તો અવશ્ય તેને સમજાય કે મર્મત્ર માત્ર એકજ અવિનાશી તત્ત્વ છે. બાકી સંસાર સમગ્ર નાશવંત અને તેથી મિથ્યા છે. આ ભાવનાના સ્વીકાર સિવાય તર્કને શાન્તી પામવાનું અન્ય કોઈ સ્થાનજ નથી. શ્રદ્ધાથી તમારે ગમે તેમ માની લ્યો, પણ તર્ક તો તમને એજ વાત મનાવશે.

હવે અગ્રે એક પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે જો અનત, સ્વયં-પૂર્ણ અને આનંદમય સત્ત્વિજ્ઞાનંદ સ્વરૂપ છે તેમાં આ વિશ્વરૂપી ભ્રમણા કે આભાસની ઉત્પત્તિ કેમ થઈ ? આ પ્રશ્ન જગતના આરંભથીજ અનેક સ્થળે અનેક રીતે ચર્ચામાં છે. પ્રાકૃત ભાષામાં આ પ્રશ્ન આ શબ્દોમાં પૂછી શકાય કે આ વિશ્વમાં પાપની ઉત્પત્તિ શાથી થઈ ? સ્વયંપ્રકાશ પરમાત્મામાં ભ્રમણા ક્યાંથી ? એ તાત્વિક પ્રશ્ન છે. સાર જનને પ્રશ્નોનો એકજ છે અને તેનો ઉત્તર પણ એકજ છે. જગતની ઉત્પત્તિ પછીથી તૈયાર થયેલા તત્ત્વઅન્યોનું તારતમ્ય જોવામાં આવે તો જણાઈ આવે કે આ પ્રશ્ન વિચારકોને છેક જગતના ધર્મ સાદૃશ્યના આરંભમાં ઉદ્ભવ્યો છે. આ પ્રશ્નનો ઉત્તર બહુધા બધાં

ધર્મશાસ્ત્રોએ આપ્યો છે, પ્રીતિધર્મશાસ્ત્રમાં આદમ અને, ધર્મો
 પાપદશનું ૧૭ સેતાનના ભોળવવાથી ખાધુ, જેથી જગતમાં પાપની
 ઉત્પત્તિ થઈ એવો ખુલાસો છે. આ ખુલાસો બાળકોના મનનું સમા-
 ધાન કરી શકે. શ્રદ્ધાળુ-ધર્મ ભોળા લોકો કદાચ એક કથા તરીકે તેનો
 સ્વીકાર કરી શકે, પણ વિવેકસપન્ન બુદ્ધિને તે સંતુષ્ટ કરી શકે, તેમ
 નથી. શાસ્ત્રીય બુદ્ધિને માટે તો શાસ્ત્રીય વિચારનીજ જરૂર છે શાસ્ત્રીય
 રીતિથી પ્રશ્ન એ થશે કે, “પૂર્ણ સ્વયં પ્રકાશરૂપ સમિચ્છાનંદમાં આ
 ભ્રમણા દિવા આભાસનો આવિર્ભાવ ક્યાંથી ?” આ પ્રશ્નને બીજા
 શબ્દોમાં મૂકવામાં આવે તો એમ કહી શકાય કે, “જે સ્થળ, કાળ
 અને ઉપાધિથી અખાધિત હોઈ સર્વ કારણોથી પર છે, તેમાં આ
 કારણ કાર્યના પરપરાકાંથી પ્રકૃતિનો આવિર્ભાવ ક્યાંથી ?” આ પ્રશ્નના
 શબ્દો ઉપર ખાસ ધ્યાન રાખનાનું છે એક બાબત આપણે માનીએ
 છીએ કે તે કારણથી પર છે, અને બીજી બાબત આપણો પ્રશ્ન થાય
 છે કે તેમાં કારણ કાર્યની પરપરા ક્યાંથી ? જો તે કારણ કાર્યથી
 પર હોય તો તેમાં કારણ કાર્યનો ઉલ્લંઘ એ વદતો વ્યાધાત-ભાષા
 વિરોધન છે. કારણ કાર્ય હોય, ત્યાં સુધીજ આ પ્રશ્નને અવકાશ છે.
 જો શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિથી એમ સિદ્ધ થતું હોય કે પરમાત્મા કારણ અને
 કાર્યથી પર છે, તો તેમાં કારણ કાર્યની ઉત્પત્તિ હોઈ શકેજ નહિ. એ
 પ્રશ્નજ અશાસ્ત્રીય ઠરે છે. જ્યાં સુધી કારણ કાર્યની હદમાં અમુક
 વસ્તુ હોય ત્યાં સુધીજ શાસ્ત્રો તેને વિવેકની કસોટીપર ચડાવી શકે
 છે જ્યાં કાર્ય પણ નથી અને કારણ પણ નથી ત્યાં તર્ક શાનો ?
 આપણા પ્રશ્નોત્તરનો બ્યવહાર આપણા બ્યવહાર પરત્વે છે, તેનાથી
 પર જવું હોય એટલે કે કારણકાર્યથી પર એવી વસ્તુને સમજવી હોય
 તો તે વસ્તુમાંજ ડૂબકી મારવાની અને લવણની પતળામી પેટે સાગરમાં
 સાગરરૂપ થઈ જવાની જરૂર છે. જ્યાં સુધી આપણે એ તત્ત્વનો

અનુભવ દુર્યો નથી—ત્યાં મુંધી આપણે એ રસનો સ્વાદ ચાખ્યો નથી, ત્યાં મુંધી સર્વ તર્ક વ્યર્થજ છે. રોગીની અવસ્થામાં તો વ્યાધિ ટાળવાના ઉપાયો કરવા એજ સાલુપણુ છે. તે વખતે વૈદકનો અભ્યાસ કરવા ભેમવું એ યોગ્ય નથી.

આ પ્રશ્નને શાસ્ત્રીય પરિબ્રાપાની ખટખટથી મુક્ત કરવામાં આવે તો તેનું સ્વરૂપ કઈક સમજાય તેવું થઈ શકે છે. વ્યવહારિક દૃષ્ટિથી આ પ્રશ્નનો વિચાર કરવામાં આવે તો પ્રશ્ન એ થશે કે, “આ બ્રમણા—આ માયા ઉત્પન્ન કરનાર કોણુ ?” શું આ બ્રમણા ઉત્પન્ન કરનાર તે પરમ અત્ય પોતે છે ? નહિ, તેમ તો નજ દોઈ શકે. બ્રમણા હોય ત્યાંથી બ્રમણાની ઉત્પત્તિ સંભવે છે, રોગ હોય—અવ્યવસ્થા હોય ત્યાંથીજ રોગની ઉત્પત્તિ થાય છે. આરોગ્યમાંથી રોગ થાય એ કોઈ પણ રીતે સંભવી નથી. પાણીમાં મોર્ગની ઉત્પત્તિ થાય છે, પણ મોર્ગનું તે પાણીજ છે. કારણ અને કાર્યમાં ભિન્નતા હોવી અશક્ય છે. જો કારણ તેવજ કાર્ય હોવું જોઈએ. જો કાર્ય બ્રમણા હોય, આત્મામ હોય તો તેનું કારણ પણ બ્રમણાત્મક કે આત્માસાત્મકજ હોવું જોઈએ. ત્યારે આ બ્રમણાને ઉત્પન્ન કરનાર કોણુ ? ઉત્તર મગશે કે બ્રમણાજ બ્રમણાને ઉત્પન્ન કરનાર છે, અને તે બ્રમણાને ઉત્પન્ન કરનાર કોણુ ? ઉત્તર—બ્રમણા. આ પ્રમાણે અમખ્ય પ્રશ્નો કરી પણ ઉત્તર એકને એકજ આવશે. હવે મુંધી એજ બ્રમણાની સાંકળ લંબાતાં, બ્રમણા પણ અનાદિ સિદ્ધ કરશે. હવે એક ખીને પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે. બ્રમણાને આપણે અનાદિ માની લઈએ, અને આત્મા પણ અનાદિ છે એમ આપણે મિદ્ધ કરી ગયા છીએ. હવે જો આમ બે અનાદિ તત્ત્વો થતાં હોય તો एकमेवाद्वितीयम् આ જ અદ્વૈતમતનુ મૂળ સૂત્ર તે નિષ્પન્ન થવા જાય છે ? આ સર્વ અવ્યવસ્થાને ટાળવા આશરો ઉત્તર એજ છે કે, જ્યાં બ્રમણા નામ

પડયું ત્યાં અસ્તીત્વ રહેતું નથી. બ્રમણા એટલે બ્રમણાજ. આપણે જીવનમાં અનેક પ્રકારનાં અનેક સ્વમ જોઈએ છીએ પણ તેથી આપણા જાત્રા જીવનમાં કિચીત પણ ફેરફાર થતો નથી. સ્વમ દેખાય છે-આવે છે-જાય છે પણ જીવનની અપેક્ષામાં તેનું અસ્તીત્વ એમ આપણે કહી શકીશું નહિ. એક તરફ જેને આપણે બ્રમણા કહીએ તેનું ફરી અસ્તીત્વ માનીએ એ ન્યાય પુરઃસર ન કહેવાય. જેથી પરમાત્મા-સમ્યદાનંદ એજ માત્ર એક પૂર્ણ અસ્તીત્વ છે એમ માનવું વધારે ઐયરકર અને શાસ્ત્રીય છે; અને મનુષ્યનું 'ખડ્ડ અને મૂળ સ્વરૂપ એજ છે એમ અદ્વૈતમત જણાવે છે.

હવે વ્યવહારની દૃષ્ટિથી આદિ' એક પ્રકાર સંભવે છે. જે આ સર્વ એકજ છે-સમ્યદાનંદ છે તે આ નાના પ્રકારના ધર્મ, નાના પ્રકારના પંથ-મતમતાંતર, વિવિધ પ્રકારની પૂજાવિધી એ સર્વ ધડ-મથલનો ભાવાર્થ શો ? આ સર્વ ધડમથલ પણ રહેવાની જરૂર છે. તર્કની દૃષ્ટિથી આ સર્વ એકજ છે એમ આપણે સમજી શકીએ, તથાપિ આ ગુપ્તતમ, આ ઉચ્ચતમ તત્ત્વનો એકાએક સર્વને સાક્ષાત્કાર થઈ જાય એ શક્ય નથી; અને જ્યાં સુધી એ તત્ત્વનો-પરમાત્માનો-પરમાત્માના દિવ્ય પ્રકાશનો મનુષ્ય અનુભવથી સાક્ષાત્કાર ન કરી શકે; ત્યાં સુધી પ્રકાશ શોધવાને, પ્રકાશ કરવાને અધિકારમાં રખડતા-કોઈ મનુષ્યને જેમ ફાંફાં મારવાં પડે તેમ આ વિવિધ પૂજા-વિધીરૂપી ફાંફાં મારવાની તેને અવશ્ય જરૂર પડશે. આ સમસ્ત વિશ્વસ્વરૂપને પરમાત્મારૂપે-સમ્યદાનંદ રૂપે તે જોઈ શકે નહિ ત્યાં સુધી માયાની બ્રમણાનો અધિકાર તેના ઉપર અવશ્ય રહેશેજ. માયાથી પર જતાં-દેશકાળાદિ ઉપાધિથી પર જતાં માયાના બંધનો તૂટી જાય જાય છે; ત્યારેજ આ ધર્મ અને કર્મ, આ મતો અને ક્રિયાઓ સર્વ બંધનરૂપ જણાય છે. માયામાં રહી મનુષ્યને સુક્રિતનું ગમે તેટલું

જ્ઞાન થાય તથાપિ તે માત્ર પુસ્તકીયજ્ઞાન છે—એક પ્રકારનો બર્થ વાદ છે. માયાનાં બંધનો અત્યન્ત દૃઢ હોય છે, અને જ્યાં સુધી તેમાં આપણે જાગૃત થઈએ ત્યાં સુધી કાર્ય કારણની પરંપરાનો ત્યાગ થવો અશક્ય છે. તમારો એક એક વિચાર—તમારી એક એક ઇચ્છા કાર્ય અને કારણ સાથે જોડાયેલાં છે; ઇચ્છા અને વિચારમાં રમતું અને મુક્તિની વાતો કરવી એ મિથ્યાવાદ છે. કેટલાકે એમ માને છે કે ઇચ્છા સ્વતંત્ર છે પણ વાસ્તવિક તેમ નથી. ઇચ્છા પરતંત્ર છે. સમ્વિદ્યાનંદનો અંશજ માયાના ધરમાં પ્રવેશ કરી અહંતાને જાગૃત કરે છે, જેમાંથી ઇચ્છા અને બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. એ બુદ્ધિ—માયાના બંધનમાં સમ્વિદ્યાનંદનો અંશ બંધાયેલો છે. તે સ્વતંત્ર નથી. તેના ઉપાદાન કારણને લઈને તે અસ્તિત્વમાં છે. સ્વસ્થમાં કહેવાનો ભાવાર્થ એજ કે અણુથી તે મહતત્ત્વ પર્યન્ત વસ્તુમાત્ર માયાના બંધનથી જાકડાયેલી છે; અને જ્યાં માયા છે ત્યાં સ્વાતંત્ર્ય નથી.

જેવી રીતે એક માપાણુ કે આ ટેબલ કેવળ પરતંત્ર છે, તેવીજ રીતે તમારો પ્રત્યેક વિચાર, તમારો પ્રત્યેક શબ્દ, તમારી પ્રત્યેક કૃતિ અને તમારું મન પણ કેવળ પરતંત્ર છે. હું આ કાણે બાપણુ કરું છું, અને તમે સર્વ માંભળો છો; એ ઉભય કાર્યો દેશકાળ અને ઉપાધિની મર્યાદામાં થાય છે. માયાથી પર ગયા સિવાય—માયાનાં બંધનો તોડ્યા સિવાય મુક્તિની પ્રાપ્તિ થતી અશક્ય છે. માયાથી સ્વતંત્ર થવામાંજ આત્માની સ્વતંત્રતા છે. અહંકારજન્ય ઇચ્છાઓથી આપણે પોતેજ આપણી અધ્યાત્મિક સ્વતંત્રતાને બંધનોથી ઝકડી લીધી છે, આ વાત સુદૃઢ બુદ્ધિના મનુષ્યોથી સહજમાં સમજાય તેવી છે. વિચાર અને વિવેકથી એમ નિશ્ચય થાય છે કે આપણે મુક્ત નથી—પણ બંધનમાં છીએ; અને એમ જણાયા છતાં આપણી પ્રત્યેક ઇચ્છામાં એવો ધ્વનિ સંભળાય છે કે આપણે સ્વતંત્ર છીએ. દરેક કાણે આપણી એવીજ ભાવના હોય

છે કે આપણે સ્વતંત્ર છીએ-દરેક કામ કરવા આપણે સ્વતંત્ર છીએ. આ ભાવના જે નાશ પામે તો આપણે કંઈ પણ કામ કરવા શક્તિવાન થઈ શકીએ નહિ. કોઈપણ કાર્યનો વિચાર થવાની સાથેજ આપણે એ કામ કરવા સ્વતંત્ર છીએ એવો વિચાર તેના મૂળમાં રહેલો છે. આપણે એકવાર કહી ગયા કે આપણી ઇચ્છા સ્વતંત્ર નથી. અનુભવ એમ કહે છે કે સ્વતંત્રતાની ભાવના વિના કોઈ પણ કાર્ય શક્ય નથી; ત્યારે ખરી સ્વતંત્રતા કંઈ? આપણી અહંકારજન્ય ઇચ્છામાં જે સ્વતંત્રતા દેખાય છે તે વાસ્તવિક નથી. જેમ વાદળથી ધેરામલા આકાશમાં લીધવર્ણ આકાશની માત્ર દેખના થાય તેમ અહંકારજન્ય સ્વતંત્રતા એ તો સ્વતંત્રતાનો આભાસજ માત્ર છે. ખરી સ્વતંત્રતા-સ્વચ્છ આકાશ તો એ વાદળાંની ઘટાથી પર છે. આ માયાની વચ્ચે-આ વ્યવહારજન્ય અથડાઅથડીની વચ્ચે, આ મૃગજળની ભ્રમણામાં, આ મન ઇન્દ્રિય અને વ્યવહારની મારામારીમાં ખરી સ્વતંત્રતાનું અસ્તિત્વ હોવું શક્ય નથી. અમરવત આ દૃશ્યો-ક્ષણમા રમતા, ક્ષણમાં હસતા, ક્ષણમાં રડતા આ ઇન્દ્રિયજનના દેખાવો-એજ આપણો સસાર છે. સ્વપ્નમાં આપણે એવો દેખાવ જોઈએ કે વીમ માથાવાળો એક રાક્ષસ આપણને પકડવાને પાછળ પડ્યો છે, અને આપણે ભયથી કંપતા નાસીએ છીએ, આ દેખાવ જ્યારે આપણે જોતા હોઈએ તેજ સમયે તે અસત્ય કિંવા આભાસ છે એમ આપણે સમજી શકતા નથી તેજ પ્રભાણે આ સસાર પણ એક સ્વપ્નજ છે જેને આપણે નિયમ કહીએ છીએ તે વાસ્તવિક રીતે કાર્ય કારણના આધાત પ્રત્યાધાતનું પરિણામ છે. અમસ્થીતિમાં-અજ્ઞાનતામાજ આપણે તેને સ્વતંત્ર માનીએ છીએ. વિશ્વનો સર્વ વ્યવહાર નિયમાનુસાર એમ આપણે કહીએ છીએ-કોઈવાર તેને સર્વવ્યાપી નિયમો એમ પણ આપણે કહીએ છીએ, પરંતુ વાસ્તવિક રીતે તેની સર્વવ્યાપકતા

અને નિયમીતતા જ્યાં મુખી આ સ્વપ્ન છે ત્યાં મુખીજ છે. આ પ્રમાણે વિશ્વરૂપના પણ જો આભાસ માત્રજ હોય, તોપણી તદ્દર્શ્ય નિયમો અને વ્યવહારનું ગુંજ પૂછવું? અનેક રીતે—અનેક રૂપે આ દેખાતું વિશ્વ અને તદ્દર્શ્ય આ વિવિધ ઘટનાઓ કેવળ કાર્ય કારણ પરંપરાનુંજ પરિણામ છે. “કાગનું બેમલું અને કાગનું પડવું” એ આપણામાં કહેવત છે તેમાં કાગના બેસવાથીજ કાગ પડે છે એમ માનવું વાસ્તવિક નથી; એજ રીતે જગતની અનેક ઘટનાઓની સંભાવના થાય છે. આપણે અનુભવથી એની અવાસ્તવિકતા જાણી શકતા નથી, કારણ કે આપણે પોતે પણ એ જગતપ્રભમાં ફસાયેલા છીએ. દેશ, કાગ અને ઉપાધિ એ માયાનાં બંધનોમાં બંધાયેલા છતાં જો તર્ક વિચારથી આપણે મુક્તિ મુક્તિ પોદાર્યા કરીએ તો આપણે સંસારનું એક પણ કાર્ય કરી શકીએ નહિ. હવે તમે સમજી શક્યા હશે કે આપણાં કર્મમાત્ર, આપણા યજ્ઞ, યાગ અને ઉપાસના એ “સર્વ માયાના બંધનમાંની પરિશ્રીત ક્રિયાઓ છે. જેમ યજ્ઞ અને મનુષ્યનું અસ્તિત્વ આપણે માનીએ છીએ, અને તેની સાથે માયાજન્ય વ્યવહારમાં પ્રવૃત્ત થઈએ છીએ તેજ રીતે આપણે પરમાત્માનું અસ્તિત્વ માની તેની સાથે પણ એક માયાજન્ય સંબંધ યોજી લઈએ છીએ. અર્થાત્ શાસ્ત્રીય દ્રષ્ટિથી જોઈએ તો ઈશ્વરની રૂપના યજ્ઞ માયાજન્ય અને તેથી કેવળ બ્રમણરૂપજ છે—એ પણ એક સ્વપ્નજ છે. અત્રે એક વાત ખાસ લક્ષમાં લેવા સરખી છે. માંપ્રતમાં નિરીશ્વરવાદનો એક નવો સપ્રદાય જન્મ પામ્યો છે. તેઓ એમ માને છે કે ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ અથવા ઈશ્વરની રૂપના એ એક મિથ્યા સ્વપ્નવત્ રૂપના છે, અને તેમ છતાં જગતનું અસ્તિત્વ તેમને વાસ્તવિક જણાય છે, આ વાત યોગ્ય નથી. જો જગતનું અસ્તિત્વ વાસ્તવિક હોય તો પરમાત્માનું અસ્તિત્વ પણ હોવુંજ જોઈએ; જો

નિરીશ્વરવાદીઓ તર્કની 'દૃષ્ટિથી' ઈશ્વરની કલ્પનાને બ્રમણાત્મક કહેતા હોય તો જગત 'સમસ્ત' પણ સ્વમવત્ છે એમ તેમણે માનવું જોઈએ જગત અને પરમાત્માને બિન્ન પ્રકારનો માનવામા અતોબદ્ધ તતોબદ્ધ અર્થાય છે વિશ્વ અને પરમાત્મા-એ ઉભય તત્ત્વોનો એક જ વિચાર શ્રેણીથી વિવેક થઈ શકે છે 'જગત' છે માટેજ પરમાત્માની કલ્પના જન્મ પામી છે, પરમાત્મા છે માટેજ જગત અસ્તિત્વમાં છે જેને ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ બ્રમણરૂપ જણાવું ટોચ તેને એજ વિચારથી ક્ષણભર રહેનાર—અનેક સ્વરૂપો ધરનાર આ જગત તો જરૂર બ્રમણ રૂપજ બ્રાહ્મણ જોઈએ તર્કની દૃષ્ટિથી પરમાત્માની કલ્પનાને આભાસ માનનાગ્ની સંસ્કૃત બુદ્ધિને શરીર અને મન એમ સત્ત્વ જણાતા હશે એ સમજી શકાતું નથી પરમેશ્વરની ભાવના નાશ પામે તો તેની સાથેજ દેહ અને મનની ભાવના નાશ પામવી જોઈએ, અને જે શરીર નથી મન નથી, જીવ નથી, અર્થાત્ જ્યાં કંઈજ નથી ત્યાં માન નિર્જનનન્દ કેવળરૂપજ રહે છે, તે અનાર્ધનત છે, સર્વત્ર છે, સર્વમય છે નૈઘયાવા ન મનસા પ્રાપ્તું શબ્દોન ચક્ષુષા (કો પનિપદ ૨-૬-૧૨) શબ્દ, વિચાર, મન અને બુદ્ધિ એઓ ગમે તેટલો વિસ્તાર કરે, છતાં તે સર્વ માયાની હદમાજ છે એ હદથી બહાર જવા તેઓ અસમર્થ છે અને આપણે જોઈ ગયા છીએ કે જ્યાં સુધી માયા છે ત્યાં સુધી બ્રમણ પણ છે સત્ય તેથી પર છે વિચાર મન વાણી જ્યાં શાન્ત થઈ જાય છે ત્યાંજ પરમ સત્યનો નિવાસ છે

‘યતોવાત્રો નિર્વર્તતે અગ્રાપ્ય મનસાસહ ।’

તર્કની દૃષ્ટિથી આ સર્વ ઠીક ઠીક સમજાય છે અહીં સત્ય જગત મિથ્યા એ વાત તાર્કિક ઠીક સમજાવી શકે છે, પણ તેને માટે કંઈ પ્રયત્નની જરૂર છે કે નહિ એ એક પ્રશ્ન છે પરમાત્માની સાથે

એકતાનો યોગ કરવા હજી અભ્યાસની આવશ્યકતા છે કે આટલા વિચારથીજ જમ થઈ રહે છે? આ એક વાસ્તવિક પ્રશ્ન છે. અમુક અભ્યાસ અને ક્રિયાઓ કર્યાથી તમે જાણ થઈ શકો એમ નથી; કારણ કે વાસ્તવિક રીતે તમે તેનાથી બિનજા ક્યાં છો? તમે તેમજ છો—તેના રૂપજ છો. આપણે તેનાથી દૂર છીએ—તેનાથી બિન્ન છીએ—આપણે માધવરાય કે સમદાસ છીએ એવી જે આપણી નિરંતર ભાવના તેજ જમણા છે. આ જમણાની નિરૂત્તિ બીજી જમણાનો આશ્રય લેવાથી થાય છે. આ બીજા પ્રકારની જમણા તે અભ્યાસ કિંવા ક્રિયાઓ છે. એક કાંટાથી બીજી કાંટા દૂર થઈ શકે છે, તેજ રીતે એક પ્રકારની જમણાથી બીજા પ્રકારની જમણામાંથી મુક્ત થઈ શકાય છે. કનકરેણુ નામે ઝોપથી જળમાંના મેક્ષને દૂર કરે છે, અને દૂર પગ થઈ જાય છે; તેમ અભ્યાસની જમણા બીજી જડ જમણાને દૂર કરીને છેવટે પોતે પણ જમણારૂપ જણાઈ નાશ પામે છે.

આ અભ્યાસના હેતુનો આપણે વિચાર કરીએ. એક વાત આપણે નિરંતર લક્ષમાં રાખવા સરખી છે અને તે એ છે કે આપણે મુક્ત થવાના છીએ—અભ્યાસથી મુક્તિ આવવાની છે એમ નથી પણ આપણે મુક્તજ છીએ. આ આપણી સ્વાભાવિક સ્થિતિની વિરૂદ્ધ આવનારી દરેક ભાવના જમણારૂપ છે. “હું” સુખી છું, હું દુઃખી છું.” એમ જે વારંવાર દરેકના થાય છે તે કેવળ જમણાનું જ કાર્ય છે. આવી જમણાને ટાળવા માટે આ જમણા છે એમ માની તેમાંથી મ્હારે મુક્ત થવું જોઈએ અને તેટલા માટે મ્હારે અભ્યાસ અને ધ્વિરોપાસના કરવાની જરૂર છે એવી એક બીજી જમણા કૃતપન્ન કરવી જોઈએ. ધ્વિરભાવના કૃતપન્ન થતાં સુખ દુઃખની જમણા નાશ પામશે અને છેવટે તે પોતે પણ શાન્ત પડી જતાં માત્ર કેવળરૂપ રહેશે.

મુસવમાન લોકો સિવાજને એક અપવિત્ર ગ્રાણી માને છે.

તેવીજ રીતે હિન્દુઓ કૃતરાને અપવિત્ર માને છે. ખાવાના કોઈ પદાર્થને શિયાળ સ્પર્શ કરે તો મુસલમાન લોકો તેને તરતજ ફેંકી દે છે-એ પદાર્થને તેઓ અસ્પર્શ માને છે. એક ગરીબ મુસલમાનના ધરમા એકવાર એક શિયાળ ઘૂસી ગયું. જમવાની તૈયારી હતી. તે દિવસે જમવાનું પણ હમ્મેશ કરતાં સારૂ કરવામા આવ્યું હતું. સર્વ પદાર્થો પીરસેલા હતા. શિયાળના મુખનો સ્પર્શ એક વસ્તુને થયો-સર્વ વસ્તુઓ અપવિત્ર થઈ ગઈ-હવે તો તે ફેંકી દેનીજ જોઈએ-આજની ઉત્તમ રસોઈનો એકદમ ત્યાગ કરી દેવો તે મુસલમાનને સારૂ લાગ્યું નહિ, તેથી તે એક મોલવી (ધર્મગુરુ)ની પાસે ગયો અને કહ્યું: “શિયાળે મ્હારૂ અન્ન અપવિત્ર કરી નાંખ્યું એનો શો ઉપાય કરવો? મ્હારા કુટુંબી-જનો ભુખથી આતુર છે, અને ધરમા વધારે અન્ન પણ નથી” મોલવી થોડો વખત તો વિચારમા પડ્યો પણ છેવટે તેને એક સરળ ઉપાય સૂજ્યો. તેણે કહ્યું: “એક કૃતરા પકડી આણી એ બોજન-માંથી ચોક્કસ તેને ખવડાવો. હમણાં જ બોજન માત્ર શિયાળનું અજીરું છે તે પછી શિયાળ અને કૃતરા-બન્નેનું અજીરું થશે, અને શિયાળ-કૃતરા જન્મથીજ દુરમન હોવાથી પોતેજ અન્યોન્યનું પાપ બહેંચી લેશે; અને હું પાપ મુક્ત થઈશ” આપણી સ્થિતિ પણ બરાબર એવીજ છે. આપણે આ શરીરરૂપ-સસારરૂપ છીએ એમ બ્રમણાથી આપણે માની લીધું છે, જેથી “એ બ્રમણાનો નાશ કરવાનો અભ્યાસ કરવાથી આપણને મુક્તિ મળશે” એવી એક બીજી બ્રમણાનો અગી-કાર કરવાની આપણને જરૂર છે કાટાથીજ કાંટાની નિવૃત્તિ થાય છે. એવા સરકારી આત્માઓ પણ હોય છે કે જેઓ “આ સર્વ બ્રમણા છે” એમ સાંભળતાંજ તેમની બ્રમણા સર્વ દૂર ખસી જાય છે, પણ એવા સરકારી આત્માઓ થોડા હોય છે. બાકીનાને તો આ બ્રમણાને ટાળવા અભ્યાસની જરૂર છે.

હવે અત્રે એક બીજો સવાલ થાય છે કે જ્ઞાનયોગી થવાને કાવ્યક દોષ ? અવશ્ય તેમણે અનેક સાધનોનો યોગ સાધ્યો હોવો જોઈએ. પ્રથમ તો આ જન્મ કે જન્માંતરમાં કોઈ પણ કર્મ ફળવા-મના રહેવી જોઈએ નહિ. આપણે જોઈ ગયા છીએ કે મનુષ્ય પોતેજ પોતાના પ્રારબ્ધનો કર્તા છે, તે પ્રમાણે તે પોતાને માટે ચાહે તો ગમે તેવાં મુખ સાધનો ઉત્પન્ન કરી શકે છે; અવશ્યત કોઈ બિખારીને આજ્ઞાને આજ સજ થવું હોય તો તે અશક્ય છે, પણ તેનો પ્રયત્ન ચાલુ હોય તો એવો સમય જરૂર આવે કે તે રાજ્યાસન ઉપર સ્થિત થાય. કેટલીક ઇચ્છાઓ ત્વરીત ફળવાન થાય તેવી હોય છે, કેટલીકમાં આપણા સંસ્કારોજ નડતરૂપ થાય છે. આ ઇચ્છાઓ પણ આપણી કૃતિનુંજ પરિણામ છે. માત્ર વાસનાઓની તૃપ્તિ માટે આ જીવનનો બ્યય કરવો એ યોગ્ય નથી. આપણી અમુક ઇચ્છાઓ તૃપ્ત થાય તેથી કાંઈ શાશ્વત આનંદ થાય તેમ નથી તેમજ અમુક ઇચ્છામાં નિરાશ થવાય તેથી કાંઈ નિરન્તર દુઃખ પણ થવાનું નથી, માટે એવી ક્ષુદ્ર ઇચ્છાઓને સર્વથા ભૂલી જાઓ. આ જીવનને પણ ભૂલી જાઓ ! જીવનના વિચાર સાથેજ મૃત્યુનો ભયંકર વિચાર પણ નિવાસ કરે છે. આપણે મનુષ્ય છીએ-આપણા જીવન અને અવધાર છે, એ ભાવનાને મૂળથી ખેંચી લેવો. જીવન શું છે ? કશું નથી. ખરી રીતે વિચાર કરવામાં આવે તો જીવન એક આભાસમાત્રજ છે, અને મૃત્યુ એ આભાસનો સંહારકર્તા છે. મૃત્યુ પણ આભાસથી પર નથી. આનંદ પણ આભાસ છે, તેમ શોક પણ આભાસ છે. તમે કે જે કેવળરૂપ-ચૈતન્યરૂપ છો તેને જીવન કે મૃત્યુ કોઈની સાથે સંબંધ નથી. મૃત્યુ કે જન્મ, જરા કે યોવન, એ સર્વ મનઃકલ્પિત છે. આવા વિચારથી વાસનાઓને ઉત્પન્ન થવા ન દેવી એજ જ્ઞાન યોગી માટે પ્રથમ સાધન છે.

તદનંતર તિતિક્ષાનો અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે. તિતિક્ષા એટલે હૃદયને સમાન રાખવાની સક્રિય. ગમે તેટલાં સંકટો આવો, ગમે તેવાં અસહ્ય દુઃખો ઉપસ્થિત થાઓ, છતાં તેમાં આત્મજ્ઞાનનો દીપક જરા પણ મલિન ન થાય એ તિતિક્ષા છે. કંઈ શારીરિક દુઃખ આવે તેને માટે જરા પણ ચિન્તા ન કરવી. જો કોઈ વાધ જેવું થયું હોય તો પ્રાણી આપણી પાસે આવે, તોપણ આવવા દો. શા માટે નાસી જવું જોઈએ? આ વાતથી તમને આશ્ચર્ય થશે, પણ એવી તિતિક્ષાનો અભ્યાસ કરનારા માણસો હમણાં પણ છે. એવા માણસો સખ ઉન્હાળાના દિવસે બરાબર મધ્યાહ્ન વખતે ગંગાના કિનારા પર પડી રહે છે, અને સખ શિયાળાની ઠંડીમાં આખો દિવસ શીતળ ગંગાના પ્રવાહમાં રહે છે. ઉપાડે દીવે હિમાલયમાં બરફ વરસતો હોય ત્યારે ઠંડીની જરા પણ પરવા કર્યા વિના બેસી રહે એવા માણસો હાલ પણ છે. શીત અને ઉષ્ણ એ તો શરીરના ધર્મો છે, હું શરીર નથી જ તો મારે શા માટે એ વાતની પરવા રાખવી જોઈએ? પશ્ચિમના તમારા દેશોમાં આ વાતો ઉપર એકાએક વિશ્વાસ બેસે તેમ નથી તથાપિ આવી વસ્તુસ્થિતિ છે એમ સમજવામાં વધા જેવું નથી. તમારા પશ્ચિમવાસીઓ મુદ્ધક્ષેત્રમાં જવામાં—તોપના મુખમાં ફૂદી પડવામાં નિશ્ચય શરતીર છે, તેજ પ્રભાણે અમારા લોકો તત્ત્વજ્ઞાનનો વિચાર કરવામાં અને તેને ચરિતાર્થ કરવામાં શરતીર છે. ધર્મને માટે—પ્રભુને માટે શીર જાય એમાં અમારા લોકો આનંદ માને છે. ચિદાનંદરૂપઃ શિવોઽહં શિવોઽહમ્ એ વાક્ય અમને વારસામાં મળેલું છે. જેમ તમારા પ્રાજ્ઞાઓ જીવનના દરેકે દરેક માધનમાં વધારે મુખ—એક-આરામ કેમ મળે એમ વિચારવામાં નિમગ્ન છે, તેમ અમારા લોકો ધર્મનું ઉચ્ચતમ તત્ત્વ અમારા જીવનમાં કેમ પ્રકાશમાન થાય એ વિચારવામાં નિમગ્ન છે. તેમના મનથી ધર્મ એ શબ્દવાદ નથી—પુસ્તકવાદ નથી પણ પણ ન્દાની ન્દાની ઈશ્વર—દાનાં કાર્યો—જીવનના

દરેકે દરેક કાર્યમાં પ્રકાશી શકે એવું એ તત્ત્વ છે. કોઈ પણ રિયલિટી પ્રાપ્ત થતાં જરા પણ ચિન્તા કર્યા વિના, જરા પણ બાંબસાટ કર્યા વિના તેનું પરિણામ સદન દરનું એ તિતીક્ષ્ણ છે. મને સુખ નથી, દુઃખ નથી, સદગુણ નથી તેમ દુર્ગુણ નથી, ટાંઠ નથી તેમ તડકો નથી, આ સર્વ હિંદોથી હું નિરાળો છું—હું દેવગણ હોઈ સંસારમાં મદારા માટે શું કર્તવ્ય અવશેષ છે ? આવા માણસો મહેં જોયા છે. શરીર સુખનો જરા પણ વિચાર ન કરતાં તેને જૂલી જરૂં એનું નામ તિતીક્ષ્ણ છે. હમણાંના કહેવાતા ધાર્મિક પુરોહિત શું કહે છે ? તે પ્રાર્થના કરે છે કે “ઓ પ્રભુ ! મને અમુક આપ ! અને તમુક આપ !” એ શું ધર્મ છે ? નહિજ. ધર્મની એક જમણાત્મક ભાવનાનેજ ધર્મ સમજવામાં આવે છે. જેઓ પરમેશ્વરની સાથે આવા વ્યાપારી વ્યવહારને ધર્મ સમજે છે તેને વાસ્તવિક ધર્મની-પરમાત્માની કલ્પનાજ નથી એમ કહેવામાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી. મદારા ગુરુદેવ કહેતા કે : “ગીધ પક્ષી આકાશમાં અત્યન્ત ઉંચે ઉડે છે છતાં તેની દષ્ટિ નીચે શાટલીના કટકામાંજ રહે છે” તેમ તમારા સર્વ ધર્મનો સરવાળો ક્યો હોય તો તેનો અર્થ એજ થાય કે, “રસ્તા સાફ રાખવા, અચ્છી રીતે ખાવું. અને સારાં-બપકાબંધ વસ્ત્રો પહેરવાં.” બસ આટલામાંજ સર્વ સમાવેશ થઈ ગયો ! પણ એ કાંઈ ધર્મ નથી. અન્ન અને વસ્ત્રોની પરવા કરવી એ ધર્મ હોઈ શકે કે ? દરરોજ લાખો રૂપીઆની ભેણદેણ થાય પણ તેની પાછળ જીવો તો કશુંજ નથી. ક્ષણભર સુખ આપનારા રૂપીઆ—આ સંસારના એકચારામોના સાધનોની પરવા કરવી એજ શું ધર્મ છે ? તેનાથી પર જીવો ! એ સર્વ આભાસના પડદાને ઝીરી નાખો ! વિશ્વ સમસ્તનો નાશ થવા દો ! અને ચિદાનંદરૂપઃ શિવોઽહં શિવોઽહમ્ એ એકતાનતામાં પરમાનંદનો અનુભવ કરો ! ! !

૧૦—એકજ અનંતરૂપે દશ્ય થાય છે.

(આ ભાષણ ઈ સ ૧૮૮૧માં ન્યુયોર્ક શહેરમાં આપવામાં આવ્યું હતું)

ગના અનેક પ્રકાર છે પણ તે દરેક વૈરાગ્યની આવશ્યકતા આગ્રહપૂર્વક સ્વીકારે છે સસારમાં સાધના કરનાર કર્મયોગી મનુષ્યે કર્મફળનો ત્યાગ કરવો આવશ્યક છે, અર્થાત્ તેને કર્મફળ માટે વૈરાગ્યવૃત્તિ હોવી જોઈએ ભક્તિયોગ સાધનારને અવ્યભિચારિણી ભક્તિનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે, એ પણ વૈરાગ્યજ છે સર્વ શક્તિમાન અને સર્વવ્યાપિ એવા પ્રેમભય હરિનું ચિત્તવન નિરંતર કરવું ક્ષણભર પણ અન્યથા કે અન્ય વસ્તુનું ચિત્તવન થયું કે ભક્તિ અવ્યભિચારિણી થઈ જાય છે—અર્થાત્ પોતાના પૂજ્ય પ્રભુને માટે, ભક્તે સસારનો ત્યાગ કરવો જોઈએ રાજયોગીએ વિશ્વમાં નિવિધ શક્તિઓના અનુભવનો ત્યાગ કરવો જોઈએ એવો તેનો ધર્મ છે તે પ્રકૃતિ અને પરમાત્મા ઉભયને અનાદિ માને છે, પણ તેને અગોમરત્ન પડે છે કે તે પ્રકૃતિ કિંવા પ્રકૃતિજન્ય પદાર્થોથી પરમાત્મા ભિન્ન છે, આવો અનુભવ થતો એ તેના સર્વ અભ્યાસનું લક્ષ હોવાથી પ્રકૃતિથી પર હોવાની પોતાની માન્યતા દઢાવવા માટે વૈરાગ્ય તેને આવશ્યકીય જ્ઞાનયોગમાં તો આરભમાં સર્વ વસ્તુઓનો ત્યાગ—સન્યાસ આવશ્યકીય માનવામાં આવ્યો છે જ્ઞાનયોગી માને છે કે વાસ્તવિક રીતે જ્યાં આ વિશ્વનું અસ્તિત્વજ નથી ત્યાં તેને સમર્પે કરવા જેવું કે ધ્વંષ કરવા જેવું શું હોય ?

માંપ્રતક્ષાળમાં 'હવન સુખ ભોગવવા માટે છે' એવો વ્યવહારીક અર્થ થાય છે. જો ધર્મનો ઉપયોગ મનુષ્યના સાંસારિક સુખ પાત્તે ન હોય તો તે ધર્મનો ઉપયોગજ શું; આવો પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે છે. વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની દરેકે દરેક શાખા મનુષ્યને સુખ પ્રાપ્ત થાય તેને માટે પ્રયત્નવાન છે. મનુષ્ય વધારે વધારે સુખી થાય એજ તેનો હેતુ છે. વધારે સુખ પ્રાપ્ત થતાં જોઈતાં સુખવાળી વસ્તુનો ત્યાગ કરવો એ મનુષ્યનો ધર્મ છે. સુખપ્રાપ્તિ એ મનુષ્યની ઉત્કૃષ્ટ ઇચ્છા છે એ વાત ખરી, પણ માત્ર 'શરીરનાં કે વ્યવહારનાં સુખો' એટલામાંજ સુખોત્તી હદ છે એમ માની લેવું એ બધંકર ભ્રમણા છે. સુખ શરીરમાં છે, મનમાં છે, તેમ આત્મામાં પણ છે; એ આપણે જોઈ ગયા છીએ. પશુઓ કે અત્યન્ત જંગલી સ્થિતિના માણસો કે જમનો અધિકાર પણ પશુઓ નેવોજ માની શકાય, તેમને મન શરીરથી પર બીજું સુખ નથી. એક જ્ઞાન કે વડ તેને ખાવાનું મળે કે સંતુષ્ટ થાય છે. ખોરાક મળતાં એ પશુઓને જે આનંદ થાય છે તેવો આનંદ માણસ ગમે તેટલો ક્ષુધાતુર હોય છતાં તેને નહિજ થાય. આનું કારણ એજ છે કે પશુઓમાં સુખની હદ માત્ર શરીર સુધીજ પહોંચી હોય છે. માણસમાં—તેમાં પણ ઉચ્ચ કોટીના માણસમાં વિચાર કે કલ્પનાનું સુખ જણાય છે. મનોહર કલ્પનાનું સુખ તેવો મનુષ્ય અનુભવી શકે છે. જ્ઞાનીનું સુખ એ સર્વથી પર આત્મામાં છે. જ્ઞાનીને આત્મા એજ તેનું સર્વસ્વ છે કારણકે તેનું સર્વ સુખ આત્મામાં છે. તેનો સર્વ આનંદ—તેની સર્વ ઇચ્છા તેના આત્મામાંજ છે. સંસારજન્ય કે ઇન્દ્રિયજન્ય સુખોપભોગનાં સાધનો તેને બાળકનાં રમકડાં જેવાં લાગે છે, તે તેને જરા પણ આનંદ આપી શકતાં નથી. તેના મનથી જ્ઞાન એજ સુખ છે—જ્ઞાન એજ પરમાનંદ છે. હવે ન્યાયને ખાતર જો આ વિષયની સમાલોચના કરવામાં આવે તો જરૂર જણાય કે

વિધ્યોના કાશુબર સુખ કરતાં શુદ્ધિગમ્ય સુખ વધારે ઉચ્ચ પ્રકારનું છે, અને તેનાથી આત્મસુખ ઉત્તમ છે. જો ઉચ્ચત્તમ સુખ પ્રાપ્ત કરવું એજ આપણી ઈચ્છા હોય તો તે ધર્મ માર્ગથી ફર નથી. આપણે આસપ્ત ઇન્દ્રિયગમ્ય સુખ સાધનો એકત્ર કરી શકીએ તથાપિ ન્યાયની દૃષ્ટિથી એમ નહિ દેહી ચક્રાય કે તે અત્યન્ત ઉપયોગી છે. આપણે પોતેજ જ્ઞાનમય થવું એ સિવાય અન્ય, આપણા જીવનનું લક્ષ હોઈ શકે નહિ. અત્યન્ત સુખી થવું હોય તો આત્મ સાક્ષાત્કાર વિના અન્ય સાધન નથી. ગાદ અજ્ઞાનમાં રહી, વાસનાજન્ય વ્યહારમાં ભ્રમતાં જે મનુષ્યો કર્મ કરે છે તેઓ કેવળ કર્માન્ધ જ એમ કહેવામાં હરકત જેવું નથી. હાથ, પગ અને શરીર એમાંજ આપણે મનુષ્યપણું દોષ એ ક્યાને પાત્ર છે યત્રા ગત્રિ અને દિવસ કાર્ય કરે છે, પણ કાર્યની મજા તેઓ ભોગવી શક્તાં નથી, તેનીજ રીતે મર્યાદા ઇન્દ્રિય ભોગમાં વિહરનાર પણ સુખોપભોગ કરી શક્તી નથી જીવનની ખરી મજા ભોગવનારા તો જ્ઞાનીઓજ છે. અમુક ધનવાન એક લાખ રૂપીઆ ખર્ચા એકાદ ચિત્ર ખરીદ કરે, તે ધન આપે છે પણ ચિત્રનું હાઈ મમજવાને તે સમર્થ નહિ હોય, એ ચિત્રના દર્શનની ખરી મજા તો રમ્તે ચાલનારા કોઈ મર્મજુનેજ પકડે દ્રવ્ય ખર્ચનાર ચિત્રનો માત્રેક થઈ શકે ખરો પણ તેનો ભોક્તા થવાને તો જ્ઞાનીજ યોગ્ય છે તમે જગત સમસ્તમાં પ્રવાસ કરો અને તમને એકજ વાત પ્રત્યક્ષ થશે સાસારિક સુખોનો ઉપભોગ પણ શાણા-ડાલા મનુષ્યોજ કરી ગકે છે અજ્ઞાન માણસ-મૂર્ખ માણસ સુખનો ખરો ઉપભોગ કરવાને યોગ્યજ નથી.

એકજ પુરૂષ-આત્મા સર્વત્ર બરપૂર ■ તે એકજ છે તેનાથી ભિન્ન ઈતરનું અસ્તિત્વ અશક્ય છે, આ અદ્વૈતમતનાદીઓનું કથન છે. આ એકજ અસ્તિત્વ જોનારના ગુણને લઈને બિન્ન બિન્નરૂપે

બામે છે. દન્વિયોભાથી જ્ઞેનાં તે મંસાગરૂપે જાણાય છે; મનના ચપ્પા તેના તરફ દૃષ્ટિ કરનાં તે વિહારમય અને દૃષ્ટનામય બામે છે; આંખને બૃમ્હિકાઓથી ભ્રમ જોતો અધિકાર છે એવા મહા-ભાઓ-૧ તેને તેના ખરા સ્વરૂપમાં જોઈ શકે છે. તેમને તે સર્વ-મર્મમય-કૃત્વસ્વરૂપ જાણાય છે. અહીં એક વાત તમારે લક્ષમાં રાખવાની છે. આપણે માધારણુ રીતે એમ કહીએ છીએ કે દરેક મનુષ્યને આત્મા છે. આમાથી એવો અર્થ નીકળે છે કે દરેક મનુષ્યમા ભિન્ન ભિન્ન આત્મા છે, પણ તેમ નથી. આમ જે આપણે બોલીએ છીએ તે માત્ર વ્યવહાર પરત્વે સમજવાને માટેજ છે. આત્મા એકજ છે તે મર્મત્ર અને અભિન્ન છે. દન્વિયોની દૃષ્ટિમાં દેહરૂપે બામે છે, તેજ આત્મા વિચારની દૃષ્ટિથી મનસ્વરૂપે બામે છે, અને એ ઉભય ઉપાધિઓથી પર જઈ આત્માનાં દર્શન કરવામાં આવે તો તે ચિદાનંદરૂપ-મર્મરૂપ છે. આ દેહ માત્રનો વિચાર કરવામાં આવે તો સમજવાને ખાતર આપણે તેના શરીર, મન અને આત્મા એવા ત્રણ વિભાગ કરીએ છીએ, પણ વાસ્તવિકમાં તે એક અને એકજ છે. દૃષ્ટિજન્ય પરિચ્છિન્નિ પ્રમાણે કોઈવાર આપણે તેને શરીર, કોઈવાર મન અને કોઈવાર ઉપાધિરહિત આત્મા કહીએ છીએ. જે સર્વત્ર સર્વમય બરપૂર એક અખંડ સ્વરૂપ છે, તેનેજ અજ્ઞાનથી જગત-એ નામ પ્રાપ્ત થાય છે. અજ્ઞાનવર્ગ તેને જડ જગતરૂપે જુએ છે, તેનાથી ઉચ્ચ પ્રતિના લોકો તેને વિચારમય-આદોષનમય જુએ છે, જ્ઞાન પ્રાપ્તિથી બ્રમ-જ્ઞાનો નારા થઈ આત્મદૃષ્ટિને પ્રાપ્ત થયેલા પુરુષોને તે અખંડ-આનંદ સ્વરૂપ જાણાય છે. “અહં બ્રહ્માસ્મિ” એ અતિમ સિદ્ધાન્ત છે. જગતમાં જે રૂપ નથી ત્રણ પણ નથી જ્યાં દૃષ્ટિ કરે ત્યાં તે એકજ સ્વરૂપ બરપૂર છે. સાધારણુ અધિકારમાં એક દોરી પડી હોય ને તે જેમ સર્વરૂપે દેખાય છે તેમ માયાના આવરણથી એકજ અનેક

રૂપે દેખાય છે દોરીના દુઃકામાજ સર્પનો ભાસ થાય છે-ભાસમાન દૃષ્ટિને દોરી અને સર્પની ભિન્નતાનું જ્ઞાન તે વખતે થતું નથી-અર્થાત્ જ્યારે દોરીને તે સર્પરૂપે જુઓ છે, ત્યારે તેને એમ જણાતું નથી કે તે દોરી છે, અને જ્યારે ભ્રમણાનો નાશ થતા તેમાથી સર્પનો ભાસ ઉડી જઈ દોરી જણાય છે, ત્યારે એમ જણાતું નથી કે તે સર્પ છે દૈત અને અદૈત એ મે સપ્રદાયો પણ માત્ર તત્ત્વના નિર્ણયને માટેજ આપણે સ્ત્રીપરીએ છીએ, ખરી રીતે તો દૈત જેવું કાંઈ છેજ નહિ, વસ્તુ એન્જ છે સર્પ ઉપે જુઓ ત્યારે સર્પ એન્જ છે અને દોરીરૂપે જુઓ ત્યારે પણ તે એકજ છે આપણે સ્વાભાવિક રીતેજ અદૈતને માનનારા છીએ મરણ કે એ વખતે આપણે એકજ વસ્તુ જોઈ કે વિચારી શકીએ છીએ અમુક વસ્તુના વાસ્તવિક અને ઉભય રૂપો એન્જ વખતે આપણે જોઈ શકતા નથી આપણે જન્મથીજ અદૈતી છીએ અને એ આપણા અદૈત સ્વભાવનો ત્યાગ થઈ શકે તેમ નથી ધારો કે રસ્તામા યોડે દૂરથી તમારો કોઈ ફોનો આવે છે તમે તેને સાગી રીતે ઝાગખી શકો છો પણ સાયમગના અધ કાર વ પ્રાત મળે ઝાખના અધમરને લઈ તમે એમ સમજી લ્યો છો કે એ કાંઈ ખીજને માણસ છે હવે જ્યારે તમે એ વાસ્તવિક રીતે તમારા મિત્રને ખીજ માણસ તરીકે જુઓ છો ત્યારે તમે તમારા મિત્રને જોઈ શકતા નથી તે તમારા મનમા નથી તમે માત્ર એન્જ વસ્તુને જોઈ શકો છો તમારો મિત્ર મી એ છે, પણ મી ખી ને અધમ રમા દૂર જોના તમે તેને મી એ ધારી લ્યો છો એ વખતે તમે મી એ ને જુઓ છો ખી ને જોના નથી આ સિદ્ધાન્ત સાર્વત્રિક છે જે તમે તમને પોતાને માત્ર શરીરરૂપ જોશો તો તમે શરીરરૂપજ રહેશો કાંઈ તકડો, સુખ, દુખ હુધા વગ, જે શરીરના ધર્મ છે તે અસ્થ તમને ન ધનમર્તા યજ્ઞનાજ જગતના લોકોમા મોગ ભાગની માન્યતા

એવીજ છે. હા, તેઓ પૈકી કેટલાક આત્મા, જીવિ, મન વગેરે તત્ત્વોની વાતો કરે છે પણ વ્યવહારમાં તેમનો રસ આહાર, નિદ્રા, મય, મૈથુન ઇત્યાદિ માનુષી વૃત્તિઓથી પર ગયો હોતો નથી. કેટલાક મનુષ્યોનો અધિકાર સાધારણ કોટીથી ઉચ્ચ હોય છે, તેઓ જગતને કલ્પનામય ભ્રેષ્ઠ શકે છે—કલ્પનાનો આનંદ અનુભવી શકે છે. આને માટે હું તમને એક ઉદાહરણ આપીશ. સર હંફી ડેવીની વાત તમારા પૈકી ધણાઓએ સાંભળી હશે. એકવાર સર ડેવી પોતાના વિદ્યાર્થીઓ પાસે ઝંમ (વાયુ) સંબંધી કંઈ પ્રયોગ કરતા હતા, તેવામાં વાયુની નળી એકદમ ફૂટી જવાથી અને ગેસ તેમના નસકોરામાં પ્રવેશ પામવાથી તેમના મગજમાં એક પ્રકારનું ઘેન આવી પોડો વખત તેઓ બેભાન જેવા પડી રહ્યા. પાછા શુદ્ધિમાં આવતાં તેમણે પોતાના વિદ્યાર્થીઓને કહ્યું કે: “આ બેભાન સ્થિતિમાં મને વિશ્વ-મમસ્ત કલ્પનાઓની એક અનંત જાળ જેવું જણાતું હતું.” ગેસના એક પ્રકારના ઘેનથી તેટલો વખત સુધી સર ડેવી આ દેહતુ બાન સદંતર બૂલી ગયા હતા; અને તેથીજ તેમના ચર્મચક્ષુથી જે જગત તેમને જડ ભાસતું હતું તેજ સ્વરૂપ તેમને કલ્પનામય-મનોમય ભાસવા માંડ્યું. એજ પ્રમાણે જો જ્ઞાન દક્ષિ એથી પર જાય તો દેહ બાવના તેમજ કલ્પનાની બાવના—એમ ઉભય કલ્પનાઓ નાશ પામી દેવજ આત્મસ્વરૂપનુંજ દર્શન થાય છે. સર્વ વિશ્વમાં કેવળ સચ્ચિદાનંદ પરમાત્મા સિવાય ઇતર કંઈ પણ દેખાશે નહિ.

किमपि सततबोधं केषलानंद रूपम् ।

निरुपम मतिबेलं निव्य मुकं निरोहम् ।

निरवधि गगनामं निष्फलं निर्विकल्पम् ।

द्रष्टि फलयति विद्वान ब्रह्मपूर्ण समाधौ ॥

(વિવેક ચુકામણિ.)

જે સતત જ્ઞાનરૂપ અને કેવળજ્ઞાનરૂપ છે, જે નિરૂપમ અને નિત્ય-મુક્ત છે, જે આકાશ સમાન નિરવધિ અને નિર્વિકાર છે તેવા સંપૂર્ણ બ્રહ્મને સમાધિરથ મહાત્માઓ પોતાના હૃદયમાં ધ્યુએ છે.

અદ્વૈતધાદીઓને ઠાંધ એવો પ્રશ્ન કરે છે કે, “સ્વર્ગ, નરક અને એવા પ્રકારના બીજા અનેક લોકોનું વર્ણન બહુધા બધાજ ધર્મોમાં છે તેની વાસ્તવિકતા સબધમાં તમે શું ખુલાસો કરી શકો છો ? અનેક ધર્મશાસ્ત્રોમાં એવું કથન છે કે મનુષ્ય મરણાનંતર સ્વર્ગ લોકમાં કે નરક લોકમાં જાય છે, ત્યાં તેને છતર ફેફ પ્રાપ્ત થાય છે. જેવડે તે પોતાનાં શુભાશુભ કર્મોનાં ફળ ભોગવે છે.” આ માન્યતાનો અમારો સરળ ઉત્તર તો એજ છે કે એ સર્વ ‘અમણા’ છે વાસ્તવિક રીતે ઠાંધ જન્મતું નથી તેમ મરતું પણ નથી. સ્વર્ગ, નરક કે આ વિશ્વ પૈકીનું કાંઈ પણ ખરી રીતે અસ્તિત્વમાં નથી. અમુક બાળકનું મગજ ભૂત ‘ત્રિતાંદ્રિની વાતોથી ખૂબ ભરીને તેને રાત્રિને વખતે ક્યાંક બહાર મોકલ્યો.’ ત્યાં એક દૂટેલા વૃક્ષનું થડ હોય છે તેને તે બાળક અધકારમાં ફેલું જોશે ? પકડવાને માટે હાથ પ્રેસારી ઉભેલા ભૂતની ભૂતિજ તેને જણાશે. અમુક માણસ પોતાની પ્રિયતામાને મળના રાત્રિના અધકારમાં ત્યાં આવે છે તેને એજ વસ્તુ એક સ્ત્રી જેવી દેખાય છે, ચોરને એજ વૃક્ષ સિપાહીનું અનુમાન કરાવે છે, અને પહેરેદાર સિપાહીને એ ભાગેલું વૃક્ષ ચોરની કલ્પના કરાવે છે. વાસ્તવિકતા તો તે વૃક્ષ તે વૃક્ષજ છે, પણ બિજા બિજા દૃષ્ટિ અને વસ્તુ સ્થિતિથી તેની બિજા બિજા કલ્પનાઓ થાય છે. એમાં વૃક્ષ એ વાસ્તવિક વસ્તુ છે અને બિજા બિજા કલ્પનાઓ ચેતનજન્ય બ્યવહાર છે એકજ રૂપના આ પ્રમાણે અનેકરૂપ ક’પી શકાય છે. એજ પ્રમાણે બ્રહ્મ એકજરૂપે સર્વદા અને સર્વત્ર વ્યાપક છે. તે ક્યાંય જતું નથી તેમજ તે ક્યાંયથી આવતું પણ નથી.

અજ્ઞાન સ્થિતિમાં માણસને પોતાનાં કર્મોનાં ફળોની ધ્રુજ હોય છે, અને તેને લઈને તે સ્વર્ગની કલ્પના કરે છે, તે જન્મભર એવા સ્વર્ગની કલ્પના કર્યા કરે છે; અને પરિણામે બ્યારે જગતરૂપી સ્વપ્ન અંદસ્ય થાય છે, ત્યારે તેને બીજું સ્વપ્ન દેખાય છે. બ્યાં તે સર્વત્ર, દેવો, દેવદુતો અને એવી વસ્તુઓ સ્વર્ગરૂપે તે જુએ છેજ ! તે પોતાને દેવો અને દેવાંગનાઓ વચ્ચે જુએ છે. અસુક મનુષ્યને તેના પિતૃઓને જોવાની ધ્રુજ થાય તો તેમાં આદિ પુરુષ સુધી તે સર્વને જોઈ શકે, કારણ કે પિતૃઓને પણ ઉપજીવનાર તો તે પોતેજ છે.

કોઈ મનુષ્ય સ્વભાવિકજ ગાઢ અધકારમાં હોય અને કોઈ તેના મગજમાં શૈ શૈ નરકની વાતો ભરી દે તો મરણ પછી વિવિધ પ્રકારનાં નરક અને તેની માતનાઓજ તેને દેખાશે. જે દૃષ્ટિથી તે જગત દેખાતું હતું તેજ દૃષ્ટિથી તેને નરક દેખાશે. જન્મ અને મરણના તત્ત્વનું શોધન કરવામાં આવે તો તેનો અર્થ દૃષ્ટિની દિશા બદલવી એજ થાય છે. આપણે મૃત્યુને લીધે ક્યાંય પણ જતા કે આવતા હોઈએ તેમ નથી. આપણે સર્વ અભિન્ન એકરૂપ હોઈએ, આ જગત અને આપણે જે વાસ્તવિકમાં બિન્નજ ન હોઈએ, તોપણ જવાનું ક્યાં અને આવવાનું ક્યાંથી ? જવું અને આવવું એ માત્ર વસ્તુસ્થિતિ સમજાવનાર શબ્દો છે, વાસ્તવિક રીતે જવું અને આવવું અશક્યવત્ છે. સર્વવ્યાપક હોય તેને જવા આવવા જેવું હોઈજ ન શકે. આકાશ સદા સર્વદા સ્થિર છે. વાદળો આવે છે અને પસાર થાય છે. વાદળોનું આગમન પ્રતિગમન જોઈ કદાચ કોઈને એમ લાગે કે આકાશ ગતિમાન છે, તો તે ભ્રમજાન છે. આપણે રેલગાડીમાં બેસા હોઈએ ત્યારે બાસ થાય છે કે આસપાસની જમીન ચાલે છે, પણ ખરીરીતે અનુભવ પછી આપણે તેમ સમજતા નથી. તેજ પ્રમાણે આપણે સ્થિર છીએ-આ સ્વપ્નમાંજ આ સર્વ સંસાર-સર્વ ખટપટ અને મારામારી

જોઈએ છીએ. એક સ્વપ્ન સમાપ્ત થતાં બીજા સ્વપ્નનો પ્રારંભ થાય છે; જીવનસ્વપ્ન સમાપ્ત થતાં 'મરણનું સ્વપ્ન શરૂ થાય' છે, તેમાં કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ નથી. એજ પ્રમાણે વિશ્વમાં અમુક સનાતન નિયમો છે કે અમુક કાયદા છે એમ નથી, સ્વપ્નની પરપરાનેજ આપણે નિયમ કે બધારણ એવું નામ આપીએ છીએ. અલ્લાઈસ ધન વન્ડરલેન્ડ (alice in wonderland) નામનું ન્હાના બાળકોનું પુસ્તક તમારા પૈકી ઘણાઓએ વાંચ્યું હશે. બાળકોને 'ભાટનાં જોટલાં પુસ્તકો મહે' વાંચ્યા છે તે સર્વમાં મને એ ઉત્તમ-મનમોહક જણાયું છે. એ પુસ્તક વાચતાં મને બહુજ મઝા પડી હતી. ન્હાના બાળકો ભાટે એકાદ એવું પુસ્તક લખવાની ઇચ્છા પણ મને થઈ હતી. એ પુસ્તકમાં જે મુખ્ય ખૂબી મારા જોવામાં આવી છે તે એ કે પરસ્પર નહિ, એવી વાતોનો તેમાં સંબંધ છે. એક કદપના કરવામાં આવે છે તે પૂરી થાય નહિ; ત્યાં બીજી કદપનાનો અડઝો ઉભો કરી દેવામાં આવે છે, અને એ ઉભય કદપનાઓનો પરસ્પર જગ પણ સંબંધ નહિ. આ સર્વ કથન અસંબંધ છે 'એમ આપણે ન્હાના હોઈએ ત્યારે જણાવું નથી. તે વખતે એ સર્વ વાતો બરાબર સત્ય જેવી બાસે છે. એ પુસ્તકના કર્તાએ પોતાની બાળ્યાવસ્થાની મનોવૃત્તિનો પૂરો વિચાર કરી બાળકોને ભાટે એ પુસ્તક રચ્યું હોય એમ જણાઈ આવે છે. બાળકોને જે વાત સુમંગલ-વાસ્તવિક લાગે છે તેજ વાત વચ અને અનુભવમાં વૃદ્ધ થતાં અસંગત અને અવાસ્તવિક જણાય છે. જ્ઞાનની દૃષ્ટિથી આપણે પણ બાળકો જેવા જ છીએ. ઉપર્યુક્ત પુસ્તકના જેની આ સસારની સ્થિતિ છે, તેમાં સ્વપ્નની પેઠે આપણે અનેક વસ્તુઓ, અનેક ક્રિયાઓ, અનેક જાવનાઓ વારંવાર જોઈએ છીએ. એકની એક વાત બ્યારે વારંવાર આપણાં જોવામાં આવે ત્યારે આપણે એમ માની લઈએ છીએ કે અમુક કારણ છે

અને અમુક કાર્ય છે; અને એમ ધારી લઈએ છીએ કે એજ પ્રમાણે વારંવાર બન્યા કરશે. આ સ્વપ્નની સમાપ્તિ થતાં બીજા કંઈક એવાજ નિયમનું આપણે અનુમાન કરી લઈએ છીએ. સ્વપ્નમાં આપણને કાર્ય દારણનો જે ભાવ અને મુસંગતિ જણાય છે—તે મૃગજળ છે—તે અવાસ્તવિક છે એવું જ્ઞાન આપણને તેજ દશામાં થતું નથી, પણ જ્યારે આપણે જાગીએ છીએ ત્યારેજ જણાય છે કે સ્વપ્નમત બનાવો અમબધ હતા. તેજ પ્રમાણે આ વિશ્વરૂપ મહાસ્વપ્નમાંથી જાગૃત થતાં, જ્ઞાનની દૃષ્ટિ ઉઘડતાં—સત્યની સાથે આ વિશ્વની દૃષ્ટિથી આપણે જાનેલા નિયમો અને મહાનિયમોની તૂટના કરતાં આપણને અનેક અમંગલ બનાવો—અનેક અધટિત ઘટનાત્મક ક્રિયાઓ દૃષ્ટિગત થશે. આપણને એમ સ્પષ્ટ જણાશે કે આ પદાર્થો કે ઇન્દ્રિયો સર્વ હડી જનાર વાદળાંની પેડે છે. તે ક્યાંથી આવે છે, ક્યાં જાય છે તે આપણે જાણતા નથી, પણ તે હડી જાય છે, તે અવાસ્તવિક અને અમંગલ છે એમ આપણે સ્પષ્ટ જોઈ શકીએ છીએ. એક કીટ (પતંગ) જેવા પ્રાણીથી લઈને તે ચંદ્ર અને સૂર્ય પર્વતના સર્વ પદાર્થો વિકારી અને હડી જનારા જણાય છે—એ મામા છે. અવિકારી સ્થિતિમાં ગિર જો કોઈ પણ તત્ત્વ ટોચ તો તે તમે પોતેજ—તમારો આત્માજ છે. વાદળ આવે છે ને જાય છે, મંસાર આવે છે ને જાય છે, જીવન આવે છે ને જાય છે, તમે ત્યાંજ છો. આ અવિનાશી અજર અને અમર તત્ત્વ—એજ પામવા યોગ્ય છે. ત્યાંજ આનંદનો અવધિ છે. બાહ્ય દૃષ્ટિથી—મનની કે બુદ્ધિની દૃષ્ટિથી જોતાં તે પરમાત્મારૂપ આપણાથી સિદ્ધ જણાય છે; અંતરાભિમુખ થઈ તેને જોતાં તે આપણા અતરમાં આપણાથી અભિન્ન જ જણાય છે. તે એકજ છે—સર્વમય છે. તે આપણા આત્માથી સિદ્ધ નથી. હું તુ એ એકજ તત્ત્વની બે દિશાઓ છે. જ્ઞાનની દૃષ્ટિથી જોતાં “બુદ્ધિ” છે. આપણાથી ભિન્ન

પરમાત્મા જેવું કોઈ પણ તત્ત્વ અસ્તિત્વમાં નથી. તેની જે રીતે તમે કે જે નિશ્ચય સ્વરૂપ છો તેનાથી ઉચ્ચ કોઈ તત્ત્વ હોય તેમ પણ નથી દેવતાઓ અને ગધર્વો ઇત્યાદિ સર્વે તમે પોતેજ ઉત્પન્ન કરેલી ક્ષુદ્ર શક્તિઓ છે “આકાશસ્થપિતા” અને અન્ય દેવો તમારી કલ્પનાએ જ ઉત્પન્ન કરેલા ચિત્રો છે. પરમાત્મા એટલે તમારી પોતાનીજ પ્રતિમા. ખ્રીસ્તિ શાસ્ત્રોમાં એવું કથન છે કે પોતાની મૂર્તિ અનુસાર પરમેશ્વરે માણુસની રચના કરી છે. (God created man after his own image.) આ કથન વાસ્તવિક નથી ખરૂં તો એ છે કે મનુષ્યેજ પોતાની મૂર્તિને અનુલક્ષી પરમાત્માની ઉત્પત્તિ કરી છે આ પ્રિશાળ વિશ્વમાં આપણેજ અનેક દેવો ઉત્પન્ન કરીએ છીએ. પરમાત્માને નિર્માણ કરી, તેની કલ્પના કરી આપણેજ તેને પગે પડીએ છીએ—પૂજા કરીએ છીએ, એ એક સ્વપ્ન છે. જેમ સ સાર સ્વપ્ન છે તેમ પરમાત્માની કલ્પના પણ સ્વપ્ન છે.

આજે જે અનેક મુદ્દાઓની ચર્ચા કરવામાં આવી છે, તે સર્વનો સારાશ એજ છે કે, અસ્તિત્વ માત્ર એક અને અભિન્ન છે વિવિધ દેશકાળને લઈને આપણે તેને પૃથ્વી, સ્વર્ગ નરક, પરમેશ્વર, પ્રિશાચ, મનુષ્ય અને રાક્ષસ વગેરે નામોથી ભિન્નભેદ કરીએ છીએ એ સર્વ આપણેજ નિર્માણ કરેલી સૃષ્ટિ છે તથાપિ “ નિત્યોઽનિત્યાનાં ચેતનં ચેતનાનામ્ एको बहुनां यो विदधाति कामान् । तमात्म र्थं येऽनुपश्यन्ति घोरस्तेषां शान्तिः शाश्वति नेतरेषाम् ॥ ” (કઠોપનિષદ્ ૫-૧૩) અનિત્ય એવી આ સર્વ વસ્તુઓમાં જે નિત્ય તત્ત્વને જુએ છે, ચતુષ્પદ આ વિશ્વમાં અમૃતત્વ-ચેતન્યનો જે અનુભવ કરે છે, અને સચ્ચયગને : શાન્તિ આપનાર સ્વયં પ્રકાશમાન પરમાત્માને જે પોતાના અતરાત્રમાં જુએ છે તેજ નિરતિચય શાન્તિનો ઉપભોગ કરી શકે છે આ એકજ તત્ત્વ પામવા કે અનુભવ

કરવા યોગ્ય છે. કોઈ પ્રશ્ન કરશે કે કેવી રીતે અનુભવ કરવો ? તેનો વિધી શું છે ? આ સ્વપ્નમાંથી જાગૃત કેવી રીતે થવાય ? આપણે ન્હાના-મુદ્ર મનુષ્ય છીએ-આપણે દેહ છીએ-આપણે મન છીએ, એ આપણી બ્રમણા કેવી રીતે દૂર થઈ શકે ? આપણે કે ને આ વિશ્વના અધિષ્ઠાન છીએ, તેમણે પોતાનીજ કલ્પનાથી જડપ ધારણ કરી આ ન્હાના સરખા દેહને પોતાનું માની તેમાં બધાંજ જવાનું પ્રિય ધાર્યું છે. આપણે એક મનુષ્યના મુખમાંથી પ્રસારાના બે શબ્દો માંભળીએ છીએ તો આનંદથી ઉભરાઈ જઈએ છીએ; અને કોઈ બે અપશબ્દો કહે તો તરતજ ભડકી ઉઠીએ છીએ. આ આપણી મિથિતા ખરેખર દમાને પાત્ર છે. શુભામગીરીનું આના કરતાં દયાપાત્ર અવરૂપ બીજું બાક્યેજ હશે ! મુખ અને દુઃખના દુઃખથી નિર્વેપ ને દુઃખેનું આ સર્વ વિશ્વ એક પ્રતિબીમ્બ માત્ર છે, સૂર્ય અને ચન્દ્ર એતો મહારા સામર્થ્યના મુદ્ર અંશ માત્ર છે-એનો ને દુઃખે તે શુ આથી શુભામગીરીમાં સપડાયલો રહે છે ! મહારા શરીરને જરાક વાગતાં દુઃખથી પોકારી ઉઠે છે, તેમજ કોઈ બે મીઠા શબ્દો કહે તો આનંદના સિખરપર જઈ બેસે છે, આ કેટલી દયાજનક સ્થિતિ ! હુ આ મુદ્ર દેહનો દામ-મનની વાસનાઓનો દાસ, આ જગતની નિદા સ્તુતિનો દામ, હું મુખનો દાસ, જીવિતનો દાસ તેમજ મૃત્યુનો પણ દાસ ! એ સર્વ મુદ્ર પરિસ્થિતિઓનો હું દાસાનુદાસ થઈ રહ્યો છું. શુભામગીરી પેઠે એ બધાનોમાં હું બધાઈ ગયો છું. આ શુભામગીરીમાંથી મહારી મુક્તિ કેવી રીતે થાય ! આ અનંત અસંબંધ શૃષ્ટિજ્ઞાની જાગૃત કેવી રીતે વૃદ્ધ ? એનો કોઈ ઉપાય છે ? હા તેનો ઉપાય છે. સત્સંગથી આત્મા સંબંધી જ્ઞાન મેળવવું, વિવેકથી એ જ્ઞાન દૃઢ કરવું અને નિરંતર તેનું ચિંતન કરવું એજ પરમાનંદ પામવાનો ઉપાય છે-એજ અદ્વૈતવાદનું અંતિમ લક્ષ્ય છે. સત્ય સાંભળો, સત્યનો વિચાર કરો

અને સત્યને તમારા આત્મામાં ગ્રાસી દો ! એકજ વિચાર કરો !
 અહં બ્રહ્માસ્મિ હું તેનાથી અભિન્ન છું, એ ચિત્તવનને તમારા ચિત્તથી
 દૂર થવા દો નહિ એ સિવાયના જે જે વિચારો, જે જે ઇચ્છાઓ
 અને જે જે ભાવનાઓ છે તે સર્વ તમારા આત્માને બંધન કરના
 રજ છે હું અમુક છું એ ભાવના તદ્દન બાલીશ છે ખરૂં જોતા
 શરીર અને મન એ મનુષ્યના આત્માના બંધનોજ છે પરમેશ્વર,
 પૂર્ણ, ઉપાસના એ પણ મનુષ્યના આત્માને જડ બંધનોમાંથી છોડા
 વનાર સૂક્ષ્મ બંધનોજ છે ફરી ફરી, આસે આસે અહં બ્રહ્માસ્મિ
 -એ ભાવના સિવાય બ્રહ્માંડ સમસ્તને તમારા મગજમાંથી ઉડાવી દો !
 યત્ર નાન્યત્પદ્યતિ નાન્યચ્છૃણોતિ નાન્યદ્વિજાનાતિ સ ભૂમાઽથ
 યત્રાન્યત્પદ્ય ત્યન્યચ્છૃણોત્યન્ય દ્વિજાનાતિ તદ્વર્ણયો વૈ ભૂમા
 ત્વદ્વૃત્તમથ યદ્વર્ણય તન્મર્ત્ય સ મગધ. કસ્મિન્નપ્રતિષ્ઠિત ઇતિ
 સ્વે મહિષ્ણિ યદિ ઘા ન મહિષ્ણિતિ. (ભાદેયોપનિષદ ૭-૨૪)
 જ્યાં એક અન્યને સાબળે છે, જ્યાં એક અન્યને જુએ છે તે પરિ
 મિત-અર્થ છે જ્યાં એક એકને સાબળેતો નથી, જ્યાં એક એકને
 જોતો નથી, તે અનત છે સર્વથી ઉન્નય ધામ એજ છે જ્યાં પ્રમાણ
 અને પ્રમેય એકરૂપ થાય છે જ્યાં પૂજક અને પૂજ્ય અભિન્ન થાય
 છે, ત્યાં તેનો વાસ છે જ્યાં દુઃખ ગુરૂ અને દુઃખ સિધ્ધિ છું, જ્યાં
 દુઃખ રાજ અને દુઃખ પ્રજા છું, જ્યાં દુઃખ વક્તા અને દુઃખ શ્રોતા
 છું તે રથાનજ એક નિર્ભય છે જ્યાં આપણેજ સર્વસ્વ હોઈએ-
 જ્યાં આપણાથી ભિન્ન એવું કશુંજ નથી ત્યાં ભીતિ રાખનાર તો
 પ્રયોજનજ શું હોય ? એજ સાબળણુ-એનોજ વિચાર કરવો-
 એવુંજ ધ્યાન કરવું એજ એક માર્ગ છે

સખ જગ રૂઠા રૂઠન દે, મેરો રામ રૂઠો ના આહીયે.

જગત સમસ્તને વિસારી તેનું ચિત્તન કરો ! સર્વ વિચારોને,

સર્વ ક્રમજ્ઞો અને સર્વ ભાવનાઓને ફેંકી દો ! સર્વતું વિસ્મરણ કરી
 વારંવાર એનુંજ સ્મરણ કરવું જોઈએ. કર્ણપટપર ફરી ફરી પ્રેમ-
 પૂર્વક એજ પ્રેમધારણું સિંચન થવું જોઈએ. એ પ્રેમધારણે હૃદય
 સૂંધી પહોંચવા દો. હૃદયની ગુણતમ ગુણસૂંધી એ ધ્વનિને પહોંચવા
 દો ! રક્તના એક એક મિન્દુને, એકે એક નાડીને, મગજની
 એકે એક શિરાને એ પ્રેમધ્વનિથી ગ્રાશ હિંકવા દો; એટલે શાન્ત
 સોડહમ સોડહમ્ એવા ધ્વનિનો રણકાર તમારા હૃદયમાં રમી રહેશે.
 મૃત્યુના મુખમાં જઈને પણ પ્રેમથી ઉચ્ચાર કરો કે સોડહમ્ હું તેજ છું.
 હિન્દુસ્તાનમાં એક સંન્યાસી હતો તે નિરંતર શિવોડહમ્ એજ ઉચ્ચાર
 કરતો હતો. એકવાર તે એક નિર્જન અરણ્યમાંથી પસાર થતો હતો ત્યાં
 એક વાઘે ઝાચિન્તો તેના ઉપર હુમલો કર્યો. તેનો શિવોડહમ્નો
 જાપ તો ચાલુજ હતો. વાઘે પંજાથી તેનું શરીર ચીરી નાંખ્યું,
 ત્યારે પણ તેના મુખમાંથી એજ ઉચ્ચાર થતો હતો. જ્યાંસૂંધી તેના
 દેહમાં શ્વ હતો ત્યાંસૂંધી એજ શબ્દ તેના મુખમાંથી નીકળતો
 હતો. ગમે તેવા ભયંકર સંકટની વચ્ચે, મૃત્યુના મુખમાં જતાં, લડા-
 ઈના મધ્યભાગમાં ચારે તરફ યત્રુઓ ઘેરી વળ્યા હોય ત્યારે, સમુ-
 દ્રના તળ ભાગમાં ડૂબતા, કોઈ ઉચ્ચ પર્વતના ભયંકર શીખરપરથી
 ધકેલાતાં કે અરણ્યમાં નિરાધાર ભટકતાં પણ આપણા મુખમાંથી એજ
 શબ્દ નીકળવા દો ! આપણું હૃદય એજ ભાવનાઓથી ભરેલું રહેવા
 દો ! રાત્રે અને દિવસમાં, જાગૃત અને સ્વપ્નમાં સોડહમ્નો જાપ
 તમારા મુખમાં ચાલુજ રાખો. પ્રેમનામનો પુનરુચ્ચાર હૃદયમાં બળ
 અને શક્તિ લેખક કરે છે. નાયમાત્મા ચલ્લહાનેન લભ્યઃ બળહીન
 માણસ આત્માનો લાભ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી, (મુદ્ગ કોપનિપદ
 ૩-૨૪) આ શ્રુતિવાક્ય લક્ષમાં લેવા યોગ્ય છે. “ઓ પ્રભુ ! હું
 પાપી છું, હું કુઝાર્ત છું” એવા શબ્દો કદિ પણ ઉચ્ચારો નહિ !

શુ તમને કોઈ આવીને સહાયતા કરવાનું હતું ? તમે પોતેજ આ વિશ્વના ઉત્પન્ન કર્તા છો, તોપણ તમને સહાય કરનાર બીજુ કોણ હોય ? આ માનવ કે દેવ અગર દાનવ સૃષ્ટિમાં જોવો કોઈ પણ મનુષ્ય નહિ હોય કે જે તમારી અપેક્ષામાં તમને સહાય કરવાને અધિક્ક સમર્થ હોય ! આ જગતમાં પરમેશ્વરજ તમે હો તો તમે કોની પાસેથી સહાયની પાચના કરો અને કોણ તે તમને આપે તેમ છે ? જે તમને કોઈ પણ સહાય કરનાર હોય તો તે તમે પોતેજ છો આપણે પ્રાર્થના કરીએ છીએ અને કવચિદ્ એ પ્રાર્થના સરળ થઈ કઈ લાભ જણાય છે તો આપણે માની લઈએ છીએ કે એ પ્રાર્થના સાબળનાર આપણાથી કોઈ બિન્ન પદાર્થ છે, પણ એ કેવળ બ્રમણ છે ખરી રીતે એ પ્રાર્થના સરળ કરનાર તમે પોતેજ છો, મદ્યપિ તમે એ રહસ્ય સમજી શકતા નથી આપણને એમ લાગે છે કે મદદ બહારથી આવે છે પણ આપણા સિવાય આપણી જાતને મદદ કરનાર અન્ય કોઈ પણ પદાર્થ કે શક્તિ નથી આપણેજ આપણા કર્તા અને આપણેજ સહર્તા છીએ રેશમનો કીડો પોતાના પેટમાંથી તણ કાઢી પોતાના જ શરીરને વીંટાળે છે અને જ્યારે તેનાથી જરાબર જઠકાઈ જાય છે ત્યારે પોતેજ છે કે “આમાંથી મને કોણ મુક્ત કરશે ?” આપણે સમજી શકીએ છીએ કે તેની એ ચિન્તા વ્યર્થ છે આવી સ્થિતિમાં તેને કોઈપણ સહાયતા કરી શકે તેમ નથી તેણે પોતેજ ચોગ્લી જાગ તેણે પોતેજ તોડવી જોઈએ એ જાગ પોતે તોડતા તેનું મુદ્દ જરીર મુક્ત થઈ ગમે ત્યાં ગમન કરી શકે છે રેશમના કીડાની પેઠે તમેજ આ શરીરમાં નિર્માણ કર્યા છે આ સુખ દુઃખ આદિનો મોહ શોષ એ પણ તમારા આદ્યકારને લઈનેજ છે આદ્યકારના ધરમાંથી બહાર આવો એટલે સત્યની સાથે તમારી બેઠ થશે તમારા ચચગ ચિત્તને નિરન્તર “સોહમ” નો પાઠ શીખવતા જાઓ ! એ

એકજ જાપથી તમારા મનોવિકાસે અને અનંત જાતોની વામનાઓ બમ્બીમૂન થયે. જેમ ઘેર નિદ્રામાં બેઘાન પડેલ અલ્પુક વ્યક્તિને જાગાવા માટે વારંવાર તેનું નામ દઈ બોલાવવાની તથા હલાવવા વગેરે ક્રિયાઓ કરવી પડે છે; તેવી-જ રીતે ઘેર નિદ્રામાં પડેલી આપણી સ્વરૂપ બાવનાને જાગૃત કરવા માટે વારંવાર જાપથી પ્રદા-રોની જરૂર છે. તે સિવાય બીજે કોઈ ઉપાય સાધ્ય નથી. તમારી અવ્યવસ્થિતિને જાગૃત કરવામાં વિચરપ થાય એવા સર્વ આદારવિદા-રોનો ત્યાગ કરો. જ્ઞાનયોગી થવાના છગામુએ હૃદયની કુર્બંગતા અને કાર્યમાં મદોન્માદનો મત્વર ત્યાગ કરવો જોઈએ. કુર્બંગ-કાચર મનુષ્ય કોઈ પણ કામે મુક્તિના માર્ગનો અધિકારી થઈ શકતો નથી.

અવ્યામનો આરંભ કરતાં પ્રથમ આપણે મનમાંથી સર્વ મંશ-યોને દૂર કરવા જોઈએ. ખૂન સંશય કરો. તર્ક કળે, વિચાર અને વિવેકથી મનને તમારા હૃદયમા દમ્બાવો-દદ કરો અને સત્ય તમાગ અંતઃકર્મમાં યથાપિત થાય કે પછી તરતજ સર્વ તર્કવાદ અને સંશયને હમ્બેશને માટે રમ આપો. મુનિવ્રત ધારણ કરી મત્યનું જ મનન કરો. તમારા મનમાં સંશય ઉત્પન્ન થવાનું સ્થાન જ ન રહેવા દો, તેમ-જ બીજાને સમજાવવા માટે પણ તર્ક કરવાનું છોડી દો. હવે વાદવિવાદ અને તર્ક ચિત્કે શા માટે? તમારા મનનું સમાધાન કરવા માટેજ તર્ક છે. હવે તમારે તર્ક ચિત્કે અને વાદવિવાદ મૂળને કોઈ જિતમ અને ઉચ્ચ અનુભવનો સાક્ષાત્કાર કરવો છે તોપણ શા માટે નકામા વિવાદમા મગ્મનો દૂરપયોગ કરવો? હવે સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરવા નિરન્તર સત્યનું ચિન્તન કરતા આપણે આપણા પ્રય-ત્નમાં મદાય કરનાર દંદતાના વિચારોનો અગ્રથ કરીને જરા પણ સંશય કે અદંદતા ઉત્પન્ન કરે એવા વિચારોનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. શુદ્ધ બક્તિમાન સાધુપુરુષ પોતાની પ્રિય મૂર્તિ કે અન્ય એવા

દૃશ્ય સાધનદ્વારા પરમાત્માનું નિરંતર ચિત્તન કરે છે આ માર્ગ જો કે સરળ છે તથાપિ એ માર્ગ લામો છે એમા તો ખોટું નથી રાજ યોગી મહાત્મા પોતાના હૃદયમા ચિત્તન કરતો કુંડલિની (મનશક્તિ) ને જાગૃત કરવાના પ્રયત્નમા નિમગ્ન થાય છે જ્ઞાનયોગનો માર્ગ આ ઉભયથી ભિન્ન પ્રમાણનો છે જ્ઞાનયોગી, શરીર અથવા મનનું અસ્તિત્વ જ નથી એવું ચિત્તન કરે છે શરીર, મન અને તન્મજન્ય વ્યવહારની કલ્પનાનો સર્વથા લોપ થઈ જવો જોઈએ જ્યાં શરીર અને મન વાસ્તવિક રીતે અસ્તિત્વમા જ નથી ત્યાં તેનો વિચાર કરવો એ ભ્રમણા છે જેમ એ રોગનું ચમન થતા ખીજા રોગને આમત્રણ કરવું એ મૂર્ખાઈ છે તેની જ રીતે જાનીને આ સર્વ પ્રયત્ન આ સસા જો વ્યવહાર તેની દૃષ્ટિમાથી લોપ થઈ જવા માટે જો યોગી થયા છતાં જો શરીર અને મનની કલ્પના રહે તો એ યોગ જ નથી જ્ઞાન યોગનો માર્ગ અત્યંત કઠિન અને દુસ્તર છે જો એક જ શબ્દમા જ્ઞાનનું રહસ્ય સમજાવવાનું હોય તો તે નૈતિ છે જ્ઞાનયોગી દરેક વસ્તુને નૈતિ અર્થાત્ આ નહિ, આ નહિ એમ કહી તેનાથી દૂર રહે છે આમ “નૈતિ, નૈતિ” કહેતા છેવટે શું રહે છે? તે પોતે જ તેનો આત્મા જ એ આત્મા જ પામવા યોગ્ય છે હું જાની છું એમ કહેવું સહેલું છે પણ જ્ઞાનનો માર્ગ અત્યંત કઠિન છે શુરસ્ય ધારા નિશિતા દુરત્યયા । દુર્ગપથસ્ત કવયો ઘડંતિ (હોપનિષદ ૧-૩-૪) તનવારની ધારપર ચાલવું અને જાની થવું એ બે સમાન છે, તથાપિ બધા પામવાનું કારણ નથી, ધીરજ હોડવાનું કારણ નથી શ્રુતિ પ્રેમ અને શ્રદ્ધાથી મ્હે છે કે, ઉત્તિષ્ઠતઃ જામત પ્રાપ્યવરા નિયોધત । ઉઠ । જાગૃત થા । અને જ્યાંથી લક્ષ્યને પહોંચાય નહિ ત્યાંથી ધીરજથી પ્રયત્ન કર ।

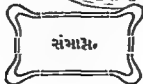
આ પ્રમાણે “હું દેહ છું કેહું મન છું” એ ક્ષુદ્ર કલ્પનાઓનો

જાનીએ સંવંધા ત્યાગ કરવો જોઈએ. “હું સ્વામી છું” એવી ભાવના ત્યારા મનમાં થાય તો તેનો અર્થ એટલોજ કે મને શરીરાદિનો મોહ છે, અને આ મોહને દૂર કરવા જાનીએ પોતાના મનને ઉપાસંબ આપી દહેવું જોઈએ કે “તું દેહ નથી.” “તું આત્મા છે.” “ભલે શરીરને મેં કંડો વ્યાધિઓ પોતાનું ધર બનાવે તેથી તને શું છે ? વિકાળ મૃત્યુ પોતાના જડમાં ઉઘાડી છેક સમીપ આવે તેથી પણ ત્હારે શું ભય પામવાનું છે ? નહિજ કારણ કે મૃત્યુ તને સ્પર્શ કરવાને સમર્થ નથી. જો તું દેહજ ન હોય તો દેહને શૃંગાર સન્નવવો, તેને સ્વરૂપવાન બનાવવું, એ શા માટે ? હે મન ! શું તને ફરી માયાના દાસ-ત્વમાં પડવાની ઇચ્છા છે ? શું તૂટેલી જાળ ત્હારે ફરી બાંધવાની છે ? નહિ ! નહિ ! તું એ સ્વપ્નને બૂલી જા ! તું તેજ છે, એ ત્હારા સ્વરૂપનું ચિંતન કરે !”-જાનીનો આ માર્ગ છે.

બ્રહ્મા કહે છે કે, “આ શરીર મને ધ્મિરે આપ્યું છે, અને તેનાદ્વારા આ સંસારસાગર હું પાર ઉતરી જાઉં એ તેના ઉદ્દેશ છે માટે એ સમુદ્ર તરી જવાય ત્યામ્થી શરીરનું રક્ષણ કરવું એ મ્હારો ધર્મ છે.” યોગી કહે છે કે, “આ શરીર અનેક શક્તિઓનું કેન્દ્ર છે, તે શક્તિઓ પૂર્ણપણે વિકાસ પામે ત્યામ્થી મ્હારે શરીરનું રક્ષણ કરવું આવશ્યકીય છે.” જાનીને શક્તિની કે ભવસાગર તરવાની અપેક્ષા નથી. તેને મોહ ખમાડી શકે એવી કોઈ પણ વસ્તુ આ જગતમાં નથી. તેને એકજ વસ્તુની અપેક્ષા છે, તેના હૃદયમાં એજ ધ્વનિ થાય છે કે, “હું સદૈવ મુક્ત છું. હું કોઈનાર પણ બદ નહોતો. હું આ સૃષ્ટિના આત્માનો પણ આત્મા છું. મને પૂર્ણ-ત્વ આપનાર ઈતર કઈ શક્તિ અન્તિત્વમાં છે ? હું પોતેજ પૂર્ણ છું હું બધનમુક્ત છું.”

મનુષ્ય સ્વતઃ જ્યારે પૂર્ણ થાય છે-પોતે જ્યારે પ્રેમસ્વરૂપ થાય

છે, ત્યારે સર્વત્ર તેને પૂર્ણતા અને પ્રેમ જણાય છે, જ્યારે તે સર્વત્ર અપૂર્ણતા જુએ છે ત્યારે સમજવું કે તેની પોતાની અપૂર્ણતાનું પ્રતિબિંબન તેને સર્વત્ર જણાય છે. જો તે પોતે અપૂર્ણ ન હોય તો બીજામાં તેને અપૂર્ણતા શી રીતે દેખાય ? જ્ઞાનીને પૂર્ણતા કે અપૂર્ણતા કંઈ નથી. તે હ્રમ્ય પરિસ્થિતિને માટે નિસ્પૃહી છે. તેની દૃષ્ટિમાં તેના આત્મા સિવાય અન્ય કોઈ વસ્તુનું અસ્તિત્વ નથી. મુક્ત સ્થિતિમાં તેને કંઈ પ્રિય નથી, તેમજ અપ્રિય પણ નથી. તેને કંઈ સાફ નથી તેમ નરસું પણ નથી. સાફ અને નરસું એ ભેદભાવ કોના માટે છે ? જેનામાં એ ભેદ છે. શરીરને કોણ જુએ છે ? શરીરની ભાવના કોને બધનકર્તા છે ? જે પોતાને શરીર માને છે તેનેજ. “હું દેહ નથી” એ અનુભવથી સાક્ષાત્ થતાંજ જગતની ભાવના ઉડી જાય છે. તે હ્રમ્બેશને માટે ઉડી જાય છે. વિચાર અને વિવેકથી શ્રવણ અને મનનથી જ્ઞાનીજન આ સંસારના બધનને વીરતાથી તોડી નાખી પોતાના પ્રિયતમને મળે છે. એજ તેનો માર્ગ છે. નૈતિ, નૈતિ આ નહિ, આ નહિ એમ સંસારની સર્વ મોહજાળથી મુક્ત થઈ જ્ઞાની સત્ય સુખને માને છે.

દાનવીર શેઠ માણેકચંદ પાનાચંદ જે. પી.

વદનં પ્રસાદ સદનં સદયં હૃદયં સુધામુચો વાચઃ
કરણં પરોપકારં ચેષાં કેષાં ન તે જના વન્ધ્યાઃ ?

“ જેમનું વદન પ્રસન્નતાના બહારરૂપ, હૃદય દયાયુક્ત, વાણી અમૃતની વૃદ્ધિ સમાન અને કર્મ પરોપકાર છે, એવા મહાજનો કોને વધ નથી ? ”

વર્તમાન શુજરાતમાં ઉદાર શ્રીમાનોનો છેક અભાવ નથી, પરંતુ તેઓમાં જેઓ આડરીઆ પ્રવાહમાં ન તણાતા કંઈક અક્યવનો ઉપયોગ કરીને દેશકાળની ખરી આવશ્યકતાઓને અનુસરતા માર્ગે પોતાની ઉદારતાનો ઉપયોગ કરતા હોય એવા તો યોગ્ય હશે વળી તેમણે પશુ સ્વપુરુષાર્થે મેળવેલા દ્રવ્યનો અર્ધ ઉપરાત બાગ જેમણે લોક-હિતમાં ખર્ચી નાખ્યો હોય એવા પુરુષ તો વિરલજ છે

“ દિગંબર જૈન ” માસિકના જે છે-વા અંગ્રેમાં એક એનીજ ઢોળીના દાનવીર પુરુષ શેઠ માણેકચંદ પાનાચંદ જેઓ ગત આપાઠ માસમાં ૬૨ વર્ષની વયે એકાએક નિદેહ થયા છે, તેમના વિશે કુટુંબાએક લેખો પ્રગટ થયા છે આ ઉદારાત્મા જૈન શાંતિના હોઈ તેમની ઉતરતાનો મહોલો બાગ જૈનધર્મ અને સમાજ પ્રત્યે યોગ્યતા હોવા છતાં અન્ય શાંતિવાળાઓ માટે પણ તે અનુકરણીય હોવાથી એ લેખોના સારાસ પૂરક આ ઉશ્વેષ યોગ્ય વાચક બધુઓ પ્રત્યે સાદર થાય છે

શેઠ માણેકચંદ હીરાચંદના પ્રપિતા ઉદયપુર તાળાના બીડર ગામના વતની હોઈ મરીનાઈને લીધે તેઓ સં. ૧૮૪૦માં સુરત

આવી રહ્યા હતા તેમના બે પુત્રોમાંના એક હીરાચદ્વૈહતા જેમના ચાર પુત્રોમાંથી શેઠ માણેકચદ્વૈહ ત્રીજા હોય તેમનો જન્મ મુરતમાં સ ૧૮૦૮માં થયો હતો.

આ ચારે ભાઈઓને શિક્ષણ ગુજરાતી લખના વાંચના 'પૂરતુંજ મળેલું' હતું માણેકચદ્વૈહના માતૃશ્રી તેમને આઠ વર્ષનાજ મૂકીને ગુજરી જવાથી અને સ્થિતિ બહુજ ગરીબ ગેવાથી નિર્વાહ માટે ધધો કરવા ઉપરાંત સત્તાનોને સધીને જમાડવાનું તેમજ તેમની બીજી સર્વ મનાજ લેવાનું કાર્ય પણ તેમના પિતાજીનેજ વરવું પડતું હતું.

દેટલાક વર્ષ પછી હીરાચદ્વૈહએ સર્વ પુત્રો સાથે મુબઇ આવીને પોતાના પુત્રોને મોતી પરોની આપવાના ધધામાં જોડ્યા એક સપ કાર્યકુશળતા અને અપળતાને લીધે મુબઇના અવેરીનગમાં આ ચારે બધુઓ એટલા તો પ્રિય થઈ પડ્યા કે જેથી તેમને પુષ્કળ કામ મળવા લાગ્યું અને 'ભાઈરામ' એ ઉપનામથી તેઓને સર્વ ખોના વવા સાચ્યા શ્રીરામ લક્ષ્મણાદિ ચાર બધુઓની જોડી ઉપરથી આ બધુચતુષ્ટયને તેમની યોગ્યતાને લઈને આ નામ મળ્યું હોય જોઈએ હજી પણ એમનું કુટુંબ 'ભાઈરામ'ના નામથી મુબઇના અવેરીઓમાં જોળખાય છે.

એ પછી આ ભાઈઓએ સ્વતંત્ર પેઢી સ્થાપી મોતીનો વ્યાપાર કરવા માડ્યો અને તે પછી જમીન લેવા વેચવાનો ધધો પણ ચાલુ કર્યો આ ઉભય ધધામાં કુશળતા અને આમાલિકતાના ગુણોને લીધે નિજથી થઈ તેઓ પૈસે ટકે સુખી થયા.

માણેકચદ્વૈહને આઠ વર્ષની વયથીજ મદિરમાં મૂળ પ્રતિજ્ઞા કરવાની ટેવ પડી હતી, અને ૧૫ વર્ષની વયથી તેમણે નિત્ય સ્નાન ધ્યાન કરવાનો નિયમ રાખ્યો હતો ધીમે ધીમે તેમની ધર્મરચિ

વધતાં વ્યાખ્યાન સાંભળવાને પણ તેઓ જ્યાં લાગ્યા. જેના યોગે એમના અંતરમાં ધાર્મિકત્વેવા, ધર્મોન્નતિ અને જાતિ ઉન્નતિના અંકુરો ફૂટવા લાગ્યા. આ અંકુરો ધીમે ધીમે એટલા તો પ્રબળ થયા કે જેને પરિણામે તેઓ આજે એક ઉત્તમ પરાપક્ષરી નર તરીકે પ્રસિદ્ધિને પામ્યા છે.

વખતોવખત નિર્ધયાત્રાઓ કરવાને લીધે દિગંબરજૈનોની અને જૈનતીર્થોની કનિષ્ઠ દશા એમના જીવનમાં આવી. જેની સુધારણા પાછળ આ ધાર્મિક નરે પોતાના તન, મન અને ધનનો જેવો ભોગ આપ્યો છે તેવો ભોગ આજ ૧૦૦-૨૦૦ વર્ષ સુધીમાં કોઈકેજ જૈન શ્રીમાને આપ્યો હશે!

મુખ્યમાં સી. પી. ટેન્ક પાસે આવેલી સમગ્ર હિંદુજાતિના ઉપયોગ માટેની 'હીરાબાગ' નામે વિશાળ અને સગવડભરી ધર્મશાળા ૩. સવાલાખતે ખર્ચે તેમજેજ બધાવેલી છે.

મુખ્ય, ડોશ્દાપુર, અમદાવાદ, જળવપુર, આગ્રા, ગતવામ, દુબલી, માંગળી, લાટોર, એલગામ, અલ્હાબાદ, મહેમુર, બેંગ્લોર, વર્ધા, મેરઠ, ઇટોગ, મોલાપુર, વડવાણી, આકોલા ઇત્યાદિ ગ્રંથોએ જૈન વિદ્યાર્થી-વર્ગ માટે બોર્ડિંગો સ્થાપવામાં તેમજ ગ્રંથાપવાના કાર્યમાં સહાયતા કરવામાં પોતાના સમય અને મહેનતનો પુષ્કળ ભોગ આપવા સાથે ગીરોના લાખો રૂપિયા તેમજે ખર્ચ્યા છે સ્વજાતિ માટે નવિન ધર્મ-શાળાઓ, શુદ્ધ ધર્મશાળા અને મદિરોના ઉદ્ધાર, સ્કૉલરશીપો, જૈન ગ્રંથિકાશાળાની યોજના, ગ્રંથોદ્ધાર, ગ્રંથદાન, જૈન ડિરેક્ટરી, અમદાવાદમાં બોર્ડિંગ ઉપરાંત દેશી ઔપધાયણની સ્થાપના ઈ. ઈ. અનેક કાર્યો પાછળની તેમની ઉદારતાની એક જ રક્ત આડંબી દશ લાખની થવા જાય છે. સંમેતથીખરના દેશપ્રસિદ્ધ વાંધા માટેના ૧૬માં રૂ. ૧૦૦૦૦)ની રકમ પોતે ભરવા ઉપરાંત ત્રણ ચાર લાખનું

કુંડ પણ પુષ્કળ શ્રમ લઈને તેમણેજ ભેયું કર્યું હતું. સંતાનમાં તેઓએ પુત્રીઓ અને એક છ વર્ષનો પુત્ર મૂકી ગયા છે.

મરતાંની ધડીસુધી ધંધા નોકરીની હાથવોય કરતા રહી તેમાંને તેમાંજ છેલ્લો શ્વાસ મૂકીને આલોક પરલોકમાં દુઃખજ ભોગવવાને સંજ્ઞાલક્ષી લોભી મૂખાઓએ ધડો લેવા જેવું તેમની જીંદગીનું એક તત્ત્વ એ છે કે, પોતાની ૫૦ વર્ષની વય થવા પૂર્વેજ તેઓ ધંધા-રોજગારમાંથી શરેજ થઈ પરોપકારનાં કાર્યો પાછળજ પોતાનો સમય ગાળાને સ્વજીવનનું સાર્થક કરી ગયાં છે.

ખીજું તત્ત્વ એ છે કે સંતાનો ગળું પકડીને બોલવા ન દે અથવા બોલી શકાય તો મંદવાડની લવરીમાં ગણાઈ નય એ દશાએ પહોંચતાંસુધી ફેટલાક બિચારાઓ પોતાની પરોપકારની ભાવનાઓને પ્રકટરૂપે આપતાં અચકાય છે, અને આખરે તે પાર પાડવામાં નિષ્ફળ નય છે; તેમ ન થવા દેતાં ઉપલી સર્વ ઉદારતાઓ ઉપરાંત વાર્ષિક રૂ. ૧૩૦૦૦) ની આવકની એક અઢી લાખની મિશ્કતનું ટ્રસ્ટ એ વર્ષ અગાઉ તેઓ કરી ચૂક્યા હતા. જેની આવકમાંથી જૈન પરિક્ષાલય તથા પાઠશાળાના નિભાવની, પોતાના પિતાના નામથી સ્થાપેલાં તમામ ધર્મખાતાંઓની કેખરેખની તથા તીર્થરક્ષા, ધર્મેપિદેશ, રકોલર-શીષ ઇત્યાદિ ખાખતોની ચોજના તેઓ કરી ગયા છે.

તેમના જીવનનું ત્રીજું તત્ત્વ એ છે કે, ધન એ સદા કોઈની પાસે સ્થિર રહ્યું નથી અને યોડાં ઘણાં વર્ષ કે એકાદ પેઢી વહેલે મોડે તેનો નાશ અવસ્ય સંજ્ઞાલક્ષી હોવાથી દાંનદાર તેનો જેટલો સદુપયોગ થયો તેટલોજ પુણ્યના રૂપમાં જીવની સાથે રહેનાર છે; એ વાત તેઓ સમજતા હતા. મરતાંની ધડીસુધી ધન પ્રાપ્તિની હાથવોય આડે આ લોકમાંયે કર્યું સુખ ન મળે, અને કશો પરોપકાર ન થવાથી ખાલી હાથે જવું પડી પરલોકમાં પણ પૂરી દુર્દશા ભોગવવી.

પડે, એવું જીવન ગાળનાર કાલાડમરાઓએ આ વાત બહુજ
ધ્યાનપર લેવા જેની છે માર્ય માર્ય કર્યા કરી પોતાના આલોક
તેમ પરતોકના સુખપી ખરા સ્વાર્થપર નહાડો મારી રહેના મનુ
ષ્યોએ ગેર માણે-ચ દેખના આ જીવનતત્ત્વને પોતાનું બનાવી ખરા
સ્વાર્થ દાનમાન રહેતો છે એ મનુષ્ય જોઈએ રોક માણેક્ય દેખ
આ તોકના અર્થ જીવનમાથી પરતોકના દીર્ઘજીવનના સુખની તૈયારી
પાછા પોતાના ધનનો અર્થ ઉપરાત વ્યય પગલિતાર્ય કરીને પુણ્યશી
અધિક સુખપ્રદ અને અધિક મત્ત ધનને સાથે લઈ ગયા છે

કઈ એ. મનુષ્યો એવા ટોચ છે કે પોતાના ધધા કે કુટુંબમા
કાઈ આશ્વ આવી પડના પોતે જે કાઈ ધર્મમર્થ કરના હોય, તે ત્વજ
નિ એમ મમજ લે છે કે ધર્માચરણથીજ એની આશ્વ આવે ॥
શ્રીના ધા મોયે મરી જતા હોય તેનું રહસ્ય કુખી મમજણને લીધે
તેઓ મમજ શકતા નથી રોક માણેક્ય દેખના જીવનનું ચોથું તત્ત્વ
એ છે કે તેઓને અને પૈદુબીક કુખો વારવાર રેવા પડ્યા છતા
ધર્મમર્થોમા ઉલટા તેઓ અધિક ને અધિક નધ્યા જતા હતા

તેમના જીવનનું પાચમું તત્ત્વ એ છે કે ઉદાત્તમા ધનનાનના
સતાન ધણે ઠેકાણે વિનક્ષણ સ્વભાવના જોનામા આવે છે, ત્યારે રોક
માણેક્ય દેખએ પોતાના વિધવા પુત્રી ગ૦ સ્વ૦ મગન બહેનનું જીવન
પણ પરોપકાર પરાયણ બનાવી મૂક્યું છે એ બહેનને હરતે સ્વચા
તિની સહાયપાત્ર વિધવાઓ ગેરેના દિતાર્ય એકે 'આવિકાશ્રમ'
ની યોજના કરાવીને એ સારી જેની મિ કત તેમને સોપેની છે
આ 'આવિકાશ્રમ'નો ઉદ્દેશ એ છે કે જૈન વિધવાઓનું જીવન
પુખ્તપી બનાવવું, સધવાઓ તથા કન્યાઓને ગૃહિણીનું યોગ્ય કર્તવ્ય
લીખવું અને જૈન શાંતિમા શિક્ષિત અને ઉપદેશિકાની ન્યૂનતા છે
તેની પૂરતી કરવી એ આશ્રમમા જૈનધર્મશાસ્ત્ર, ગણિત, વાચન,
સ્વા વિ

સીવણ, બરત ભૂગોળ પાઠશાસ્ત્ર ઈન્ડુ શિક્ષણ અપાવા ઉપરાત સહાયપાત્રો માટે જન્મવા તથા રહેવાની સગવડ પણ છે એ આશ્ર મનો માસિ. ખર્ચ રૂ. ૨૫૦) શુભારે છે આ સસ્થા તરફનું એ- છપેલું વિનિતિપત્ર જોતા જણાય છે કે “૨૨૦ શૈઝની હયાતિમા તેમની પૂર્ણકૃપાથી આશ્રમને ખર્ચનો ભાર જરાપણ માન્ય પડતો ન્હેતો, પરંતુ હવે આ આશ્રમ ભારે ચિતામાં છે” શક્તિવાન જૈન ઉદારાત્માઓની ફરજ છે કે આશ્રમને આ ચિતામાંથી મુક્ત કરી અધિક ઉન્નત બનાવવાના કાર્યમાં તેના મુયોગ્ય સાધક મગન બ્હેનને ઉદાર સદાય આપવી જો તેમનો દેહ વધુ ટકશે હોત તો પોતાના બાળપુત્રને પણ તેઓ પોતાના સદ્ગુણોનો રમ સ્વહસ્તેજ ચડાવી શક્યા હોત આશા છે કે તેમના કુટુંબીજનો તેને શુભ સન્મારોનો, સારા સગનો અને ઉત્તમ કેળવણીનો યોગ કરાવી પોતાના પરોપકારી પિતાના નામને શોભાવે તેવો બનાવવામાં કસર રાખશે નહિ

આ પ્રમાણે અનેકવિધ મદ્કાર્યો કરના પાછળ પોતાના ધનના અર્થ ઉપરાત ભાગનો વ્યય તેઓએ મ્યો હતો જો તેઓનું આયુષ્ય અધિક લખાયું હોત તો વિનાયક જઈ ત્યાં પણ જૈન મોર્ડિંગ સ્થાપ વાની અને મુખ્યમાં મામાદાગીનર્ગ માટે વેજીટેબલ હોટેલો સ્થાપ વાની એમની ઉમેદ હતી

જેમ તેમનું જીવન અનેક માટે બોધદ હતું તેમ તેમનું અવ સાન પણ બોધદ ગમવા ગોચ્ય છે કાષ્ટ પણ વ્યાધિ કે મદવાડ ન ભોગવવો પડતા માત્ર મોડાજ નમયમાં તેમનું શરીર ઘટ્યું હતું

પોતાના પરિચયમાં આવનારને તેઓ એજ સલાહ આપતા કે જાદેર મમેમાં જાગ સ્યો પરોપકાર થવા ઉપરાત તેથી પ્રતિજ્ઞા પણ મૂકે છે અને અનેક સારા મનુષ્યો સાથે ઝોગખાણ પીઠાણ વધી આક્રમક રીતે પોતાના ધર્મામાં પણ લાભ માય છે વગી તેઓ

દહેતા કે ખીલના અવયુલુ કદિ પ્રકટ કરવા નહીં પણ ગુણુ-૪ પ્રકટ કરવાથી બહુ લાભ થાય છે.

પોતાના પરોપકારી કાર્યો તથા તે સંબંધી ધનની વ્યવસ્થા માટે ત્રમ્હીઓ તરીકે તેઓ પોતાના કુટુંબી તેમજ સ્નેહી વર્ગમાંથી દેટલાક સુયોગ્ય પુરોગાની નીમણુક કરી ગયા છે. જેઓમાં મુખ્ય તેમના કનિષ્ઠ બહુ શેઠ નવવયુદ્ધ છે. તેમના કુટુંબમાં વડીલ તરીકે પણ દવે તેઓજ છે, જેથી કુટુંબની મબાળ ઉપરાંત સ્વં નાં આરભેયાં કાર્યોની મંભાગ લેવાની ફરજ પણ તેમના ઉપજ્ઞ આવી છે.

ત્રમ્હીઓની દેખરેખ અને કાગળના અભાવે કાર્યનો હેતુ જોધ્યે તેવો મદ્દળ ન થવાના અને કદાચ નિષ્ફળ પણ જવાના લાખવાઓ અનેક સ્થળે જણાય છે તે જોતાં, સ્થાપના કરનાર કરતા પાછળથી તે કાર્યોપર પૂરતી દેખરેખ અને કાગળ રાખી તેને ખીલવવાનું કાર્ય પણ ઓછા શ્રમનું અને પુણ્યનું નથી આશા રહે છે કે શેઠ નવવ-યુદ્ધ તેમજ તેમના અન્ય કુટુંબીઓ અને ત્રમ્હી મહાશયો સ્વંના કાર્યોને ખીલવવામાં યોગ્ય ઉત્સાહ અને શ્રમ દર્શાવી સ્વર્ગસ્થની પેઠે ઉત્તમ યશના ભાગી થશે.

શેઠ માણેકચંદ્રની ઉદારતા અને પ્રામાણિકતાની કદર કરીને જૈન કામે તેમને “ દાનવીર જૈન કુળ ભૂપણ ” ની અને નાં સરકારે જે. પી. ની પદવી આપી હતી. તેઓ ભારત દિગ-ખર જૈન મહામહાના તેમજ જૈન પ્રાતિક ફોન્ડર-સના પ્રમુખ હોવા ઉપરાંત અનેક સસ્થા અને કમીગીઓના પ્રમુખ, મત્રી, મેમ્બર અને ત્રમ્હી હતાં. સ્વભાવે તેઓ શાન્ત, સરળ, પરિણામદર્શી, નીરા-ભિમાની અને ઐક્યને આહવાર હતા.

જૈન સમાજમાં શેઠ માણેકચંદ્ર કેટલા પ્રીતિપાત્ર થઈ પડ્યા

હતા તે સુચવનારા કેટલાક વચનોના વ્તારા “દિગબર જૈન” માથી
અહિ આપના ઉપયોગી થઈ પડશે

“શેઠ માણેકચંદ્રજીનું નામ સર્વ સ્થળે ધરગથુંનું હતું દિગ-
બરીમાં એમના કરતા વિદ્યા અને સમૃદ્ધિમાં વિશેષ બીજા
ધણીએ પુરૂષો છે, પણ શેઠ માણેકચંદ્રજી સ્વભાવ, ઉદારતા
અને જાતિભોગાદિને લીધે આખા હિંદના દિગબરજૈનોના
એક રાજા યાને વૉઈસરૉઈય જેના હતા.”

“આ મહાન નરના વિયોગથી દિગબરજૈન કોમે એક મહાન
સચાલક શુભાવ્યો છે અને તેની ખોટ કદિ પણ પૂરાઈ શક
વાની નથી ”

“હજારો માણસ તમ્મથી બહી જુરી સુણીને પણ, કામ
કયીના કઈપણ બદનો મેળવવાની આશા વિના નિસ્વાર્થપણે
પોતાના કર્મવ્યભા મરતા સુધી દત્તચિત્ત રહેનાર પુરૂષને મહાત્મા
નહિ તો ખીજી શું કહેનાય ? ધન્ય છે તેવા પુરૂષને અને ધન્ય
છે તેની જનનીને કે જેણે આવા મહાત્માને પોતાની કુખે અવ-
તાર આપ્યો ”

“એમના જવાથી, એમના નામથી જાણીતા એવા પ્રત્યેકજનને
કાંઈને કાંઈ ખોયું છે કુટુંબીઓએ અનુકરણીય મહાત્મા
દલીમાથી જન્મી જોયું છે, મિત્રોએ હૃદયનો વિશ્રામ ખોયો છે,
લોકોએ ચારિત્ર્યનો ઉત્તમ નમુનો ખોયો છે ”

પદાર્થ માત્રનું મૂળ બધારણું ત્રિગુણાત્મક મેવાથી પૂર્ણ નિર્દોષ
તો જગતમા મોઈ અને કશુંજ હોઈ શકે નાહ, છતાં દોષ મતભેદ,
શુભ કાર્ય-કીર્તિ મેળવનાર પ્રત્યેની અસહનતા કે એવા પોતામાનાજ
વિકારોને લીધે ઐર્ષ પ્રસિદ્ધ પુરૂષોમાં દોષારોપ કરનારાઓ તેમજ
અલ્પ-સ્વલ્પ દોષને મહોટા જોઈ પ્રકટ ઉત્તમ ગુણોને ન્હાના જોવામા

પોતા હૃદયરૂપી દુરખીનનો ઉધો ઉપયોગ કરનારાઓનો પાત્ર જગતમાં ટોટો હોતો નથી. એવા મનુષ્યોના કુકથનને અવકાશ આપવા કરતાં અમે તેમને બલામણુ કરીશું કે સ્વં શોભના જગપ્રસિદ્ધ ઔદાર્યનું દર્શન અને અનુકરણ કરીને તેમણે પણ સ્વપરનું હિત સાધવું. આની કાગદ્રથીવાળાઓની દયાપાત્ર સ્થિતિ માટે દયાની ભાવના કરી, માર્ણેક્યંદ્રનાં પરોપકારી કાર્યોથી મુદિત થઈ જણાવીશું કે તેમનું સુચરિત્ર વર્તમાન શીમાન અને ઉદારવર્ગ માટે જોધપ્રદ અને અનુકરણીય છે. જે દેશના ધનિકોનો મ્હોટો ભાગ ઉદારતાને ફરજતપે સ્વીકારીને તેને પોતાની સમીપે જ ન આવવા દેતો હોય, અને જો કંઈક આવી જાય તો માત્ર બાલ્ય કીર્તિનો એકાદ પોય પોલ આકંબર કરવામાં કે કંતિ દરાવવાઓને, એદીઓને કે ધનિક ધર્મ-ગુરુઓને ધનમિદાનથી અધિક પુષ્ટ કરવામાં તેનો ઉપયોગ કરવામાં કૃત કૃત્યતા મનાતી હોય; અગ્નિ અને તજ્જન્ય અનેકવિધ દુઃખ-દૈન્યમાં પોતાના લક્ષ્યાવધી શાંતીબધુઓ અને મટયાવધી દેશમધુઓ રીખાયા કરતા હોવા છતાં જે દેશના મ્હોટા ભાગના ધનિકો તેને જોઈ શકવાનાં ચક્ષુઓ અને સ્હમજી શકવાની સ્હમજ્જસકિતથી બેનશીબ હોય; એવા દેશમાં પોતપોતાની શાંતિ માટે પણ લાગણી ધરાવીને સહાય પાત્રોને શાનદાન આપવામાં સ્વધનનો ઉદારતાથી વ્યય કરનારા માર્ણેક્યંદ્ર જેવા સહસ્ત્રાવધિ ઉદારતાઓની આવશ્યકતા છે. આ આવશ્યકતા પૂરી પડે અને ધનવાનોમાં ઉદારતા સાથે દેશકાળાનુરૂપ દાનમાર્ગોની સ્હમજણ આવે, એ ભાવનાપૂર્વક સ્વં ના આત્માને અધિક શાન્તિ ઇચ્છી આ ઉંચેજ સમાપ્ત કરીશું.

સર્વ તાપની શાન્તિ કરી ચારે પદાર્થને પમાડનાર ઉત્તમ મ.

શાન્તિપર્વ-મહાભારતનું

રાજધર્મ, આપદધર્મ અને મોક્ષધર્મ

પૃષ્ઠ ૮૪૦-આધ્યાય ૩૬૬, ઉત્તમ ભાષાંતર, મજબૂત
કાગળ, સુંદર છપાઈ, સોનેરી પૃષ્ઠાં, છતાં મૂલ્ય-પ્રથમના રૂ. ૮)
ને બદલે માત્ર રા. સામાન્ય આવૃત્તિ રૂ. ૨) પો. ૦૧-
૧૯૭૧ આખર મુદ્રી ૧૨ પ્રતે રૂ. ૦૧ કમી લેવાશે.

સ્વામી રામતીર્થ

એમ. એ ના સદુપદેશ-ગ્રંથ ૧ લો.

ભાગ ૧ થી ૫ ભેગાની નવિન આવૃત્તિ.

તેમણે ચગિત્ર તથા ચાર દર્શનીય છબીઓ સાથે મહોટાં પૃષ્ઠ
૪૨૦, પાકું પૂઠું, છતાં માત્ર ૧) સોનેરી ૧૧ પો. ૦૧-
આ અદ્ભૂત અથૂ વ્યવહાર પરમાર્થ બનેલી સિદ્ધિના અનેક ઉત્તમ
મનોબળને રેડે છે

શ્રી જ્ઞાનેશ્વરી ભગવદ્ગીતા

ગીતાના શ્લોક, અર્થ તથા શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજનું ચમત્કા
ચગિત્ર અને તેમણે રચેલી “ભાવાર્થદીપિકા” નામે ઉત્તમ,
વિસ્તૃત ટીકાના સરળ ભાષાંતર સહિત.

મહોટા પૃષ્ઠ ૪૫૦ મજબૂત કાગળ, સોનેરી પુકુ છતાં માત્ર ૨) પો. ૦૬
સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, સુંબઈર અને અમદાવા

ઉત્તમ અને લોકપ્રિય, મોટા અને સસ્તા ગ્રંથો.

રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ.

ગ્રંથ ૧ લો-મેવાડ રાજ્યનો સંપૂર્ણ ઇતિહાસ.

પ્રખ્યાત રાજા, રાણા, બાદશાહ ઇ. ૪૦ વર્ષિયોનાં ચિત્ર, સેક્ટો નમિન ગ્રીપ્સો તથા કર્નલ ટાંડના ચિત્ર અને ચરિત્ર સાથે; મોટાં ૮૦૦ પૃષ્ઠ, મજબૂત પૂઠું, છતાં માત્ર રૂ. ૨, ઉંચા કાગળ કાપડી પૂઠું રૂ. ૨.૫૫, ખાસ ઉંચી સર્વાંગમુદ્ર આવૃત્તિ રૂ. ૩.૫૫, પો. બૂન્ડ.

શ્રી શિવાજી છત્રપતિ.

હિંદુ ધર્મના પરાક્રમી મગ્શક અને મરાઠી રાજ્યના મહાન સંસ્થાપક ધીરવીર પુરુષનું આ જીવનચરિત્ર તદ્દન નવીન, મોટું, પુષ્કળ હાકીકતોવાળું અને રસિક તથા બોધપ્રદ લોઈ દરેક સ્વધર્મના અને સ્વદેશના અભિમાનીએ ખામ વાચવાયોગ્ય છે. મોટા ૩૫૦ પૃષ્ઠ, મજબૂત પૂઠું છતાં માત્ર ૦.૫૫ ઉંચા કાગળ ૧) ઉત્તમ આવૃત્તિ ૧.૫૫ પો. બન્ડ

આર્ય મિષક.

અથવા-હિંદુસ્તાનનો વૈદ્યરાજ.

વૈદ્ય, ઉત્તરાર્ય ભેગા-રૂ. ૧૦)ને બદલે માત્ર ૧૫ માં!

વૈદ્યકનો આ ઉપયોગી ગ્રંથ વૈદ્યોએ તેમજ ગૃહસ્થોએ ઘરના રાખવા યોગ્ય છે. પ્રથમ આવૃત્તિના રૂ. ૧૦) છતાં તેને બદલે આ ત્રીજી આવૃત્તિ શોધન તથા સુધારાવધાગ સહિત નીકળવા છતાં, આ ખાતાના સસ્તા-ણાના ધોરણને અનુસરીને માત્ર રૂ. ૧૫ માં મળે છે. પો. બન્ડ વધુ. સ્તું સાહિત્યવધેકે કાર્યાલય. મુંબઈ ૨ અને અમદાવાદ.

કાપડ બજારની આગમાં

કોણની તીજેરીઓ બળી ગઈ ?

લખમીદાસ ખીમજીની કાપડ માર્કીટમાં આગ થઈ તે વખતે દુકાનોમાં ગોદરેજની સાત તીજેરીઓ હતી અને એકેએકમાં મોતીના દાગીના ચલણી નોટો ખતપટો વગેરે તદ્દન સનામત ગયું હતું.

આગ થઈ રહેવા પછી બીજી એ જોવામાં આવ્યું કે જ્યારે ગોદરેજની સવળા તીજેરીઓ માટેલો અવેજ મખત તેમજ નરમ આગમાં સનામત રહ્યો હતો ત્યારે બીજા દેશી અને વિનાયતી મેટ્રોની તીજેરીમાં જ્યાં આગ સખત હતી ત્યાં સધળું બળી ગયું હતું. આ બજારની અણી ઉપર હતું, અને હજારોની ચલણી નોટોના માનમાં થઈ ગયો હતો. પણ જ્યાં નરમ હતી ત્યાંજ બચી ગયું હતું.

આ વાતની ખાત્રી થવાથી કેટલાકોએ એ આગમાં પોતાની તીજેરી માહેલી ચીજો બચી જવાની સર્વિફિકટો જોડે વિલાયતી અને બીજા ગામઠી મેકરોને આપી છે, તે છતાં તેઓએજ આગ પછી નવી તીજેરીઓ ગોદરેજનીજ ખરીદી છે.

ગોદરેજ એન્ડ બોઈસ મેન્યુફેક્ચરીંગ કું.

જાગ્યાનું.—ગેસ કંપની પાસે પરેલ—મુંબઈ.

દુકાન —શેખમેમન સ્ટ્રીટ મુગજી જોશી માર્કીટની સામે—મુંબઈ.

શાખા—રીચીરોડ—અમદાવાદ.